

RÉGIÓK
ÉS VÁROSOK

AZ OLASZ

mo
der
nizá
cso
bor

**RÉGIÓK ÉS VÁROSOK
AZ OLASZ
MODERNIZÁCIÓBAN**

RÉGIÓK EURÓPÁJA 1.

A Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Dunántúli Tudományos Intézetének
sorozata

Sorozatszerkesztő
Horváth Gyula

RÉGIÓK ÉS VÁROSOK AZ OLASZ MODERNIZÁCIÓBAN

**SZERKESZTETTE
HORVÁTH GYULA**

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Pécs, 1993

©1993 Horváth Gyula

A kötet megjelenését anyagilag a Giovanni Agnelli Alapítvány olasz kultúra külföldi terjesztését szolgáló **Biblioteca Italia** programja támogatta.

Questa pubblicazione si è avvalsa del sostegno finanziario di **Biblioteca Italia**, programma della Fondazione Giovanni Agnelli per la diffusione della cultura italiana all'estero.

A fordításokat eredetijükkel egybevetette
és a kötetet szerkesztette
Horváth Gyula

ISSN 1217-4882

ISBN 963 8371 80 3

Kiadja: az MTA Regionális Kutatások Központja
Felelős kiadó: Illés Iván főigazgató
A szerkesztő munkatársa: Sziráki Zsuzsanna
Szedés: MTA Regionális Kutatások Központja
Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Műszaki szerkesztő: Szabóné Gábor Magdolna
Ábrák: Fonyódi Valéria
Borító: Molnár Tamás
Nyomdai munkálatok: Temporg, Pécs

TARTALOM

Ábrajegyzék / 7

Táblázatok jegyzéke / 8

Előszó / 11

Ormos Mária

Bevezetés / 13

1. Az olasz regionális fejlődés / 15

Horváth Gyula

I. rész Sajátos országrészek – eltérő fejlődési pályák / 69

2. Iparosítás Északkelet- és Közép-Olaszországban / 71

Giorgio Fuà

3. Veneto régió: gondok és a jövő távlatai / 95

Stefano Soriani

4. A fejlesztési modellek másolásától az önerős megoldásokig:

Puglia régió példája / 119

Franco Botta, Mauro Capriati

5. A Lombard régió fejlődése / 133

Giuliano Mussati

6. Genova – hanyatlás és kibontakozás / 153

Angelo Pichierri

7. Helyi fejlődési modellek Olaszországban / 173

Marco Crivellini, Paolo Pettenati

II. rész Urbanizációs folyamatok, 1970–1980 / 201

8. A városfejlődés válsága a 70-es évtizedben / 203

Francesco Adamo

9. Az olasz városhálózat a 80-as évtizedben / 221

Giuseppe Dematteis

III. rész Új területfejlesztési hajtóerők / 245

10. Innovatív ipar és városfejlődés / 247

Erminio Borlenghi

11. Mítosz és valóság: a kisvállalatok szerepe az
olasz területi fejlődésben / 271

Sergio Conti

12. A termelő szolgáltatások technológiai változásai
és területi terjedésük / 293

Riccardo Cappellin

13. A bankhálózat területi szervezete Olaszországban / 307

Renato Mazzuca

IV. A politikai regionalizmus / 319

14. Az állam és a települések között – a régiók szerepe
Olaszországban / 321

Bruno Dente

V. rész Torino – szerkezetváltozás előtt / 333

15. Torino: a nehéz identitás / 335

Anna Segre, Anna Teodoro

16. A kultúra mint erőforrás / 349

Arnaldo Bagnasco

17. Helyi társadalom és gazdaságfejlesztési stratégiák / 369

Luigi Mazza

A kötetben megjelent tanulmányok forrásai / 381

A kötet szerzői / 383

ÁBRAJEGYZÉK

- 1.1. ábra: Az Itáliai-félsziget politikai felosztása az aacheni békeszerződésben, 1748 / 17
- 1.2. ábra: Olaszország regionális-közigazgatási beosztása, 1992 / 31
- 1.3. ábra: Az 1950. évi földreformkörzetek / 33
- 1.4. ábra: Kiemelt iparfejlesztési területek Dél-Olaszországban, 1970 / 36
- 1.5. ábra: A Fiat-üzemek területi elhelyezkedése Olaszországban, 1975 / 40
- 1.6. ábra: A feldolgozóipar növekedésének dinamikája Olaszországban, 1951–1981 / 51
- 1.7. ábra: Makrorégiók Olaszországban / 55
- 7.1. ábra: Az egy főre jutó termelési érték az olasz nagyrégiókban, 1951–1984 / 183
- 8.1. ábra: A megyeszékhelyek népessége, 1981 és a népességszámváltozás 1951–1981 között / 205
- 8.2. ábra: Az ipari foglalkoztatottak arányának változása, 1971–1981 / 206
- 8.3. ábra: Az iparosodottság foka Olaszországban, 1971–1981 / 207
- 8.4. ábra: Az aktív keresők változása, 1971–1981 / 208
- 8.5. ábra: Az inaktív keresők változása, 1971–1981 / 209
- 8.6. ábra: Az iparvállalatok átlagos mérete, 1971–1981 / 210
- 8.7. ábra: Az ipari foglalkoztatottak növekedése a feldolgozó- és kitermelőiparban, 1971–1981 / 210
- 9.1. ábra: A különböző méretű települések népességének változása 1971–1981 és 1981–1985 között néhány régióban / 224
- 9.2. ábra: A 70-nél több termelői szolgáltatásfajtaival rendelkező települések / 226
- 9.3. ábra: Az olasz városhálózat alapszerkezete, 1990 / 227
- 9.4. ábra: A városi funkciók újrendeződése Olaszországban, 1960–1980 / 235
- 9.5. ábra: A városhálózat szerkezete Piemont és Lombardia régiókban / 237
- 10.1. ábra: A vállalati innovációs folyamat / 251
- 10.2. ábra: A helyi társadalmi-gazdasági tényezők / 252
- 10.3. ábra: A vizsgált városok minősége az innovatív vállalatok szempontjából és Milánó viszonya e városokhoz / 260
- 13.1. ábra: Az 1982-ben nyitott bankfiókok területi elhelyezkedése Olaszországban / 313
- 15.1. ábra: A népesség és a foglalkoztatottak számának alakulása a torinói agglomerációban, 1951–1981 / 336
- 16.1. ábra: A családi jövedelmek eloszlása / 359

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

- 1.1. táblázat: Az olasz gazdasági fejlődés fontosabb mutatói, 1961–1913 / 19
- 1.2. táblázat: Az olasz városhálózat fejlődése, 1981–1921 / 22
- 1.3. táblázat: Az északi és a déli régiók társadalmi-gazdasági mutatói, 1951 / 25
- 1.4. táblázat: Népeségnövekedés az egyes várostípusokban, 1951–1961 / 28
- 1.5. táblázat: Az olasz régiók fontosabb adatai, 1981–1991 / 30
- 1.6. táblázat: A Dél Alap támogatásainak ágazati szerkezete, 1951–1975 / 37
- 1.7. táblázat: A foglalkoztatottak ágazati szerkezete, 1991 / 41
- 1.8. táblázat: Az ipari foglalkoztatottak megoszlása az olasz makrorégiókban vállalkategóriák szerint, 1990 / 43
- 1.9. táblázat: A délolasz feldolgozóipari vállalatok foglalkoztatottjainak megoszlása a tulajdonosok területi elhelyezkedése szerint, 1990 / 45
- 1.10. táblázat: Dél-Olaszország néhány társadalmi-gazdasági mutatója, 1951–1990 / 46
- 1.11. táblázat: A déli régiók munkanélküliségi rátái, 1980–1991 / 47
- 1.12. táblázat: Az Európai Regionális Fejlesztési Alapból a délolasz régióknak nyújtott támogatás, 1975–1991 / 48
- 1.13. táblázat: A vállaltsűrűség alakulása az olasz régiókban, 1971–1991 / 52
- 1.14. táblázat: Gazdasági szervezetek és intézmények az olasz régiókban / 54
- 1.15. táblázat: Az olasz exportforgalom regionális szerkezete, 1987 / 56
- 1.16. táblázat: Kutatási-fejlesztési ráfordítások az olasz régiókban, 1985 / 58
- 3.1. táblázat: A hozzáadott érték megoszlása ágazatonként, 1981–1987 / 98
- 3.2. táblázat: Az ipari hozzáadott érték régióként, 1986–1988 / 100
- 3.3. táblázat: Iparvállalatok Veneto régióban, 1987–1988 / 101
- 3.4. táblázat: A tercier szektor foglalkoztatottjainak száma, 1987 / 101
- 3.5. táblázat: A tercier szektor hozzáadott értékének megoszlása ágazatonként, 1980 / 102
- 3.6. táblázat: A tercier szektor hozzáadott értékének megoszlása ágazatonként, 1987 / 102
- 3.7. táblázat: Az ipar exportértékesítése / 102
- 3.8. táblázat: A vállalatok száma a fejlett szolgáltatásokban / 104
- 3.9. táblázat: Innovatív vállalatok Olaszországban / 106
- 3.10. táblázat: K+F beruházások és létszám régióként, 1985 / 107
- 4.1. táblázat: A pugliai iparfejlesztési területek szerkezeti jellemzői / 126
- 5.1. táblázat: A feldolgozóipar szerkezete a termékek technológiai színvonala alapján / 134

-
- 5.2. táblázat: A feldolgozóipari export ágazati szerkezete, 1984 / 135
  - 5.3. táblázat: A feldolgozóipar szerkezete termékfajtánként / 136
  - 5.4. táblázat: A feldolgozóipar energiaigényessége / 136
  - 5.5. táblázat: A kísérleti K+F vállalatok területi megoszlása Olaszországban, 1985 / 137
  - 5.6. táblázat: Az olasz innovációs tevékenység szerkezete innovációtípusonként és régióként, 1985 / 139
  - 5.7. táblázat: A beavatkozási törvény regionális kormány által támogatott programjai, 1988 / 144
  - 7.1. táblázat: Az olasz regionális fejlődés főbb mutatói, 1951–1981 / 182
  - 9.1. táblázat: A népesség és a foglalkoztatottak száma az olasz városhálózatban, 1971–1981 / 228
  - 9.2. táblázat: A metropolisz térségek népességszámának változása, 1971–1985 / 229
  - 9.3. táblázat: A tercier szakosodás színvonala a központi városokban országrészenként, 1971–1981 / 231
  - 9.4. táblázat: A nagyvárosok befejezett vagy folyamatban lévő kiemelt beruházásai 1988-ig / 232
  - 13.1. táblázat: A bankfióknyitási kérelmek megoszlása régióként, 1982 / 312
  - 15.1. táblázat: A torinói agglomerációban megfogalmazott tervjavaslatok és programok / 342
  - 16.1. táblázat: A népesség százalékos változása néhány nagyvárosban, 1971–1985 / 351
  - 16.2. táblázat: A népesség korszerkezete néhány nagyvárosban / 351
  - 16.3. táblázat: Az egy ipari foglalkoztatottra jutó termelési érték, 1985 / 352
  - 16.4. táblázat: A szolgáltatások súlya a hazai össztermékben / 353
  - 16.5. táblázat: A Torino megyei iparban regisztrált kilépések, 1980–1985 / 353
  - 16.6. táblázat: Az északnyugati régió fiataljainak interakciós képességei / 356
  - 16.7. táblázat: A torinói felnőtt lakosság kulturális fogyasztása / 357
  - 16.8. táblázat: A helyi vezetők alkalmassága Torinóban / 360
  - 16.9. táblázat: A Torino jövőjét befolyásoló szervezetek / 360
  - 16.10. táblázat: A legfontosabb feladatok megoldásának módja a fiatalok szerint / 361
  - 16.11. táblázat: A megoldandó feladatok a fiatalok szerint / 362
  - 16.12. táblázat: A tudományos eredmények hasznosításának következményei / 364
  - 16.13. táblázat: A tudományos eredmények iránt érzett bizalom / 365
  - 16.14. táblázat: Az emberiség javát szolgáló szakmai csoportok / 365

ELŐSZÓ

A régiók létét senki sem tagadja, de meghatározásuk majdnem lehetetlen. E fogalomnak a lexikonok is csak a szótári értékét tartalmazzák, többnyire: táj, tájék, övezet, terület és így tovább.

Egy régió aszerint lehet kicsi, nagyobb vagy egyenesen óriási, hogy milyen szempontból és mit veszünk vizsgálat alá. Ha például a nagyobb egyházak befolyási övezeteit, vagyis régióit akarjuk meghatározni, úgy hatalmas, kontinenseken átívelő régiókat fogunk találni. De kereshetjük az indogermán nyelvek régióját, vagy kutathatunk a gazdaságilag és társadalmilag „fejlődő”, kevésbé udvariasan: alulfejlett régió(k) után, és mindegyik esetben legalábbis országhatárokat fogunk átvágni.

Másfelől viszont egészen apró régióra (zónára, övezetre stb.) találunk, ha — teszem azt — egy meghatározott szőlőfajta vagy egy meghatározott népi himzés minta elterjedtségének határa képezi a kutatás tárgyát.

Természetesen egy országnak is vannak — a termelés, a kereskedés, a hagyomány, esetleg a vallás, a szokások, a mentalitás stb. szempontjából — régiói. Valamennyien tudatában vagyunk, még ha a különbségeket olykor nem is könnyű megfogalmaznunk, hogy a mi országunkban más a Tiszántúl, mint a Dunántúl, hogy a Szeged környéki ember másként él, gondolkodik és beszél, mint a Vas megyei, hogy a lakosság többsége északkeleten protestáns, nyugat felé inkább katolikus és hogy ennek az elfogadott viselkedési normákban és az erkölcsökben is vannak következményei.

Fontos tehát — akár történelmi, akár gazdasági szempontú is a kiindulás — az olyan egységek utáni tapogatózás, amelyek társadalmi-strukturális hasonlóságok, kulturális analógiák jelentős mennyiségét, illetve hatását hordozzák.

Bármilyen kicsi is országunk, mégsem mondhatjuk, hogy régióinak hagyományos külső kapcsolatrendszere egyértelműen és egy irányba, egyetlen határon kívüli régió felé mutatott volna vagy mutatna. A nyugati, a déli és a keleti kapcsolatok mindig is egyaránt erősek voltak. A kapcsolatok ápolásában nem volt kizárólagosság, manapság pedig éppenséggel nem mutatkozik, mivel a pécsi kereskedő is arra kényszerül, hogy a számára ésszerű déli utaktól eltekintve akár hetenként is Kárpátaljára, Lengyelországba vagy Ukrajnába száguldjon, ha üzletet akar. Logikus magatartása, útja, kapcsolatápolása mégsem ebben áll. Zalaegerszegről könnyebb eljutni Udinébe, mint Szegedről, és Zágrábból gyorsabb út vezet Szombathelyre, mint Debrecenbe.

Eszmeileg létezik tehát néhány olyan kistrégió vagy alrégió, amelyek egybetartozása a közelség, az ésszerű csere szempontjából akár ceruzával is fejrázolható a térképre. Annál is inkább meghatározhatók ezek, mert a hosszú múlt tapasztalatai támasztják alá létjogosultságukat. Pillanatnyilag azonban mégis inkább eszmeiek, mint valóság-

sak. Ennek pedig csak az egyik, és reméljük múló oka a — manapság — fennálló zavaros, olykor háborús helyzet, sokkal mélyebb és valószínűleg nehezebb és hosszabb időben megoldható az a nehézség, amit a közelmúlt voluntarista, autark, szemellenzős politikája az infrastruktúra elmaradottságában maga után hagyott.

Természetesen nem felejthetjük el, hogy a XX. század vége felé a régiók önmagukban akkor sem élhetnek meg, nem állhatnak fenn „autark” módon, ha több országra vagy több ország részeire terjednek ki, mert a mai világgazdaság nem tűri meg az olyan alegységeket, amelyek valamilyen formában nem foglalnak helyet az egészben, és nem mindegy, hogy ez a hely hol van, miként alakul ki a teljes rendszeren belül. Másként szólva, elengedhetetlen az alrendszerek összekapcsolódása, méghozzá lehetőleg olyan módon, hogy kölcsönösen megemeljék egymást és azzal együtt mindegyikük jelentőségét. Ebből indultak ki azok a politikusok, akik a 80-as évtizedben megfogalmazták a „Régiók Európája” jelszavát, az európai integráció egyik jövőbeli mozgató erejét.

Ma már Magyarországon is jól tudjuk, hogy az ország modernizálása csakis a helyi területi közösségek részvételével, adottságainak, hagyományainak, kulturális örökségeinek tiszteletben tartásával s nem utolsósorban az európai területi munkamegosztásban való sokszereplős részvétellel képzelhető el. Ez hosszú évekre szóló feladat, amelynek megoldásához más országok tapasztalatait, eredményeit és kudarcait is tanulmányozni érdemes. Az európai régiók fejlődésének, a gazdasági és társadalmi kihívásokra adott rendkívül különböző válaszainak alapos elemzésére és a következtetések saját elképzeléseinkkel való összevetésére van tehát szükség. Ehhez az intellektuális és remélhetőleg mihamarabb gyakorlati munkához nyújt — eddig Kelet-Közép-Európában egyedülálló módon — segítséget az 1943-ban alapított Dunántúli Tudományos Intézet új sorozata, amelynek első kötete jeles szerzők tanulmányainak közreadásával az olasz regionalizmus modernizációban játszott szerepéről ad átfogó képet. A kötet elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy a felemelkedéshez vidékenként különböző utak vezetnek, de a sikeres fejlesztési stratégiák még egy országon belül sem másolhatók eredményesen.

Pécs, 1993.szeptember

ORMOS MÁRIA
a Magyar Tudományos Akadémia
rendes tagja

1. AZ OLASZ REGIONÁLIS FEJLŐDÉS

HORVÁTH GYULA

A duális fejlődés gyökerei

Az olasz regionális fejlődésben megmutatkozó markáns különbségek hosszú történelmi múltra nyúlnak vissza. Az itáliai tartományok fejlettsége az ókorban merőben más — a maival éppen ellentétes — képet mutatott. Európa akkori gazdasági és politikai erőközpontja a Mediterráneum volt. A földközi-tengeri városállamok kereskedelmi kapcsolatai a mai Olaszország déli területein nagy népességű metropoliszok kialakulásához vezettek, a szicíliai Syracuse lakosságát félmillióra, Tarentumét (a mai Tarantóét) kétszázezerre, Rómáét százötvenezerre teszik az i.e. 200-as években. A Római Birodalom növekedési pólusainak területi elhelyezkedése több évszázadon keresztül változatlan maradt.

Olaszország megosztottsága a Római Birodalom felbomlása után fennmaradt és — az európai fejlődési pályához igazodva — fokozatosan ellenkező irányba fordult. A feudalizmus gazdaság- és társadalomszervezési filozófiája és nem utolsósorban az új európai birodalmak születése és bukása, valamint az egyház befolyásának erősödése Közép-Olaszország belső kereskedelmi központjainak (Firenze, Bologna, Perugia, Verona, Milánó) és távolsági tengeri kereskedelmi centrumainak (Velence, Genova) kedvezett. A XII–XIV. századi városállamok és városi köztársaságok autonóm gazdasági és kulturális fellendülése hosszú időn át e vidékeket Európa innovációs központjaivá tette. A céhes ipar nemzetközi konkurenciával is számoló fejlődése (a toszkán gyapjúipar például az angol versenytársak hatására tért át a selyemfeldolgozásra), a kereskedelmi bankok és biztosító vállalkozások elterjedése a modern kapitalizmus kezdetét jelentette Olaszországban.

Dél-Olaszország a középkorban ellentmondásos fejlődésen ment keresztül. Az északi városállamok felemelkedésének időszakában a Szicíliai Királyságot – amelynek határai Közép-Olaszországig, a Pápai Államig terjedtek – idegen hódítók, normannok, franciák, spanyolok tartották uralmuk alatt, erős központosított állam megszerzésére törekedvén kegyetlen módszerekkel vetettek véget az északi típusú – kommunákra szervezett – területi politikai irányításnak.

A XVI. század első felében Észak-Olaszországot háborúk pusztították, a Dél egyes régiói azonban felvirágoztak. Nápoly negyedszáz milliós lakosságával Párizs után a keresztény világ második legnagyobb városa lett (*Hearder*, 1992. p. 121.). Nápoly környékének vitalitását az is mutatja, hogy a nagy járványok – amelyek a város népességének olykor a felét is elpusztították – után a város képes volt regenerálódni és rövid időn belül eredeti népességszámát visszanyerni.

A spanyol uralmat követő Habsburg befolyás korszaka a XVII–XIX. században különbözőképpen érintette Itália területét. Míg a német gazdasággal szoros kapcsolatra lépő köztársaságok (Toscana, Lombardia, Párma) újra bekerültek az európai vérkeringésbe, a függetlenségükhöz ragaszkodó kis államok (Velence, Piemont) hanyatlani kezdtek.

Az 1748. évi aacheni békeszerződés az olasz félszigeten tíz állam működését szavatolta: a Szárd Királyságét (Szardínia és Piemont), a Genovai Köztársaságét, a Velencei Köztársaságét, a Luccai Köztársaságét, a Parma–Piacenzai Hercegségét, a Modenai Hercegségét, a Toscanai Nagyhercegségét, az Egyházi Államét, a Kettős Szicíliai Királyságét, az osztrák monarchiához csatolt Lombardiáét és a Velencei Köztársaságét (*1.1. ábra*).

A francia forradalom, majd a napóleoni korszak újabb és újabb területi-politikai változásokat idézett elő az itáliai félszigeten. Az 1815. évi bécsi kongresszus nyolc olasz területet garantált: Lombardia–Velencét; Piemontot, Parmát, Modenát, Luccát, Toscanát, az Egyházi Államot és a Nápolyi Királyságot. Ezek az államok méretüket, gazdasági potenciáljukat és szerkezetüket, valamint európai gazdasági-politikai kapcsolataikat tekintve nagyfokú különbséget mutattak. Lombardia már ekkor vezető ipari tartománynak számított, Velencében tovább folytatódott a recesszió. A Piemonti Királyság három, egymástól élesen elütő területrészre tagolódott: az elmaradott, feudális viszonyokat tükröző Szardíniára, az Itália kapuját jelentő Genova felett környékére és az európai kapcsolatok szempontjából frek-

1.1. ábra

*Az Itáliai-félsziget politikai felosztása az aacheni békeszerződésben,
1748*

Jelmagyarázat: 1—Milánói Hercegség; 2—Pármai Hercegség; 3—Genovai Köztársaság; 4—Modenai Hercegség; 5—Luccai Köztársaság; 6—Toscanai Nagyhercegség; 7—Raguzai Köztársaság; 8—Montenegró.

ventált geopolitikai pozícióban lévő, fejlődőképes mezőgazdasággal rendelkező Piemontra.

Olaszország a XIX. század első felében szegény volt és elmaradt, az angol ipari forradalom még nem érezte hatását, a nyugat-európai legfejlettebb országok 350 dolláros GNP-jéhez képest bruttó nemzeti terméke csak 265 dollár/lakos volt (*Berend—Ránki*, 1987. p. 421.). A modern tőkés fejlődés előfeltételei Itália északi tartományaiban alakultak ki. Részben geopolitikai helyzete, részben az itáliai liberalizmus és a Savoyai-uralkodóház modernizációs törekvéseinek következtében az 1860-as évekre Piemont lett a gazdasági fejlődés motorja és vált ezáltal is a nemzeti egységerők centrumává. *C. B. di Cavour* miniszterelnöksége idején (1852–1859) nagyszabású gazdaságfejlesztési program valósult meg, megkezdődött a műszaki infrastruktúra kiépítése (1859-ben az 1 836 km-es olasz vasúthálózat közel fele Piemont területén húzódott), az állam külkereskedelmi forgalma megduplázódott (fajlagos mutatója azonban még mindig az angliai átlag harmada alatt maradt), modernizálódott mezőgazdasága és megkezdődtek az első, nemzetközi piacokra is termelő ipartelepítések. Délen a feudális nagybirtokrendszer mozdulatlan maradt, a természetföldrajzi és nyersanyag-adottságokat az ipar csak kivételes esetekben hasznosította, a nagyregió egy főre jutó külkereskedelmi forgalma a piemonti mutató egyhatoda volt.

Az olasz egység létrejöttékor, 1861-ben tehát Európa új nemzetállama területi különbségek által erősen tagolt ország volt. A Risorgimento ugyan megoldotta a politikai egyesítést, a belső gazdasági kapcsolatok kiépítése, a regionális egyenlőtlenségek mérséklése azonban évszázados feladatokat adott az olasz kormányoknak.

Az egyesítést követő korszakok gazdaságpolitikáinak a területi különbségek mérséklésére gyakorolt hatásairól megoszlanak a vélemények. Sokak (pl. *Gramsci*, 1971; *Hearder*, 1992) szerint a Risorgimento nem valósított meg agrárreformot, az egyesítési folyamat mindekelőtt piemontizációt jelentett, a déli latifundiumok — noha volt szerepük az eredeti tőkefelhalmozásban — konzerválták az elmaradottságot, összességében kedvezőtlenül befolyásolták az ország fejlődését. Merőben más felfogást képvisel *R. Romeo* (1959), szerinte az egységesülés időszakában a kevésbé fejlett olasz gazdaságot egyértelműen a nagybirtokrendszer segítette az eredeti tőkefelhalmozásban. A Dél kedvezőtlen helyzetét *V. Lutz* (1961) az északi tartományok „gyarmatosító” politikájával, a munkaerő-tartalékok északi hasznosításával hozza összefüggésbe. Az 1860–70-es évtized statisztikai ada-

tainak felhasználásával *A. Gerschenkron* (1984) cáfolja ezeket az állításokat. A Dél elmaradottsága sokkal régebbi keletű, a Risorgimento idején mind a mezőgazdasági hozamokban, mind pedig a GNP-ben Dél-Olaszország jó 20%-kal maradt el az északi és a közép-olaszországi tartományoktól (*Eckaus*, 1961). Tény azonban, hogy ez a fejlettségi rés a tőkés fejlődés későbbi korszakaiban mindinkább tágult.

A fejlettségi különbségek növekedése az olasz gazdaság első nagy fellendülési periódusában, az elmúlt évszázad utolsó öt évétől az I. világháborúig tartó időszakban egyértelmű irányt vett. Az ország vasúthálózata (20 ezer km) gyakorlatilag kiépült, az olasz bankrendszer német mintára átszerveződött, az állami beavatkozás szerepe jelentősen megnőtt. Németországhoz hasonlóan a tőkén kívül Olaszországban is fontos szerep jutott a vállalkozók jó tájékoztatásának az üzleti lehetőségekről. Mindezek hatására Olaszország a gyors ipari növekedés korszakába lépett. A gazdaság teljesítményei megduplázódtak, megháromszorozódtak (1.1. táblázat).

1.1. táblázat

Az olasz gazdasági fejlődés fontosabb mutatói, 1861–1913, milliárd líra

Év	Bruttó hazai termék	Export	Import	Beruházás	Népesség, ezer fő
1861–1865	54,3	4,3	5,8	4,1	26 125
1891–1895	66,9	7,6	7,1	5,7	31 995
1896–1900	70,2	9,1	8,4	6,7	32 989
1901–1905	80,4	11,4	11,0	11,8	34 059
1906–1913	94,8	13,9	16,8	15,7	35 708

Forrás: Allen-Stevenson, 1974. p. 3.

Bár nem kétséges, hogy az 1914 előtti két évtized az olasz ipari nekirugaszkodás időszaka volt, azonban lényegesen különbözött Európa más országainak hasonló gazdaságtörténeti korszakaitól, mindenekelőtt a gazdasági növekedés alacsonyabb szintje miatt. Ennek okát *Gerschenkron* (1984) négy lényeges tényezőre vezeti vissza. *Egyrészt* — Németországtól és Oroszországtól eltérően — az állam erőtlen iparpolitikát folytatott, támogatási és vámrendszere (amely a tradicionális iparágakat kedvezményben részesítette, az innovatív ágazatok fejlődését pedig magas vámtarifákkal gátolta)

akadályozta az iparosítás előrehaladását. Másrészt az olasz neki-lendülés az ipari tevékenység sajátos ösztönzője, a nagy vasútépítke-zések után vette kezdetét. Harmadszor, az általános politikai helyzet sem volt előnyös a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés számára (az 1898-as rettenetes évben — *anno terrible* — az ország több pont-ján zavargások, sztrájkok törtek ki). Negyedszer, Európa más orszá-gaitól eltérően az olasz iparosításnak nem voltak erős ideológiai alapjai. Sem *Cavour* gazdasági liberalizmusa, sem a protekcionizmus nem volt képes koherens gazdaságpolitikai programmá válni, bár a nagy formátumú kormányfő, *G. Giolitti* liberális reformcsomagjai és szociális programjai egy sajátos fejlesztési paradigma, a giolittizmus alapjait vetették meg.

Az olasz take-off a legszembetűnőbb változásokat Északon ered-ményezte. Az európai gazdasági erőközpontokhoz és nyersanyag-le-lőhelyekhez közel fekvő Piemont, Lombardia és Liguria a modern nagyipari fejlődés útjára lépett. Az ország területének 20,7%-át, la-kosságának 27,4%-át adó északnyugati tartományokban koncentrá-lódott az ipari foglalkoztatottak 38,7%-a, az erőgéppel rendelkező ipa-ri munkahelyek több mint fele. A Torino—Milánó—Genova hatá-rolta háromszögben jöttek létre a nagy gép- és vegyipari bázisok. A területi egyenlőtlenségek fokozódtak. Délen változatlanul fenn-maradtak a kezdetleges művelési viszonyok és az extenzív gabona-termelés. A terméshozamok és a jövedelmek az észak-olaszországi-nak felét-harmadát tették ki. (Ehelyütt kell utalnunk arra, hogy az olasz statisztikai, gazdasági, földrajzi és politikai irodalom különbö-zőképpen értelmezi a nagy olasz országrészek fogalmát. Az ország regionális felosztásáról a későbbi fejezetekben részletesen szólunk majd. Tanulmányunkban Délen a mai Abruzzo, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília és Szardínia régiókat értjük, az ország többi részét e fejezetben Északnak tekintjük.)

A gazdaság szerkezeti átrendeződésének hatásai megmutatkoztak Olaszország településhálózatának fejlődésében is. 1861-ben az or-szág lakossága 25 016 334 fő volt. Az akkori 89 városban [az olasz terminológia nem tesz jogi különbséget az egyes községek (*comuni*) között, a településföldrajz ezért a 20 ezer fő feletti községet tekinti városnak] élt a lakosság 19,5%-a. Egyetlen város, Nápoly népessége haladta meg a félmillió főt, százezer fő felett volt Milánó, Genova, Palermo, Róma, Torino, Firenze, Velence, Bologna, Trieszt és Messina népessége. Fél évszázad múlva a gazdasági fejlődés hatására a nagyobb települések száma megduplázódott, a városok népesség-

száma két és félszeresére emelkedett, az urbanizációs szint pedig 34,2% lett (1.2. táblázat).

A két országrész urbanizálódásának ütemében jelentős különbségek nem voltak. 1901 és 1921 között Északon a városi népesség növekedése évi 2,22%, Délen 2,13% volt. Sem ennek előtte, sem ezután ilyen kiegyenlített fejlődést nem tapasztalhatunk, általában a déli városnövekedés üteme a magasabb. A dinamikus városfejlődés ellenére Olaszország urbanizáltsági foka, nagyvárosainak népességszáma, nem utolsósorban a városok infrastrukturális viszonyai még nem érték el a fejlett nyugat-európai átlagokat (1911-ben például az öt legnagyobb város népességszáma kevesebb mint Párizsé). A Dél demográfiai helyzetét — a nagyvárosi zsúfoltság fokozódásán kívül — nehezítette, hogy a századforduló környékén jelentősen megnőtt az elvándorlók száma. 1876 és 1914 között kb. 4,2 millió fő (4/5-ük férfi) távozott el Olaszországból. Ennél sokkal magasabb — legalább kétszeres — volt az országot ideiglenesen elhagyók száma, akik visszatérően szülőföldjükre, gyarapították a déli tartományok jövedelmét, 1901–1913 között például a kereskedelmi deficit felét a külföldi emigránsok hazaküldött jövedelmei pótolták.

Az I. világháború után a Dél-Tirollal, az Isztriai-félszigettel (Trieszttel) és a dalmát tengerparttal megnövelt területű Olaszország gazdasági növekedése jelentősen mérséklődött. A nagy munkanélküliség, a haditermelési potenciál átállításának nehézségei, a legnagyobb északi vállalatok (Ansaldo, Ilva) csődje drámai fordulatot okozott. A kedvező nemzetközi konjunktúra hatására 1922 és 1929 között fellendülés következett. A hatalomra került fasiszta kormány 1925-ben meghirdette a „gabonaütközetet” (a mezőgazdasági terméshozamok növelését, „az olasz nép felszabadítását az idegen kenyértől való függéstől”), ami az autark gazdaságpolitika kezdetét jelentette. *Mussolini* gazdaságpolitikai programjának középpontjában — az állami dirigizmus és a nagytőke éles konfrontációját elkerülendő — a ruralizálás, a mezőgazdaság és az olasz falu fejlesztése állt (*Ormos*, 1987. pp. 249–254.). A rurális körzetek elnéptelenedését megállítani kívánó fasiszta politika még inkább elmélyítette a déli területek agrártúlnépesedettségből fakadó gondjait. Ezt a nehéz helyzetet még csak fokozta a csökkenő születési arányszámok ellen fellépő népesedéspolitika, amely abban a hitben fogant, hogy „a politikai hatalom elengedhetetlen alapja a nagyszámú, egészséges és cselekvőképes népesség” (*Allen–Stevenson*, 1974. p. 6.).

1.2. táblázat

Az olasz városhálózat fejlődése, 1861–1921

Városméret, ezer fő	1861. év			1901. év			1921. év		
	A telepü- lések száma	Népesség, ezer fő	Az ország lakosságának %-ában	A telepü- lések száma	Népesség ezer fő	Az ország lakosságának %-ában	A telepü- lések száma	Népességszám, ezer fő	Az ország lakosságának %-ában
20 – 50	66	1 980	7,9	126	3 717	11,4	156	4 318	11,5
50 – 100	12	744	3,0	25	1 776	5,1	40	2 550	6,7
100 – 200	8	1 179	4,7	5	816	2,4	9	1 082	2,9
200 – 400	2	500	2,0	4	1 254	3,6	6	1 606	4,2
400 – 750	1	483	1,9	3	1 583	4,6	3	1 702	4,5
750 – 1 000	–	–	–	–	–	–	2	1 678	4,4
Összesen	89	4 886	19,5	163	9 146	27,1	216	12 936	34,2

Forrás: Carozzi–Mioni, 1970. pp. 26–37. alapján saját számítások.

Helytelen lenne azonban kifejezetten negatív képet festeni a fasiszta korszak regionális fejlődést befolyásoló gazdaságpolitikájáról. Autópályák épültek, felújították a közlekedési hálózatot, fejlődtek a társadalmi szolgáltatások, az ország egyes területein — főleg Lazio régióban — hatalmas talajmeliorációs munkálatok folytak, grandiózus városfejlesztési programok indultak (ennek nyomai valamennyi olasz nagyvárosban láthatók, pl. a római EUR és az egyetemi negyed, Torino és Brescia városközpontjai). A pontusi mocsarak lecsapolásával új városok — Pomesia, Latina, Pontinia, Sabania, Aprilia stb. — épültek Rómától délre a főváros tehermentesítésére. Az 1942. évi tervtörvény (1150/1942) részletesen rendelkezett a területi koordinációs tervekről. A Lakás- és Közmunkaügyi Minisztériumban készült indikatív rendezési tervek funkciója az új ipartelepítések helyszíneinek kiválasztása, az infrastruktúra fejlesztése és a központi kormánypolitika regionális következményeinek a feltárása volt. A fasiszta időszak iparpolitikája is egyértelműen az északi régiókat preferálta. Délen csupán Nápoly környékén fejlesztették az acélgyártást (ekkor került sor a bagnoli Ilva Művek rekonstrukciójára) és a gépipart, Szicílián és Szardínián bányászati programok indultak.

A II. világháborúban az olasz gazdaság szétzilálódott. 1945-ben az ipari termelés az 1941. évinek a negyedét érte el, az 1884. év termelési szintjén állt, a mezőgazdaság termelési értéke 40%-kal csökkent. A vasútvonalak egynegyede, a hidak egyharmada, a vasúti járművek 60%-a megsemmisült. A kereskedelmi hajóforgalom egyhatodára esett vissza. Az egy főre eső reáljövedelem nem érte el az 1938. évinek a felét sem.

Noha a legtöbb gazdasági elemző a háború befejezése után, a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági viszonyok láttán, az újjáépítést legálább egy évtizedre prognosztizálta (Negro, 1969), az olasz gazdaság a 40-es évek végére kezdte megközelíteni az 1938. évi eredményeket. 1950-ben az egy főre jutó GDP, a bruttó mezőgazdasági termelés már majdnem elérte az utolsó békeév értékeit, az ipari termelésé pedig 23%-kal, a beruházásoké 11%-kal, az export 59%-kal meg is haladta azt. Ezek az eredmények egyértelműen az amerikai Marshall-segélynek köszönhetőek. Olaszország az Európának nyújtott 11,3 milliárd dollár segély 11,4%-át kapta (Fuà, 1969). Mindennek ellenére Olaszország továbbra is Európa szegény országa maradt. A foglalkoztatottak 44%-a a mezőgazdaságban dolgozott, az agrárszektor műszaki felszereltsége, terméseredményei alacsonyok voltak. A foglalkoztatottak közel fele az ország bruttó nemzeti termékének csu-

pán 23%-át állította elő. Az ipar döntő része ugyancsak elmaradott volt. 1951-ben az ipari foglalkoztatottak 90%-a öt főnél kevesebb alkalmazottal dolgozó üzemben végzett termelőmunkát. Az európai mércével mérten magas, 10%-os munkanélküliség, az alacsony termelékenységű mezőgazdaság és ipar nyomán az egy főre jutó olasz GDP (290 dollár) éppencsak meghaladta az ENSZ által megállapított fejlettségi küszöböt (200 dollár).

Az ország szociális helyzete a gazdasági elmaradottságot tükrözte. A csecsemőhalandóság a nyugat-európai átlag duplája, az analfabéták aránya 12,9% volt, az oktatási hálózat fejletlen és túlsúfolt volt, 1951–52-ben a 11 évesek kétharmada, a 12 évesek fele, a 13 évesek harmada járt iskolába. A lakásoknak csupán 11%-ában volt fürdőszoba, 38%-a volt bekapcsolva a vezetékes vízhálózatba, több mint 300 ezer család élt pince-, barlang- és padláslakásokban, illetve üzlet-helyiségekben.

A két nagy országrész közti különbségek a második világháború utáni években érték el mélypontjukat. A háborús pusztítások a déli régiókat erősebben sújtották. Az agrártermelés — amely a foglalkoztatottak 56%-át adta az északi 38%-kal szemben — egy főre jutó értéke nem érte el az északi átlag háromnegyedét, az agrárfoglalkoztatottak fele idénymunkás volt. Északon az ipari foglalkoztatottak aránya 34%, Délen csak 20% volt, túlnyomórészt a kitermelőiparban koncentráldott. Az egy főre jutó ipari hozzáadott érték alig közelítette meg az északi kétharmadát. A lakosság 27%-a volt írástudatlan az északi 4%-kal szemben, Északon a lakások 15%-ában volt fürdőszoba, 44%-ában vízvezeték, Délen csupán 4–28%-ában. A két országrész fejlettségbeli eltéréseit az 1.3. táblázat szemlélteti.

Az olasz gazdasági csoda korszaka, 1951–1971

Az 50-es évek legelején érzékelt pozitív változások tartósak maradtak és Olaszország több kedvező tényező együttes hatása nyomán gyors fejlődésnek indult. A gazdasági növekedés *egyik* meghatározó forrása a földrajzilag mozgékony nagyszámú munkanélküli és alulfoglalkoztatott népesség volt. A fejlődés *másik* lényeges tényezőjét az állam gazdaságfejlesztő tevékenysége jelentette. Az 50-es évtizedben az állam adóbevételei átlagosan évi 9,1%-kal, kiadásai pedig 10%-kal növekedtek. Az 1933-ban alapított Ipari Újjáépítési Intézet (Istituto per la Ricostruzione Industriale — IRI), amely a fasiszta állami

1.3. táblázat

Az északi és a déli régiók társadalmi-gazdasági mutatói, 1951

Megnevezés	Észak	Dél	Dél/Észak
Egy főre jutó bruttó jövedelem, ezer líra	278,7	138,9	0,50
Egy főre jutó elektromos energiafogyasztás, kWh	98	30	0,31
Útsűrűség, km/100 km ²	72	34	0,47
Ezer lakosra jutó gépjármű	20	6	0,30
Száz lakosra jutó telefon	2,4	0,6	0,25
Agrárfoglalkoztatottak aránya, %	38	56	1,47
Öntözött földterületek aránya, %	11	2	0,18
Egy főre jutó cukorfogyasztás, kg	12	4	0,33
Ezer főre jutó átlagos természetes szaporodás (1947–1949)	7	17	2,43
Analfabéták aránya, %	4	27	6,75

Forrás: ISTAT, 1973. pp. 19–42. alapján saját számítások.

vállalatirányítás csúcsszerve volt, továbbélését az indokolta, hogy közreműködésével a gazdasági modernizáció kulcságazatai (a hitel-szféra, az alapanyaggyártás) mentesek maradtak a magántőke ingadozó profitmotivációitól és rajta keresztül érvényesíteni lehetett az állam általános gazdaságfejlesztési szempontjait. Az 1953-ban alakult Nemzeti Szénhidrogén Társaság (Ente Nazionale Idrocarburi — ENI) a vegyipar, az atomenergiaipar és ezek háttériparának irányító szerve lett. 1956-ban létrejött az Állami Vállalatok Minisztériuma, majd 1962-ben állami kézbe került az ország villamosenergia-termelése és -elosztása. A fellendülés *harmadik* komponense a gyenge munkaerőpiac, a szakszervezeti és a munkásmozgalom erőtlensége volt. A magas profitot és beruházási rátákat nem akadályozták a munkásság bérharcai. A baloldali mozgalmak és ellenzéki pártok ennek ellenére sikereket értek el a regionális politikában, mert pél-

dául az egységes szakszervezeti szövetség (a CGIL) 1948. évi gazdaságfejlesztési munkatervével — amelynek sarkallatos pontja az ország területi különbségeinek állami eszközökkel való mérséklése volt — szemben fogalmazódott meg a kormányzó Kereszténydemokrata Párt (DC) Mezzogiorno-programja. A viszonylag könnyű növekedés *negyedik* oka az ország gáz- és olajtermelésének ugrásszerű emelkedése volt. Az 50-es években feltárt Pó-völgyi lelőhelyek a földgáztermelést 150-szeresére növelték, s bár az ország szükségleteinek csupán csekély hányadát biztosították, mégis jelentős megtakarításokat tettek lehetővé. *S végül* az olasz gazdasági csoda nem elhanyagolható — sőt egyik legfontosabb — mozgatóereje az ország termelésének alacsony műszaki színvonalából fakadt. A korábbi autark gazdaság fejlett külföldi technikát nem igen alkalmazott, az intenzív felhalmozás időszakában az olasz ipari géppark 44%-át a legmodernebb nyugat-európai berendezésekre cserélték. Az ország műszaki kultúrája különösebb kutatási-fejlesztési ráfordítások nélkül lett világszínvonalú (Negro, 1969. p. 12.).

A gazdasági növekedés kedvező tényezői mellett az ország számtalan adottsága hátráltatta a modernizációt. A tőkepiac fejletlen volt, a pénzügyi fegyelem hosszú múltra visszatekintő gyengeségei, az adócsalások, a deflációs eszközökkel operáló monetáris politika miatt az állami költségvetés rendszerint pengeélen táncolt. Az olasz köz- és szakoktatás még mindig fejletlen volt. 1966–67-ben a 13 éves korosztálynak csak 75%-a, a 12 éves korosztálynak 85%-a járt iskolába, 1969-ben az ipari foglalkoztatottak 18%-ának semmilyen iskolai végzettsége nem volt, 70%-a pedig csupán általános iskolai bizonyítvánnyal rendelkezett. A felsőoktatási fejlesztési program (amely szintén nem volt mentes a meggondolatlan fejlesztésektől, például a Római Egyetem orvostudományi karának hallgatói létszámát 13 ezerre emelték) ellenére a százezer lakosra jutó hallgatói létszám 1960-ban nem érte el a közös piaci átlag kétharmadát, a szakmastruktúra — főként Délen — megőrizte hagyományos vonásait, a hallgatók nagyobb része művészeteket, jogot és orvostudományt tanult. A kiterjedt méretű állami közigazgatás bürokratikus döntési mechanizmusa kifejezetten lassította a fejlődést. „Az európai többségű országot a déli kisebbség igazgatta, amely a hagyományos mediterrán gondolkodásmód szerint a közösségi formákat mindig gyanúval illette, a közhivatalt adománynak, mintsem szolgálatnak tekintette” (Adams-Barile, 1961. p. 218.). S végezetül a politikai rendszer instabilitása (a koalíciókon belüli ellentétek és kormányválságok), a területi közigazgatás

elhúzódó átalakítása is gátja volt a harmonikus gazdasági fejlődésnek.

Jóllehet az olasz gazdaság látványos eredményeket ért el, az ország azonban a közös piaci fejlettségi színvonalhoz képest még mindig a periféria állapotát tükrözte. A nagy munkaerőfelesleg továbbra is nyomasztó volt, az agrárfoglalkoztatottak létszámának erőteljes megcsappanása ellenére a mezőgazdaság részaránya még mindig igen magas maradt (1971-ben 19,2%, ugyanakkor Nagy-Britanniában 2,7%, Belgiumban 4,4%, az NSZK-ban 8,3%, Franciaországban 13,2%). Az agrárszektor elmaradottságát reprezentálják a kis üzemméretek is. A mezőgazdasági üzemek átlagterülete 1971-ben 7 ha, a közös piaci átlag 60%-a volt. A kis egységek túlsúlya azonban nemcsak a mezőgazdaságot jellemezte. Az iparvállalatok — kiváltképpen az újonnan alapított vállalkozások — mérete messze alulmaradt a nyugat-európai versenytársaktól. Míg Nagy-Britanniában a feldolgozóipar átlagos vállalatmérete 88 fő, addig Olaszországban 8,4 fő volt. Az ipari foglalkoztatottak 88%-a 10 fő alatti — alacsony termelékenységű és műszaki színvonalú, sokszor gyermek munkaerőt alkalmazó — üzemben dolgozott. A nagy gazdasági fellendülést nem kísérte sem az infrastruktúra, sem pedig a szociális ellátás fejlesztése. Ezek támogatása háttérbe szorult.

Az infrastruktúra fejletlensége mindenekelőtt a városokat sodorta kritikus helyzetbe, különösképpen mert az 1951–1961 közötti időszakban az olasz urbanizációt hirtelen, robbanásszerű növekedés rázkódtatta meg. A gazdaság szerkezeti átalakulását a népesség nagymértékű területi átrendeződése követte. A mezőgazdaságban felszabadult munkaerő a falvakból a városokba áramlott. A nagy agrártérségek népessége rohamosan fogyott, míg az északnyugati iparvárosok és régiók népességszáma a belső vándorlások következtében fokozatosan emelkedett. A déli régiók népességcsökkenése — a magas természetes szaporodás ellenére — 1951–1981 között a 20%-ot is elérte (Molise régió), Abruzzo és Basilicata régiókban 3% és 5% volt. Ugyanebben az időszakban Lazio népessége 50%-kal, Lombardiáé 35%-kal, Piemonté 27%-kal nőtt. A városi népesség évi növekedési üteme az észak- és közép-olaszországi régiókban 1951–1961 között 2,5% volt (Délen csupán 1,32%), az urbanizációs szint az 1936. évi 35,5%-ról az 1961. évben 47,8%-ra emelkedett. A városi népesség összességében ebben az évtizedben 22,8%-kal növekedett, az egyes várostípusokban eltérő mértékben (1.4. táblázat). A népességnövekedés a 100–200 ezer és az 1 millió fő feletti városokban volt számotte-

vő. A leggyorsabban a főváros népessége nőtt, az 1951. évi 1 652 ezerről 1961-re 2 782 ezer főre.

1.4. táblázat

Népességnövekedés az egyes várostípusokban, 1951–1961

Városméret, ezer fő	Növekedés, %	Települések száma		Az ország népességének %-ában, 1961
		1951. év	1961. év	
20– 50	13,9	208	236	14,1
50– 100	16,9	53	59	8,5
100– 200	52,3	13	18	5,1
200– 400	18,1	7	6	3,6
400– 750	29,2	3	3	2,9
750–1 000	14,0	–	1	1,6
1 000–	51,2	3	4	12,0
Összesen	22,8	287	327	47,8

Forrás: Carozzi–Mioni, 1970. pp. 26-37. alapján saját számítások.

A gazdasági csoda két évtizedében az olasz kormányok — átfogó programok és költségvetési milliárdok ellenére — a Dél fejlesztésében nem értek el átütő eredményeket, s bár a változások már jelezték a területi egyenlőtlenségek mérséklésének lehetséges megoldását, a déli országrész az Európai Közös Piac legfejletlenebb térsége maradt. A nagy gazdasági fellendülés állami politikájának meghatározó programja volt a Mezzogiorno kiemelt fejlesztése, számtalan tanulságot szolgáltatott a későbbi évek regionális politikái számára. Ezért is célszerű a Dél regionális fejlesztésének fontosabb mozzanataira részletesebben kitérni.

Sikerek és kudarcok a meridionalista politikában

Az olasz Dél az ország területének 40,9%-át, lakosságának 35,7%-át foglalja magába. A hivatalos statisztikák a már említett hat szárazföldi régiót, Szicília és Szardínia szigeteket sorolja ehhez az országrészhez (némely gazdaságpolitikai koncepció Lazio régió két megyéjét,

Frosinonét és Latinát is a Mezzogiorno részének tekinti) (1.5. táblázat, 1.2. ábra).

Az elmaradottságot előidéző változatos okok (az évszázados idegen uralmak alatti gyarmati függőség, a helyi uralkodó osztályok és az idegen notabilitás szövetsége a modernizációs befolyás ellen) sorában a kedvezőtlen természetföldrajzi tényezők is fontos szerepet játszottak. A Mezzogiorno 85%-át hegyek és dombok borítják, talajerózió, mocsarak, vízmosások, zárt medencék és köves, sziklás talaj nehezítették a mezőgazdasági termelést. Mind a szárazföldi területeken, mind a szigeteken a mediterrán éghajlatot szélsőséges csapadék- és hőmérsékleti viszonyok jellemzik. A mostoha természeti viszonyokat, a gyakori természeti katasztrófákat a déli parasztság a sántán gonosz erőitől eredeztette és meg volt győződve azok megváltoztathatatlanúságáról.

A déli mezőgazdaság tipikus, több évszázados múltra visszatekintő üzemi formája a latifundium. A tőkés latifundiumot — *latifondo capitalistico* — egy központból irányították, legtöbbször napi idénymunkásokkal dolgozott. A tengermelléki sík vidéken (Tavoliere, Matapontino, Marchesato) meghonosodott latifundiumok 1950-ben közel 2 millió napszámot (*bracciante*) foglalkoztattak. A latifundiumok másik típusa, a parasztlatifundium — *latifondo contadino* — a kisbirtokokat felvásárolt, jobbára városban lakó, értelmiségi foglalkozású földtulajdonosoktól bérelt földeken gazdálkodó üzem. Mivel a földtulajdonos a felesbérleti szerződést általában rövid időszakra kötötte, a felesbérelő (*mezzadrino*) nem volt érdekelt a hosszabb távon megtérülő beruházásokban, öntözőrendszerek fejlesztésében, intenzív kultúrák meghonosításában. A búza–legelő–ugar váltógazdálkodásra a természeti feltételek voltak csupán hatással (*Rossi-Doria*, 1973).

Ezek a gazdálkodási formák Délen sajátos településstruktúrát alakítottak ki. A gabonatermesztés munkaerőszükségletének szezonális jellege miatt a parasztok nem alapítottak szórványtelepüléseket, hanem eredeti lakóhelyükön, az ún. „agrár- vagy parasztvárosokban” maradtak. Ezek a sem nem falu, sem nem város települések lélekszáma 4–8 ezer fő között mozgott, Pugliában némelyik 20–40 ezer lakost is számlált. Emiatt Délen alacsony volt a településsűrűség (4/száz km²) és magas a települések átlagos népességszáma (2 588), míg Északon épp ellentétes adatokat találunk: 12 település/száz km², illetve 842 fő. A nagy agrárkonglomerátumok városi funkciókat nem

1.5. táblázat

Az olasz régiók fontosabb adatai, 1981–1991

Régió	Terület, km ²	Terület az ország %-ában	Népesség		Változás, %	Az 1991. évi népesség az ország %-ában
			1981. év	1991 év		
Piemont	25 399	8,4	4 470 281	4 338 262	- 9,8	7,6
Valle d'Aosta	3 262	1,0	113 319	117 208	3,4	0,2
Lombardia	23 858	7,9	8 913 190	8 940 594	0,3	15,7
Trentino-Alto Adige	13 618	4,5	900 378	934 731	3,8	1,6
Veneto	18 364	6,2	4 339 826	4 452 667	2,6	7,8
Friuli-Venezia Giulia	7 845	2,6	1 270 686	1 216 398	- 4,3	2,1
Liguria	5 418	1,8	1 825 305	1 701 788	- 6,8	3,0
Emilia Romagna	22 124	7,3	3 997 692	3 984 055	- 0,4	7,1
Toscana	22 992	7,7	3 625 043	3 599 085	- 0,8	6,2
Umbria	8 456	2,8	809 632	822 972	1,6	1,4
Marche	9 694	3,2	1 411 561	1 446 751	2,4	2,5
Lazio	17 203	5,7	5 042 207	5 145 763	2,1	9,0
Abruzzo	10 794	3,7	1 201 710	1 249 388	4,0	2,2
Molise	4 438	1,5	312 544	320 916	2,7	0,5
Campania	13 595	4,5	5 388 081	5 625 575	4,4	9,9
Puglia	19 348	6,4	3 800 627	3 970 525	4,5	7,1
Basilicata	9 992	3,3	578 733	591 897	2,3	1,0
Calabria	15 080	5,0	1 956 433	2 010 195	2,7	3,5
Szicília	25 709	8,5	4 803 038	4 989 871	3,9	8,7
Szardínia	24 090	8,0	1 575 899	1 645 192	4,3	2,9
<i>Észak- és Közép- Olaszország</i>	<i>178 233</i>	<i>59,1</i>	<i>36 719 120</i>	<i>36 700 274</i>	<i>0,0</i>	<i>64,3</i>
<i>Dél-Olaszország</i>	<i>123 046</i>	<i>40,9</i>	<i>19 617 065</i>	<i>20 403 559</i>	<i>4,0</i>	<i>35,7</i>
<i>Olaszország összesen</i>	<i>301 279</i>	<i>100,0</i>	<i>56 336 185</i>	<i>57 103 833</i>	<i>1,3</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Annuario statistico italiano, 1992. p. 56. alapján saját számítások.

1.2. ábra

Olaszország regionális-közigazgatási beosztása, 1992

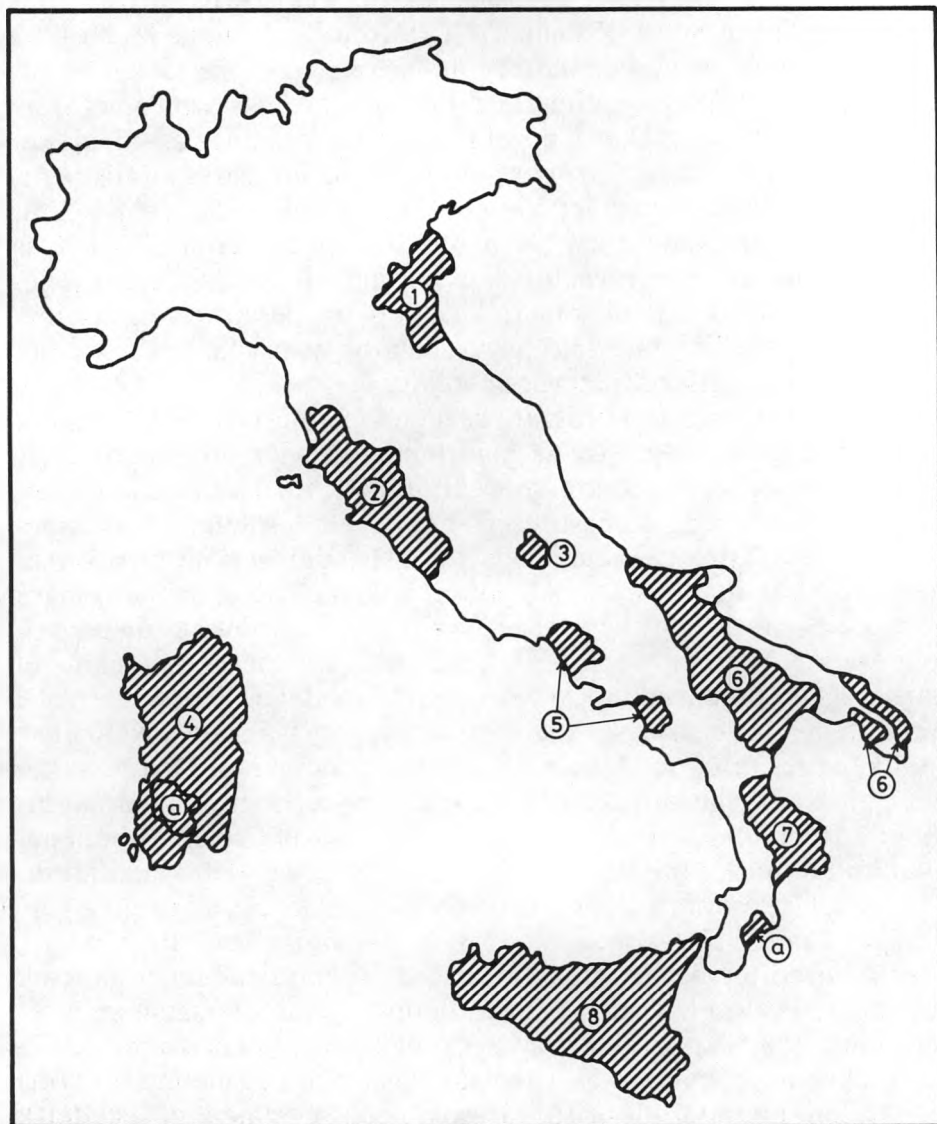

láttak el, kizárólag a latifundiumok termelési szükségleteit elégítették ki, más gazdasági tevékenység nem lévén, a munkanélküliségi ráta e településeken voltak a legmagasabbak. Nem véletlen, hogy ezek az agrárvárosok és nem a nagy metropoliszok váltak a déli forradalmi megmozdulások, társadalmi elégedetlenségi mozgalmak fő bázisaivá. Az első átfogó olasz földreform hosszadalmas előkészületeit is egy ilyen megmozdulás gyorsította fel. 1949 októberében a calabriai Melissában a csendőrség a földfoglaló parasztok közé lőtt, a sortűznek három halálos áldozata és harminc sebesültje volt. Az országos tiltakozás arra kényszerítette a *DeGasperi* kormányt, hogy 1950-ben meghirdesse az agrárreformot.

Az egész országra kiterjedő földreformtörvények kilenc körzetet jelöltek ki, a 767 ezer hektár felosztandó földterület 69,8%-a a Mezzogiornóra esett (1.3. ábra). 113 ezer család (80,5%-a déli volt) jutott 4–10 hektárnyi földhöz. A földreform végrehajtása — a földtulajdonos burzsoázia, a kormányzó Kereszténydemokrata Párt helyi vezetői és a maffia szoros összefonódása miatt — azonban ellentmondásokkal volt terhes. Szicíliában például 60 ezer hektár földet osztottak (a birtokos 40% kárpótlást kapott), a szabadpiacon viszont 280 ezer hektár lett gazdára, Moliseben a 15 ezer földnélküli paraszt közül csupán 500 jutott földhöz (King, 1975. p. 133.).

A földreform eredeti célkitűzéseinek (a Dél gazdasági megerősödése, a társadalmi viszonyok átalakítása, a földbirtokos burzsoázia hatalmának mérséklése) részleges megvalósulását és az ellenzéki pártok déli fejlesztési programjait látván a kormány nagyszabású koncepciót dolgozott ki a Mezzogiorno fejlesztésére. E program végrehajtását két újonnan alakított szervezet, a Dél Fejlesztésének Miniszteri Bizottsága és a Dél Alap (teljes nevén Cassa per Opere Straordinarie di Pubblico Interesse nell'Italia Meridionale—Cassa per il Mezzogiorno irányította. A Dél Alapnak tízéves időtartamra 1 000 milliárd líra költségvetést szavaztak meg, ennek 77%-át talajjavításra és a mezőgazdaság termelési feltételeinek (az új gazdaságok felszereltségének, piacra jutásának) elősegítésére, 11,5%-át vízrendezésre és alagcsövezésre, 9%-át útpépítésre és 2,5%-át az idegenforgalom fejlesztésére szánták. A Mezzogiorno-politika deklarált célkitűzése a magánszektor fejlesztése volt, feltételezván, hogy az Alap beruházási programjai nyomán Délen növekednek a jövedelmek és a foglalkoztatottság, az északi ipar számára kedvező piaci feltételek alakulnak ki, a tőkeakkumuláció felgyorsul és megteremti az iparfejlesztés anyagi bázisait.

1.3. ábra

*Az 1950. évi földreformkörzetek**Forrás:* King, 1975. p. 132.*Jelmagyarázat:* 1—Pó-delta; 2—Maremma; 3—Fucino; 4—Szardínia; 4a—Flumendosa; 5—Campania; 6—Puglia, Lucania és Molise; 7—Sila; 7a—Caulonia; 8—Szicília.

Láthatjuk, hogy az első fejlesztési programban az agrárszféra dominált, közvetlen iparfejlesztési támogatások nem szerepeltek benne. 1953-ban az Alap ugyan nyújtott támogatást az előző évben létrehozott három iparfejlesztési ügynökségnek (az ISVEIMER a szárazföldi területeket, a SOFIS Szcíliát, a CIS Szardíniát menedzselte), az 1954-ben kidolgozott *Vanoni*-terv ambiciózus elképzeléseket fogalmazott meg, a Dél jövedelmeit az 1954. évi 50%-os színvonalról az északi átlag 75%-ára akarta növelni tíz év alatt, mindez azonban csekély módon befolyásolta az ipar fejlődését. Az infrastrukturális beruházások a déli építőipar fejlődésének kedveztek, 1951–1958 között évi termelésnövekedése a 7,6%-os ipari átlaggal szemben 14,0%-os volt, az iparszerkezet tovább őrizte hagyományos kézműipari jellegét, piacai lokális méretűek maradtak. A déli fejlesztések egyértelmű kedvezményezettjei az északi nagyvállalatok és a világbanki kölcsönök fejében szállító külföldi cégek voltak.

Noha a Mezzogiorno-program kezdetei ígéretesnek tűntek, hamar kiütköztek hiányosságai is. Az agrármodernizációs programok nagy része a síkvidéki területekre koncentrálódott, Közép-Szcília, Calabria és Basilicata magas népsűrűségű hegyvidéki területein — a természeti viszonyok miatt — sem talajjavítási, sem öntözési beruházásokat nem tudtak indítani. A Dél Alapot többoldalú kritika érte. Szemére vetették egyrészt, hogy keveset tett az elzárt hegyvidéki területek fejlesztéséért, másrészt pedig, hogy túlzottan sok pénzt pocskolt el gazdaságilag potenciálisan kevésbé értékes vidékek fejlesztésére. A területfejlesztés e szokásos dilemmája ugyan nyilvánvaló, azonban az sem kétséges, hogy az Alapot a Kereszténydemokrata Párt nem kevés politikailag látványos beruházásra kényszerítette: labdarúgóstadionok, templomok is épültek a támogatásokból. Nem véletlenül állapították meg a program kritikussai, hogy „... az Alap kiadásait inkább a választási normák és a helyi politikai érdekek, mintsem a gazdasági racionalitás motiválta” (*La Palombara*, 1966. p. 139.). A Mezzogiorno-törvények eredeti társadalmi-politikai céljai is csak részlegesen valósultak meg. Megkezdődött ugyan a társadalom átrétegződése (az 50-es években az agrárfoglalkoztatottak száma 3,0%-kal csökkent, az iparban és a szolgáltatásokban ugyanennyivel nőtt) és területi átrendeződése (a városok népességszáma növekedett), azonban nem sikerült megtörni a nagy földbirtokosok uralkodó gazdasági befolyását, az Alap talajmeliorációs támogatásainak háromnegyed részét ők használták fel. A megoldatlan szociális és gazdasági problémák miatt tovább folytatódott a déli régiókból a népesség el-

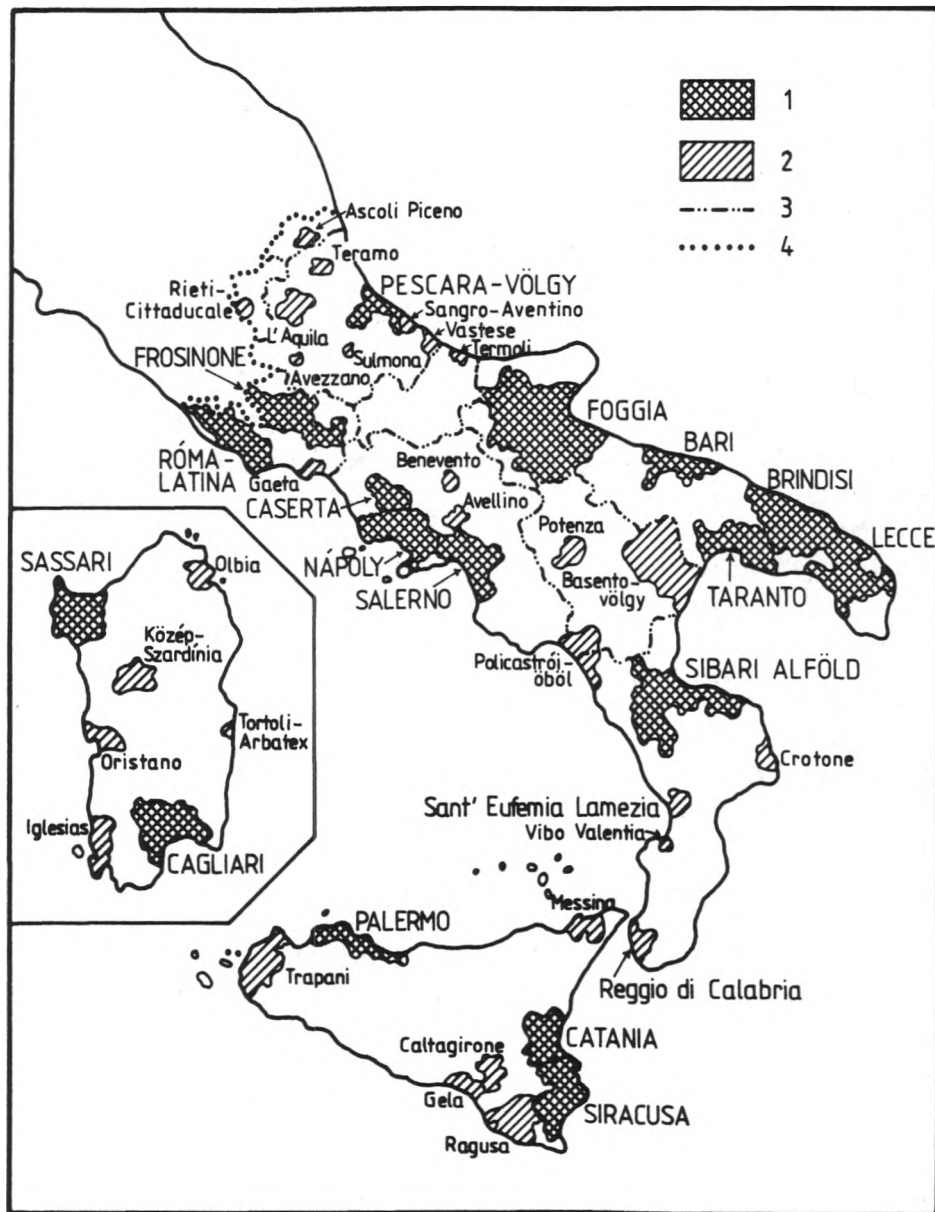
vándorlása, részben az ország északi területeire, részben külföldre. 1951–1961 között 2 millió 52 ezer délolasz költözött el szülőföldjéről, az Appenninek felföldi területein a népesség 19%-kal, az extenzív művelésű térségekben 14%-kal csökkent.

A dél-olaszországi fejlesztési elképzelések részleges teljesítése látán az olasz kormány 1957-ben koncepcionális fordulatra határozta el magát. A Déli Iparfejlesztési Törvény számtalan ösztönzőt fogalmazott meg: direkt támogatásokat, vámkedvezményt, alacsony kamatlábú hiteleket. Az állami holdingok kötelesek voltak ipari befektetéseik legalább 60%-át Délen megvalósítani. Az iparfejlesztés harmadik fő mozzanata a növekedési pólus-stratégia kidolgozása volt. Az új meridionalisták jeles gazdaságpolitikusa, *P. Saraceno* fejlesztési koncepcióját az 1960-as kereszténydemokrata–szocialista koalíció ültette át a gyakorlatba.

Az 1957. évi 634. törvény a növekedési pólusokat két csoportba sorolta. A 200 ezer lakos feletti és jelentősebb ipari bázisokkal rendelkező településcsoportokat *iparfejlesztési körzetté* (*area di sviluppo industriale*) minősítette, a 75 ezer fő feletti, szerényebb ipari kapacitású térségeket *iparosítási gócnak* (*nuclei d'industrializzazione*) nevezte. Dél-Olaszországban 42 körzetet és iparfejlesztési központot jelöltek ki (1.4. ábra). Fejlesztendő térségnek minősült a déli területek 29%-a (a népesség 45%-a élt itt). A térségek lehatárolását éles politikai küzdelem és területi érdekkonfliktusok kísérték, olyannyira, hogy például a Dél Alap mindazoknak a településeknek a kérelmét elutasította, ahol a kereszténydemokraták az 1958. és 1960. évi választásokon jelentős szavazatokat vesztek (*King*, 1975. p. 137.). A tőketámogatások odaítélését gondosan szabályozták. A Dél Alap a kis- és középvállalatok építési beruházási költségeinek 25%-át fedezte, emellett a gépi beruházások 10%-át (amennyiben azokat Délen szerezték be, 20%-át) fizette ki. Az Alap költségvetésében fokozatosan emelkedett az ipari támogatások aránya (1.6. táblázat). E támogatási rendszer újfent a kis- és középszektor fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, azonban ismételten a tőkeerős északi és külföldi nagyvállalatok voltak helyzeti előnyben és sorra létesítették gyáregységeiket.

Az északi – jórészt állami – nagyipar a perifériák iparosításának szokványos módszerét követte, vagy a munkaerő- vagy a nyersanyag-igényes, környezetszennyező termelési tevékenységet és technológiai fázisokat telepítette Déltre. A telepítések első hullámában (1958–

1.4. ábra

Kiemelt iparfejlesztési területek Dél-Olaszországban, 1970

Forrás: Dunford, 1988. p. 148.

Jelmagyarázat: 1—iparfejlesztési körzet; 2—iparosítási góc; 3—régiónhatár; 4—a Cassa per il Mezzogiorno északi határa.

1.6. táblázat

A Dél Alap támogatásainak ágazati szerkezete, 1951–1975, %

Ágazat	1951–1955. év	1956–1960. év	1961–1965. év	1966–1970. év	1971–1975. év	Összesen
<i>Infrastruktúra</i>	32,3	20,0	22,7	21,7	17,9	19,8
Vízellátás és -rendezés	10,8	12,0	12,1	10,9	9,3	10,1
Útépités	12,1	5,8	6,6	7,3	6,2	6,7
Vasútfejlesztés	9,4	2,2	1,3	–	–	0,7
Kikötő- és repülőtér- fejlesztés	–	–	1,3	2,2	1,6	1,5
Kórházfejlesztés	–	–	1,4	1,3	0,8	0,8
<i>Mezőgazdaság</i>	57,1	49,7	23,7	15,4	10,2	17,0
Infrastruktúra	51,6	39,1	17,0	11,8	7,3	13,1
Termelési támogatások	5,5	10,6	6,7	3,6	2,9	3,9
<i>Ipar</i>	–	1,3	17,1	41,1	41,3	34,8
Iparfejlesztési körzetek és települések infra- strukturális fejlesztése	–	–	2,3	2,9	7,3	5,3
Tőketámogatás	–	0,5	5,4	10,3	11,5	9,6
Lakásépítés	–	–	–	–	1,1	0,6
Kamattámogatás	–	0,8	9,4	27,9	21,4	19,3
<i>Idegenforgalom</i>	1,9	1,9	1,9	1,4	1,2	1,4
<i>Projektkészítés</i>	–	–	–	–	14,5	8,9
<i>Egyéb támogatások*</i>	8,7	27,1	34,6	20,2	14,7	17,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Milliárd líra	736,7	941,3	1 281,3	2 882,9	9 351,3	15 193,1

* Megjegyzés: Műszaki fejlesztés, kultúra, halmozottan hátrányos térségek fejlesztése, halászati és kézműipari támogatás.

Forrás: Dunford, 1988. p. 163.

1963) energetikai, petrokémiai és acélipari beruházások domináltak. Az 1970-es évek elejére már az olasz finomított kőolaj 54%-át, a propilén 86%-át, az etilén 84%-át és az acél 35%-át Délen állították elő. Az olasz acélgyártás fellegvára Taranto lett. Az 1960-ban épült acélmű 1975-ben már 20 ezer dolgozót foglalkoztatott és 10,5 millió tonna acélt állított elő. Az Italsider (az olasz állami acél- és kohóipari holding) és a regionális tervezők elképzelése az volt, hogy ez a gyár lesz a Dél gazdasági motorja, termékeit a helyi feldolgozóipar hasznosítja majd. Az 1966 után bekövetkező általános gazdasági visszaesés, a regionális vállalkozások hiányosságai, az állami vállalatok gyenge pozíciói miatt a tervezők elképzelései nem váltak valóra. Az acélmű csupán Taranto megyében volt képes kapcsolatait kiépíteni, a 140 ezerről két évtized alatt 250 ezerre nőtt Taranto környezetvédelmi, szociális és kulturális ráfordításai valószínű meghaladták az acélgyár regionális költségvetési befizetéseit.

A déli ipartelepítés második hullámában (1965–1970) már megjelentek az északi húzóágazatok, például a gépkocsiipar is. Az állami tulajdonban lévő *Alfa Romeo* autógyár a Nápoly melletti Pomigliano d'Arco-ban létesített gépkocsi összeszerelő üzemet. A milánói törzsgyárban komoly konfliktusokat kiváltó fordista-taylorista üzemszervezési módszer azonban a déli „érintetlen” munkaerőben – képzetlensége miatt, tűrőképességének hiányában – még erőteljesebb ellenállást váltott ki, és az üzemet a 70-es évek végén motorgyárrá kellett alakítani.

Teljesen más megoldást választott déli üzemei telepítésében a *Fiat Művek*. A gyáróriás és más magánvállalatok – Olivetti, Pirelli stb. – déli terjeszkedésének alapvető oka a 60-as évek végén Északon felerősödő ipari és urbanizációs válság nyomán kialakult profitsökkenés kompenzálása volt. Az 50-es évek eleje óta foglalkoztatott létszámát megháromszorozó Fiat (1970-ben 150 621 alkalmazottja volt) már túlszűfoltnak érezte torinói üzemeit (az összes foglalkoztatottak 83%-a dolgozott a hét torinói gyárban, a mirafiori üzemnek 60 ezer dolgozója volt) és Piemont régió vezetése is túlzottnak tartotta a Fiat jelenlétét (Torino megye ipari foglalkoztatottainak 33,3%-a a Fiatnál dolgozott). 1966–1977 között az autógyár 90 100 fővel növelte létszámát, 83 727 fő a déli régiókból települt Torinóba és környékére. 1973-ban a Fiat dolgozóinak 48%-a, a segéd munkások 68,1%-a volt déli származású (*Bagnasco*, 1986). A magas bevándorlási ráta nagy terheket rótt a város vezetésére. Az 1970-es évek elején a Fiat stratégiát váltott. Több új üzemet nyitott külföldön és

megkezdte déli fejlesztéseit, illetve új rugalmas termelés-szervezési eszközöket vezetett be. A dél-olaszországi beruházások telepítési kritériumait gondosan választották meg, a fő szempont az volt, hogy az új üzemek rurális térségek kisvárosai közelébe kerüljenek, ahol a korábbi népességsökkenés miatt viszonylag kedvezőek voltak a lakás- és infrastrukturális körülmények (1.5. ábra). A 15 ezer fős Alfasudal ellentétben ezekben a kisebb (1–2 000 fős) üzemekben nem az integrált északi termelési módszert alkalmazták, hanem a legkülönbözőbb részegységek és alkatrészek gyártását telepítették ide és széleskörű bedolgozó hálózatot szerveztek körülöttük. A decentralizációs program keretében a Fiat 18 100 munkahelyet létesített Délen, a gépkocsigyártó ágazat foglalkoztatottjainak 18%-a dolgozott itt 1975-ben.

A Fiat-modell — amelyet több más piemonti és lombardiai nagyvállalat is követett —, úgy tűnik, hatékony megoldásnak bizonyult, miközben a tőkeintenzív, kívülről irányított nagyüzemek képtelenek voltak a helyi gazdaságba integrálódni, nem véletlenül kapták ezek a „sivatagi katedrális” pejoratív elnevezést (Saraceno, 1980).

A Mezzogiorno fejlesztési program, az európai regionális politika legnagyobb szabású vállalkozása — ahogy már többször utaltunk rá — számtalan kudarc, sikertelen kísérlet, túlzottan optimista várakozások és remények meghiúsulása ellenére összességében kedvező változásokat indított el a déli nagyrégióban. Mindenekelőtt a fejlesztési stratégia bekapcsolta a déli régiókat a nemzeti gazdasági vérkeringésbe, a két országrész kohéziója erősödött. Az olasz interregionális egyenlőtlenségek a termékkibocsátás volumenében, a foglalkoztatottságban és a jövedelmekben azonban továbbra is fennmaradtak, sőt új egyenlőtlenségek alakultak ki. Az agrárszektor modernizációja és a korszerű iparágak megjelenése a munkaerőpiaci feltételeket rontotta, a Dél kereskedelmi mérlegét kedvezőtlenül befolyásolta, a súlyos társadalmi feszültségek a rurális vidékekről a nagyvárosi övezetekre helyeződtek át.

A Mezzogiorno-program két és fél évtizede alatt jelentős gazdasági és társadalmi változások játszódtak le. A leglényegesebb eredménynek a modern ipari struktúra megjelenése tekinthető. Az agrár-foglalkoztatottak aránya az 1951 évi 56,7%-ról 1976-ra 28,7%-ra csökkent. A legfrissebb adatok további jelentős mérséklődésről tanúskodnak (1.7. táblázat). Az ipari foglalkoztatottak súlya 20,1%-ról 31,7%-ra nőtt (majd a 80-as évtized újabb gazdasági szerkezeti átrendeződései következtében a terciér szféra javára 23,5%-ra csökkent).

1.5. ábra

A Fiat-üzemek területi elhelyezkedése Olaszországban, 1975

1.7. táblázat

A foglalkoztatottak ágazati szerkezete, 1991, %

Régió	Mezőgazdaság	Ipar	Tercier
Piemont	6,7	41,1	51,9
Valle d'Aosta	9,4	24,5	66,1
Lombardia	3,1	43,3	53,6
Trentino-Alto Adige	10,5	24,7	64,8
Veneto	7,3	41,0	51,7
Friuli-Venezia Giulia	5,5	31,3	63,2
Liguria	4,4	23,2	72,4
Emilia Romagna	8,8	35,1	56,1
Toscana	5,3	33,6	61,1
Umbria	8,9	33,0	58,1
Marche	9,6	36,4	54,0
Lazio	4,5	20,2	75,3
Abruzzo	11,6	29,8	58,6
Molise	19,7	24,8	55,5
Campania	12,0	24,0	64,0
Puglia	16,1	24,6	59,3
Basilicata	20,2	25,9	53,9
Calabria	19,1	20,6	60,3
Szicília	14,1	20,9	65,0
Szardínia	14,3	23,7	62,0
<i>Észak- és Közép-</i>			
<i>Olaszország</i>	5,8	35,7	58,5
<i>Dél-Olaszország</i>	14,6	23,5	61,9
<i>Olaszország összesen</i>	8,4	32,0	59,6

Forrás: Annuario statistico italiano, 1992. p. 209. alapján saját számítások.

Az elavult módszerekkel dolgozó, versenyképtelen, tradicionális családi kézműipari vállalkozások nagy része megszűnt. Az átlagos vállalatméretek növekedtek, megjelentek a modern középvállalatok is, azonban a déli iparstruktúra meghatározó eleme a kisvállalat maradt. Az olasz kisvállalkozások túlnyomó többsége ma is Délen található (1.8. táblázat). A helyi gazdaságok területi integrációjának nem lényegtelen akadálya, hogy a feldolgozóiparban foglalkoztatottak majdnem fele nem déli tulajdonú üzemekben dolgozik (1.9. táblázat). Az északi és a külföldi tulajdonosok a megtermelt jövedelem egy részét kiszivattyúzzák a térségből. Az északi csoportok kezében van az 1 000 fő feletti üzemek 95%-a, a 200–1 000 fő közötti vállalatok 83%-a.

A nagy infrastrukturális beruházások alaposan átrajzolták a Mezzogiorno képét. A társadalmi szolgáltatások fejlődése éreztette hatását a lakosság életszínvonalán is. Annak ellenére azonban, hogy a Dél társadalmi-gazdasági mutatói látványos változásokat mutatnak – 1.10. táblázat –, a lakossági jövedelmek csak mérsékeltten növekedtek, az országos és kiváltképpen az északi fejlett térségi átlagoktól való elmaradásuk mértéke szinte változatlan maradt. 1951-ben az egy főre jutó bruttó jövedelem az északi 61,3%-a, 1961-ben 60,3%-a, 1971-ben 65,6%-a, 1975-ben pedig 68,9%-a, 1990-ben 66,7%-a volt. Ez a növekedés, a termelékenység javulásán kívül, a nagy tömegű elvándorlás miatti lassú népességnövekedéssel magyarázható (1951–1971 között a migrációs egyenleg –4 149 ezer volt) (Conti, 1985. p. 138.).

A jövedelemnövekedés Dél-Olaszország egyes térségei között azonban nagy szóródást mutatott. A leggyorsabb növekedés Abruzzo, Basilicata és Szardínia régiókban következett be, míg Campania és Puglia régiókban a fejlődés lassúbb volt. Még érzékletesebbé váltak az eltérések a hegyvidéki és a tengerparti területek között. A déli modernizáció tipikus jelensége és sajátos paradoxonja is egyben, hogy az egyik legszegényebb régió, Puglia nagy ipari koncentrációját, a Bari–Brindisi–Taranto háromszöget a legkorszerűbb ipari technológiákkal szerelték fel, e fejlesztések eredményeként Taranto megyében az egy főre jutó GDP 1980-ban elérte az olasz átlagot (ezen kívül még a szicíliai Siracusa megye produkált hasonló mutatót). A jövedelmi, munkanélküliségi, migrációs és iparosítási adatokból számított komplex mutató alapján ma Dél-Olaszország népességének 25%-a él elmaradott területeken (egész Calabria, Szicília és Puglia

1.8. táblázat

Az ipari foglalkoztatottak megoszlása az olasz makrorégiókban vállalatkategóriák szerint, 1990, %

Megnevezés	10–19 fő		20–199 fő		200–999 fő		1000– fő		Összesen	
	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép
Élelmiszeripar	95,2	4,8	72,8	27,2	25,9	74,1	–	–	69,1	30,9
Textilipar	99,2	0,8	69,8	30,2	8,7	91,3	–	100,0	39,0	61,0
Konfekcióipar	99,7	0,3	94,6	5,4	47,3	52,7	–	–	91,1	8,9
Cipőipar	100,0	–	95,4	4,6	72,7	27,3	100,0	–	94,5	5,5
Fa- és parafaipar	98,7	1,3	83,7	16,3	42,9	57,1	–	–	87,9	12,1
Bútoripar	96,7	3,3	94,0	6,0	100,0	–	–	–	95,4	4,6
Papíripar	100,0	–	60,8	39,2	22,1	77,9	–	100,0	44,8	55,2
Grafikai ipar	98,3	1,7	87,9	12,1	100,0	–	–	–	92,3	7,7
Bőr- és szőrmeipar	99,3	0,7	100,0	–	83,1	16,9	–	–	97,4	2,6
Gumiipar	96,4	3,6	39,9	60,1	–	100,0	–	100,0	21,3	78,7
Műanyagipar	97,5	2,5	59,2	40,8	14,8	85,2	–	–	58,3	41,7
Vegyipar	77,1	22,9	28,5	71,5	3,9	96,1	–	100,0	12,2	87,8
Gyógyszeripar	100,0	–	31,0	69,0	12,9	87,1	–	–	16,5	83,5
Ásványolajipari termékek	97,3	2,7	80,5	19,5	–	100,0	–	100,0	27,9	72,1
Építőipari kerámiagyártás	95,6	4,4	69,5	30,5	27,1	72,9	–	100,0	65,6	34,4

Folytatás a következő oldalon.

Folytatás az előző oldalról.

Megnevezés	10–19 fő		20–199 fő		200–999 fő		1000– fő		Összesen	
	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép	Dél	Észak-Közép
Nehéz fémgyártás	100,0	–	57,6	42,4	5,2	94,8	–	100,0	7,0	93,0
Fémtermékek ipar	95,6	4,4	69,7	30,3	18,7	81,3	–	–	58,4	41,6
Fegyver- és lőszergyártás	100,0	–	100,0	–	–	–	–	–	100,0	–
Gépgyártás	95,9	4,1	74,6	25,2	25,2	74,8	–	100,0	54,1	45,9
Elektromos termékgyártás	92,9	7,1	70,0	30,0	3,3	96,7	–	100,0	26,8	73,2
Elektronikai ipar	...	...	41,8	58,2	3,6	96,4	–	100,0	6,6	93,4
Gépjárműipar	97,4	2,6	72,5	27,5	12,5	87,5	6,5	93,5	18,8	81,2
Gyógyászati és vegyipari precíziós eszközök	85,9	14,1	70,1	29,9	–	100,0	–	–	60,3	39,7
Egyebek	100,0	–	100,0	–	10,6	89,4	–	–	34,3	65,7
Összesen	96,6	3,4	74,9	25,1	17,1	82,9	4,5	95,5	48,8	51,2

Forrás: Cagliozzi, 1991. 368. p.

1.9. táblázat

A délolasz feldolgozóipari vállalatok foglalkoztatottjainak megoszlása a tulajdonosok területi elhelyezkedése szerint, 1990, %

Ágazat	Foglalkoztatottak száma, fő	Tulajdonos		
		déli	északi	külföldi
Élelmiszeripar	43 921	69,1	23,4	7,5
Textilipar	20 532	39,0	59,6	1,4
Konfekcióipar	37 263	91,1	7,5	1,4
Cipőipar	14 905	94,5	5,5	–
Fa- és parafaipar	9 888	87,9	9,3	2,8
Bútoripar	8 045	95,4	3,4	1,2
Papír ipar	7 942	44,8	52,0	3,2
Grafikai ipar	7 383	92,3	6,3	1,4
Bőr- és szőrmeipar	8 478	97,4	2,4	0,2
Gumiipar	5 015	21,3	55,0	23,7
Műanyagipar	12 543	58,3	26,7	15,0
Vegyipar	22 961	12,2	81,4	6,4
Gyógyszeripar	5 764	16,5	27,7	55,8
Ásványolajipar	9 742	27,9	51,8	20,3
Építőipari kerámia	46 799	65,6	31,3	3,1
Nehéz fémgyártás	26 688	7,0	93,0	–
Fémtömezcikk ipar	46 372	58,4	34,9	6,7
Fegyver- és lőszergyártás	201	100,0	–	–
Gépgyártás	11 735	54,1	41,9	4,0
Elektromos termékgyártás	18 031	26,8	56,9	16,3
Elektronikai ipar	24 186	6,6	70,7	22,7
Gépjárműipar	61 867	18,8	78,3	2,9
Gyógyszerészeti és vegy- ipari precíziós eszközök	1 171	60,3	3,2	36,5
Egyebek	4 420	34,3	65,7	–
Összesen	455 852	48,8	44,5	6,7

Forrás: SVIMEZ, 1992. alapján saját számítások.

1.10. táblázat

Dél-Olaszország néhány társadalmi-gazdasági mutatója, 1951–1990

Megnevezés	1951. év	1990. év
Az egy főre jutó GDP (millió líra 1990-es árfolyamon)	4,2	15,2
A foglalkoztatottak szerkezete, %		
– Mezőgazdaság	56,3	15,6
– Ipar	13,0	12,5
– Építőipar	6,0	9,3
– Piaci szolgáltatások	16,0	41,6
– Nem piaci szolgáltatások	8,7	21,0
A tíz fő feletti üzemekben dolgozók aránya a feldolgozóiparban	14,1	33,7
A hozzáadott érték változása (változatlan áron)		
– Mezőgazdaság	100,0	180,0
– Ipar	100,0	878,0
– Építőipar	100,0	327,0
– Piaci szolgáltatások	100,0	578,0
– Nem piaci szolgáltatások	100,0	282,0
Az egy foglalkoztatottra jutó ipari terme- lés (millió líra 1990-es árfolyamon)	7,0	55,2
Közút (km/100m ²)	34,9	86,4
Száz lakosra jutó telefon	0,6	29,0
Villannyal el nem látott lakások aránya, %	29,1	3,3
Csecsemőhalandóság	82,4	10,9
Száz 14-18 éves korúra jutó középiskolai tanulók száma	8,9	60,2

Forrás: Cafiero, 1991. p. 341.

nagy része, Közép-Szardínia, Benevento és Potenza megyék tartoznak ebbe a kategóriába), 61%-a átmeneti fejlődési szakaszban levő térségekben (Molise, Campania régió, Palermo, Sarsari és Cagliari megyék) és 14%-a viszonylag fejlett területeken (Abruzzo régió, Taranto, Siracusa megyék).

Dél-Olaszország gazdasági távlatai továbbra is bizonytalanok. A mezőgazdaság termelési szerkezete — a citrusfélék és a kertészeti termékek túlsúlya — nem versenyképes az európai piacokon, az Európai Közösség agrártámogatásának előnyeit az északolasz állattenyésztés és gabonatermelés élvezi. A gyáróriások világpiaci konjunkturától függő ciklikus válsága, az északi iparfejlődés nehézségei miatt egyenletesen csökken az ipari létszám. A felszabadult munkakerőt a tercier szektor nem képes felszívni, a munkanélküliek aránya a spanyol régiók után a legmagasabb értékeket mutatja az Európai Közösségben (1.11. táblázat).

1.11. táblázat

A déli régiók munkanélküliségi rátái, 1980–1991, %

Régió	1980. év	1987. év	1991. év
Abruzzo	5,9	9,8	10,6
Molise	5,0	12,6	15,2
Campania	11,0	23,7	21,5
Puglia	6,8	17,2	16,1
Basilicata	10,0	21,5	20,8
Calabria	12,8	25,0	23,2
Szicília	6,4	21,6	23,0
Szardínia	9,8	19,8	18,7
<i>Dél-Olaszország</i>	9,9	20,6	19,9
<i>Észak- és Közép-Olaszország</i>	2,5	7,8	6,5
<i>Olaszország összesen</i>	5,3	12,0	10,9

Forrás: Annuario statistico italiano, 1981., 1988., 1992.

Az egyenlőtlenségek a két országrész között annak ellenére fennmaradtak, hogy a déli területek fejlesztése 1975-től új külső finanszírozási forráshoz jutott. A EGK Európai Regionális Fejlesztési Alapja a legjelentősebb támogatásokat a délolasz régióknak utalta át (1.12.

táblázat). 1975–1988 között az összes támogatás 34,8%-a (6 985 ezer ECU) került a déli régiókba. (Korábban és ezt követően a költségvetési támogatások szerepe is kiemelkedő. 1951–1960 között az olasz GDP 0,73%-át, 1961–1970 között 0,70%-át, 1971–1980 között 1,32%-át, 1981–1990 között 1,15%-át fordították a Dél fejlesztésére.)

1.12. táblázat

Az Európai Regionális Fejlesztési Alapból a délolasz régióknak nyújtott támogatás, 1975–1991, ezer ECU

Régió	1975–1988. évek	1989–1991. évek
Abruzzo	397,2	313,7
Molise	156,6	153,0
Campania	3 056,7	916,0
Puglia	466,3	679,2
Basilicata	642,8	314,4
Calabria	646,3	515,7
Szicília	1 115,0	862,5
Szardínia	503,6	526,2
Összesen	6 984,5	4 280,7

Forrás: Terza relazione periodica... és Community Support Frameworks... alapján saját számítások.

A grandiózus területfejlesztési programok átütő sikerének hiányát az olasz regionális szakértők többsége társadalmi-politikai okokkal is magyarázza. A maffia és a vezető politikai erők hagyományosan erős koalíciójának fennmaradása, a patrónus–kliensi viszonyok továbbélése és ezek erős ellenőrző befolyása a társadalmi átalakulások kezdeteit mutatják. Az új vezető közhivatalnoki garnitúra is hamar azonosult a hagyományokkal, a korábbi földbirtokos–felesbélő közti függőséget a bürokrácia kliensrendszere (*clientelismo della burocrazia*) váltotta fel. Az olasz regionális politika iróniája, hogy a koordinált fejlesztés célkitűzései a visszájukra fordultak, a koordináció csak eszköze volt a hatalmas irányító apparátus kiépítésének. A politikai és a közigazgatási torzulások, a választási ígéretések nyomán megvalósult megalapozatlan beruházások (pl. a BP bioprotein gyár Cagliariiban, a calabriai Gioia Tauro acélmű és kikötő, a

bagnoli acélmű, az augustai olajfinomító) milliárdokat emésztettek fel, majd működésük során milliárdos veszteséget termeltek vagy gazdasági okok miatt be sem indították őket (*Rossi-Doria*, 1973; *Saraceno*, 1980; *Conti*, 1985; *Cagliozi*, 1991.).

Óhatatlanul felvetődik a kérdés, az ingatag gazdaság ellenére vajon mivel magyarázhatók a 1.9. táblázatban szemléltetett kedvező változások? A rejtély megoldásának kulcsát több tényező adja. A *legáltalánosabb* magyarázat a jóléti állam gazdaságfilozófiájából következik. Az állami ár- és bérpolitika, a szociális kedvezmények és juttatások, kormányzati támogatási rendszer és a megnövekedett közigazgatási bürokrácia egyértelműen hozzájárult a déli életkörülmények javításához, de csak elvétve gyakoroltak meghatározó befolyást a termelési kapacitások növeléséhez. A *második* lehetséges magyarázó ok a hitel- és részletfizetési rendszer széleskörű kiterjesztésében keresendő. A „posztparaszti” közösségek a rurális gazdaságból ennek segítségével léphettek át a fogyasztói társadalomba. A *harmadik* tényező a déli kivándoroltak átutalásaiból származó vásárlóerő-növekedés. Egyes becslések szerint évi 300 millió dollár készpénzt juttattak a déli emigránsok haza, és ennek nagy részét lakásépítésre és -korszerűsítésre fordították. *Végül*, a modernizáció fontos forrása volt az idegenforgalom. A turizmus bevételeit a parasztság a mezőgazdaság korszerűsítésére fordította.

Végeredményben tehát a fejletlen Dél a jóléti állam adományai, a hitelek, a kivándoroltak átutalásai, a turisztikai bevételek és az állami iparfejlesztés révén indult el a modernizáció útján anélkül, hogy a nagyrégió Olaszországon belüli relatív pozíciója megváltozott volna. A Mezzogiorno-politika nehézségei és kudarcai nem a kedvezőtlen természeti adottságokból, a nagy kiterjedésből és távolságokból, a délolasz értelmiség gazdaság szervezési képességeinek hiányosságai-ból fakadtak, mint ahogy ezt az olasz konzervatívok előszeretettel hangoztatják, hanem az északi régiók függőségi viszonyokat az integráció ideológiája mögé rejtő tudatos politikájának, az északi ipari csoportok és a déli bürokrácia szövetségének egyenes következményei voltak.

A Harmadik Olaszország születése.

Új fejlődési hajtóerők az intenzív felhalmozás korszaka után

Az olasz gazdasági növekedés mozgatóerői az 1960-as évek végére meggyengültek, a nemzetközi munkamegosztásba beépült északnyu-

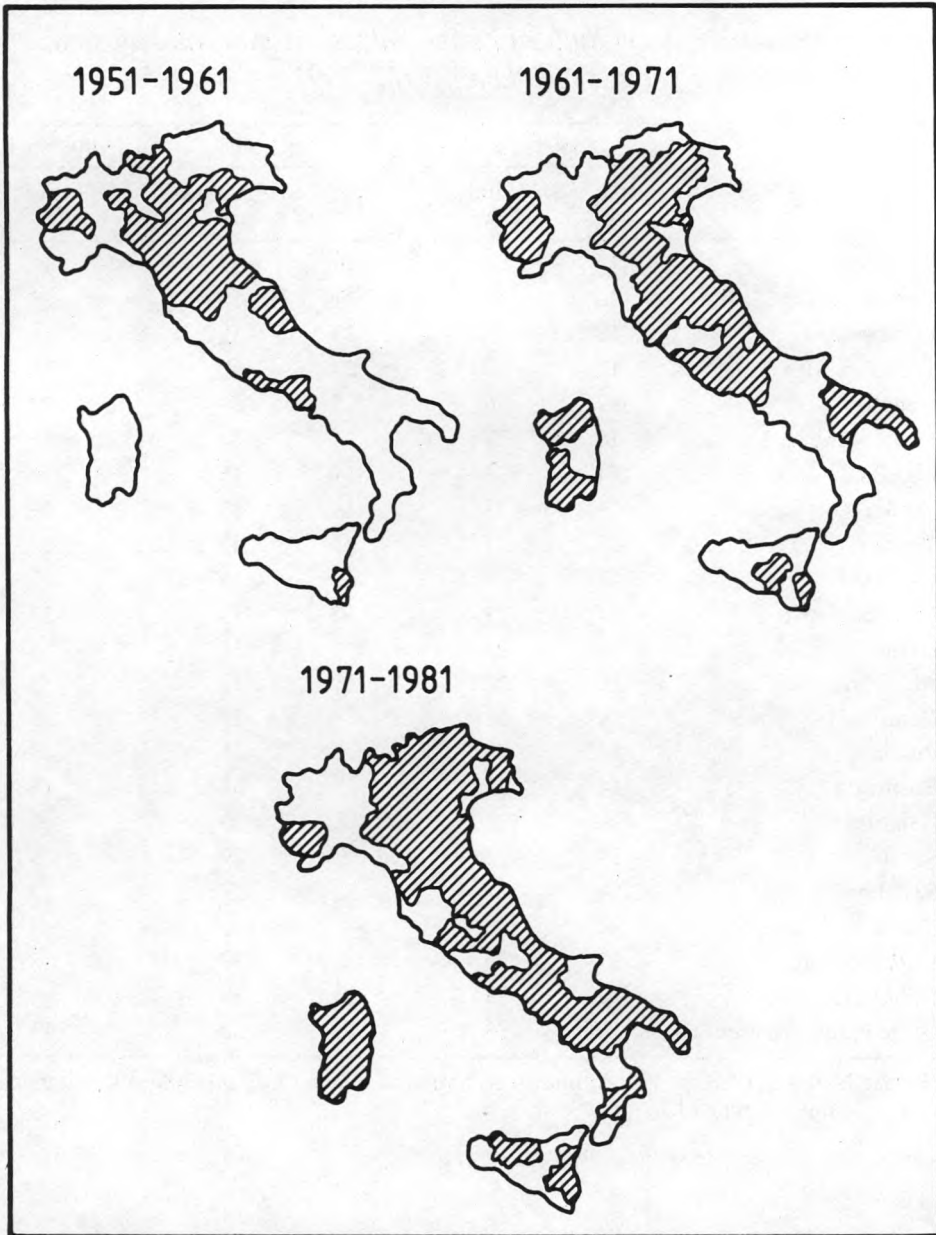
gati régiók gazdasági bázisait a világgazdasági változások átalakításra kényszerítették. A take-off időszakában elért 5–6%-os GDP és 10–12%-os ipari növekedési ütem a felére csökkent. A gazdasági fejlődés megtorpanása politikai és társadalmi válsággal párosult. A megerősödött északi szakszervezeti mozgalmak bérkövetelései országos sztrájkhullámokat indítottak el, a szociális ellátás javítása érdekében a balközép kormányok az államháztartásban reformokat kezdeményeztek. A 150 legnagyobb állami vállalat (amely az összes ipari foglalkoztatott és kibocsátás negyedrészt adta) termelékenységét új üzemszervezési módszerekkel igyekezett növelni, csökkentette foglalkoztatottainak számát. A fordista-taylorista szervezési módszereket a magániparban is a rugalmas termelés-szervezés váltotta fel. A hagyományos ágazatok (textilipar, hajóépítés, vaskohászat, acélgyártás, nehézgépipar) nemzetközi recessziója és az olajkrízis különösen a Milánó–Torino–Genova „arany háromszöget”, az olasz ipar fellegráit érintette súlyosan. Lombardia, Piemont és Liguria régiókban az ipari foglalkoztatottak száma fokozatosan csökkent, ez azonban jelentős szerkezeti átrendeződésekkel járt együtt, a felörlődött elavult ipari tevékenységek helyébe innovatív ágazatok léptek és fejlődésnek indultak a modern szolgáltatások is.

Az intenzív felhalmozás szakaszának lezárultával új folyamatok vették kezdetüket Olaszországban. A feldolgozóipar növekedése új üzemi formákra és a korábban iparosítatlan területekre összpontosult. Az 50-es évtizedben ennek az ipari ágazatnak a növekedése Közép- és Észak-Olaszországban haladta meg az országos átlagot, a 60-as években már a Dél bizonyos területein is intenzív fejlődésnek indult a gyáripar, a 70-es évtizedben pedig a Mezzogiorno mellett Északkelet-Olaszország feldolgozóipari növekedése vált meghatározóvá (1.6. ábra). Az iparosodott régiók rangsorában jelentős átalakulások játszódtak le. Az ipari foglalkoztatottak aránya 1951 és 1984 között Marche, Veneto, Emilia Romagna, Toscana, Umbria és Friuli-Venezia Giulia régiókban nőtt a legnagyobb mértékben. Az északnyugati régiók mellé a közép- és északkelet-olaszországi régiók is felzárkóztak.

A „második olasz gazdasági csoda” egyik sajátossága az ipar regionális átrendeződése, a másik pedig az volt, hogy a növekedés motorjává a kis- és középüzemi szektor vált. 1971–1981 között a vállalkozások száma jelentősen megnőtt, a szolgáltatási ágazatokban a növekedés az ipari átlag háromszorosa volt (1.13. táblázat). 1981–1991

1.6. ábra

*A feldolgozóipar növekedésének dinamikája Olaszországban,
1951-1981*

Forrás: Conti—Julien, 1991. p. 28.

1.13. táblázat

A vállalatsűrűség (ezer lakosra jutó vállalatok száma) alakulása az olasz régiókban, 1971–1991

Régió	1971. év		1981. év		1991. év
	Ipar	Szolgáltatások	Ipar	Szolgáltatások	Ipar
Piemont	17	28	26	37	15
Valle d'Aosta	16	39	21	50	22
Lombardia	18	26	23	35	18
Trentino-Alto Adige	17	30	20	50	18
Veneto	17	26	25	41	22
Friuli-Venezia Giulia	16	27	22	40	15
Liguria	14	34	14	45	10
Emilia Romagna	23	33	28	48	21
Toscana	23	31	27	41	20
Umbria	17	27	22	36	17
Marche	21	29	30	43	23
Lazio	10	23	10	31	6
Abruzzo	16	28	15	37	13
Campania	9	21	8	27	6
Puglia	14	23	11	31	8
Basilicata	14	23	15	31	13
Calabria	10	23	8	29	6
Szicília	11	21	9	29	6
Szardínia	11	27	12	33	10
<i>Észak- és Közép-</i>					
<i>Olaszország</i>	17	28	22	39	...
<i>Dél-Olaszország</i>	12	23	10	30	...
<i>Olaszország összesen</i>	16	26	18	36	13

Forrás: Nanetti, 1988. p. 19.; Anuario statistico italiano, 1992. pp. 305–306. alapján saját számítások.

között bizonyos mértékű koncentráció zajlott le, de a növekedés hajtóereje továbbra is a kis- és középüzemek maradtak. 1991-ben több mint 3 millió vállalat működött Olaszországban, 18,7%-uk Északnyugat-Olaszországban, 13,5%-uk Északkelet-Olaszországban, 29,3%-uk Közép-Olaszországban és 35,8%-uk Dél-Olaszországban (1.14. táblázat). Ezzel párhuzamosan csökkent az átlagos vállalatméret is. 1971-ben 7,9 fő dolgozott átlagosan egy ipari üzemben, 1981-ben 7,3 fő, 1991-ben pedig 3,0 fő volt az átlagos foglalkoztatotti létszám. E nagymértékű – és Európában egyedülálló – csökkenés oka az önálló kisvállalkozások számának rohamos gyarodása volt.

A 70-es évek olasz iparfejlődésének kulcsterületei az ország középső és északkeleti régiói lettek. A duális olasz gazdaságban tehát újabb differenciálódás korszaka vette kezdetét, a korábban inkább perifériának számító területek léptek a modernizáció útjára, az új fejlődési modell nyomán e régiók gazdasági és társadalmi mutatói egyre inkább kezdik a centrumtérsegek átlagait megközelíteni. A duális gazdaság helyett ma már egyre inkább a három- vagy négypólusú olasz regionális tagozódásról kell beszélnünk. A többé-kevésbé közös fejlődési sajátosságok alapján egybetartozó régiókat az 1.7. ábra mutatja. A regionális statisztika ezeket a régiócsoportokat tekinti makrorégióknak. Közép- és Északkelet-Olaszországot a szakirodalom Harmadik Olaszországnak (*Terza Italia*) nevezi (Bagnasco, 1977). Ehelyütt e fejlődési modell elemzésére nem térünk ki, a kötetben *Fuà*, *Soriani* és *Conti* tanulmányai részletesen bemutatják az átalakulás sajátosságait. Itt csupán azt említjük, hogy e fejlődési paradigma lényeges komponense a gazdaság exportorientált fejlesztése. Az 1.15. táblázat adataiból igazolni láthatjuk a déli iparfejlesztésről korábban tett megállapításainkat (hogy tudniillik a déli ipar elsősorban a lokális és az északi piacok igényeit elégíti ki), másrészt a Harmadik Olaszország impozáns exportmutatóira kell felhívni a figyelmet. (Bár meg kell jegyeznünk, hogy a nagyiparát időközben jelentősen korszerűsítő Piemont és Lombardia régiók exporttúlsúlya az olasz külkereskedelem legfontosabb regionális jellemzője, a három északnyugati régió adja az olasz export 51%-át.)

Az utóbbi másfél-két évtized olasz területi fejlődésében – a nyugat-európai változásokhoz hasonlóan – három tényező megkülönböztetett jelentőségre tett szert. A gazdaság szerkezeti átrendeződésében meghatározó szerepet játszó terciér szektor (l. erről *Cappellin* tanulmányát a kötetben), az ipar innovatív ágazatainak fejlődése (ezt *Borlenghi* tanulmánya elemzi részletesen) és a regionális közgazga-

1.14. táblázat

Gazdasági szervezetek és intézmények az olasz régiókban, 1991

Régió	Vállalatok száma	Intézmények száma	A vállalati telephelyek megoszlása, %		
			ipar	kereskedelem	egyéb tevékenység
Piemont	268 103	8 825	24,3	45,7	30,0
Valle d'Aosta	9 007	400	27,9	44,5	27,6
Lombardia	560 762	14 114	28,5	40,7	30,8
Trentino-Alto Adige	64 035	4 389	24,9	50,5	24,6
Veneto	300 764	8 133	31,4	41,1	27,5
Friuli-Venezia Giulia	78 869	3 263	24,8	43,7	31,5
Liguria	104 315	3 263	16,8	52,3	30,9
Emilia Romagna	303 197	6 913	27,1	41,7	31,2
Toscana	255 214	6 605	28,3	42,6	29,1
Umbria	50 084	1 321	27,3	43,4	29,3
Marche	105 663	2 614	30,4	41,9	27,7
Lazio	247 953	7 561	13,3	54,3	32,4
Abruzzo	75 527	1 870	20,6	48,1	31,1
Molise	17 569	538	21,2	46,9	31,9
Campania	237 988	6 589	13,9	57,2	28,9
Puglia	186 120	6 435	17,3	53,5	29,2
Basilicata	30 885	840	24,7	47,8	27,5
Calabria	88 018	1 656	13,8	59,9	26,3
Szicília	212 188	7 826	14,1	57,9	28,0
Szardínia	84 786	3 258	19,1	53,0	27,9

Forrás: Annuario statistico italiano, 1992. pp. 305–306. alapján saját számítások.

1.7. ábra

Makrorégiók Olaszországban

Jelmagyarázat: 1—Északnyugat; 2—Északkelet; 3—Közép; 4—Dél.

1.15. táblázat

Az olasz exportforgalom regionális szerkezete, 1987

Régió	A vállalatok exportforgalma, milliárd líra	Az ország %-ában	Az exportáló vállalatok száma	Az ország %-ában
Piemont	18 010	15,5	7 796	9,5
Valle d'Aosta	119	0,1	690	0,8
Lombardia	36 462	31,4	23 990	29,2
Trentino-Alto Adige	1 593	1,4	1 277	1,6
Veneto	11 885	10,2	9 387	11,4
Friuli-Venezia Giulia	4 281	3,7	2 260	2,8
Liguria	4 743	4,1	1 340	1,6
Emilia Romagna	11 015	9,5	8 012	9,8
Toscana	10 445	9,0	11 535	14,0
Umbria	709	0,6	691	0,8
Marche	2 676	2,3	3 479	4,2
Lazio	4 016	3,5	1 652	2,0
Abruzzo	1 336	1,2	1 327	1,6
Molise	103	0,1	268	0,3
Campania	3 052	2,6	3 219	3,9
Puglia	1 766	1,5	2 469	3,0
Basilicata	148	0,1	122	0,1
Calabria	142	0,1	323	0,4
Szicília	2 909	2,5	1 885	2,3
Szardínia	669	0,6	416	0,5
<i>Észak- és Közép- Olaszország</i>	<i>105 954</i>	<i>91,3</i>	<i>72 109</i>	<i>87,8</i>
<i>Dél-Olaszország</i>	<i>10 125</i>	<i>8,7</i>	<i>10 029</i>	<i>12,2</i>
<i>Olaszország összesen</i>	<i>116 079</i>	<i>100,0</i>	<i>82 138</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Nitti, 1990. pp. 30–32.

tás formai és tartalmi változásai (l. *Dente* dolgozatát). Az új növekedési erőforrások, a modern funkciók területi terjedésében a klasszikus szabályok érvényesülnek, a fejlődés intenzitása a motorikus régiókban jóval meghaladja a perifériák mutatóit. A továbbiakban az utóbbi két fejlődési hajtóerő néhány – az említett dolgozatokban nem tárgyalt – kérdését tekintjük át.

Az olasz *innovációs politikát* az állami finanszírozás túlsúlya, a kutatási-fejlesztési tevékenységek összehangolásának hiánya, a K+F szervezetek centralizált irányítása, valamint a fejlesztés és a gazdasági szektor laza kapcsolatai jellemzik (*Berra—Gastaldo*, 1991. p. 90.). A 80-as évtized második felében a K+F tevékenység fejlesztése kiemelt feladat lett, 1990-ben a GDP 1,5%-át, az állami költségvetés 3,6%-át fordították e szektorra.

A K+F ágazat regionális szerkezete a gazdasági szférák közül a legellentmondásosabb, a területi elrendeződés leginkább a külgazdasági aktivitás regionális különbségeihez hasonló képet mutat. Az 1985. évi regionális adatokból (ekkor a K+F részaránya a GDP-ből 1,0% volt) egyrészt azt láthatjuk, hogy három régió (Piemont, Lazio és Lombardia) költött az olasz átlag feletti összeget kutatásra és fejlesztésre, ezek a régiók a ráfordítások 68,4%-át tudhatták magukénak, másrészt jelentős különbségek figyelhetők meg az állami és a magánkutatások arányában is. A tőkeerős, innovatív iparágak és a vállalati K+F ráfordítások között erős korreláció fedezhető fel (*1.16. táblázat*). Lazio régió (meghatározóan Róma) a nagy egyetemi fejlesztések következtében jutott kiemelkedő pozícióhoz. A Harmadik Olaszországot ebben a szektorban még a déli régiókhoz hasonló állapotok jellemzik. Az állami regionális intervenciók politika jelentősége ebben az ágazatban is meghatározó. A gazdaságilag gyenge Dél K+F politikájában az állami finanszírozás dominál. Ennek ellenére csak Campania (Nápoly egyetemei és kutatóintézetei), Szicília, Puglia és Basilicata rendelkezik említésre méltó kutatási kapacitással.

Az *olasz közigazgatás* – a területi irányítás – nem kis szerepet vállalt a modernizációban, bár funkciói az egyesítés óta politikai és társadalmi viták kereszttüzeiben álltak, és egy évszázadnak kellett eltelni ahhoz, hogy a Risorgimento eszmei vezetőinek (*Cavournak, Farininek és Minghettinek*) célkitűzései valóra váljanak. Már az egyesítés időszakában komoly viták folytak arról, hogy az új államot regionális vagy centralizált alapokon szervezzék. Ma is nehéz magyarázatot találni arra, hogy az Olasz Királyság miért éppen a napóleoni típusú területi közigazgatást vezette be. Mi lehetett az oka annak,

1.16. táblázat

Kutatási-fejlesztési ráfordítások az olasz régióban, 1985

Régió	K+F ráfordítás, milliárd líra	Az ország %-ában	K+F ráfor- dítások a GDP %-ában	A K+F ráfordítások megoszlása, %		Egy lakosra jutó K+F ráfordítás, ezer líra
				közszolgálati kutatóhely	vállalati	
Piemont	1 519,2	20,6	2,1	5,7	94,3	279,7
Valle d'Aosta	5,8	0,1	0,5	0,9	99,1	87,3
Lombardia	2 093,2	28,4	1,4	10,2	89,8	193,5
Trentino-Alto Adige	30,3	0,4	0,3	40,9	59,1	31,1
Veneto	245,3	3,3	0,3	23,3	76,7	35,6
Friuli-Venezia Giulia	113,3	1,5	0,5	24,2	75,8	66,1
Liguria	331,8	4,5	1,0	19,5	80,5	136,7
Emilia Romagna	759,7	10,3	1,0	69,5	30,5	135,1
Toscana	294,3	4,0	0,6	47,6	52,4	67,4
Umbria	22,3	0,3	0,2	29,8	70,2	23,9
Marche	31,7	0,4	0,1	51,7	48,3	13,7
Lazio	1 430,0	19,4	2,2	60,5	39,5	241,6
Abruzzo	56,2	0,8	0,3	9,1	90,9	27,7
Molise	0,5	0,0	0,0	100,0	0,0	1,3
Campania	249,1	3,4	0,6	26,2	73,8	40,9
Puglia	61,5	0,8	0,2	41,3	58,7	12,4
Basilicata	30,8	0,4	0,7	63,5	36,5	49,8
Calabria	13,7	0,2	0,0	45,9	54,1	2,9
Szicília	76,7	1,0	0,2	40,2	59,8	15,7
Szardínia	16,5	0,2	0,1	64,3	35,7	8,5
<i>Észak- és Közép- Olaszország</i>	<i>6 876,9</i>	<i>69,1</i>	<i>1,2</i>	<i>29,3</i>	<i>70,7</i>	<i>150,9</i>
<i>Dél-Olaszország</i>	<i>505,0</i>	<i>24,1</i>	<i>0,3</i>	<i>32,4</i>	<i>67,6</i>	<i>21,6</i>
<i>Olaszország összesen</i>	<i>7 381,9</i>	<i>100,0</i>	<i>1,0</i>	<i>29,5</i>	<i>70,5</i>	<i>104,5</i>

Forrás: Costa—De Marchi, 1989. pp. 40–41. alapján saját számítások.

hogyan a jakobinus eszméken nevelkedett északi értelmiség megtagadva korábbi hitét, a centralizált államépítés mellett kötelezte el magát. Valószínűleg elfogadható az a válasz, hogy a radikális demokrácia szélsőséges, dezintegrációs lombardiai és toscanai megnyilvánulásai készítették az új olasz vezetést az erős központi hatalom kiépítésére (Leonardi, 1992. p. 220.).

A regionális közigazgatás megszervezése csak a fasiszta rezsim bukása után került újra napirendre. Ebben az időszakban a regionalizmus alkotmányos szervezeti kereteinek megteremtése azért volt viszonylag könnyű feladat, mert az ellenállási mozgalom különböző társadalmi áramlatai egyetértettek a túlcentralizált fasiszta közigazgatás gyökeres átszervezésében, s hasonló ajánlásokat fogalmaztak meg a győztes szövetséges hatalmak is. Az egymástól élesen különböző demokratizálási programmal fellépő politikai pártok (a kereszténydemokraták, a kommunisták és a szocialisták) a regionálisan decentralizált államban látták a demokratikus berendezkedés alapját. A decentralizációs mozgalom a kezdetektől kettős célt tűzött maga elé: egyrészt ésszerűsíteni és újjászervezni a nemzeti közigazgatási apparátust, másrészt decentralizálni a döntési és a közigazgatási hatalmat a régiókhoz és a többi helyi önkormányzathoz, a politika demokratizálása, a közigazgatás eredményessége és a társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében.

Amikor azonban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1946-ban vitára tűzte a regionális átszervezés témakörét, hamar kiderült, hogy a nagy pártok eltérő álláspontot képviselnek a hatalom decentralizálásának módozatait illetően. A kereszténydemokraták, részben a korábbi Katolikus Néppárt decentralizációs hagyományaiból kiindulva, részben pedig érzékelvén, hogy az olasz baloldal a regionalizmussal a központi kormányhatalom feletti erős ellenőrzést kívánja megteremteni, a régiók legfontosabb feladatát a gazdasági és társadalmi fejlesztések irányításában fogalmazták meg. A kommunisták — bár a centralizmus platformján álltak — Szicília és Szardínia regionális autonómiáját támogatták.

Az 1947 júniusában elfogadott alkotmány 5. cikkében az Olasz Köztársaság kötelezettséget vállalt a helyi önkormányzatok és a közigazgatás decentralizálásának támogatására. A közigazgatás helyi-területi rendszerének szabályozását az alkotmány 114–133. cikkei tartalmazzák. Az alkotmány az új területi-közigazgatási egységeket az alábbi törvényhozói tárgyokban ruházta fel önálló jogalkotói hatáskörrel (117. cikk) (Kovács, 1988. pp. 401–402.):

- a régiótól függő igazgatási intézmények és hivatalok belső rendeje,
- a községhatárok,
- városi és falusi helyi rendőrség, vásárok és piacok,
- közjólét, kórházi és egészségügyi ellátás,
- szakmai és kisipari oktatás, az iskolaügy támogatása,
- helyi intézmények múzeumi és könyvtárai,
- városfejlesztés,
- turizmus és szállodaipar,
- regionális érdekű autóbusz- és villamoshálózat,
- tavi kikötők és hajózás,
- bányák és tőzegtelepek,
- vadászat,
- belhalászat,
- mező- és erdőgazdaság,
- kisipar.

Az alkotmány különbséget tesz rendes és különleges státútumú régiók között. Az autonóm régiók (a két sziget, Szicília és Szardínia és három északi régió: Valle d’Aosta, Trentino-Alto Adige – Dél-Tirol – és Friuli-Venezia Giulia) létesítésére vagy etnikai okok vagy pedig a rendkívül erős autonomista törekvések elismeréseképpen került sor. Friuli-Venezia Giulia régió 1964-ben, a trieszti terület szövetségi katonai kormányzása és az 1954-et követő normatív autonómia kibővítése után lett autonóm régió. 1959-ben pedig Molise régió vált ki a korábbi Abruzzi régióból. Ezzel lezárult a régiók kialakításának periódusa, 15 rendes jogállású és 5 különleges státútumú (autonóm) régió alkotta formálisan az olasz szubnacionális igazgatási szintet.

Az alkotmány regionális közigazgatással foglalkozó cikkei azonban nem léptek hatályba, a baloldal és a centrumerők szövetsége 1948-ban összeomlott, a polarizálódott olasz politikai rendszerben nehéz volt konszenzust kialakítani a regionalizmus kérdéseiben, a kommunisták kiszorultak a kormányból, a hatalommal szembeni erőfőlényüket a közép-olaszországi „vörös övezetben” a politikai regionalizmus még tovább fokozta volna. Két évtizeden keresztül a téma állandóan szerepelt a parlament napirendjén, a kormányzó többség azonban rendszerint a bevezetés magas költségeire való hivatkozással utasította el a javaslatokat (a közigazgatási átszervezés egyes becslések szerint 200, mások szerint 500 milliárd lírába került, ez a Cassa per il Mezzogiorno 1–3 évi költségvetésének felelt meg) (Leonardi, 1992. pp. 222–223.).

Az 1960-as évek második felének korábban már említett társadalmi válsága az olasz államapparátus átszervezését kényszerítette ki a parlamenttől. A korszerűsítési programcsomag részeként 1968-ban elfogadták a regionális választásokról szóló törvényt. A reformerők — alkotmányos felhatalmazásuk ellenére — a regionalizmusban egyrészt a felduzzadt, döntésképtelen és korrupt központi kormányzati bürokrácia megfékezésének lehetőségét, másrészt pedig az elmaradott régiók gazdasági dinamizálásának esélyét látták. Lényegében a regionális decentralizáció hívei mind a politikai, mind a gazdasági hatalom megosztása mellett szálltak síkra. A regionalizmusnak ez az új vonulata tehát már nyíltan a helyi kezdeményezéseket és döntési kompetenciákat semmibevevő, a regionális fejlesztésekben ugyanakkor pazarló és óriási hivatalnoksereggel dolgozó római politika ellen lépett fel.

Az 1969 végi regionális választások után 1970-ben működésbe lépett regionális tanácsok nem egykönnyen juthattak jogosítványaikhoz. Hét évbe telt, míg hosszas politikai és közigazgatási egyeztetések után stabilizálódott szervezeti rendszerük és tényleges irányító funkciókat szereztek maguknak. A decentralizáció első szakaszában (1970–1972-ben) a központi kormányzat és a közigazgatási elitek motiválták a döntéseket. Az ágazati minisztériumok saját érdekeik alapján határoztak a decentralizálandó jogosítványok köréről és saját belátásuk szerint osztották meg pénzügyi forrásaikat a régiókkal. A régiók azonban nem vettek tudomást a római központ korlátozott hatalomátcsoportosítási szándékáról, ambiciózus státútumokat (regionális alkotmányokat) dolgoztak ki és fogadtak el képviselőtestületeik. 1972-ben a kormány — bár új határozatot adott ki a regionális decentralizáció irányairól — még mindig csupán „szupermegyének”, az állami politika végrehajtójának tekintette a régiókat.

A régiók jelenléte azonban — korlátozott jogosítványaik ellenére — vitathatalanul módosította a politikai palettát Olaszországban:

- 1) A területi kormányzatok több szakigazgatási szférában kiszorították a kompromittálódott központi hatalom dekoncentrált szerveit;
- 2) A politikai rendszer és a pártstruktúra regionális szervezetekkel bővült, a politikai karrier lehetőségei, formai keretei kitágultak; a politikai hatalomban a tradicionális pártok mellett új szervezett erők — pl. a zöldek és a regionális szövetségek (ligák) — jelentek meg;

- 3) A gazdaság számtalan ágazatában a regionális szervek — befolyásuk révén vagy a gazdasági folyamatok elemzéséből levont következtetések alapján — árnyaltabb, sokszor a központi szervekétől eltérő helyzetképet rajzolhattak a regionális gazdaság állapotáról. A regionális gazdaságpolitikák tették nyilvánvalóvá, hogy a diffúz iparosítás egy harmadik Olaszország kialakulásához vezetett, továbbá az önálló regionális elemzések tették érzékletessé a Mezzogiorno-fejlesztések kudarcait is;
- 4) Az érdekcsoportok és társadalmi szervezetek új regionális szervezetének kialakulásával az érdekérvényesítés eddig ismeretlen formái kezdtek nyomást gyakorolni mind a központi, mind a regionális szervekre.

A közigazgatási átalakulás második szakaszában a decentralizáció mozgatóerőivé a régiók váltak. 1973-tól, elsősorban az Olasz Kommunista Párt vezetésével a regionális szervek nagy nyomást gyakoroltak mind a kormányra, mind a parlamentre. Lombardia, Toscana, Emilia Romagna regionális frontjai regionális bizottság felállítását kényszerítették ki a parlamentben, az 1975. évi választások teljesen új koalíciók kialakulását eredményezték (a kereszténydemokraták a „nyitott végrehajtó bizottság” elve alapján több régióban koalícióra léptek a kommunistákkal). A politikai változások kedvezően befolyásolták a parlament regionális törvényhozási munkáját. Az 1975-ben elfogadott 382. számú törvény lezárta a régiók jogállásáról folytatott vitát és a régiót politikai-döntési központnak ismerte el. A törvény kötelezte a kormányt, hogy:

- az alkotmányban rögzített jogköröket a régióknak teljeskörűen és azonnali hatállyal átadja,
- az ezek végrehajtásához szükséges költségvetési támogatásokat a régiók költségvetésébe csoportosítsa át,
- a több régiót érintő funkciókat és hatóságokat szervezze át,
- a nemzeti törvényhozás és a Közös Piac állásfoglalásainak keretei között a régióknak a legteljesebb közigazgatási és törvényalkotói hatalmat biztosítson.

A kormányzati szervek a reformfolyamatot lépten-nyomon lassítva ugyan, de három év alatt végrehajtották a törvényt. 1978-ra az állami költségvetés 30%-ával a régiók rendelkeztek, 20 ezer hivatal szűnt meg vagy került a régiók hatáskörébe, 15 központi főhatóságot és számtalan minisztériumi szervezeti egységet számoltak fel. Ennek ellenére a központi igazgatás struktúrája, az államigazgatás létszáma lényegében változatlan maradt és ez a módszereiben mit sem változ-

tató apparátus igyekezett új funkciókat találni a regionális folyamatok irányításának befolyásolására. A legkézenfekvőbb eszköz ehhez az állami költségvetés volt.

Az 1970–80-as évek fordulóján — amikor a régiók a gazdasági krízis leküzdésére dolgoztak ki programokat és úgy tűnt, hogy stabilizálódott működésük — a regionális költségvetés drasztikus csökkentésére került sor. Válaszképpen a régiók a központi kormányhoz fűződő kapcsolataik újrafogalmazását kezdeményezték az alábbi területeken:

- a központi döntési mechanizmus centrumában, a minisztertanácsban közvetlen politikai képviseleti jogot, intézményesített formát követeltek a konfliktusok megoldására,
- szorgalmazták a helyi önkormányzatok reformját, ami a mezoszint tervezési funkcióinak politikai döntési tevékenységgé való alakítását szolgálta, és ezzel szoros összefüggésben,
- javasolták a helyi önkormányzati finanszírozás reformját, amivel az volt a céljuk, hogy a szubnacionális kormányzati szintet tehermentesítsék a redisztribúciós funkcióktól és ennek eredményeképpen javíthassák tervezési-beruházási pozícióikat.

1980-ban a parlamenti bizottság „állami-regionális konferencia” felállítására tett javaslatot, amelynek tagjai a régiók elnökei, a miniszterelnök, a kincstárügyi, a költségvetési és a regionális ügyek minisztere lettek volna. Az elképzeléssel a régiók azonban nem értettek egyet, mondván „... a korlátozott erőforrások ellensúlyozására szilárd intézményi bázisra van szükség” (Bassanini, 1983. p. 6.).

1983-ban megalakult a Regionális Elnökök Konferenciája, amely a központi kormányzattal azonos szintű politikai-igazgatási szervnek nyilvánította magát. A kormány a partnerség és a szubszidiaritás elvei alapján ezt a törekvést tudomásul vette. Más választása egyébként nem igen volt, mert a közös piaci támogatási programok is szükségessé tették a régiók közjogi funkcióinak erősítését. A 80-as évtized második felében a regionális közigazgatási reformviták a nemzeti politikai küzdőtérrel a Közös Piac színtereire kerültek át, az olasz kormány és a parlament nem is tűzött napirendre módosító javaslatokat. Az olasz politikai, tudományos közvélemény azonban számtalan fejlesztési elképzelést fogalmazott meg:

1) A közös piaci támogatások (az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Integrált Mediterrán Program stb.) felhasználásának tapasztalatai azt mutatták, hogy az interregionális tervezés és koordináció gyengén működik Olaszországban, különösen a déli régiókban, ame-

lyek területi tervezési tevékenységét 1986-ig – megszűnéséig – lényegében a Cassa per il Mezzogiorno vállalta magára. Az északi régiók viszont a régiók közötti együttműködés számtalan példáját szolgáltatották (pl. Pó-völgy, az Adria-menti tengerparti övezet fejlesztése);

2) A régiók továbbra sem nyugodtak bele a központi költségvetéstől való erős függőségbe. A 80-as évek végétől elsősorban az északi regionális ligák (*Leghe*) követelték az állami költségvetés regionális decentralizálását, a központi államigazgatás magas kiadásainak mérséklését, a nemzeti egység és szolidaritás jelszava mögött megbúvó politikai kliensrendszer felszámolását, a Délen tetőfokára hágott korrupció megfékezését. 1992-ben a parlamenti választásokon az e program jegyében fellépett Északi Liga a szavazatok több mint 9%-ával a negyedik lett az olasz pártok sorában, előrevetítve a teljes föderáció igénylésének politikai programmá formálódását.

3) A regionális autonómista mozgalmak a régiók jogkörének kiszélesítését, teljes függetlenségük elnyerését kétféleképpen képzelik el. A mérsékeltabb irányzatok a központi közigazgatás hatalmának visszaszorításában, szervezeti rendszerének egyszerűsítésében, a felesleges párhuzamosságok kiküszöbölésében látják a megoldás kulcsát. Ezt a programot emelte törvényerőre az 1993 tavaszán megrendezett országos referendum is, amelyen a szavazók döntő többsége a központi közigazgatás gyökeres átszervezésére adta voksát (e döntés értelmében például megszűnik a közmunkaügyi, az idegenforgalmi és a népjóléti minisztérium, feladatköreiket a régiókhoz delegálják). A radikális autonómisták viszont az alkotmányos változásokban látják a regionális függetlenség megteremtésének a módját, föderalizált államtípust követelnek. A legszélsőségesebb szárny pedig egyenesen az olasz egység felszámolását fogalmazta meg, egy északi, egy közép-olasz és egy déli köztársaság megszervezésére tett javaslatot.

E nagy horderejű kérdésekből érzékelhető, hogy az olasz regionalizmus újabb fejlődési pályára léphet. Valószínű, hogy az ország modernizációs szükségletei, az európai integráció, a közös európai piac kihívásai a decentralizációs tendenciákat erősítik majd, és vélhetően a régiókon kívül a közigazgatás alsóbb szintjei, a megyék és mindegyiknél a települési, városi önkormányzatok kerülnek majd az érdeklődés középpontjába. Mindez pedig új megvilágításba helyezi az olasz regionális fejlődés perspektíváit is. E fejlődési alternatívákról és az ezeket befolyásoló történelmi, társadalmi és gazdasági tényezőkről adnak átfogó tájékoztatást kötetünk további tanulmányai.

Irodalom

- Adams, J.—Barile, P. 1961: *The Government of Republican Italy*. London, Allen and Unwin.
- Albrechts, L.—Moulaert, F. et al. (szerk.) 1989: *Regional Policy at the Crossroads. European Perspectives*. London, Jessica Kingsley.
- Allen, K.—Stevenson, A. 1974: *An Introduction to the Italian Economy*. London, Martin Robertson.
- Annuario statistico italiano*. Roma, ISTAT. Különböző évek.
- Arrow, K. J. (szerk.) 1988: *The Balance between Industry and Agriculture in Economic Development*. London, Macmillan Press.
- Associazione Italiana Scienze Regionali: *VII Conferenza Italiana di Scienze Regionali*. Cagliari, 11–13 novembre, 1987.
- Bagnasco, A. 1977: *Tre Italie: La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bologna, Il Mulino.
- Bagnasco, A. 1986: *Torino. Un profilo sociologico*. Torino, Einaudi.
- Barbera, A.—Bassanini, F. (szerk.) 1978: *I nuovi poteri delle regioni e degli enti locali*. Bologna, Il Mulino.
- Bassanini, F. 1983: Bisogna partecipare alle scelte economiche. — *L'Italia delle regioni*. 26. pp. 3–12.
- Berend T. I.—Ránki Gy. 1987: *Európa gazdasága a 19. században. 1980–1914*. Budapest, Gondolat.
- Berra, M.—Gastaldo, P. 1991: Science parks and local innovation policies in Italy. — Hilpert, U. (szerk.) pp. 89–111.
- Braudel, F. 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest, Gondolat.
- Brosio, G. 1986: *Economia e finanza pubblica*. Firenze, La Nuova Italia Scientifica.
- Cafagna, L. 1976: Intorno alle origini del dualismo italiano. — Caracciolo, A. (szerk.) pp. 105–149.
- Cafiero, S. 1991: Policies for Southern Italy under the Republic. — *Review of Economic Conditions in Italy*. 3. pp. 323–344.
- Cagliozzi, R. 1991: Italy's dualistic integration into Europe and industrial development in the Italian South. — *Review of Economic Conditions in Italy*. 3. pp. 345–400.
- Caracciolo, A. (szerk.) 1976: *Problemi storici della industrializzazione e dello sviluppo*. Urbino, Argalia.
- Carozzi, C.—Mioni, A. 1970: *L'Italia in formazione. Ricerca e saggi sullo sviluppo urbanistico del territorio nazionale*. Bari, De Donato.
- Celant, A.—Federici, P.R. (szerk.) 1988: *Atti del XXIV Congresso Geografico Italiano. Nuova città, nuova campagna, spazio fisico e territorio*. Bologna, Patron.
- Clout, H. D. (szerk.) 1975: *Regional Development in Western Europe*. Chichester, John Wiley and Sons.

- Community Support Frameworks 1989–1991 for Converting the Regions Affected by Industrial Decline. Italy.* Brussels, Commission of the European Communities. 1990.
- Conti, S. 1985: *Un territorio senza geografia. Agenti industriali, strategie e marginalità meridionale.* Milano, F. Angeli.
- Conti, S. 1989: *Geografia economica.* Torino, UTET.
- Conti, S.—Julien, P. A. (szerk.) 1991: *Miti e realtà del modello italiano. Letture sulle economie periferiche.* Bologna, Pàtron.
- Coppola, P. (szerk.) 1988: *Atti del XXIV Congresso Geografico Italiano. Soggetti economici, soggetti politici, gerarchie territoriali.* Bologna, Pàtron.
- Cori, B. (szerk.) 1984: *Città, spazio urbano e territorio in Italia.* Milano, F. Angeli.
- Costa, G.—De Marchi, G. 1989: *Indagine sulla ricerca e le tecnologie nel Friuli-Venezia Giulia.* Trieste, Società Editoriale Libraria.
- D'Amico, R. 1983: *Regionalizzazione e sistema amministrativo. Su alcuni problemi del decentramento in Italia.* Catania, C.U.L.C.
- Dal Co, M. 1986: *Ristrutturazione dell'occupazione e relazioni industriali.* Bologna, Il Mulino.
- De Rosa, L. 1988: Urbanization and industrialization in Italy (1861–1921). — *The Journal of European Economic History.* 3. pp. 467–490.
- Dunford, M. F. 1988: *Capital, the State, and Regional Development.* London, Pion.
- Eckaus, R. S. 1961: The North–South differential in Italian economic development. — *Journal of Economic History.* 1. pp. 285–317.
- Evans, R. H. 1981: Local government reform in Italy. 1945–1979. — Gunlicks, A. B. (szerk.) pp. 112–130.
- Fenyő B. 1969: Olaszország. — Nyilas J. (szerk.): *Korunk világgazdasága.* Második kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. pp. 326–401.
- Fuà, G. (szerk.) 1969: *Lo sviluppo economico in Italia.* Vol. III. Milano, F. Angeli.
- Fuà, G. 1988a: Small-scale industry in rural areas: the Italian experience. — Arrow, K. J. (szerk.) pp. 259–279.
- Fuà, G. (szerk.) 1988b: *Lo sviluppo economico in Italia.* Vol. III. Milano, F. Angeli.
- Fuà, G. (szerk.) 1991: *Orientamenti per la politica del territorio.* Bologna, Il Mulino.
- Gerelli, E. (szerk.) 1981: *Per la riforma della finanza locale.* Bologna, Il Mulino.
- Gerschenkron, A. 1984: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból.* Budapest, Gondolat.
- Goglio, S. (szerk.) 1982: *Italia, Centri e periferie.* Milano, F. Angeli.
- Gramsci, A. 1971: *Selection from the Prison Notebooks.* London, Lawrence and Wishart.
- Graziani, A. 1989: Economia e società meridionale nel pensiero di Rossi-Doria. — *Delta.* 38–39. pp. 59–69.
- Gunlicks, A. B. (szerk.) 1981: *Local Government Reform and Reorganization. An International Perspective.* London, Kennikat Press.
- Header, H. 1992: *Olaszország rövid története.* Budapest, Mäecenas.

- Hilpert, U. (szerk.) 1991: *Regional Innovation and Decentralization*. London, Routledge.
- Istituto Centrale di Statistica (ISTAT) 1973: *Occupati presenti in Italia 1951–1971*. Roma.
- King, R. 1975: Italy.—Clout, D. H. (szerk.) pp. 119–149.
- Kiss A. 1975: *Olaszország története. 1748–1968*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kovács I. (szerk.) 1988: *Nyugat-Európa alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lando, F. 1988: Il compartamento territoriale della grande industria in Italia. — Coppola, P. (szerk.) pp. 305–316.
- La Palombara, J. 1966: *Italy: the Politics of Planning*. Syracuse, University Press.
- Leonardi, R. 1992: The regional reform in Italia: from centralized to regionalized state. — *Regional Politics and Policy*. 1–2. pp. 217–246.
- Leonardi, R.—Nanetti, R. Y. (szerk.) 1990: *The Regions and European Integration. The Case of Emilia-Romagna*. London, Pinter.
- Lutz, V. 1961: Some structural aspects of the southern problem: the complementarity of emigration and industrialization. — *Banca Nazionale del Lavoro, Quarterly Review*. 2. pp. 367–402.
- Marè, M.—Visco Comandini, V. 1991: Local government financing and equalisation policies in Italy. — Owens, J.—Panella, G. (szerk.) pp. 189–210.
- Martinelli, F. 1989: Business services, innovation and regional policy. — Albrechts, L.—Moulaert, F. et al. (szerk.) pp. 10–26.
- Mazza, L.—Olmo, C. (szerk.) 1991: *Architettura e urbanistica a Torino, 1945/1990*. Torino, U. Allimendi.
- Mosconi, A.—Rullani, E. (szerk.) 1982: *Crisi della grande impresa e integrazione europea*. Milano, F. Angeli.
- Mumford, L. 1985: *A város a történelemben. Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest, Gondolat.
- Muscarà, C. 1986: Regionalismo. Varietà e specificità del caso italiano. — *Rivista Geografica Italiana*. 2. pp. 179–195.
- Nanetti, R. Y. 1988: *Growth and Territorial Policies: The Italian Model of Social Capitalism*. London, Pinter.
- Negro, N. 1969: *L'Italia: Economica*. Milano, Etas Kompass.
- Nitti, G. 1990: La struttura delle esportazioni italiane: un'analisi per imprese. — *Delta*. 40. pp. 30–32.
- Olson, M. 1987: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ormos M. 1987: *Mussolini. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Owens, J.—Panella, G. (szerk.) 1991: *Local Government: An International Perspective*. Amsterdam, North-Holland.
- Pagetti, F. 1979: Dissociazione territoriale fra decisionalità e operatività: una verifica per l'industria in Italia. — *Rivista Geografica Italiana*. 1. pp. 172–186.

- Regini, M.—Sabel, C. F. (szerk.) 1989: *Strategie di reagustamento industriale*. Bologna, Il Mulino.
- Romeo, R. 1959: *Risorgimento e capitalismo*. Bari, Laterza.
- Rossi-Doria, M. 1973: Cos'è il Mezzogiorno agrario? — *Nuova Antologia della Questione Meridionale*. Milano, Comunità. pp. 165–192.
- Saraceno, P. 1980: Cattedrali nel deserto? Gli impianti di maggior dimensione nell'industrializzazione meridionale. — *Informazioni SVIMEZ*. 1. pp. 20–30.
- Simonyi Á. 1989: A kisvállalkozások fellendülésének társadalmi hátteréről: az olasz példa. — *Közgazdasági Szemle*. 5. pp. 562–571.
- Szakács I. 1983: Olaszország állami szektorának kritikus évtizede. — *Külgazdaság*. 5. pp. 67–76.
- SVIMEZ 1992: *Rapporto 1991 sull'economia di Mezzogiorno*. Bologna, Il Mulino.
- Terza relazione periodica e lo sviluppo delle regioni della Comunità*. Bruxelles, Commissione delle Comunità Europee. 1987.
- Tinacci Mossello, M. 1989: *Geografica economica*. Bologna, Il Mulino.
- Turco, A. (szerk.) 1984: *Regione e regionalizzazione*. Milano, F. Angeli.
- Valussi, G. (szerk.) 1987: *L'Italia geoeconomica*. Torino, UTET.
- Verebélyi I. 1979: Az olasz helyi igazgatási rendszer alapjai. — *Állam és Igazgatás*. 8. pp. 725–734.

I. RÉSZ

**SAJÁTOS ORSZÁGRÉSZEK – ELTÉRŐ
FEJLŐDÉSI PÁLYÁK**

2. IPAROSÍTÁS ÉSZAKKELET- ÉS KÖZÉP-OLASZORSZÁGBAN

GIORGIO FUÀ

Bevezetés

1981-ben *Giorgio La Malfa* olasz költségvetési miniszter megbízta az anconai Adriano Olivetti Gazdaság- és Vállalatkutató Intézetet, hogy állítson össze egy dokumentumot az OECD párizsi nemzetközi szimpóziumára „Vidéki fejlődés és közigazgatás” címmel.

A dokumentumnak az volt a célja, hogy a külföldi olvasót tájékoztassa az iparosításnak arról a különleges formájáról, amely az utóbbi egy-két évtizedben rajzolódott ki Olaszország északkeleti és középső részén (a továbbiakban ezt ÉKK-modellnek nevezzük) a helyi vállalkozásokra alapozva. Ezek a túlnyomórészt kisvállalkozások az ország e részén széles körben megtalálhatók és szorosan kötődnek a vidéki, valamint a kis- és középvárosi környezethez.

A dokumentum benyújtása után, amelynek élénk visszhangja volt, a munkát végző kutatócsoport elhatározta, hogy más tudósok bevonásával tovább folytatja és elmélyíti az ÉKK-modellről végzett kutatást. Így került sor a vizsgálat második fázisára, amelynek eredményeit e tanulmány összegzi.

Bár összegzésünk csak nagyvonalú megközelítése a témának, mégis úgy gondoljuk, hogy a magyar olvasók számára hasznos lehet az ÉKK-modell megértéséhez.

A megkésett fejlődés útját járó országok problémája

Ha összehasonlítjuk a megkésett fejlődésű országokat (amelyekhez Olaszország is tartozik) a fejlődés magasabb fokára már korábban eljutott országokkal, kiderül, hogy a két csoport között jelentős különbségek vannak a gazdasági szerkezet és a hozzá kapcsolódó politika terén. Két szembetűnő különbségre kell a figyelmet felhívni. Az első az, hogy a megkésett fejlődés útját járó országok lakosságának nagy hányada még falusias térségekben él. A második pedig, hogy ezekben az országokban a termelő tevékenység nagy része még kisvállalkozások keretében folyik, és ennek megfelelően a foglalkoztatottakra sokkal inkább az önállóság, mint a függőség a jellemző.

A legutóbbi időkig úgy tartották, hogy ennek a decentralizáltnak nevezett struktúrának a helyettesítése egy centralizáltabb formával (a népesség koncentrációja a nagyvárosokban, a termelés centralizációja a nagyvállalatoknál) olyan lépés, amelyet a megkésett fejlődés útját járó országok, ha fejlődni akarnak, nem kerülhetnek el, és amelyet kívánatos lenne minél előbb megtenniük. Ennek az irányzatnak könnyen érthetőek a motivációi. Érződik benne az a naív vágy, hogy hasonlítsanak a gazdagabb országokhoz, amelyekre ma, ellentétben távoli múltjukkal és talán távoli jövőjükkel, a centralizáltabb struktúrák a jellemzőek. Reális indok azonban, hogy az új technológiai kínálat a gazdag társadalmak szükségleteit elsősorban centralizált struktúrákkal tudja kielégíteni.

Az az elképzelés, hogy egyik gazdasági szerkezetről a másikra rövid időn belül át lehet térni, ma már nem állja meg a helyét. Bebizonyosodott, hogy könnyű félredobni az évszázadok során felhalmozott kulturális örökséget, szervezési tapasztalatokat, felszámolni épületeket, de nagyon sok idő kell ahhoz, hogy az új értékek létrejöjjenek. Egyébként sem szabad elfelejteni, hogy a fejlődés magasabb fokára már régebben eljutott országokban is azok a centralizált struktúrák, amelyekkel ma találkozunk, és amelyeket — talán helytelenül — annyira irigylünk, lassú és fokozatos fejlődés során jöttek létre a korábbi decentralizált struktúrák módosulásával és helyettesítésével.

Ennek ellenkezőjét bizonyítja néhány olyan eset, amikor a megkésett fejlődés útját járó országokban az előző állapottal radikális szakításra került sor vagy spontán erők nyomására vagy az állam beavatkozása révén. Ezek nem megnyugtató végeredménye elgondolkodásra készíthet. Gondoljunk a mediterrán városok viharos növekedésére és az ezt követő társadalmi dezintegrációra. Emlékeztetünk az

úgynevezett „sivatagi katedrálisokra”, amelyek állami nagyberuházások voltak, vagy nagyon messziről kerültek az új vidékekre.

Mindezek miatt ma már óvatosabb álláspont van elterjedőben a radikális átalakulásokkal kapcsolatban, és nagyobb az érdeklődés az iránt, hogy olyan fejlődési formákat találjanak, amelyek az adott helyen már gyökeret eresztett tevékenységekből indulnak ki. A meglévőt kell a lehető legjobban kihasználni és csak fokozatosan szabad módosítani úgy, hogy közben a történelmi gyökerektől se szakítsák el őket.

Úgy tűnik, hogy ezeknek a követelményeknek megfelel az ÉKK-modell. Ezért, valamint szokatlan módja és elterjedtsége miatt, feltétlen figyelmet érdemel.

Melyek voltak ennek a különleges iparosításnak a kiindulási feltételei és működési mechanizmusai, a mára elért pozícióból milyen további fejlődésre számíthatunk e területeken, átültethetők-e az itt szerzett tapasztalatok más térségekbe? Olyan kérdések ezek, amelyekre — legalábbis részben — megpróbálunk feleletet adni.

Az ÉKK-modell körvonalai

Északkelet- és Közép-Olaszország különböző részei között vannak hasonlóságok, de számottevő különbségek is. Mindenekelőtt az iparosítottság foka eltérő. Néhány terület már a fejlődés magas szintjére jutott, ez az egy főre eső jövedelemben is kifejeződik, mások félüton tartanak, megint mások most tették meg első lépéseiket, s végül olyanok is vannak, amelyek még el sem indultak az iparosítás útján. Területenként különbözik a fejlődés választott modellje is. A fejlődés fokában és a választott útban megmutatkozó különbségek egy része a véletlen számlájára írható, de nagy részük könnyen érthetővé válik, ha a földrajzi fekvésben, ásványkincs-ellátottságban és a történelmi örökségekben lévő különbségekre gondolunk.

Ebben a fejezetben nem a nagyrégió iparosítását, a rá jellemző sajátosságokat vizsgáljuk, hanem egy olyan modellt vázolunk, amely alkalmas lehet arra, hogy első megközelítésben az általánosságokat vagy a minket érdeklő esetek nagy többségét (vagyis azt, hogy a vizsgált térségben miként zajlott le a közelmúltban az iparosítás) reprezentálja, feltéve, hogy teljes hűséggel egyetlen konkrét esetet sem tudunk modellezni. A modell elnevezést is csak megközelítőleg kell érteni. Ez azt is jelenti, hogy az iparosításnak azok a jelenségei, ame-

lyekből többé-kevésbé a modell felépül, az északkeleti és a középső területek nagy részét, de nem teljes egészét jellemzik. A többi területen e jelenségek, ha nem is teljesen ismeretlenek, csak szórványosan vannak jelen.

Az ÉKK-modell első fontos eleme az a környezeti tényező, ahonnan az iparosítás folyamata kiindult. Hogy egy szemléletes, de kissé felületes megfogalmazással éljünk, a jelenség származási helye a városállamok Itáliájának tipikus környezete. (A városállamok Itáliájának azokat a területeket nevezzük, amelyek nem a Nápolyi Királysághoz tartoztak — a szerk. megj.).

Ennek a környezetnek több olyan fontos ismertető jege van, amelyeket később az iparosítási modellben is felfedezhetünk. Olaszország e vidékeit közép- és kisvárosok hálózák be. Olyan központok ezek, amelyek az urbanizáció fejlettebb fokára jutottak, hagyománya van a demokráciának, a hatékony közigazgatásnak, ahol meglehetősen élénk kereskedelmi, szak- és kisipari tevékenység folyik.

A vidéket sűrű úthálózat szövi át, elfogadható mértékű az infrastruktúra kiépítettsége, megközelíthetőek a szolgáltatások. A mezőgazdaságban túlsúlyban van a családi (saját tulajdonú, felesbérleti vagy bérelt) gazdaság. A nagyszámú falusi lakosság szoros kapcsolatot tart fenn a városi népességgel.

Mindkét településfajta jellemező, hogy foglalkoztatottaik nagy hányada önálló termelő vagy szolgáltató. Elég általános, hogy a család gazdasági szerepe nem szűkül le a fogyasztásra, hanem kiterjed a termelő tevékenységre is. A lakosság nagy részét alkotja az a réteg, amely támaszként családi házra, birtokra, műhelyre, üzletre számíthat. A nagy családot és a szomszédságot összetartás jellemzi, élénk a közösségi élet, szoros a társadalmi integráció.

Egy ilyen környezetben megvannak a fejlődés feltételei, természetesen, ha más inspiráló tényezők is közrejátszanak. Melyek voltak azok a tényezők, amelyek ebben a térségben a változásokat előidézték? Három, magától értetődő tényezőről van tulajdonképpen szó. Az *első* a mezőgazdasági foglalkoztatottság szerkezetének általános átalakulása Olaszországban, ami az ÉKK-területen is éreztette hatását. A *második* tényező a közlekedés és a szállítás hatalmas fejlődése, amely teljesen új kapcsolatokat tett lehetővé az érintett területeken belül, az országok és az egész világ között. A *harmadik* kiváltó ok pedig az a tény, hogy az ipari termékek iránti kereslet fokozódása és differenciálódása következtében a legfejlettebb ipari rendszerek egyre rugalmatlanabbak, nehézkesebbek, irányíthatatlanabbak lesznek,

és ezáltal megnyílik az út az új típusú ipari rendszerek fejlődése előtt.

Ezekhez a tényezőkhöz társultak helyi indítékok, feltételek, esetenként tudatos koncepciók is, amelyek a végső fordulatot kiváltották. Lássuk ennek néhány példáját.

Több esetben a változás úgy kezdődött, hogy a térben távoli vállalatok otthon végezhető munkalehetőséget adtak. Egy kis idő múlva a vállalkozóbb szellemű bedolgozók önállósították magukat. Más esetekben a hazatelepülő emigránsok (akiknek volt módjuk távoli országokban ipari tapasztalatokra szert tenni, voltak kapcsolataik külföldi piacokkal és termelőkkel, valamint volt némi megtakarított pénzük) alapítottak kisvállalkozásokat.

Vannak olyan területek is, ahová az iparosítás a szomszédos térségekbe terjedt át (olajfolt hatás). Végül említésre méltóak azok a példák is, amikor azért indul be az iparosítás, mert más gazdasági tevékenység folytán tőke és vállalkozói képesség halmozódott fel, amely egy bizonyos ponton új befektetési lehetőséget keresett, s ezt az iparban találta meg. Példaként a turizmusból nyert tőkéből vagy Emilia Romagna mezőgazdasági szövetkezeteiben felhalmozott eszközökből létrejött kezdeményezéseket említhetjük.

Egyfelől tehát tömegével voltak olyan emberek, akik már nem találtak megfelelő munkát a mezőgazdaságban, de nem kívánták végleg elhagyni szülőföldjüket, ahol jól beilleszkedtek és biztonságban érezték magukat, ezért a lehető legközelebb szerettek volna munkát találni. Másfelől, mivel olyan környezetről van szó, ahol családi vállalkozók és egyéni foglalkoztatottak vannak, egész sor irányítási tapasztalat halmozódott fel, kezdeményezőkézség, felelősségtudat alakult ki. A lakosság széles köreiből fellelhető erények voltak ezek. Ez a potenciál mozdult meg annak érdekében, hogy a mezőgazdaságból felszabadult munkaerőt hasznosítsa, és így indultak el a kicsi, gyakran roppant piciny ipari kezdeményezések.

Az új vállalkozásokat, a fejlesztéseket és kezdeti terjedésüket elsősorban közvetlenül a vállalkozók megtakarításai fedezték. A rendelkezésre álló tartalékot a legjobban igyekeztek hasznosítani. Befektetési stratégiájukban nem a nagy beruházásokra építettek, hanem az egymást követő kis lépések elvét érvényesítették. A vállalkozások olyan helyeken alakultak meg, ahol közelben volt a munkaerő és ahol a már meglévő magán vagy közösségi infrastruktúrákat használhatták. Kezdetben tehát a vállalkozások területileg meglehetősen szétszóródtak, ez annak a fejlődési logikának felel meg, amely maxi-

málisan hasznosítja a már meglévőt és minimalizálni igyekszik a meglévő szétveréséből következő traumát.

Az iparosítás e típusára az is jellemző, hogy ezek a vállalkozások a bérkövetelések és konfliktusok szempontjából könnyebb helyzetben vannak. Mivel a vállalkozók továbbra is az eredeti környezetükben tevékenykednek, az új ipari munkások kedvezőbb helyzetben vannak azokhoz képest, akik távolabbra járnak dolgozni. A megélhetési költségek alacsonyabbak, az életszínvonal és a szociális ellátottság magasabb, ezért a bérkövetelések is mérsékeltébbek. Csökkenti a konfliktusok veszélyét az is, hogy az új kisvállalkozók és alkalmazottaik között csekély a társadalmi különbség, gyakran családi szálak is összekötik őket. A két társadalmi csoport között van mobilitás, ez is jótékonyan hat az együttműködési szellem alakulására.

A termelő tevékenység tartalma és technológiája is szoros kapcsolatot mutat az ÉKK-modell előbbi jellemzőivel. Az új ipar olyan ágazatok, technológiák, termékek iránt érdeklődik, ahol a vállalkozás kis mérete nem jelent behozhatatlan hátrányt, és lehetőleg olyan termékek gyártására specializálódik, ahol hasznosulhat a már meglévő, múltból örökölt kisipari hozzáértés. Csak ritkán fordul elő, hogy azok a termékek, amelyek megfelelnek ezeknek a kívánalmaknak, a termelés közvetlen környezetében rendelkezzenek piaccal. Az ÉKK-térségben kifejlődött iparágazatok nagy része a régió kívüli vagy külföldi piacokra termel, ez pedig a szállítás és a közlekedési hálózat jelentős fejlesztése nélkül elképzelhetetlen lenne.

Mindezek után, ha választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy a piacok jelenléte, a rendelkezésre álló nyersanyagok vagy egyéb tényezők voltak az iparfejlődés motiválói, az ÉKK-modell esetében kétségtelül az egyéb tényezőké a meghatározó szerep, még ha van is néhány, különböző helyekre és termékekre vonatkozó kivétel. Ebben a modellben az iparosítás kedvező talajt talált, mert az adott helyen (ha néha látens állapotban is) volt vállalkozói energia, munkaerő, megtakarított pénz. Mindez egy jól működő társadalomban, amelynek kiépültek az intézményei, kialakult kultúrája volt, fejlett infrastruktúrával rendelkezett. A modell sikere annak köszönhető, hogy lehetőséget nyújtott arra, hogy a korábbi fejlettségi állapot minden meglévő erejét és készletét, még a legszerényebbeket is a modern fejlődés szolgálatába állítsa. Nem voltak olyan drasztikus változtatások, amelyek a premodern társadalom hirtelen felbomlásához vezettek volna, s elveszett volna mindaz, amit még hasznosítani lehetett.

Az iparosítás kezdeti szakaszában, amikor a környezetre még az alulfoglalkoztatottság volt jellemző, az induló vállalkozók bő és kevésbé igényes munkaerőkínálattal találták magukat szembe. Másfelől a hatóságok és a közvélemény is tiszteletben tartotta azokat, akik új munkalehetőségeket hoztak létre, és ebből adódóan elnézőbbek voltak még az adózási fegyelem kérdéseiben is. Harmadrészt nehezen lett volna elképzelhető, hogy ebben a fázisban olyan vállalkozások jöjjenek létre, amelyek rögtön képesek kiállni a technikai és a szervezeti összevetést az érett gazdaságok konkurenciájával. A technikai és szervezeti alacsonyabb szinten lévő vállalkozók úgy lehetnek hatékonyak és versenyképesek a fejlettebb iparágakkal, ha kevesebb bért és adót fizetnek és kevésbé tartják be a munkavédelmi és környezetvédelmi előírásokat.

A kibontakozás fázisában a munkaerőkínálat szűkebb és igényesebb lett, a társadalmi kontroll szigorodott. A bérek és a vállalkozók számára előírt kööttségek és szabályok terén kezdenek felzárkózni a fejlett gazdaságokhoz, a vállalkozások csak úgy maradhatnak gazdaságosak és versenyképesek, ha növelik a termelékenységet.

Ebben a fázisban az ÉKK-modell nagy tartalmi és szervezeti haladást ért el, két szerencsésen megválasztott eszközzel operálva. Az egyik a kisvállalkozások integrált rendszerbe való szervezése, a másik a minőségi termékekre való specializálódás, a kis szériás (olasz stílusú) gyártás.

Az ÉKK-modell főbb elemei

Elsőként a vállalkozói réteg és a munkaerő társadalmi összetételét és ennek gazdasági tükröződését célszerű megvizsgálnunk. A munkaerő, legalábbis a kezdeti fázisban, elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozó családokból kerül ki. A nem mezőgazdasági családok nagy része is szoros kapcsolatot tart fenn a földműveléssel. A dolgozók nagy részének van valamilyen családi vagyona (birtok, üzlet, ház), tehát van bizonyos védőhálója kedvezőtlen feltételek esetére, helyzetük tehát más, mint a nincstelen proletáré.

A vállalkozói réteg népi származású. Míg a *Giolitti*-korszakban az Észak-Olaszországban lezajlott ipari fejlődés főszereplői elsősorban a felsőbb társadalmi rétegekből származtak, az ÉKK-fejlődés szervezői a legszélesebb rétegekből érkeztek, sőt nagy többségük a közép- és az alsóbb osztályokból került ki. Az első raj, az úttörők után a vál-

lalkozói utánpótlást nagyrészt olyan emberek adják, akik mások vállalkozásában dolgozva szereztek tapasztalatokat és önállósították magukat.

Az ÉKK-modell általános jellemzője a társadalmi mobilitás, a szakmai előmenetel nyitottsága, a karriernek rugalmassága, mindezek jól illenek a sok kis egységen alapuló rugalmas rendszerhez. Az alkalmazotti és önálló pozíció közti körforgás azt is elősegíti, legalábbis a fejlettebb stádiumban, például Emilia Romagnában, hogy a dolgozók széles köre választhasson számára megfelelő munkahelyet (például nehéz munkát sok fizetésért, vagy ellenkezőleg, kevés fizetéssel könnyű munkát). Hangsúlyozni kell azokat az előnyöket is, amelyeket ez a rendszer az erőforrások hasznosításában jelent. Lehetőséget nyújt ugyanis arra, hogy hasznosíthassanak olyan vállalkozói és dolgozói kapacitásokat, amelyek egy merevebb, zártabb rendszerben elvesznének. Ebben az ipari kultúrában a vállalkozási stílus inkább népi, mint elit jellegű.

Az osztálypolarizáció kevésbé van jelen. Aközben, hogy a nem teljesen nincstelen (családi vagyonnal rendelkező) dolgozó előbb maga végez minden munkafolyamatot, majd kisiparos, kis- és középvállalkozó lesz, olyan lényeges kulturális folytonosság alakul ki, ami árnyalttá teszi a kapcsolatokat. A beosztottak és a munkaadók egyaránt rendelkeznek az előző, kisiparosok és agrárvállalkozók alkotta társadalomból örökölt munkaerkölccsel. Ez az etika azon a hagyományos meggyőződésen alapul, hogy szoros kapcsolat van erőfeszítés és eredmény, szorgalom és társadalmi boldogulás között. Ebből adódik, hogy a versenyt és a munkakapcsolatokat inkább az együttműködés, mint az ellentétek jellemzik. Még az állás elvesztése sem olyan nagy probléma ott, ahol a dolgozó a családi körben talál támaszpontot (házat, birtokot, üzletet), ahová visszavonulhat egy ideig, és széles a választás skálája, ha újra el akar helyezkedni. Ezért nem ütköznek a vállalkozók nagy ellenállásba, ha meg akarják változtatni vagy át akarják szervezni tevékenységüket.

Ebben a társadalmi helyzetben jónéhány tényező mérsékli a bérkövetelések intenzitását. Vegyük ezeket sorra. Több tényező lehetővé teszi, hogy a vásárlóerő egy adott szintjét kisebb bérrel is el lehessen érni, mint egy centralizált ipari környezetben. Néhány példa: a lakásköltségek mérsékeltebbek, hisz továbbra is lehet használni a régi házakat, az újakra sem nehezedik olyan mértékű járadék, mint ott, ahol a népességkoncentráció magas. A családi agrártermelés révén az élelmiszerek egy részéhez olcsóbban hozzá lehet jutni. A la-

kóhely és munkahely közötti utazás kevesebb időbe és pénzbe kerül, mint a nagyvárosokban. Ehhez járul még számtalan más, pénzben nehezen mérhető, de azért nem kevésbé lényeges előny. Ezek abból adódnak, hogy a munkások az eredeti környezetükben maradhatnak.

A potenciális munkaerő kihasználtsága nagyfokú. A családi tulajdonban lévő termelő tevékenységek széles köre és a szoros rokonszomszédi kapcsolatok megteremtik annak feltételeit, hogy — ha csak baráti jelleggel is — a munkaerő marginális részét (háztartásbelieket, időseket, diákokat) is alkalmazzák, amely más környezetben nehezen talál munkát. A „részleges erők” alkalmazásán kívül a környezet elősegíti a „teljes értékű erők” magasfokú kihasználását is. A tulajdonosokat mindenhol az jellemzi, hogy a munkaidőn túl is dolgoznak, itt ezzel a jelenséggel még többször találkozunk. Az alkalmazottaknak is gyakran van másodállásuk, a szabadidejük nagy részében is dolgoznak. Gyakran csak arról van szó, hogy baráti alapon besegítenek a birtokon vagy az üzletben folyó munkába. Sok, átmenetileg munka nélkül maradt ember számára is ez jelenti a megoldást, addig se marad tétlen, amíg új munkát talál. Egyesek a szabadságukat hasznosítják ily módon.

A munkapotenciál magasfokú kihasználtságából és annak megvalósulási módjából két fontos dolog következik:

- 1) Az órabérek nagyon széles skálán mozognak, ami azzal magyarázható, hogy igen különböző a munkakapacitás marginális hányadának hasznosítása és annak módja;
- 2) Ami még fontosabb, a dolgozók meghatározott életszínvonala alacsonyabb bérrel érhető el, mint a centralizált ipari környezetben, ahol a munkakapacitás marginális hányada nagyrészt kihasználatlan marad.

A vállalkozói réteg és a munkaerő komplex helyzete nagyrészt függ az etikától vagy — közkeletű kifejezéssel élve — a munkához való viszonytól. Az emberek többsége nem azt célozza meg, hogy biztos jövedelemmel rendelkezzen és a munkát szívesen végezze, hanem, hogy egy bizonyos gazdasági és társadalmi szintet érjen el, majd ezt követően nekigyürkőzzön és belevágjon valamilyen ipari tevékenységbe és kockáztasson. Hasonlóan az előző földműves és kisiparos generációk munkaetikájához. Ez a felfogás nagyon idegen a bürokratizált világ munkaképétől. Félő azonban, hogy nem marad sokáig fenn, mert óhatatlanul legyőzik a másfajta életfelfogások. Egyre gyakoribb jelenség, hogy a diplomát szerzett fiatalok számára már ide-

gen a munkás vagy kisvállalkozó szülei, felesérlő nagyszülei munkája. Ez az ÉKK-modell jövője szempontjából alapvető gond.

A kisvállalkozások rendszere

Az ÉKK-modellt jellemezve már korábban is hangsúlyoztuk a vállalkozások kis méretét. Ebben a gazdasági környezetben a kisvállalkozás számíthat leginkább sikerre és az felel meg legjobban a környezethasznosítás kívánalmainak is.

A helyi vállalkozók számára is ez a legalkalmasabb forma, hiszen még nem érettek arra, hogy nagy tőkekoncentrációkat hozzanak létre és nagyon bonyolult rendszereket irányítsanak, még akkor sem, ha netán erre vágnának. Ez a forma kedvez a munkaerő felkutatásának egy olyan térségben, ahol sűrű a kis- és középvárosok hálózata. Az ilyen településhálózat nem alkalmas arra, hogy a nagyipart kellő munkaerővel lássa le, de több kisebb vállalat számára bőven kínál merítési lehetőséget.

A kisvállalkozásokra épülő ipar ugyanakkor mérsékeltebben rombolja a térség urbanisztikai és táji értékeit, társadalmi struktúráját. A kisvállalkozások továbbra is megőrzik a család termelő szerepét, a régi munkaetikát, és nem ingatják meg annyira a helyi demokratikus vezetés hatalmát, mint ahogy ezt a nagyipar tenné.

Érdeemes kissé részletesebben megvizsgálni, hogy milyen típusú termelés folyik a kisvállalkozások keretében.

A gyártott termékek megválasztását, az alkalmazott technológiák melletti döntést az ÉKK-modellben három tényező határozza meg. Ezek a fejlődés során nem azonos súllyal jelentek meg. A továbbiakban ezeket vesszük sorra. A vállalkozások kezdetben olyan termékeket gyártottak, amelyek nem estek túl messze a helybeli emberek kulturális szintjétől, technikai és pénzügyi lehetőségeitől. Az iparosítás kezdeti szakaszában tehát az alkalmazott technológia nem térhetett el túlságosan attól, amit a kisiparos és földműves réteg már ismert. Előnyben részesítették azokat a tevékenységeket, amelyek az adott területen kisipari hagyományokkal rendelkeztek. Sok fontos ipari központnak volt ilyen előzménye, Venezia Giuliában a bőriparnak, Marche régióban, Ferro környékén a cipőiparnak, Friuliban a bútorgyártásnak, az emiliai Sassulo környékén a csempegyártásnak.

A kisipari hagyományok értelemszerűen megkönnyítik az első lépéseket. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a fejlődés egy későbbi

szakaszában a vállalkozások élenjáró technológiát alkalmazzanak. Az iparosítás kezdetének környezeti feltételei olyan munkák vállalására ösztönözték a vállalkozókat, amelyek az alacsony munkaerő-költségek, a lazább környezetvédelmi és egészségügyi előírások miatt, kiugróan profitábilisak voltak.

Amíg bő a munkaerőkínálat, alacsony a munkaerő ára, ami viszont arra ösztönzi a vállalkozókat, hogy a munkaerő lehető legnagyobb mértékű kihasználásra törekedjenek. Ez teljesen érthető. Az ezt kiváltó okok viszonylag rövid idő alatt megszűnnek. Az viszont már kevésbé fogadható el, hogy a helyi önkormányzatok elnéző magatartást tanúsítanak a környezetre ártalmas tevékenységek iránt, sokszor még bátorítják is a károkozó vállalkozókat. Az alulfoglalkoztatottság nem lehet elegendő indok arra, hogy kárt okozó megoldások árán próbáljanak költségcsökkentő megoldásokat elérni. Olyan politikai és állampolgári mulasztásról van szó, amin feltétlenül változtatni kell.

S végezetül, a kisvállalkozásra olyan ágazatokat választanak szívesen, ahol a termelő tevékenységet fázisokra lehet bontani anélkül, hogy ez a technikai színvonal rovására menne. Így megakadályozható, hogy egy nagyon kicsi vállalkozás, amely tevékenységét a folyamat egy kis részére vagy a termékek egy szűk körére, speciális fajtájára korlátozza, mérete miatt ne tudja elérni az optimális színvonalat. Azért említettük ezt a tényezőt utoljára, mert rögtön látni fogjuk, az ÉKK-struktúra szempontjából ennek a következményei a legfontosabbak, időbeni hatása is a leghosszabb. E tényező már az iparosítás legelső fázisában is felbukkan, a fejlődés kibontakozásával párhuzamosan szerepe fokozatosan nő, míg a másik két tényező veszít befolyásából.

A termelő tevékenységek részekre való felosztása azt eredményezi, hogy a vállalkozások kölcsönös függési lánczá válnak. Amíg a szűkebb értelemben vett termelés esetében lehetőség van arra, hogy a kis méret és a lehető legjobb technika közti összhangot a munkafolyamat fázisokra bontásával el lehet érni, a vállalkozás más fontos funkciói esetében (pénzügyi irányítás, értékesítés, szakképzés) a hátrányok jelentősek maradnak. A megoldás az, hogy e funkciókat speciális vállalkozások, ügynökségek vállalják át. Így jött létre a sok kis termelő vállalkozó között, valamint a termelés és a szolgáltatások közti munkamegosztás.

A vállalkozások ezzel a munkamegosztással integrált rendszert hoztak létre. Ez a szoros kooperáció az ÉKK-modell legszembetű-

nőbb jellemzője. A szakirodalom ezt a szerveződési formát többfajta elnevezéssel illette: nevezik ipari körzetnek (*Marshall* nyomán), térségi rendszernek, fűrtökben elhelyezkedő vállalkozásoknak, vállalkozói alakzatoknak. Az elnevezések mögött természetesen más-más tartalom húzódik meg, a kép valóban nagyon változatos. Vannak egész jól körülírható rendszerek (amikor a tranzakciók nagy része a rendszeren belül történik) és olyanok is, amelyek meglehetősen szabálytalanok. A kapcsolati formák rendkívül változatosak lehetnek, a közös finanszírozástól kezdve, a szállítási szerződésen át, az egyszerű családi kapcsolattig vagy alkalmankénti baráti megegyezésig. Példaként említhetjük a firenzei magán exportszervezetek szerepét a toszkán kisipar koordinálásában. E cégek nemcsak a toszkán termékeket juttatják el a külföldi partnerekhez, hanem a kisvállalatok számára kiegészítő (kereskedelmi és pénzügyi, minőségellenőrző) szolgáltatásokat is nyújtanak.

Más esetekben a kapcsolat társulások útján jön létre. A kisvállalkozók és kisiparosok Emilia Romagna-beli társulásai a régió egész területén pénzügyi központokat működtetnek, amelyek végzik a bérszámfejtést, vezetik a könyvelést, befizetik a forgalmi adót, elkészítik a jövedelembevallást. Ezek a kis központok lényegében azt nyújtják, amit a nagy cégek, csak sokkal olcsóbban dolgoznak. Vagy említhetjük a termékek értékesítésére szervezett konzorciumokat, műszaki tanácsadó szervezeteket, garanciabiztosítási társaságokat, amelyek a bankoknál felelősséget vállalnak az egyes vállalkozók fizetőképességéért, vagy a lehető legalacsonyabb kamatlábakat igyekeznek kialakítani a bankoktól.

Marche régióban, ahol az iparosítás még kezdeti stádiumban van, valamennyi említett intézmény megtalálható, vannak társulások (bár számuk még nem túl jelentős) és szép számmal magán exportszervezetek is. Nagyon sok magániroda működik, amelyek igen szerény méretűek, de szerepük fontos a pénzügyi és a műszaki tanácsadásban.

Az integráció egy másik megjelenési formájában a társult vállalkozások egyike — amely méretében nem különbözik a többitől — irányítja a vállalkozói közösséget. Példaként említjük a bolognai Morini Motorgyárat. A vállalkozás száz alkalmazottal évi 5 000 motort állít elő. Az üzemet végigjárva azt tapasztaljuk, hogy sok munkás végszereléssel foglalkozik, ebben a fázisban a munkafolyamat már nem bontható részeire. A motorok gyártása az üzemen kívül történik, alvállalkozóknál, kivéve a motortengelyt és a motorházat; a vázat, a dugattyúkat, a lökésigátlókat, a fékeket, a váltókat és minden egyéb

alkatrészt alvállalkozó üzemek gyártják. Hasonló elven működik a pratói szövőipar. Az integrációnak ebben a formájában a vezető szerepet egyszemélyes vállalkozás játssza, a vállalkozó, az ügynevezett „szövőmester” tervezi a szövetet, elkészítteti a fonalat, a többi munkát, a szövést, az összeállítást, a varrást más alvállalkozónak adja ki.

Gyakori jelenség, hogy azok a kisvállalkozók, amelyek hasonló vagy vertikálisan kapcsolódó termékeket gyártanak, területi „tömörülést” alkotnak, azaz egy-egy térség meghatározott termékekre specializálódik. Ezt sajátos integrációs formának tekinthetjük. Többen ezt a formát térségi ipari rendszernek nevezik. *Garofoli* (1981) több mint 70 kistérségi rendszert említ. Többségük az ÉKK területén található, de Északnyugaton is jócskán akad belőlük, míg Dél-Olaszországban nagyon ritkán fordulnak elő. A térségi rendszerek nagy részében fellelhetők a helyi kisipar tradíciói. Sok térség monokultúras termelést folytat, de néhányuk differenciálódott, elsősorban a vertikális integráció erősödött. Például Prato, Schio (és az északnyugati Biella) térségi rendszerei szövőipari monokultúraként indultak, majd termelési profiljuk szövőipari gépgyártással bővült. A belső Arno-völgy térségei a bőrkikészítéssel kezdték, de ma már cipőket is gyártanak.

Közismert tény, hogy a vállalkozások egymás mellettsége gazdaságos és ösztönzően hat, kedvez az agglomerációs folyamatnak. E tendencia lavinaszerűen terjed tovább. Ez a gazdasági klíma új vállalkozásokat vonz, a környező térségek vállalkozásaira is élénkítő hatást fejt ki.

A vállalkozói központok gyors fejlődése nagyon fontos Északkelet- és Közép-Olaszország ipari növekedése szempontjából, de fennáll annak a veszélye, hogy hosszú távon nehézségek támadhatnak. Két problémát kellene megelőzni. Ki kell védeni azt a helyzetet, hogy egy nagy tömegű munkaerőt foglalkoztató térség csupán egyetlen ágazatra épüljön, mert az adott szakma válsága társadalmi összeomlást eredményezhet. Azt is célszerű elkerülni, hogy egy térség vonzása olyan nagy legyen, hogy ez a népesség és a termelés centralizációjához vezessen, s ez a térségben feszültségeket váltson ki (miközben csorbul a társadalmi integrációs képesség és a vidékkel való kapcsolat). Másutt viszont elnéptelenednének területek, struktúrák dőlnének romba, ami pedig óhatatlanul kedvezőtlenül befolyásolná a magtérség erejét.

Az előzőekben említettük, hogy az ÉKK-modell kisvállalkozásokra épülő iparosítása mennyire igényli és elő is segíti a szolgáltatások

fejlődését. Ez a fejlődés elsősorban a magánkezdeményezéseknek köszönhető, amelyek vagy decentralizált formában (Marche régióban) vagy centralizált keretek között (a firenzei export vállalkozások), illetve családi alapon szerveződnek (Emilia Romagna példája).

A szolgáltatások skálája rendkívül széles, de természetesen még korántsem teljes. Nemcsak arról van szó, hogy a működő vállalkozások egy része a minőséget és az árszínvonalat illetően kívánnivalókat hagy maga után, hanem arról is, hogy a jelenlegi szolgáltatási hálózatban rések vannak. Elsősorban olyan alap- és fejlesztési kutatásokról, szolgáltatásokról van szó, amelyeket egy kisvállalkozó, ellentétben a nagyiparral, nem szívesen vásárol meg magának, mert az ebből származó haszon nem érinti közvetlenül sem személyében, sem a rendszer szempontjából. Milyen szerepe lehet az állami beavatkozásnak a szolgáltatói struktúra kiépítésében? Vannak már példák, elsősorban a regionális és a helyi vezetés részéről, de az eddig elért eredmények szerénynek mondhatók. Ezen nem is lehet csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy milyen nehéz megtalálni a támogatásnak azt a módját, amely illeszkedik az ÉKK-modell mechanizmusához, és ha a bürokrácia, a túlzott támogatás és a klientizmus inkább segítenék és nem rontanák a működést. Nagyon óvatosan kell bánni a beavatkozással, érdemes lenne új, reményteljes támogatási formákat találni.

Az ÉKK-iparosítás szolgáltatási tevékenységére a nagyvárosi koncentráció a jellemző. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy egy decentralizált, vidéki típusú ipar koncentrált tercier tevékenységen nyugszik. Ezt a spontán folyamatot az állam is támogatja. Több regionális és helyi kormányzatnak vannak olyan fejlesztési elképzelései, hogy a regionális székhelyeket és vonzáskörzetüket felsőfokú tercier központokká alakítsák. Ha a fejlődés netán ilyen irányt venne, elképzelhető, hogy a nagyvárosok bővülő tercier szférája munkaerőt vonna el a vidéki településektől, és ezért az ÉKK-modell erejét adó települések hanyatlásnak indulnának. Továbbá, ha feltételezzük, hogy a tercier szektor magasabb jövedelmet és jobb munkakörülményeket biztosít, újra megerősödhet az a felfogás, hogy a város a vidékből él. Tehát újratermelődne a város és a vidék között a rivalizáció és a bizalmatlanság, amit a történelemből jól ismerünk. A jelenlegi helyzet azonban nem ennyire aggasztó, bár kétségtelen, hogy a felsőfokú tercier szektor fejlesztése igen kívánatos, s ez jelenleg erős városi koncentrációt eredményez. Meggyőződésünk azonban, hogy ez a fejlődés egy sajátos politika következménye, mi más alternatívát is elképzelhetőnek tartunk. Olyan politikára gondolunk,

amely megkísérli, hogy kihasználja a területi decentralizálásban rejlő lehetőségeket, ebben a telekommunikáció és a telematika új fejlődése is segítségünkre lehet.

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy milyen logika vezetett a kisvállalkozások rendszerének kialakulásához. Láthattuk, hogy a kis méretet azért alkalmazzák, mert ez az egyetlen járható útja a helyi erőkre épülő fejlődésnek, a vállalkozásokat rendszerbe kell integrálni, hogy el lehessen kerülni a kis méretből származó hátrányokat. Rögvest adódhat a kérdés, hogy ez a kisvállalkozási rendszer nem csupán szegényes pótszer-e, amellyel be kell érniük azoknak az országoknak vagy térségeknek, amelyek még nem képesek a nagyvállalkozáson alapuló rendszert kiépíteni, vagy pedig vannak olyan előnyei, amelyek a nagyvállalatoknál is hatékonyabbá teszik őket? Erre a kérdésre igennel lehet válaszolni. A kisvállalkozások rendszerének vannak erősségei, mint ahogy közismerten gyengéi is.

Mindenekelőtt azokat a kedvező környezeti feltételeket kell említeni, amelyeket az ÉKK-modell hozott létre, mint például az alacsony megélhetési költségek, a munkaerő intenzív hasznosítása, a tradicionális munkaetika továbbélése. A kisvállalkozások — mint a modell lényeges alkotóelemei — egyrészt hozzájárulnak e feltételek létrejöttéhez, másrészt kihasználják ezek előnyeit.

Másodszor: a kis méret már önmagában jobb alkalmazkodási képességet jelent a piac és a technológiai változtatásokkal szemben. A kisvállalkozót kevésbé kötik gúzsba a szakszervezeti mozgalom szabályai, a nagy struktúrák bürokratikus merevsége, gyorsabban képes módosítani a munkaerő hasznosításának formáit, nagyságrendjét és egyéb komponenseit. A kisvállalkozási rendszer lehetővé teszi, hogy az átszervezéseket az alvállalkozási rendszeren belüli átcsoportosításokkal oldják meg, szemben a nagyvállalatokkal, amelyek ilyen esetekben aggasztó méretű munkaerőt bocsátanak el. A kisvállalkozások teret adnak az egyéni kezdeményezőkézség kibontakoztatásának, erre a konkurencia, a verseny ösztönzi őket. Bár az alapvető kutatások nem jellemzőek a kisvállalati körben, az alkalmazott fejlesztési kutatások viszont erősek, segítik az alkalmazkodást, az állandó megújulást. Sok jel mutat arra, hogy az alkalmazott kutatások a kisvállalkozásokban nagyobb sikereket érnek el, mint a nagyokban.

A nagyobb rugalmasságból és az újítások iránti fokozottabb hajlamból ered, hogy a kisvállalkozások rendszere alkalmasabb kis szériás vagy egyedi termékek előállítására. Ezért erőfölényhez jut azokon a piacokon, ahol differenciált a kereslet. Mivel a piaci diverzifi-

káció a nemzetközi kereskedelem meghatározó vonulata, az ÉKK-ipar számára ez kiváló alkalmat jelent, amit már részben sikerült is megragadnia. A rugalmasságra építve sikerrel veheti fel a küzdelmet a konkurenciával, technológiai és minőségi fölényével pedig legyőzheti az alacsony bérekkel dolgozó üzemeket.

Északkelet- és Közép-Olaszország fejlődési modelljében a tőkeképződést is sajátos vonások jellemzik. A tőkeakkumuláció alapja sokszor a családi megtakarítás befektetése a vállalkozásba. Az alapvető cél a termelés fejlesztése, a banki betétállomány viszont éppen ezért alacsonyabb. A helyi megtakarításokra alapozva a térség gazdasága kedvező növekedési ütemet mutat, szinte semmi — vagy igen csekély — külső erőforrást használ fel. Érdemes alaposabban szemügyre venni a megtakarítás folyamatát.

Az a tény, hogy a családi megtakarításokat elsősorban a vállalkozás törzsüzemének a felépítésére, korszerűsítésére, a család egyéb eszközeire (ház, birtok, műhely, üzlet) fordítják, két figyelemre méltó tulajdonságot fejleszt ki. A megtakarításoknak ez a fajtája, amellet, hogy tartalékot jelent a jövőre nézve és jövedelmi alap is, jobban szolgálja a takarékoskodó önmegvalósítást. Ezáltal lehetővé válik, hogy infláció esetén a pénz reálértéke ne csökkenjen. Az önmegvalósítás és a biztonság a családi megtakarítás hasznosításának a fő mozgatói, szemben azokkal a társadalmakkal, ahol a közvetlen befektetési lehetőségek a termelési struktúra és a települések centralizációja miatt alacsonyabbak.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a megtakarítások statisztikai adataiban megmutatkozó különbségek csak a valóság egy szeletét tükrözik. Hiszen nem mutatható ki például az, hogy a szabadidő alatt milyen értékek jönnek létre, az így elvégzett munkák jövedelmeit, az így képződött megtakarításokat, befektetéseket a statisztika nem képes kimutatni. Túlmunka persze másutt is van, az ÉKK-térségekben azonban különösen elterjedt. Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen a modell logikájából következik a szabadidő ilyen eltöltésének motivációja. Különös, önmagát finanszírozó befektetői világról és mentalitásról van tehát szó, ezért is erősek a vállalkozások, ezért nem adósdnak el, ezért sebezhetőek kevésbé.

Az önfinanszírozásnak persze vannak gyenge pontjai is. Az erre való hajlam nem jelenti azt, hogy teljesen ki lehetne zárni a hitel- és a tőkepiac szolgáltatásait. A vizsgált esetben is ez a kínálat határozza meg az ipar működését, növekedését és az erőforrások hatékony hasznosítását. A mai szolgáltató hálózat azért nem képes megfelelő-

en kielégíteni a kisvállalkozói modell igényeit, mert a pénzügyi és hitelrendszer nagyjából-egészéből a nagy- és a középvállalkozók szempontjai alapján működik. Új utakat kell tehát keresni, hogy a hitel- és a pénzpiac közelebb kerüljön a kisvállalkozások igényeihez. A hitelkonzorciumok vagy garanciatársulások, amelyekről az előbb szövegünk, jelenthetik az első szerény lépést ebbe az irányba.

Az új termelési kezdeményezések ott igyekeznek megtelepedni, ahol már van valamilyen struktúra, a régebbi befektetések hasznosíthatók, kevesebb új beruházásra van szükség a vállalkozás elindításához. Ez mindenfajta infrastruktúrára — lakóházra, utakra, energiára, kisebb mértékben a vállalkozás helyére és a felszerelésre is — igaz. Gyakori az az eset, amikor egy kisvállalkozás nem megfelelő helyen kezd el működni, például olyan épületben, amelyet előzőleg raktárból vagy istállóból alakítottak át és alkalmi a felszerelése is. Ebben az esetben minimális új beruházásra van szükség, majd ha sikeres lesz a vállalkozás, az anyagi lehetőségek függvényében megfelelő helyet keres magának és emeli a technológia színvonalát is. Gyakran az az épület és az a felszerelés, amelyet a vállalkozó jobbra cserél, nem vész kárba, mert ezt egy olyan vállalkozó kapja, aki még alacsonyabb fejlődési fokon áll, és él az alkalommal, hogy ugorjon egy lépcsőt. Az egyik fejlődés a másikat láncreakciószerűen segíti.

Nyilvánvalóan nem várható, hogy ez a modell mindenki megelégedettségét váltsa ki. A műszaki fejlesztők és az urbanisták bizonyára elégedetlenek, mivel a modell olyan ipari környezetet hoz létre, amelyben ideiglenes megoldások uralkodnak, a működés tárgyi feltételei, technikai színvonala nem a legkorszerűbb. Ezeket lehet kritikával illetni, de a befektetések nagyságrendjét tekintve a modell nagyon nagy előnye, hogy sok embernek ad munkát és lehetőséget teremt tudásuk tökéletesítésére. Az sem utolsó előny, hogy a kisléptékű haladás mérsékli a nagy hibák elkövetésének kockázatát.

Emítettük az előbb, hogy a pénzügyi és hitelintézetek nem készültek fel arra, hogy az ÉKK befektetési modell igényeinek megfeleljenek. Hasonló megállapítást tehetünk a technológiai, a terület- és várospolitikai szervezetekre is. Melyek a területfejlesztési szervezeteknél szerzett kedvezőtlen tapasztalataink?

1) Irreálisnak bizonyult az a követelmény, hogy kijelöljenek az ipar számára fenntartott területeket, és megtiltsák, hogy ipari létesítmények, akármilyen kicsik is, az ipari övezeten kívül kaphassanak helyet. Ez a követelmény több szempontból is eredménytelen volt. Egyrészt nem tartották be az előírásokat vagy lassacskán módosított-

ták azokat, hogy utólag jóváhagyhassák a spontán megépült létesítményeket, vagy abban a ritka esetben, ha szigorúan betartatták az előírásokat, egyúttal meg is akadályozták az új vállalkozói réteg kialakulását. Ezért ma már az a határozott vélemény, hogy a jövőben a városrendezési hatóságoknak nem azt kellene előírniuk a kisipari vállalkozásoknak, hogy hová települjenek, hanem csak azt, hogy melyek azok a zónák, ahol jelenlétük kárt okoz a környezet állapotában vagy a település egyéb értékeiben. Ezeket a területeken viszont szigorú tiltást kell érvényesíteni, semmiféle lehetőséget sem szabad adni az alkunak, az utólagos jóváhagyásoknak. Nem helytálló ma már az a korábbi elképzelés sem, hogy a vidéket teljesen meg kell óvni az ipari létesítmények telepítésétől. Ez olyan merev álláspont, amelyet ha valóban betartanának, végső soron a vidéket sújtanák, mert a munkaalkalmak hiánya elnéptelenedéshez vezet.

2) A kijelölt iparterületek csak ritka esetben ösztönözték a térségben az új vállalkozások keletkezését. Nagyon gyakori volt viszont az a nem kevésbé érdekes jelenség, hogy olyan vállalkozások költöztek ezekre az iparterületekre, amelyek szerényebb helyen kezdték a tevékenységüket, és azt kinőve, fejlettebb szintre lépve, megfelelő központi épületet igényeltek. Az épületcseréknek is lényeges szerepük van, ahogy azt már említettük. Ezt felismerve pontosabban lehet irányítani és tervezni a térség politikáját. Hiszen a politika befolyást tud gyakorolni a különböző fejlődési stádiumban lévő vállalkozások lépészetes, láncszerű mozgására.

3) Fontos elgondolkozni azon, miként kerülhetők el a térségek fejlődési fáziskéséseiből adódó problémák. Marche régióban például a fejlődés az Adriai tenger partvidéki sávja mentén és néhány völgyben kezdődött, a belső dombvidékről ide vonzva a lakosságot. Ennek az lett a következménye, hogy a belső területek értékeinek egy részét nem használták többé, ezek tönkrementek. A fejlődés később olajfoltszerűen elérte a belsőbb területeket is, a dombvidéken újra felendült az élet. Sok esetben azonban már nem lehetett helyrehozni azokat a károkat, amelyeket az elvándorlás okozott. Hasonló tapasztalatok máshol is voltak, s a probléma mindig újabb és újabb területeken jelentkezik a fejlődési határ kiterjedésével. Károk nemcsak ott keletkeznek, ahonnan a népesség elvándorol, de ott is, ahová beözönlik, mert a bevándorlás bizonyos mértéken túl megbontja a társadalmi kohéziót. Hosszú távú területi politikára van tehát szükség, ezt kidolgozni nem könnyű feladat, egy azonban biztos, a fejlettebb településeknek módot kellene találniuk arra, hogy inkább elvegyék

az emberek kedvét a bevándorlástól, ahelyett, hogy ambíciózus területi politikával odavonzanák őket.

4) Végül meg kell említeni, hogy a decentralizált települési rendszer (urbanizált vidék, ahol sűrűn vannak a kisvárosok) a jövőben összeroppanhat az agglomerációs tendenciák alatt, ha nem lesz olyan politika, ami ettől megóvná. A legfontosabb beavatkozási terület vélhetően a szállítás, a közlekedés és a telematika. A kommunikáció nagyon fontos tényező az ÉKK-modell fejlődése szempontjából, az állami felelősség és lehetőségek itt a legnagyobbak. Amennyiben az állami szervek tényleg elkötelezettjei az ÉKK-modellnek, akkor a szállítási feltételek javítására kellene koncentrálniuk, semmint a kétséges eredménnyel járó monetáris ösztönzési politikára. Vagy vegyünk egy másik teendőt. Mivel a költségigényes szolgáltatásokat nehéz a kisvárosokban megszervezni, a szolgáltatási hálózatok között olyan munkamegosztást célszerű kialakítani, amelyben a szolgáltatások kölcsönösen kiegészítik egymást. Legyen olyan város, amely színházi szolgáltatásokat nyújt a legmagasabb színvonalon a többi közeli város számára is, egy másik felsőfokú egészségügyi szolgáltatásokat végez és így tovább. Abban viszonylag nagy az egyetértés, hogy a szakosított fejlesztésre szükség van, de az már kevésbé egyértelmű, hogy megvannak-e azok az eszközök, amelyekkel ez elérhető.

Kisvállalkozások és az agrárfejlődés

Többször utaltunk arra, hogy az ÉKK-modell fejlődésében az agrárkörnyezet pozitív szerepet játszott. Most azt vizsgáljuk meg, miként hat vissza az iparosítás a mezőgazdaságra.

Gyakran vetik fel, hogy az iparosítás gyengíti a mezőgazdaságot, hiszen területeket és természeti erőforrásokat (például vizet) von el tőle. Az okozott kár jelentősége azonban vitatható. Egyrészt mert az ipar által igényelt és felhasznált földterületek a mezőgazdasági művelésnek csak nagyon kicsi, szinte elhanyagolható hányadát teszik ki. Másrészt, és ezt el kell ismerni, az ipar elsősorban sík területet, a legtermékenyebb földeket igényli. Eképzeltető, hogy az ipar konkurenciaélénkítő szerepe a földpiacon bár arányaiban csekély, de egy adott területen súlyos lehet, aggodalomra okot adó mezőgazdasági területcsökkenést eredményezhet.

Óvakodni kell azonban attól, hogy a ténylegesnél nagyobb felelősséget tulajdonítsunk az iparnak. Elég legyen utalni a földek árának

jelentős emelkedésére a közelmúltban, ami nagyon kedvezőtlenül hatott a mezőgazdaság fejlődésére. Az ipari célokra igényelt földek kérdése az áremelkedés szempontjából teljesen másodlagos volt. A fő oka az volt, hogy igen megnőtt a föld iránti kereslet — befektetési és spekulációs célból egyaránt. A földáruk nagyarányú emelkedéséért és az ebből fakadó mezőgazdasági problémákért azonban az általános inflációs klímát és nem pedig az iparosítást kell okolni.

Fontosabbak viszont azok a hatások, amelyek a munkaerőpiacon idéznek elő változásokat. Az ÉKK-modell, mivel a falusi területeken nem mezőgazdasági munkaalkalmakat teremtett, kialakította a kétlaki családformát, s ezáltal a mezőgazdaság is oxigénhez jutott. Annak lehetősége, hogy a mezőgazdaságon kívüli szektorokban helyben lehetett megélhetést találni, visszatartotta a családokat az elvándorlástól, a falvak nem néptelenedtek el, ahogy ez a centralizált iparosítás során történt. A többfajta tevékenységből a család egyrészt magasabb jövedelemhez jut, és a mezőgazdaságban is hasznosítható tapasztalatokat szerez, azok a családok pedig, amelyek nem a mezőgazdaságban dolgoznak, a családi agrárgazdaság számára új technológiai és vezetési ismereteket szereznek és a megtakarítások jelentősebb részét is ide fektetik be.

A mezőgazdaságban gyökeres változások indulnak el. A modenai körzetben például új specializálódási formák jelentek meg, az agrárgazdaságok közötti munkamegosztás a termelékenység és a jövedelem ugrásszerű növekedéséhez vezetett. A kétlaki család nincs kiszolgáltatva a mezőgazdasági munka idényjellegének. A változásoknak néhány esetben negatív hatásai is voltak. Pavia környékén és Senigallia dombvidékein például a munkaalkalmak növekedését olyan művelési technikákkal érték el, amelyek sok gépet és vegyszert használtak, kevés kézi munkaerőt igényeltek, elhanyagolták a hidrogeológiai munkálatokat. Nemcsak a hagyományos mezőgazdasági tájat változtatták meg, hanem jelentős talajerózió indult el. Ezek a negatív jelenségek viszonylag szerény méretű beavatkozással korrigálhatók.

Vannak azonban olyan hatások, amelyek drámai változás elé állítják az agrárpolitikát. Az iparosítás hatására gyökeresen módosul az új generáció pályaválasztása. A kétlaki családokban a kis magán agrárgazdaságokat általában az idősebb nemzedékek vezetik. A fiatalok kevés érdeklődést mutatnak e tevékenység iránt, mert úgy találják, hogy kényelmesebb és kifizetődőbb, ha nem mezőgazdasággal foglalkoznak. Sokan persze örülnek annak, hogy egy olyan családhoz

tartoznak, amelynek van egy kis agrárgazdasága, de kevesen vágnak arra, hogy személyesen vegyenek részt ennek irányításában. Ha ez a tendencia tovább folytatódik, az ÉKK-modell egyik oszlopa, a kisgazdaság el fog tűnni, mert nincs új generáció, amely a régit felváltaná. Ennek megoldására sürgősen stratégiát kell kidolgozni. Érdemes elgondolkozni olyan intézkedési programokon, amelyek újra vonzóvá tennék a fiatalok számára a kisgazdaságok vezetését. Foglalkozni kellene azzal is, hogy minél előbb elősegítsük e kisgazdaságok vegyes profilú gazdaságokká alakítását, például a falusi idegenforgalom bekapcsolásával, ami vonzóbbá és jövedelmezőbbé is tehetné a mezőgazdaságot. Vagy elképzelhető lenne olyan politika is, amely elősegítené, hogy a felszámolt kisgazdaságok helyén nagyobb vállalkozások jöjjenek létre, amelyek irányításához kiváló vezetési tulajdonságok kellene. Ez a feladat a tehetséges fiataloknak vonzó lehet. Az sincs kizárva, hogy a kiutat az fogja jelenteni, hogy a kis családi gazdaságok jelenlegi kettős funkciója szétválik, elképzelhető egy olyan rendszer, ahol a piacra termelés szerepét átveszik a nagyobb gazdaságok, és a kiskertek csak a saját szükségletekre termelnek. A lehetséges megoldási módok és kombinációk különbözőek, ideje lenne eldönteni, hogy az agrárpolitika melyiket célozza meg.

Távlatok

Szinte mindenki egyetért azzal, hogy az ÉKK-modell szerint lezajlott vidéki iparosításnak eddig alapvetően pozitív eredményei vannak. Mindenfajta központi tervezés nélkül e területeken a belső fejlődésen alapuló vállalkozói, munkavállalói potenciál, a múltból örökölt anyagi és társadalmi struktúrák hasznosítására került sor. Az eredmények valószínűleg sokkal jobbak, mintha a fejlesztések külső modelleket másoltak és külső forrásokra támaszkodtak volna. A lakosság anyagi jóléte és kulturális színvonala megnőtt, a kohézió és a társadalmi rétegek közti mozgás felerősödött, anélkül, hogy nagy traumákat és töréseket okozott volna.

Míg az elért eredmények megnyugtatóak, a távlatok már korántsem azok. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy ez a decentralizált modell arra a sorsra jut-e, hogy átadja majd a helyét egy más modellnek, amelyet a nagyvállalkozások és a komplex szervezetek túlsúlya, valamint a nagyvárosi koncentráció és a város-vidék közötti szakadék jellemez. Az ÉKK-gazdaság ilyenfajta fejlődése a korábban ipa-

rosodott országok mintájára folytatódna, az újabb fázisban centralizált formákat öltene. A kérdés így nem igaz, hiszen az utóbbi országok történetében van egy harmadik fázis is, amely most van kirajzolódban. A városi koncentrációk, az ipari óriásvállalatok éreztetik negatív hatásait (irányíthatatlanság, bürokratikus merevség, a felelősségvállalás teljes hiánya stb.). A figyelem ezért újból a decentralizáció felé fordult. A legújabb népszámlálási adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a fejlett országok nagy részében a népesség a nagyvárosokból kezd elköltözni a kisvárosokba. Más adatok azt tanúsítják, hogy több országban a foglalkoztatás a kisvállalkozások irányába mozdult el. A fejlett országok e példáiból okulni érdemes, miért kellene szolgai módon követni a múltbéli tapasztalatokat, hogy egy szép napon – fáziskéséssel persze – arra ébredjünk, hogy megint fordítani kéne, és újra hozzáfogni a decentralizációhoz. Északkelet- és Közép-Olaszországban, amelynek bár premodern, de szerencsére decentralizált struktúrája van, azt kell feladatként megfogalmazni, hogy ezeket modernizálják, de ne centralizálják túl. Ahelyett, hogy továbbra is késve megpróbálnánk újra végigjárni a mások által már bejárt utat, most az egyszer alkalmunk van arra, hogy eredeti utat válasszunk. Ez felel meg jobban nekünk, ez teszi lehetővé, hogy megőrizzük egészséges gazdasági értékeinket. Ez a fejlődési pálya pszichológiailag is kedvező hatású lehet. Amíg a fejlődést versenyfutásnak tekintjük, mindig az lesz az érzésünk, hogy lemaradunk a követendő mintáktól. Ha viszont a fejlődést eredeti utak választásaként szemléljük, már nem olyan egyértelmű, hogy ki van elől és ki hátul.

Az emberléptékű kisvállalkozásokkal szemben sokszor felvetik, hogy a kisvárosok rendszerén és a mezőgazdaság jelenlétén alapuló decentralizált modell várható jövedelememelkedése kisebb lesz, mint a centralizált modellekben. Ezt azonban nehéz bizonyítani. Másfelől nem csupán a jövedelememelkedés mértéke az egyetlen számbaveendő érték, főleg ha egy ország már túllépte azt a jövedelemszintet, amely a fiziológiai szükségletek kielégítését szolgálja. Nincs természetesen kizárva, hogy a jövedelememelkedésről ne lenne érdemes lemondani, ha cserébe a szociális integráció és az ökológiai egyensúly igényeit jobban kielégíthetnénk.

Kicsi a valószínűsége annak, hogy a legmegfelelőbb megoldás automatikusan bekövetkezik. Az ÉKK fejlődésének előző fázisaiban éppen azok a tényezők (gazdasági automatizmusok, kulturális túlélés) vitték a társadalmat a decentralizáció útjára, amelyeket nem

terveztek precízen. Sőt, az a kisszámú elképzelés, amit az országos és a regionális központokban kidolgoztak, az ellenkező fejlődési irányba mutattak (nagy ipari pólusok, tengelyek és nagy vezető vállalkozások), de a spontán erőik játéka meghiúsította ezeket anélkül, hogy ezt bárki sajnálta volna.

Ma viszont más a helyzet, egyre erőteljesebbek a centralizációs automatizmusok. A jövedelemnövekedés, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítése (üzleti utak, turizmus, külföldi tanulmányutak) a fogyasztói társadalmi modell átvételével járnak, és kezd meghatározóvá válni a fogyasztás és a termelés kölcsönös kiszolgáltatottsága. Mivel ma már könnyebb felsőfokú végzettséget szerezni, a fiatalok körében elterjedt az a nézet, hogy biztos karriert csak a nagy, bürokratikus rendszerekben lehet befutni.

Az ÉKK-modell fejlődését, a decentralizált modell előnyeinek a megtartását a jövőben nem lehet a véletlenre bízni, hanem azt tervezni kell. A tervezést két irányból kell elkezdeni.

Először is olyan kedvező alapfeltételt kell teremteni, hogy a decentralizált fejlődés folytatását mindenki kedvezően ítélje meg. Az oktatáson és a tömegkommunikáción sok múlik. E két szféra képes arra, hogy az ÉKK-modellhez kötődő értékeket (a népi vállalkozások rendszerét, a város és a vidék közötti szimbiózist) a lakossággal elfogadtassa. Az embereket rá kell döbenteni arra, hogy ezeket az értékeket a nálunk gazdagabb országokban is elismerik, és megéri megőrzésükön munkálkodni.

Másodszor, meg kell szabadulni a kötöttségektől, a hitelpolitikát, a technológiai fejlesztést a modellhez kell igazítani. Az agrárpolitika alternatíváit ne csak a termék, az ár, a környezetvédelem szempontjából vizsgáljuk, hanem azt is vegyük figyelembe, hogy miként lehet fenntartani az intenzív kapcsolatot az agrárvilág és az ipari világ között. Ez az igény a kizárólag nagyvállalkozásokon alapuló rendszer ellen sokat nyom a latba.

Nem fejezhetjük be ezeket a gondolatokat anélkül, hogy nem vetnénk fel azt az állandóan felmerülő kérdést, hogy ugyanis az ÉKK-recept felhasználható-e a Dél fejlesztésében.

A válasz, eddigi gondolatmenetünk alapján, könnyen megadható. Felfogásunk szerint az ÉKK-iparosítás eredményei a térség belső adottságaira és struktúráira vezethetők vissza. Ezért nem lehet a modellt másolni.

Dél-Olaszországnak egyébként sincs már szüksége arra, hogy — mint a múltban — modelleket ültessen át, mert ez a politika lehangol-

ló eredményt produkált. Azért, mert ahelyett, hogy megpróbálták volna megmenteni a potenciális helyi struktúrákat, idegen megoldásokkal kísérleteztek az előzőek teljes tagadása mellett.

A legfontosabb tanulság a Dél számára maga a szervezési módszer lehet, a teljes szakítás és az átültetés helyett a folyamatosságra és a belső fejlődésre kell a gazdaságot építeni.

Irodalom

- Anselmi, S. (szerk.) 1978: *Economia e società: le Marche tra XV e XX secolo*. Bologna, Il Mulino.
- Balloni, V. 1975: Il sistema imprenditoriale di Fermo: un'esempio di modello centro-nordorientale. — *Economia Marche*. 1.
- Balloni, V. 1979: La dierettrice adriatica alla sviluppo industriale del Mezzogiorno. Prime osservazioni sulle tendenze demografiche e sulle produttive delle Marche, Abruzzi, Puglia e Molise. — *Economia Marche*. 6.
- Balloni, V. 1980: Riflessioni sulle politiche industriali per la crescita della piccola impresa. — *L'industria*. 1.
- Balloni, V.—Vicarelli, R. 1979: Il sistema industriale marchigiano negli anni '70. — *Economia Marche*. 5.
- Barberis, C.—Cuttillo, P. 1981: L'accesso dei giovani alle piccole imprese. — *Rivista di economia agraria*. 3.
- Birch, D. L. 1979: *The Job Generating Process*. Cambridge, Yale University Press.
- Brusco, S. 1972: Economia di scala a livello tecnologico nelle piccole imprese. — Graziani, A. (szerk.).
- Brusco, S. 1976: *Agricoltura ricca e dassi sociali*. Bologna, Il Mulino.
- Garofoli, G. 1978: Ristrutturazione industriale e mobilità del lavoro in provincia di Pavia. — Garofoli, G. (szerk.).
- Garofoli, G. (szerk.) 1978: *Ristrutturazione industriale e territorio*. Milano, F. Angeli.
- Garofoli, G. 1981: Lo sviluppo delle „aree periferiche” nell'economia italiana degli anni Settanta. — *L'industria*. 2.
- Graziani, A. (szerk.) 1972: *L'economia italiana, 1945–1970*. Bologna, Il Mulino.
- Modiano, P. 1982: Competitività e collocazione internazionale delle esportazioni italiane: il problema dei prodotti „tradizionali”. — *Economia e politica industriale*. 33.
- Paci, M. 1975: Crisi, ristrutturazione e piccola impresa. — *Inchiesta*. 20.
- Paci, M. (szerk.) 1980: *Famiglia e mercato del lavoro in un'economia periferica*. Milano, F. Angeli.
- Saraceno, E. 1981: *Emigrazione e rientri. Il Friuli-Venezia Giulia nel secondo dopoguerra*. Udine, Il Campo.

3. VENETO RÉGIÓ: GONDOK ÉS A JÖVŐ TÁVLATAI

STEFANO SORIANI

A közép- és az északkelet-olasz régiók sikeres fejlődése

Közismert, hogy a második világháború utáni Olaszországot hosszú ideig a klasszikus dualizmus modelljével írták le. Az úgynevezett ipari háromszög (Genova, Torino, Milánó) volt az 50–60-as években az olasz gazdasági növekedés és társadalmi fejlődés motorja. Piemont, Lombardia és Liguria ipari fejlődése és urbanizációs folyamatai hátrózták meg alapvetően az ország gazdasági szerkezetének változását (*Graziani, 1972*). Az északnyugat-olasz gazdaság átalakulásának legfontosabb elemei a volumengazdaság, az agglomeratív gazdaságosság, a nagyméretű üzemek voltak. Ezek érvényesítésével volt képes a gazdaság az új tömegpiacok fokozódó igényeit kielégíteni, a gazdasági teret hierarchikusan megszervezni és a fordista üzemszervezési elveket alkalmazni az ipari termelésben. Ennek tükrében az ország többi része „kvázi homogén”, alulfejlett térségnek számított egészen addig, míg meg nem indult az iparfejlődés. E modell válsága az 1960-as évek elején kezdődött, új gazdasági és társadalmi fejlődési vonulat bontakozott ki ezekben a régiókban. A válságot lényegében két tényező idézte elő:

- 1) A recesszióra és a gazdasági bizonytalanságra a nagyméretű észak-olasz gyáripár nem volt képes rugalmasan és gyorsan reagálni, a környezeti kihívásokra választ adni;
- 2) A dualista modell nem volt alkalmas az olasz változások elemzésére. Az új régiók, amelyek hagyományosan alárendelt szerepet játszottak, hihetetlen gazdasági életképességről tettek tanúbizonysá-

got, és jó alkalmazkodóképességet mutattak a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között.

A kis- és középvállalatokra alapozott helyi gazdaságok fejlődése volt tulajdonképpen az olasz válasz a 70-es évek válságára, mind a hagyományos ipari, mind pedig a többi „periférikus” régióban. A világpiac átalakulása játszotta a legfontosabb szerepet ebben a változásban. A tömegpiacok telítettsége, a differenciált és specializált fogyasztói szükségletek, a környezeti állapot instabilitása és bizonytalansága kétségkívül hozzájárultak a diffúzióhoz, a rugalmas specializáció új gazdaságszervezési paradigmájának széleskörű elterjedéséhez. Mivel ez a szervezési mód kiválóan alkalmas a piaci körülmények változására gyors és rugalmas választ adni, erőteljes befolyásra tett szert sok ipari régió szerkezetének átalakításában is. A hagyományosan periférikusnak számított régiókban a kis- és középvállalati rendszer sikerei tipikus olasz eredménynek tekinthetők. A periférikus Olaszország vagy az úgynevezett Harmadik Olaszország kisvállalati ipari fejlődésének okait, természetét és jellemzőit számtalan kutató vizsgálta (*Bagnasco, 1977; Fuà—Zacchia, 1983; Bagnasco, 1988; Goodmann—Bamford—Saynor, 1989; Pyke—Becattini—Sergenberger, 1990; Conti—Julien, 1991*).

Az északkelet- és közép-olaszországi diffúz iparosítás főbb jellemzői nagy vonalakban a következők:

- 1) Policentrikus területi szerveződés, a városi funkciók széleskörű elterjedése;
- 2) Szoros kapcsolatok az agrárgazdasággal;
- 3) A „nagy” család szolgáltató és tőkeakkumuláló szerepe;
- 4) A kiterjedt „nagy” család társadalmi szerepe a válság sokkoló hatásainak mérséklésében;
- 5) A kooperációs kultúra, a társadalmi szolidaritás ereje, a társadalmi konfliktusok és polarizáció hiánya, a nagy szakmai és társadalmi mobilitás;
- 6) Az ún. „félállásúak” (tanulók, nyugdíjasok, háztartásbeliek) széleskörű alkalmazása az informális munkaerőpiacokon;
- 7) Fejlett specializáció a hagyományos ágazatokban (különösen a periférikus iparosítás első szakaszában);
- 8) A kis- és középvárosi hálózat komplex fejlesztése, amely rendszerint együttműködési megállapodásban formalizálódott a közös szolgáltatások, elosztási hálózatok szervezése céljából;
- 9) Szolgáltató intézmények fejlesztése egy ipari körzeten belül annak érdekében, hogy elősegítsék a nemzetközi piacokra ju-

tást, kiegészítő szolgáltatásokat (kiállítás- és rendezvényszervezés, marketing, pénzügyi tanácsadás) nyújtsanak;

10) A kutatás-fejlesztés hagyományos bázisainak hiánya;

11) A „Tanulj, miközben dolgozol” elven alapuló innovációs folyamatok, az azonnal hasznot hajtó innovációk alkalmazása.

A kisvállalkozásokra épülő helyi gazdaságfejlesztés sikeres története az úgynevezett Harmadik Olaszországban azonban nem csupán a fordista paradigma válságával és a 70-es évek recessziójával függ össze. Sajátos politikai, történelmi és kulturális elemek is közrejátszottak a fejlődésben (*Bagnasco*, 1988; *Trigilia*, 1990; *Michelsons*, 1991). Az északkeleti és a közép-olaszországi diffúz iparosítást több szempontból előre meg nem tervezett folyamat eredményének tekinthetjük. E térségek ipari érettsége akkor érte el tetőpontját, amikor Olaszország legfejlettebb régiói más irányba mozdultak el, a deindusztrializáció, az információorientált új tevékenységformák megszerzése állt stratégiai programjaik középpontjában. Lombardia a legjobb példa erre. E régió nagyipari bázisa a 70-es évek recessziója következtében megrendült. A válságra a legdinamikusabb vállalatok regionális kapcsolataik átfogó átalakításával válaszoltak (térben újszervezték a munkaerőigényes tevékenységeket, nem csupán az országhatáron belül, hanem külföldön is, különösen az iparilag fejletlen országokban, automatizált üzemeket építettek és új tőkeintenzív folyamatokat fejlesztettek ki, növelték K+F kapacitásaikat, szervezeti decentralizációt hajtottak végre a különböző méretű innovatív vállalatok közötti hosszú távú stratégiai szövetség alapján). A lombardiai kis- és középvállalatok számának gyors szaporodása, Milánó meghatározó szerepe a Pó-völgyi makrorégió stratégiai szolgáltatásainak szervezésében jelzik az átalakítás eredményeit. A termelő tevékenység, a magas színvonalú szolgáltatások és a kutatás szoros összekapcsolódása tovább erősítette a magterületek telepítési potenciálját, még kedvezőbb feltételeket kínálnak az innovatív és a területkímélő vállalkozások számára (*Camagni*, 1992). Ebben a történetben a legnagyobb vállalatok játszották a kulcsszerepet. Nagy befolyásuk és gazdasági erejük ellensúlyozni tudta a nemzeti vagy a regionális fejlesztési politikák hiányát. A nyilvánvaló társadalmi és gazdasági problémák ellenére Lombardia gazdasági struktúrája korszerűsödött és megerősödött (*Carazzi*, 1988; *Mainardi*, 1988). Az elektronikai és a számítástechnikai technológiáknak és az új szervezési formáknak köszönhetően a nagyvállalatok versenyképessége a legutóbbi időkig

fokozódik. Ezt a helyi gazdaságfejlesztés jövője szempontjából fontos hangsúlyozni.

Veneto régió gazdasági szerkezete

Veneto régió gazdasági szerkezetének jellemző vonásai a következők:

1) Az agrárszféra — az értéktermelésben tapasztalható viszonylag csekély súlya (6% 1981-ben, 5,2% 1987-ben, 3.1. táblázat) ellenére — fontos szerepet játszik a régió gazdaságában. Az ágazat 170 ezer főt foglalkoztat (a régió foglalkoztatottjainak 9,8%-a), termelékenysége a legmagasabb az országban. Veneto első helyen áll a kukorica, a borsó, a szója, a szőlő, az alma és a körte termelésében. Az agrárágazatnak nagy befolyása volt a 70-es évek iparfejlesztésére. A mezőgazdaság még ma is a különböző gazdasági tevékenységek szoros kapcsolatrendszerének az alapja. A kisméretű családi vállalkozások magas sűrűségi mutatója (a 215 ezer magángazdaság átlagterülete 6 hektár) jól érzékelteti az agrárszféra vitalitását.

3.1. táblázat

A hozzáadott érték megoszlása ágazatonként, 1981–1987, %

Megnevezés	Mezőgazdaság	Ipar	Értékesítéssel kapcsolatos szolgáltatások	Nem értékesítési szolgáltatások
Veneto				
1981	6,0	39,7	43,1	11,2
1986	5,3	36,1	47,7	10,9
1987	5,2	36,1	47,5	11,2
Észak-Olaszország				
1981	4,2	42,0	44,0	9,8
1986	3,7	37,6	49,1	9,6
1987	3,6	37,8	48,6	10,0
Olaszország				
1981	5,7	36,3	45,0	12,9
1986	4,7	32,4	50,1	12,8
1987	4,6	32,4	49,7	13,4

Forrás: Franchini, 1990.

2) A 3.2. táblázatból láthatjuk, hogy az olasz iparban megtermelt hozzáadott érték 58%-át négy régió (Lombardia, Piemont, Emilia Romagna és Veneto) adja. Veneto a harmadik a rangsorban, Lombardia és Emilia után. Venetón belül az ipari hozzáadott érték 60%-át Vicenza, Padova és Treviso termeli meg. A régió legfontosabb termékei a fémipari cikkek, a textil- és ruházati termékek, cipő-, faipari, bőripari cikkek. Különösen a bútorgyártás és az úgynevezett divatipar játszik dinamizáló szerepet. Ezekben az ágazatokban több helyi gazdaság van jó pozícióban. A piaci feltételek által megkövetelt szerkezeti és termelési rugalmasságot a vertikális és horizontális funkcionális integráció és a jól megszervezett vegyes technológia biztosítja. A régió legfontosabb helyi gazdasági rendszerei a következők: Bassano del Grappa (Vicenza megye, ruházati és bútorigar), Conegliano, Vittorio Veneto, Castelfranco Veneto, Asolo, Montebelluna (Treviso megye, textil, cipő, bútor), Riviera del Brenta (Velece megye, cipő), Bovolone és Cerea (Verona megye, bútorigar), Schio és Valdagno (Vicenza megye, textil, konyhafelszerelés), Arzignano (Vicenza megye, bőrgyártás). A régióban (különösen Vicenza, Padova és Treviso megyékben) magas a vállalatsűrűség (3.3. táblázat).

3) Az 1981–1987 közötti időszakban a régió értéktermelésében a szolgáltató szektor aránya 4,4%-kal nőtt. A 3.1. táblázatból láthatjuk, hogy az ipar és a mezőgazdaság csekélyebb szerepet játszik a régió gazdaságában, ahhoz a hosszú távú irányzathoz igazodva, ami a legiparosodottabb országokra jellemző. A 3.4. táblázat azt is illusztrálja, hogy a szolgáltatások súlya Venetóban azért még nem éri el az észak-olaszországi átlagot (arra is utalunk kell, hogy a szolgáltatások magas országos aránya összefüggésben van a túlfejlesztett közép- és dél-olaszországi közigazgatással). A terciér szektor fejlődését (3.5. és 3.6. táblázat) elemezve fel kell hívnunk a figyelmet az „egyéb szolgáltatások” kategóriájára (5,43%), amely a termelő és más vállalati szolgáltatások gyűjtőfogalma. E kategóriában a szervezési, marketing és menedzsment tevékenységek növekedése a meghatározó. E szolgáltatások a regionális feldolgozóipari térségekben, Vicenza, Verona és Treviso és Padova megyékben a legfejlettebbek. A térségek versenyképességének ez az egyik biztosítója.

Verona, Vicenza, Velece és Treviso megyék nagy exportkapacitásokkal rendelkeznek (3.7. táblázat). Velece elsősorban a vegyi és a petrokémiai iparban, a vas- és acélgyártásban jutott kedvező pozíciókhoz (Porto Marghera tengerparti ipari fejlesztési övezetben).

3.2. táblázat

Az ipari hozzáadott érték régióként, 1986–1988, millió líra

Régió	1986	1987	Változás, 1986/1988, %
Lombardia	79 809,6	87 746,4	9,9
Piemont	33 288,3	36 901,6	7,9
Emilia Romagna	27 046,8	29 479,9	9,0
Veneto	25 855,3	28 102,9	8,7
Toscana	20 317,4	20 018,9	-1,5
Lazio	16 975,4	18 246,5	7,5
Campania	14 571,4	15 319,8	5,1
Szicília	11 529,6	12 191,9	5,7
Puglia	10 178,4	10 743,0	5,5
Liguria	7 393,4	7 872,9	6,5
Marche	7 314,5	7 871,8	7,6
Friuli-Venezia Giulia	6 630,9	7 100,3	7,1
Abruzzo	4 613,1	4 948,6	7,3
Szardínia	4 508,2	4 757,7	5,5
Trentino-Alto Adige	4 138,2	4 434,6	7,2
Calabria	4 192,6	4 387,9	5,7
Umbria	3 905,3	4 187,2	7,2
Basilicata	1 510,3	1 596,9	5,7
Molise	887,9	939,9	5,9
Valle d'Aosta	676,4	711,6	5,2
Olaszország összesen:	285 379,0	307 096,9	7,6

Forrás: Franchini, 1990.

3.3. táblázat

Iparvállalatok Veneto régióban, 1987–1988

Megye	1987			1988		
	Népesség, fő	Vállalatok száma	Ezer lakosra jutó vállalat	Népesség	Vállalatok száma	Ezer lakosra jutó vállalat
Verona	783 886	14 423	18	786 045	14 067	18
Vicenza	738 997	16 245	22	741 244	16 308	22
Belluno	215 766	3 419	16	215 024	3 379	16
Treviso	733 867	15 906	22	736 403	16 270	22
Velence	835 255	10 631	13	833 656	10 573	13
Padova	817 196	15 712	19	818 651	15 919	19
Rovigo	249 944	4 259	17	249 229	4 162	17
Veneto összesen	4 374 911	80 595	18	4 380 252	80 678	18

Forrás: Franchini, 1990.

3. 4. táblázat

A terciér szektor foglalkoztatottainak száma, 1987

Megnevezés	Foglalkoztatottak száma, fő	Arányuk az összes foglalkoztatottból, %
Veneto	905 000	51,1
Észak-Olaszország	5 753 000	53,7
Olaszország	11 952 000	55,6

Forrás: Franchini, 1990.

3.5. táblázat

*A terciér szektor hozzáadott értékének megoszlása ágazatonként,
1980, %*

Megnevezés	Kereskedelem	Közlekedés, hírközlés	Pénzügyi szolgáltatások és biztosítás	Egyéb szolgálta- tások
Veneto	45,86	14,88	8,38	30,89
Észak-Olaszország	43,25	15,06	11,30	30,39
Olaszország	42,02	16,18	10,42	31,36

Forrás: Franchini, 1990.

3.6. táblázat

*A terciér szektor hozzáadott értékének megoszlása ágazatonként,
1987, %*

Megnevezés	Kereskedelem	Közlekedés, hírközlés	Pénzügyi szolgáltatások és biztosítás	Egyéb szolgálta- tások
Veneto	41,60	14,37	7,71	36,32
Észak-Olaszország	40,27	14,65	9,34	35,74
Olaszország	39,30	15,82	8,63	36,25

Forrás: Franchini, 1990.

3.7. táblázat

Az ipar exportértékesítése

Megye	Az ipari export aránya, %	Olaszország = 100
Belluno	36,2	74,9
Padova	46,1	95,1
Rovigo	19,4	40,1
Treviso	68,0	140,5
Velence	74,5	153,7
Verona	68,5	141,5
Vicenza	87,8	181,4
Veneto összesen	65,5	135,2

Forrás: Franchini, 1990.

A 3.8. táblázatból látható, hogy a régióban még nagyon gyengék az úgynevezett „értékes” szolgáltatások. Ahhoz, hogy a jövőben Veneto régió az országos ipari élmezőnyben kedvező helyezést érjen el, ezekben a stratégiai tevékenységekben kell megerősödni.

Szolgáltatások, innováció és regionális politika

Napjaink meghatározó hosszú távú folyamatai a piaci homogenizálódásban, a vállalati integrációban és az ipar globalizálódásában bontakoznak ki. A helyi integrált termelési rendszereket, a viszonylag csekélyebb kapacitású helyi közösségeket ebben az összefüggésben kell szemügyre venni (*Amin—Robins*, 1991).

A vertikális, a horizontális és a területi határokat átszelő fejlődési pályák és az új tartalmú szerkezetátalakítási stratégiák alkalmazására leginkább azok a vállalatok képesek, amelyek az országos és a nemzetközi versenyben helyt tudnak állni. A szerkezetátalakítás legfontosabb hajtóereje a szinergikus hatásokat összefogni képes dinamikus hálózatok elterjedése a termékek magas minőségét garantáló, kutatás- és fejlesztésintenzív tevékenységekben. Az európai integrációs folyamatokban is számolni kell a fejlődő vállalati hálózatok versenyképességével. A legfejlettebb európai országokban ezek a hálózatok szervezik a különböző szereplők közti rugalmas kooperációkat, mind a nemzeti nagyvállalatok, mind pedig a kis- és középvállalatok, a kutatások, a fejlett szolgáltatások és a telekommunikáció szférájában.

Veneto régióban a területi szervek nagy erőfeszítéseket tesznek azért, hogy a hátrányos helyi közösségek is megfelelő válaszokat fogalmazzanak meg a versenykihívásokra. Törekvésük az, hogy ezek a helyi gazdaságok is bekapcsolódjanak a szerkezetátalakítási folyamatokba, fejlődjenek szolgáltatási ágazataik és alkalmazni tudják az innovációorientált fejlesztési politikát. Ahogy korábban említettük, Veneto régióban a fejlett szolgáltatások elterjedtsége elég szűkkörű. Ezt a viszonylagos gyengeséget az alábbi okokkal magyarázhatjuk.

1) *A regionális gyáripár szerkezeti jellemzői elég sajátosak.* A családi vállalkozások túlsúlyával, a vállalkozások spontán fejlődésével, a hagyományos ágazatok erős specializációjával magyarázhatjuk Veneto sikereit. A társadalmi és a kulturális háttér jelentősége azonban elhanyagolható a fejlett szolgáltató szektor fejlődésében. A vállalkozók döntő többsége a legutóbbi időkig és elsősorban a termelő szférára

3.8. táblázat

A vállalatok száma a fejlett szolgáltatásokban, 1989

Szolgáltatás	Lombardia	Veneto	Emilia Romagna	Olasz- ország	Veneto Olasz- ország %-ában
Ipari és vegyipari elemzés	65	42	61	457	9,2
Mínőségellenőrzés	67	24	17	250	9,6
Védjegyszolgáltatás	11	0	2	28	0,0
Ipari consulting	309	79	123	1 160	6,8
Design	344	107	95	904	11,8
Mérnöki szolgáltatás	318	45	64	967	4,7
K+F	242	102	108	1 528	6,7
Pályaválasztási tanácsadás	40	15	25	324	7,7
Személyzeti tanácsadás	33	8	4	67	11,9
Tőzsdetanácsadás	153	7	12	335	2,1
Könyvelés	67	11	13	176	6,2
Biztosítási consulting	173	104	81	1 019	10,2
Pénzügyi tanácsadás	105	30	22	614	4,9
Hiteltanácsadás	25	8	8	116	6,9
Lízing	430	167	145	1 801	9,3
Beruházási tanácsadás	46	3	13	153	2,0
Biztosítási közvetítés	33	6	3	87	6,9
Factoring	24	10	2	88	11,4
Részvényközvetítés	86	14	6	198	7,1
Marketing, piackutatás	513	90	88	1 225	7,3
Public relations	297	33	30	616	5,4
Fordítás, tolmácsolás	248	61	109	732	8,3
Kongresszus- és konfe- renciaszervezés	99	41	40	462	8,9
Kiállítás- és vásár- szervezés	91	8	23	237	3,4
Kiállítás- és vásár- berendezés	236	40	91	547	7,4

Forrás: Anastasia, 1989. alapján saját feldolgozás.

koncentrált. Az irányítási és szervezési know-how csekély szerepet játszott a regionális fejlesztésekben.

2) *A régió városhálózata hiányos*, kevés olyan nagyváros van — különösen Milánó közelében —, amely a magas színvonalú stratégiai szolgáltatások szervezőközpontja lehetne (Pagetti, 1991; Camagni, 1992).

3) A többi olasz régióval ellentétben, Veneto viszonylag *gyengébb recessziót* élt át, kisebb volt a szerkezetátalakítás kényszere, a regionális szerkezet átalakulása nem igényelte az információorientált tevékenységek széleskörű elterjesztését. Csupán a legutóbbi időben vált érzékelhetővé, hogy a régió gyáriparának versenyképessége nagymértékben függ a szolgáltatások minőségétől. Az igényes szolgáltatások (nemzetközi jogi, környezetvédelmi, információtechnikai, design, piackutatási-marketing, műszaki fejlesztési tanácsadás) döntő részét milánói cégek végzik. Ez a ráutaltság a regionális függőség új formáit alakítja ki, ezért is olyan fontos, hogy Veneto több városában a magasszintű szolgáltatások fejlesztése stratégiai szempont legyen.

A termelő ágazatokban a versenyképességet kedvezően alakítja az ipari körzetek vállalatainak szoros együttműködése, az úgynevezett Marshall-i ipari légkör a kisvállalkozások egyik fontos innovációs tényezője. Noha a kisvállalatok műszaki színvonala kedvező, versenyképességük mégis jóval alatta marad a nagy országos ipari központokénak, ezért a termékek minőségi és technológiai tartalmának erősítésén kívül fontos feladat az újabb és újabb piacok meghódítása.

A Nemzeti Kutatási Központ (CNR) egyik legutóbbi kutatása az innovatív iparvállalatok regionális eloszlását vizsgálta (3.9. táblázat). Az északnyugat-olaszországi és a többi régió közti rés még ma is igen nagy. Ennek az állapotnak az okait a méretgazdaságosságban, a szerkezeti gyengeségben, a K+F beruházások hiányában (3.10. táblázat), az állami ösztönzés alacsony színvonalában, a különböző (magán, állami, önkormányzati) szereplők formalizált együttműködésének hiányában kell keresnünk.

Jól tudjuk természetesen, hogy a különböző térségek innovációs képességeit bizonyos óvatossággal hasonlíthatjuk össze. Hiszen például a diffúz iparosításnak kezdetektől fogva egyik ismertetőjegye az erős megújulóképesség és a szervezett K+F hiánya. Az információs technológiák termelésre gyakorolt hatása a formalizált kapcsolatok hiánya ellenére igen erős volt.

A hagyományos ágazatokban a kis- és középvállalatok koncentrációját figyelhetjük meg. A kis- és középvállalati szektor az egész or-

3.9. táblázat

Innovatív vállalatok Olaszországban

Régió	Vállalatok száma	%	Foglalkoztatottak száma, fő	Átlagméret, fő
Piemont	1 033	12,6	317 426	307,3
Valle d'Aosta	6	0,1	516	86,0
Lombardia	2 932	35,6	579 975	197,8
Liguria	128	1,6	82 366	643,5
<i>Északnyugat</i>	4 099	49,9	980 283	239,2
Trentino-Alto Adige	111	1,4	11 878	107,0
Veneto	1 099	13,3	111 686	101,6
Friuli-Venezia Giulia	228	2,8	62 072	272,2
Emilia Romagna	939	11,4	127 652	135,9
<i>Északkelet</i>	2 377	28,9	313 288	131,8
Toscana	536	6,5	61 478	114,7
Umbria	103	1,3	23 758	230,7
Marche	275	3,3	20 999	76,4
Lazio	279	3,4	98 747	353,9
Molise	15	0,2	1 188	79,2
Abruzzo	93	1,1	16 548	177,9
<i>Közép</i>	1 301	15,8	222 718	171,2
Campania	186	2,2	45 508	244,7
Puglia	120	1,5	13 203	110,0
Basilicata	11	0,1	1 379	125,4
Calabria	22	0,3	1 459	66,3
Szicília	70	0,9	6 871	99,6
Szardínia	34	0,4	3 904	114,8
<i>Dél és a szigetek</i>	443	5,4	72 424	163,5
Olaszország összesen	8 220	100,0	1 588 713	193,3

Forrás: Belussi, 1991.

3.10. táblázat

K+F beruházások és létszám régióként, 1985

Régió	Beruházás, millió líra	%	Foglalkoztatottak száma, fő	%
Piemont	753 217	26,9	13 211	24,6
Valle d'Aosta	4 959	0,2	66	0,1
Lombardia	1 101 141	39,5	21 918	40,9
Liguria	149 647	5,4	2 254	4,2
<i>Északnyugat</i>	<i>2 008 964</i>	<i>72,0</i>	<i>37 449</i>	<i>70,0</i>
Trentino-Alto Adige	6 917	0,2	146	0,2
Veneto	84 688	3,0	1 623	3,0
Friuli-Venezia Giulia	38 930	1,4	984	1,8
Emilia Romagna	109 883	3,9	2 413	4,5
<i>Északkelet</i>	<i>240 418</i>	<i>8,6</i>	<i>5 166</i>	<i>9,6</i>
Toscana	123 403	4,4	2 605	4,8
Umbria	11 274	0,4	221	0,4
Marche	5 971	0,0	157	0,2
Lazio	259 224	9,3	5 177	9,7
<i>Közép</i>	<i>399 872</i>	<i>14,3</i>	<i>8 160</i>	<i>15,2</i>
Abruzzi	13 002	0,4	320	0,6
Molise	88	0,0	–	–
Campania	76 709	2,7	1 474	2,7
Puglia	11 613	0,4	290	0,5
Basilicata	5 880	0,1	82	0,1
Calabria	560	0,0	22	0,0
Szicília	27 803	0,8	520	0,9
Szardínia	5 387	0,1	69	0,0
<i>Dél és a szigetek</i>	<i>141 042</i>	<i>5,1</i>	<i>2 777</i>	<i>5,2</i>
Olaszország összesen	2 790 296	100,0	53 552	100,0

Forrás: Belussi, 1991.

szágban aktív szerepet játszik a szerkezetátalakításban. Az 1983–1987 közti időszakban a vállalati fúziók, a tulajdonváltások 30%-a az 500 fő alatti vállalatokra esett (Enrietti, 1991). A méretnövekedés általános tendencia lett, ennek következtében már érzékelhető, hogy a kis- és középvállalati szféra megjelent a globális szerkezetátalakításban. Nem kívánjuk itt a kis- és nagyvállalatok előnyeit és hátrányait elemezni, csupán azt jegyezzük meg, hogy az innovációs feladatok szempontjából nagyon nehéz absztrakt módon optimális vállalatméretet meghatározni, a hagyományos különbségtétel ez esetben nem használható. A helyi termelési rendszerek termékszerkezetének, termelési folyamatainak és piaci viszonyaiknak az innovatívítását a különböző méretű vállalatok térbeli együttműködése is erősen befolyásolja. Az együttműködési keretek intézményesülése (a helyi közintézmények, fejlesztési ügynökségek, K+F szervezetek, egyetemek társulása) felgyorsítja az innovációs potenciál növekedését.

A kisvállalatok egyik kulcsproblémája az elszigeteltség. Az együttműködő terek egyesítése nem függ össze a vállalati méretekkel. Bár az északnyugat-olaszországi térségek tapasztalatai azt mutatják, hogy a nagyvállalatok innovációs stratégiáiban az együttműködési hálózatok kialakításának meghatározó szerepe van. A venetói fejlődés struktúráis jellemzői miatt a szinergikus terek megteremtését az innovációs potenciál fejlesztése előfeltételének kell tekinteni. A regionális és a helyi szerveknek ezért figyelmüket erre kell összpontosítaniuk, minél több tudományos és technológiai központot, üzleti innovációs központot, magán és közösségi piaci orientációjú fejlesztési ügynökséget kell szervezniük. A legdinamikusabb venetói megyék már különböző intézkedéseket hoztak e célok megvalósítására.

A tudományos-technológiai pólusok felértékelődő szerepéhez azonban két megjegyzés kívánkozik:

1) Annak ellenére, hogy az iparpolitika egyre fontosabb eszközét jelenti, a K+F szektort a tevékenységek letelepítésében még „konzervatív” szemlélet vezérli, azokat a helyeket keresi, ahol kedvezőek a telekommunikációs adottságok, ahonnan könnyen megközelíthetők a stratégiai kvaterner funkciók központjai stb.

A városhálózat hiányosságai, az innovációs potenciál diszperzitása és a hagyományos ágazati specializáció miatt Veneto régióban rövid távon nem számolhatunk a csúcsmínőségű szolgáltatások elterjedésével. Ezért is nagyon fontos a régió városhálózatának összehangolt fejlesztése, a városi önkormányzatok együttműködése.

2) A tudományos-technikai pólusok kialakítása fontos eszköz lehet a hagyományos ipari központok gazdasági bázisainak átalakításában is. A nagyipari központokban a biztosabb pénzügyi források és a nagyvállalatok lendítő ereje kedvező körülményeket teremt a K+F szféra fejlesztéséhez.

Az innovatív vállalatok fejlődéséhez szükséges üzleti környezet megteremtése azonban elképzelhetetlen regionális fejlesztési stratégia nélkül. Mégpedig olyan politikára van szükség, amely megfogalmazza a fejlesztésben érdekelt szervezetek és intézmények együttműködését is. Az első ilyen típusú fejlesztési terv a toszkánai Prato városában a SPRINT (Sistema Prato Innovazione Tecnologica) volt (Conti–Julien, 1991).

A regionális és a helyi szervezeteknek aktívabb szerepet kell játszaniuk:

- a kisvállalatoknak nyújtandó magas minőségű szolgáltatások,
- a munkaerőpiaci (képzési, továbbképzési) szolgáltatások,
- a kisvállalatok információs, szervezési és technológiai igényeit kielégítő közös társulások szervezésében.

Városhálózat és regionális fejlődés

A munkaerőintenzív nagyipar nemzetközi átalakulása a legtöbb ipari városrégióban erőteljes hatással van a nagyvárosok gazdasági és térbeli szerkezetére (Cheshire, 1989). A szuburbanizáció, a népesség, a foglalkoztatottak, a városi jövedelmek csökkenése, a városi létesítmények zsugorodása az iparilag fejlett országokban mérsékelte a központi helyek vonzerejét a 70-es években (van den Berg, 1987). A 80-as évtized fordulópontot jelentett a városrendszerek fejlődésében. E változások legfontosabb kulcsszavai: a városfelújítás, új funkciók telepítése, koherens irányítás, szerkezetátalakítás.

Az információs társadalom új előnyöket kínál a központi helyeknek, amelyek ma az innovatív és információigényes tevékenységek nagy részét tudhatják magukéinak. Bár az információs és telekommunikációs technológiák valószínűleg gyors fejlődése a jövőben mérsékelni fogja a térségi fejlődési dinamikák különbségeit, a közvetlen személyes kapcsolatok szerepe mind fontosabb lesz, ami ugyancsak a nagyvárosok pozícióit erősíti majd. Az információs technológiák növekvő jelentősége a közvetítői költségek csökkentésében, amire a vállalatok piacaik globalizálódása és az értékesítés bizonytalansága

miatt kényszerülnek, egyre több magasan kvalifikált funkciót (előreljzést, koordinációt, ellenőrzést) igényel. A városi létesítmények és eszközök 70-es években tapasztalt nagymérvű leromlása ellenére a nagyvárosok gazdasági és szellemi potenciálja még ma is alkalmas arra, hogy e tevékenységeket ellássák. A nagyvárosi régiók lesznek a nemzetközi kommunikáció csomópontjai, új globális kapcsolati terek alakulnak ki. Mivel a nagyvárosi régiók versenyhelyzetét és image-át nagymértékben a központi város határozza meg, a nagy agglomerációk magjai lesznek ismét a fejlődés súlypontjai.

Egy város vagy városrégió versenyképességét az határozza meg, hogy miként képes a változó környezeti adottságokra rugalmasan reagálni. A versenyképesség előfeltételei tehát a következők:

- hatékony infrastruktúra, amely képes a túlzásfoltosság mérséklésére, a városközpontok megközelíthetőségének javítására,
- jó minőségű életkörülmények (lakás, környezet, közösségi létesítmények, pihenési és üdülési lehetőségek) annak érdekében, hogy a magasabb képzettségű lakosság ne hagyja el az agglomerációs központokat,
- stratégiai városi szolgáltatások az innovatív vállalatok letelepedésének ösztönzésére,
- rugalmas és hatékony piacelvű várospolitiká.

Az európai nagyvárosok közül csupán néhányban található meg a stratégiai funkciók széles köre (London, Párizs és bizonyos fokig Milánó). Természetesen más nagyvárosoknak is fontos szerepük lesz, nem csupán méretük, hanem némely funkció terén elért magasfokú specializációjuk miatt. Ezek fejlődési esélyei attól függnek, hogy mennyire lesznek képesek adottságaikat a nemzeti és a nemzetközi hálózatokba bekapcsolni, stratégiai szövetségeket szervezni és kooperációs politikát kialakítani. A városfejlesztési stratégiákat tehát újra kell fogalmazni, és azokra a tevékenységekre kell a súlyt helyezni, amelyek a telepítési környezet javítását szolgálják.

Nézzük meg, miként érvényesülnek ezek a megállapítások Veneto régió esetében. A régió fejlődésében a policentrikus területi szerveződés és a városi funkciók széleskörű elterjedése kétségkívül kulcs szerepet játszott. A nemzetközi fejlődési irányvonal azonban a város-hálózat felülvizsgálatára ösztönöz. Különösen a legmagasabb hierarchikus szintet kell alaposan szemügyre venni. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem jelentheti a policentrikus fejlesztési elv elutasítását. Ellenkezőleg, éppen arról van szó, hogy a különböző városok funkciói kiegészítsék egymást és ez a munkamegosztás intézménye-

sült formában valósuljon meg. A hálózatos szerveződés logikáját kell alkalmazni a regionális versenypozíciók erősítésében. Az élesedő nemzetközi verseny elé néző városok innovációs potenciáljukat csak akkor tudják növelni, ha a városfejlődés a nagyvárosi fejlődés minőségi jegyeit is magán viseli. Ezért a jövőben Padova, Velence és Treviso városok együttműködése lesz a regionális várospolitikai stratégiai eleme (Costa, 1991). E három város 25 kilométerre helyezkedik el egymástól. A köztük lévő szoros kapcsolatok miatt nyugodtan állíthatjuk, hogy e három város és vonzáskörzeteik egy 1,2 milliós többletpólusú agglomerációt alkot. Melyek azok a legfontosabb feladatok, amelyek sikeres megoldása csak az agglomeráció koordinált fejlesztésével képzelhető el?

1) *A velencei kikötő és a régió elosztási hálózatának szorosabb integrációja.* A koordináció hiányának köszönhetően a kikötő ma még nem alkalmas kapuszerepet játszani a régióban. A kikötő fejlesztésében nem számoltak a régió gazdaságának átalakulásával, és a régió ezért nem tudta az észak-adriai tengerpart által nyújtott telepítési előnyöket kihasználni. Padova és Verona kedvezőbb közlekedési, elosztási adottságai miatt aktívabb szerepet játszik a városhálózat alakításában, mint Velence. Veronát ma – szolgáltatásainak fejlettsége miatt – már Észak-Olaszország egyik európai kapujának lehet tekinteni.

2) *A termelő szolgáltatási szektor és az innovációorientált politika iránti igény.* A tudományos kutatási pólusok, üzleti innovációs központok kialakulása az érdekelt városok koordinált együttműködését követeli meg. Ily módon mérsékelhető csak Milánó túlzott befolyása.

3) *Hatékonyabb infrastruktúra szükségessége.* Több szűk keresztmetszet nehezíti a gazdasági és a telepítési potenciál teljeskörű hasznosítását. Fejlett közút- és vasúthálózat, belvizi utak segíthetik elő a települések elérhetőségének javítását.

4) *A velencei és trevisói repülőterek szisztematikus integrálásának szükségessége.*

5) *Padova és Velence felsőoktatási intézményei összehangolt fejlesztésének igénye.* Emellett az oktatási és a képzési politika koordinálása a helyi munkaerőpiacok minőségi igényeinek kielégítésére.

6) *Az agglomeráció három magtelepülése elérhetősége javításának szükségessége a nagyszámú ingázó miatt.* Az utóbbi időben ugyanis e városokban a szolgáltatások fejlődése erősítette foglalkoztatási szerepkörüket, az agglomeráció zöldövezeteiben a kisebb városok lakó-

funkciói bővültek. A napi ingázás intenzitásának fokozódása miatt nőtt a tömegközlekedés zsúfoltsága.

7) *A környezeti állapot javításának szükségessége.* Az ipari és a mezőgazdasági termelés környezetkárosító hatása miatt a talaj- és vízszennyeződés ma már gondot okoz. Az elöregedett városi tömegközlekedési járműpark és a magán személykocsik elterjedt használata több városban – különösen a csúcsforgalmi napszakokban – fokozta a levegő szennyezettségét.

A policentrikus agglomeráció tervezése nem csupán az előbb említett problémák, hanem a következő stratégiai feladatok miatt is fontos teendő:

a) Ez az északkelet-olaszországi agglomeráció alkalmas lehet arra, hogy a kelet-európai országok gazdasági átalakulását pénzügyi, technológiai és politikai eszközökkel támogassa. A többpólusú agglomeráció az új együttműködésben kapuszerepet kaphat, közvetítői funkciót tölthet be Közép-Európa és a dél-európai „gerinc” között. Ez az agglomeráció kitölthetné a Milánó–Zágráb tengelyen ma még meglévő vákuumot.

b) A régióközpont, Velence funkcionális újjászervezése elengedhetetlen feladat. A gazdasági és szociális válságjelenségek ellenére Velence a jövőbeli regionális fejlődés alapvető erőforrása. A lagunavárosban az utóbbi években kedvező változások indultak el. A tengerparti övezetek ipari fejlődése Nyugat-Európában az 50-es évek végén kezdődött. Az első generációs ipari térségekre 1950–1965 között az olaj- és petrokémiai ipar, a kohászat és acélgégyártás és a hajóépítő ipar volt jellemző. Az olaj szerepének fokozódása a világ gazdaságban, a szállítási költségek csökkenése a hajóóriások alkalmazásának nyomán voltak azok a legfontosabb tényezők, amelyek a tengerparti iparosítás sikerét eredményezték (Vigarié, 1981). Porto Marghera, Velence tengerparti ipari negyedébe nagy iparvállalatok települtek, merőben másfajta fejlődés bontakozott itt ki, mint a régió egyéb területein. Porto Marghera az expanzív fejlődési szakaszban nemcsak Velence gazdaságát erősítette, de más venetói megyék (Padova, Vicenza és Treviso) diffúz iparosítása is innét indult el.

Az OPEC politikája, a gazdasági recesszió, a tengerparti területeknek a közvéleményben bekövetkezett megváltozott megítélése, a növekvő szembenállás a tengerparti iparterületek terjeszkedésével, valamint a tengerparti ipari térségek harmadik generációjának megjelenése a fejlődő országokban erősen befolyásolta e térségek további sorsát. A 70-es évek fordulópontot jelentettek e térségek fejlődé-

sében. Az új gazdasági paradigma, a környezetvédelem megerősödése miatt e térségek leértékelődtek minden fejlett ipari országban. A velencei tengerparti ipari övezet foglalkoztatottainak száma is a felére csökkent. A technológiai megújulás, a környezetszennyezés mérséklése miatt további létszámcsökkenés várható.

Az utóbbi két évtized idegenforgalmi fellendülése az ipari válság gazdasági és társadalmi költségeit ellensúlyozni tudta. Sőt, Velence szárazföldi területein a kis- és középvállalatok gyors fejlődésnek indultak. Ezekben a körzetekben a diffúz iparosítás tipikus jegyei fedezhetők fel, a Padovával és Trevisóval kiépített termelési és szolgáltatási kapcsolatok következtében a történelmi belvárostól való elszigetelődés figyelhető meg.

A történelmi Velencének ma a következő sürgősen megoldandó problémákkal kell szembenéznie:

a) *A kikötő jövője.* Ma Velence kikötője gyenge közlekedési és elosztó szolgáltatásokkal rendelkezik. Verona és Padova elosztó rendszerei már sokkal fejlettebbek. Velence esélye arra, hogy a régió iparának kapuja legyen, a regionális szervek koordinációs tevékenységétől függ. Ha ezt nem sikerül elérni, Velence a kikötők versenyében nem tud helytállni.

b) *Porto Marghera jövője.* Ma még hiányzik az új fejlődési pályát felvázoló fejlesztési stratégia, az ipar, a szolgáltatások, a kutatás és az innovációk összekapcsolásának komplex programja.

c) *Az idegenforgalom társadalmi-gazdasági befolyása.* Az idegenforgalom nagy fellendülése a 70-es években a turizmushoz nem kapcsolódó szinte minden más városi funkciót kiszorított. Ez a város jövője szempontjából kedvezőtlen eredmény. Az idegenforgalom számára is fontos lenne, hogy versenyképes, sokfunkciójú város legyen Velence.

d) *A környezet állapota.* Az olajfinomítók és a petrokémiai ipar károsítja a környezetet. A velencei lagunák gyűjtik össze a szárazföldről folyókon és a talajon keresztül érkező ipari és mezőgazdasági szennyezést. A hajózási csatornák medrének mélyítése a legnagyobb tankhajók fogadásának céljából megbontotta a lagunák hidraulikus és morfológiai egyensúlyát, súlyosbítván a dagály és az áradások okozta károkat. Az olasz kormány 1973-ban speciális törvénytervezetet fogadtatott el az olasz parlamenttel (*Legge speciale per Venezia*), amely a lagunák határain kívülre kényszerítette az olajipart és kötelezte a környezetvédelmi normák szigorú betartására.

e) *A szárazföld felől a történelmi belvárosba vezető egyetlen útvonal túlterheltsége.* A lagunákra települt történelmi belváros a nagy turista-

forgalom és a közigazgatási szolgáltatások koncentrációja miatt naponta óriási forgalmat bonyolít le. Az egynapos turisták nagy száma komoly forgalmi dugókat okoz.

Velence új fejlesztési stratégiájának megfogalmazásában az alábbi erőforrásokra célszerű támaszkodni:

- a város ipari örökségére,
- történelmi örökségére,
- a város image-ára és varázsára,
- páratlan környezeti elemeire.

Az új stratégiának a város nemzetközi kulturális központjellegét és immateriális termelési központfunkcióját kellene hangsúlyoznia. Ennek érdekében a legfontosabb fejlesztési teendők a következők:

1) Porto Marghera iparterületein egy *tudományos-technológiai központ* kialakítása. Ez az itteni ipar átalakulása miatt lenne igen fontos (mert új anyagokat, technológiákat és „tiszta” termékeket állítana elő). A telepítésnek számtalan előnye van: közel a kikötő, a kereskedelmi és a kapcsolt szolgáltatások, fejlett a közlekedési hálózat (autópálya, vasút, repülőtér van a közelben), valamint e terület Padova és Treviso szempontjából is stratégiai helynek számít. Sok vállalat igyekszik már ma is ezeket az előnyöket kihasználni. Új szolgáltatások is szerveződtek. Elkészültek a tervek a környezeti ártalmak semlegesítésére. Velencének van esélye arra, hogy jelentős szerephez jusson a környezetkímélő szolgáltatások országos és nemzetközi hálózatában.

2) *Tengeri technológiai központ* alapítása Velence Arsenale városnegyedében. Arsenale a történelmi belváros fejlődése szempontjából rendkívüli erőforrásokkal rendelkezik. Elhelyezkedése rendkívül előnyös, könnyű megközelíteni a tengert, belső tagoltsága, szerkezete a tengerrel kapcsolatos tevékenységek számára igen kedvező. A problémát az jelenti, hogy miképpen lehet ezt a beépített teret átalakítani. 1990-ben Velencében megalapították a tengeri technológiai érdekszövetséget, ennek központját Arsenaléba telepítik majd. A szövetség kutatási és fejlesztési tevékenységet folytat speciális tengeri közlekedési eszközök, tengeri biotechnológiák, környezeti technológiák, tengerparti és mélytengeri technikák kidolgozására. A szövetséget kutatóintézetek, magán- és állami vállalatok, területi szervek alkotják. E körzetnek jó kapcsolati lehetőségei vannak az Emilia Romagna-i Ravennával.

Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy a történelmi belváros legégetőbb problémáinak a megoldása, az agglomerációba ágyazott

stratégiájának újrafogalmazása lenne a legjobb befektetés mind a város image-a, mind pedig a többközpontú agglomeráció fejlődése szempontjából. A policentrikus városfejlesztés a közigazgatás újjászervezését és megfelelő szervezőerő megteremtését is felveti. A regionális és a helyi szervek — sajnos — elszalasztották ennek lehetőségét. 1990-ben törvény született néhány nagyváros közigazgatási szerkezetének átalakításáról. Mérete ellenére a törvényben Velence is szerepel. A regionális szervek különböző (jogi, közigazgatási és politikai) okok miatt nem dolgoztak ki javaslatokat Velence, Padova és Treviso agglomerációs igazgatására. A helyi közigazgatásnak is ki kell dolgoznia a városhálózat fejlesztésének dinamikus és stratégiai jövőképét. Ez kétségtelenül nagy kihívás. A jövőbeli fejlődés nagyrészt attól is függ, hogy a helyi szervek miként tudják megoldani ezt a feladatot.

Irodalom

- Amin, A.—Robins, K. 1990: Industrial districts and regional development. Limits and possibilities. — Pyke, E.—Becattini, G.—Sengenberger, W. (szerk.) pp. 185–219.
- Amin, A.—Robins, K. 1991: These are not Marshallian times. — Camagni, R. (szerk.) pp. 105–118.
- Anastasia, B. 1985: Il Veneto verso uno sviluppo intensivo? — *Oltre il ponte Venezia*. 12. pp. 87–96.
- Anastasia, B. 1989: La periferia opulenta. Note per bilancio dell'economia veneta negli anni '80. — *Oltre il ponte Venezia*. 27. pp. 29–97.
- Avveduto, S.—Silvani, A. 1986: Parchi scientifici e complessi high tech in Italia: un'analisi dello stato di attuazione e dei progetti. — *Archivio di studi urbani e regionali*. 26. pp. 16–67.
- Bagnasco, A. 1977: *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bologna, Il Mulino.
- Bagnasco, A. 1988: *La costruzione sociale del mercato*. Bologna, Il Mulino.
- Belussi, F. 1985: La localizzazione delle attività di R and S, dei servizi alle imprese, delle reti informatiche e della attività brevettuale delle imprese. — *Archivio di studi urbani e regionali*. 23. pp. 81–152.
- Belussi, F. 1991: Pattern innovativi nelle piccole e medie imprese e caso Veneto. — *Oltre il ponte Venezia*. 35–36. pp. 45–62.
- van den Berg, L. 1987: *Urban Systems in a Dynamic Society*. Aldershot, Gower.
- Brunetti, G. et al. 1989: *Anni Novanta: cosa cambia nell'industria veneta*. Padova, Cedam.

- Camagni, R. 1991: Le grandi città italiane e la competizione a scala europea. Paper presented at the A.I.S.Re. Congress on „Città metropolitane e sviluppo regionale in Italia: le città a confronto”. Venice, March.
- Camagni, R. 1992: Nuove forme dello sviluppo urbano e nuova centralità metropolitana. Milano, F. Angeli.
- Cheshire, P. C. 1989: Urban change and economic transition: the European dimension. Klaassen, L. H.—van der Berg, L.—van der Meer, J. (szerk.) pp. 12–25.
- Colombo, C. 1991: The „Terziaria Project” for the first Porto Marghera Industrial Zone. *Waterfronts a New Urban Frontier. Second International Meeting Cities on Water*. Venice.
- Consiglio Regionale Regione Veneto 1988: Programma regionale di sviluppo 1988–1990. — *Regione Veneto*. 4.
- Conti, S.—Julien, P.-A. (szerk.) 1991: *Miti e realtà del modello italiano. Letture sull'economia periferica*. Bologna, Pàtron.
- Costa, P. 1987: Le trasformazioni recenti dell'economia del sistema urbano veneziano. — *Il sistema metropolitano italiano*. pp. 157–180.
- Costa, P. 1991: Il problema della definizione dell'area metropolitana di Venezia. — *Sintesi e relazioni Commissione per lo studio delle problematiche connesse con l'individuazione dell'area metropolitana di Venezia*. Vol. I, Giunta regionale del Veneto.
- Dalla Loggia, B.—Rossetto, P. L. 1991: Thetis – a pool for marine technologies in the Venice Arsenal. — *Waterfronts a new urban frontier. Second International Meeting Cities on Water*. Venice.
- Enrietti, A. 1991: Dalla piccola impresa al gruppo. — Conti, S.—Julien, P.-A. (szerk.) pp. 247–260.
- Fuà, G.—Zacchia, C. (szerk.) 1983: *Industrializzazione senza fratture*. Bologna, Il Mulino.
- Franchini, A. 1990: Sviluppo economico e struttura produttiva. — *Annuario del Veneto 1990*. Venezia, Marsilio. pp. 15–29.
- Garazzi, M. 1988: Destrutturazione e ricomposizione dei processi produttivi in Lombardy. *Atti del XXIV Congresso Geografico Italiano*. Bologna, Pàtron. pp. 145–153.
- Goodman, E.—Bambford, J.—Saynor, P. (szerk.) 1989: *Small firms and industrial districts in Italy*. London and New York, Routledge.
- Graziani, A. 1972: *L'economia italiana, 1945–1970*. Bologna, Il Mulino.
- Hoyle, B. S.—Pinder, D. A. (szerk.) 1981: *Cityport Industrialization and Regional Development*. Oxford, Pergamon Press.
- Klaassen, L. H.—van der Berg, L.—van der Meer, J. (szerk.) 1989: *The City: Engine Behind Economic Recovery*. Aldershot, Gower.
- Mainardi, R. 1988: Lo spazio lombardo: policentrismo industriale e dominanza terziaria metropolitana. — *Atti del XXIV Congresso Geografico Italiano*. Bologna, Pàtron. pp. 355–364.
- Mancuso, F. 1991: The Venice Waterfronts. — *Waterfronts a new urban frontier. Second International Meeting Cities on Water*. Venice. pp. 95–103.

- Michelsons, A. 1991: Struttura sociale e assetti istituzionali nei sistemi a industrializzazione diffusa dell'Italia di mezzo. — Conti, S.—Julien, P. A. (szerk.) pp. 65–82.
- Pagetti, F. 1991: I centri decisionali dell'economia in Italia. Contributo all'analisi del fenomeno metropolitano. — Scaramellini, G. (szerk.) pp. 177–204.
- Pyke, E.—Becattini, G.—Sengenberger, W. (szerk.) 1990: *Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy*. Genova, IILS.
- Sbetti, F.—Volpe, M. 1991: Limiti e potenzialità dello sviluppo integrato del Nord Est. — *La Rivista Veneto*. 38. pp. 3–24.
- Scaramellini, G. (szerk.) 1991: *Funzioni centrali, funzioni metropolitane, reti urbane*. Milano, F. Angeli.
- Trigilia, C. 1990: Works and politics in the Third Italy's industrial districts. — Pyke, E.—Becattini, G.—Sengenberger, W. (szerk.) pp. 160–184.
- Vigarié, A. 1981: Maritime industrial development areas: structural evolution and implication for regional development. — Hoyle, B. S.—Pinder, D. A. (szerk.) pp. 23–36.
- Zanni, L. 1990: Imprese minori ed innovazione tecnologica: le linee evolutive del dibattito e problemi di sviluppo delle strategie di collaborazione tra imprese. — *Sinerge*. 23. pp. 201–227.
- Zerbi, M. C. 1991: Poli tecnologici ed effetti metropolitani. — Scaramellini, G. (szerk.) pp. 261–294.

4. A FEJLESZTÉSI MODELLEK MÁSOLÁSÁTÓL AZ ÖNERŐS MEGOLDÁSOKIG: PUGLIA RÉGIÓ PÉLDÁJA

FRANCO BOTTA — MAURO CAPRIATI

Bevezetés

Az új értékeket teremtő és erőforrásokat hasznosító fejlődést — akár spontán módon zajlik, akár az állami politika befolyásának nyomán alakul — mindig komplex folyamatnak kell tekinteni. A fejlődés hiányát nem csupán az erőforrások szűkössége okozhatja — ami Olaszország esetében oly gyakori volt —, hanem az erőforrások hasznosítását szolgáló termelési eljárások, mechanizmusok elmaradottsága is. Természetesen a délolasz fejlesztési politika ellentmondásai (a Dél különböző térségeinek dinamikus, stagnáló fejlődése vagy mély válsága) nem kis mértékben az egyes régiók gyenge alkalmazkodóképességéből és a központi fejlesztési politikával való szembenállásukból fakadnak.

Dél-Olaszországot — az ország más részeitől eltérően — félautonóm helyi rendszerek, felbomlott struktúrák és embrionális állapotban lévő kialakuló szerkezetek összességének tekinthetjük (*Becattini—Bianchi*, 1982), olyan komplex fejlődési folyamatnak tehát, amely az ország társadalmi és gazdasági erejének alakulásától függően a helyi struktúrákban különböző sűrűsödési pontokat eredményezett.

A központi irányítás válságáról tanúskodó 70-es évtized a perifériák gazdasága számára kedvező volt. Ezt a fejlődési időszakot azért érdemes alaposan szemügyre venni, mert a folyamatok mélyebb

elemzéséből nemcsak a strukturális változások irányai rajzolódnak ki, hanem az ezeket előidéző mechanizmusok hatásai is feltárhatók. Az adottságok expanzív kiaknázása pozitív változásokat éppúgy eredményezett, mint ahogy megfigyelhetők kedvezőtlen hatásai is. A helyi gazdaságok „egészségi állapotát” tükröző mutatók alátámasztják a *Marloni Alapítvány* „adriai út” néven megfogalmazott tézisé, miszerint a Dél-Olaszország fejlesztésére kidolgozott állami politika nem vezetett eredményre.

A déli régiók közül bizonyíthatóan Puglia volt a meridionalista politika legfontosabb terepe. A következő oldalakon megpróbálunk elfogulatlan helyzetképet rajzolni a mai fejlődési alternatívákat befolyásoló 70-es évekről.

Puglia a 70-es években

Az 1970 és 1980 közötti időszak statisztikai adatai egyértelműen kedvező képet rajzolnak Puglia gazdaságáról, akár az ország más régióival is vetjük össze azokat. Ebben az évtizedben jelentősen nőtt a régió termelése és csökkent a külső erőforrásoktól való függése. 1973–1977 között a pugliai gazdaság termelési értéke évi 1,9%-os növekedési ütemet mutatott (a déli régiók 1,7%-os értékével szemben), 1977–1981 között a növekedés évi 3,6% volt (a Dél átlaga 2,4%). A fogyasztási és a beruházási javak importja 1980-ban már csak a termelési érték 10%-a volt (1973-ban még 18,5%-ot mutatott). A vizsgált évtizedben Puglia tehát növelte termelését, fogyasztása és beruházásai pedig kevésbé kötődtek külső erőforrásokhoz.

A gazdaság szerkezete és a társadalmi-kulturális viszonyok alapján a régió három alrégióra (Capitanata, Terra di Bari és Terra d'Otranto) és ezeken belül számtalan kistérségre tagolható.

A három alrégió gazdasági és társadalmi fejlődése hosszú idő óta eltérően alakult. A mai strukturális különbségek okai a század 20-as éveiben keresendők, amikor a mély gazdasági válság után a hagyományos uralkodó osztályok hegemoniája megtört, és az újonnan feltörekvő társadalmi csoportok a fellendülést az északi nagytőkével való kapcsolatok szorosabbra fűzésétől várták. Ugyanakkor jelentős erőik ellenezték az északi orientációt. A 20-as évek a nemzeti tőke területi terjeszkedésének időszaka volt, a déli területek nagy részén megindult a gazdasági szerkezet átalakulása, az olasz piac egységesítése nagyobb lendületet vett.

Puglia régió 70-es évekbeli fejlődését alrégióként vizsgálva árnyaltabb képet kapunk, mintha csupán a globális gazdaság szerkezeti átalakulását elemeznénk.

A régió északi vidéke, a *Capitanata* (Foggia megye) képtelen volt arra, hogy a periférikus gazdaságok számára kedvező lehetőségeket a 70-es évtizedben kiaknázza. A mezőgazdasági bérmunkások és a földbirtokosok között a földreform megvalósításának számtalan kérdésében folytatott küzdelem lezárása után a 60-as években e térség — néhány évi stagnálás után — visszafordíthatatlan válságba került, annak ellenére, hogy az iparosítás infrastrukturális előkészítésére, a mezőgazdasági termelés meghatározó erőforrásának, a víznek a felkutatására állami támogatásokat kapott.

A 70-es években folytatódott a népesség elvándorlása, a belső területek elnéptelenedése, jelentősen csökkent a mezőgazdasági üzemek száma, az ágazat jelenleg is csak az európai közösségi és az állami támogatások jóvoltából képes termelését szinten tartani. A támogatások azonban egyúttal akadályozzák a mezőgazdaság szerkezeti megújulását. A feldolgozóipar — a hagyományos kézműipar és a külső irányítás alatt levő középüzemek válsága miatt — hanyatlásnak indult. A térség egyetlen értékes erőforrása a tengerpart, az idegenforgalom különösen Garganóban fejlődik dinamikusan, ahol nagy állami csoportok és magánvállalkozások fogtak össze az idegenforgalom fejlesztésére.

A szolgáltató szektor fejlesztését a maradványelv motiválta, alakulásán érződnek a válság nyomai.

Capitanatából Terra di Bari felé haladva a gazdaság és a társadalom arculata megváltozik. Az utóbbi alrégióban már szemmel láthatóak a 70-es évek állami beavatkozásának eredményei.

A *bari agglomeráció* — amely Bari városán kívül a környező településeket is magába foglalja — a 70-es évtizedben jelentősen növelte termelési értékét, funkciói oly mértékben bővültek, hogy nem csupán Puglia régió, hanem más dél-olaszországi területek kiszolgálására is képes. A régióközpont belvárosa teljesen átalakult, a korábbi lakóházak helyén irodaházak és szolgáltató létesítmények épültek. A lendületes fejlődés a terciér szektor valamennyi alágazatára, a hagyományos és a modern tevékenységekre egyaránt jellemző. Ezekben az években tehát ez a térség erőteljesen kiemelkedett környezetéből, annak eredményeképpen, hogy a kedvező változásokat fejlesztési céljai érdekében hasznosította és az előnyös tényezőket kihasználta.

Bari megye nyugati területein már a 60-as években fontos feldolgozóipari gócpontok alakultak ki, ma már a fejlett kereskedelem is kiépült, a mezőgazdaság specializálódott, a legutóbbi években pedig a termelési központok minőségileg megújultak, termékeit nemcsak az olasz, hanem a nyugat-európai piacokon is keresettek. Hasonló dinamikus változások jellemzik Puglia déli térségeit, Taranto és Brindisi megyéket is. Sikerült egyensúlyt teremteni a fejlett kisparaszti mezőgazdaság, az idegenforgalom és a kiváló szakemberállománnyal rendelkező kézműipar között. A szerkezetátalakítások nyomán stabilizálódott az ipar, a nagy és közepes konfekcióipari vállalatok részre bomlottak, az egyes technológiai folyamatokra új kisvállalatok szerveződtek.

A harmadik alrégió, az *Otrantói-szoros vidéke*, ellentmondásos fejlődését rendkívül nehéz röviden jellemezni. Brindisi környékén a Montedison válságáig az újrapiarosításnak nyoma sem volt, Taranto vonzáskörzetére pedig az Italsider gyakorolt meghatározó befolyást, a 70-es években az acélgégyártás nehéz helyzetbe került. Az évtized egyetlen pozitív gazdaságfejlesztési eredménye a Salentói-félsziget vállalkozói kultúrájának megerősödése volt, Casarano környékén fontos cipőipari központok alakultak ki. A mezőgazdaság fejlődési pályája még az iparénál is ellentmondásosabb. A termőterületek és a mezőgazdasági vállalkozások számának csökkenése az egyik uralkodó tendencia, ugyanakkor a technológiai és a termékinnovációra alapozott termelészakosodás a másik meghatározó jellemző.

Puglia régió területi szerkezetének e rövid jellemzéséből is kitűnik, hogy — éppúgy mint az olasz Dél más régióiban — a gazdasági konjunktúra azokra a térségekre volt kedvező hatással, amelyek már korábban is viszonylag erős gazdasági és társadalmi alapokkal rendelkeztek, ahol a vállalkozásoknak voltak hagyományai. A fejlett vidékeken még a felülről kezdeményezett ipartelepítések is nagyobb-részt a helyi vállalkozók közreműködésével valósultak meg és helyi irányítás alá kerültek. Ezek különösebb megrázkódtatások nélkül képesek a válságos időszakokat átélni, ellentétben azokkal a vállalatokkal, amelyek külső irányítás alatt állnak.

Ha a területi változások dinamikája helyett az ágazatok fejlődését vizsgáltuk volna, lényegében az előzőhöz hasonló képet kaptunk volna. A 70-es évtized — bármely szempontból is elemezzük — az intenzív szerkezeti átalakulás időszaka volt. Meghatározó volt a terciér szektor és az ipar dinamikus fejlődése, a pugliai ipar vezető ágazatai és nagyvállalatai mellé felsorakozott a könnyű- és a középipar. Ezt az

átalakulást a munkaerőpiac is pontosan követte. Az évtized elején az ipar volt a foglalkoztatottság bővítésének meghatározó bázisa, a mezőgazdaság viszont kevesebb munkaerőt veszített, mint a Mezzogiorno más régióiban. Az évtized végén az ipari foglalkoztatottak létszáma még mindig növekedett, de a meghatározó befogadó ágazat a tercier szektor lett. A 70-es években lezajlott intenzív terciarizálódási folyamatot jelzik az 1981. évi népszámlálási adatok, Puglia a korábbi évtizedekre jellemző fejletlen szolgáltatások helyett ekkorra már közepes színvonalú tercier szektorral rendelkezett. Az ágazat fejlődése nem csupán a demográfiai nyomásnak, a munkaerőkínálat bővülésének, hanem a vállalatok és az urbanizálódott lakosság szolgáltatások iránti igénye növekedésének a következménye.

Tények és hagyományok: egyenlőtlen küzdelem és az eredmény

Az előbb említett folyamatok nem bontakozhattak ki akadálytalanul, a megszokás és a hagyományok erős gátjai voltak a fejlődésnek. A 70-es évtized elején még senki sem vonta kétségbe, hogy az elmardottság alapvető oka az erőforrások örökös szűkössége és a fejlesztési stratégiát külső erőforrásokra kell alapozni, s ezek fogadásához kell megteremteni a kedvező politikai és társadalmi feltételeket. Pugliában a legfontosabb társadalmi cél — s ebben minden politikai erő egyetértett — a termelés és a munkaerőpiac bővítése volt annak érdekében, hogy a társadalmi polarizáció mérséklődjön, stabil társadalmi struktúrák alakuljanak ki a régióban. Végeredményben tehát a munkaerő igénye volt a meghatározó szempont, a küzdelem a stabil és garantált munkahelyekért folyt.

A nagy állami és magán ipari csoportok által finanszírozott beruházások a 70-es évek első felében a nagyvállalatok létszámát bővítették. Nem kell meglepődnünk azon, hogy a gazdaság hosszú idő óta színen lévő szereplői ilyen erősen kötődtek hagyományos szerepükhöz és nem használták ki azokat a lehetőségeket, amelyek a régióban, az országban és a nemzetközi piacokon újonnan adódtak, és nem reagáltak azonnal az innovációs kihívásokra. Ha egyszer megírják majd ennek az évtizednek a történetét, a kép elég lehangoló lesz, mert azt fogja bizonyítani, hogy nemcsak a társadalom alanyai, hanem az alapvető intézmények is ragaszkodtak a hagyományokhoz. A konzervatív intézményrendszer képtelen volt a 70-es évek moderni-

zációt megalapozó jogszabályait a gyakorlatba ültetni. Jó példa erre a 80-as évek elején elfogadott regionális fejlesztési terv, amelynek végrehajtása nehézségekbe ütközött. A terv energetikai fejezete például abból indult ki, hogy az energetikai rendszer fejlesztése és pénzügyi támogatása alapozhatja meg az új ipartelepítéseket. Ez a megállapítás azt mutatja, hogy a tervezők nem voltak tisztában azzal, hogy időközben az ipartelepítést befolyásoló tényezők átrendeződtek és az energia domináns pozíciója megszűnt. Az új tervezési ismeretek teljes hiányát bizonyítja az is, ahogy a terv az innováció kérdéseivel foglalkozik. A terv innováción csupán technológiákat ért, a feladatot az új technológiák beszerzésére szűkíti le. A terv készítői képtelenek voltak megérteni, hogy társadalmi és gazdasági elemzések nélkül nem lehet sem a vállalati szféra, sem a pugliai társadalom fejlődését előre becsülni és befolyásolni. A környezeti tényezők állapotának elemzése nélkül nem lehet regionális fejlesztési tervet készíteni. Még az a felfogás volt uralkodó ebben a tervben, hogy a területi elemek marginális jelentőségűek, összefüggéseik figyelembevétele felesleges bonyodalmakat okoz a tervezésben. Valójában ebben az esetben is az a kérdés, hogy a technológiai fejlődés eredményeinek elsajátítása — ahogy erre *Momigliano* (1984) utal — azt jelenti, hogy eközben új minőség jön létre, a másutt kikísérletezett új technológia az alkalmazás helye szerinti feltételekhez igazodik, azt nem másolják mechanikusan. A hirtelen technológiai változások időszakában az átvett stratégiák előnyei csak rövid távon érvényesülnek, a felhasználók óhatatlanul olyan csapdába kerülnek, amelyből megrázkódtatás nélkül nehéz kiszabadulni.

Az inadekvát intézményrendszer egy másik bizonyítéka, hogy a régió képtelen volt kihasználni a regionális tervezési jogszabályok adta lehetőségeket, amelyek pedig tág teret nyitottak az innovatív fejlesztéseknek. Puglia, más délolasz régiókhöz hasonlóan alkalmatlannak bizonyult az új típusú fejlesztési elképzelések befogadására, stratégiájában továbbra is meghatározó elem a forrásgyűjtögetés, nem képes az innovációs kihívásokra reagálni. Érdekes módon a regionális kormányzat és intézményei tehetetlenségét az ellenzéki erők csendesen szemlélték, a fejlesztési stratégia gyökeres átalakítását ezek sem kezdeményezték.

A stratégiai megújulás hiánya kedvezőtlenül befolyásolja a munkaerőpiacot is. Nagy tévedés azt hinni, hogy a 90-es években a foglalkoztatottságot csupán mennyiségi kérdésként lehet kezelni, a munkaerőkínálat és -szükséglet összehangolásának feladataira lehet szűkí-

teni. Az 50-es évek már továtűntek, a foglalkoztatottság problematikája Pugliában is sokkal bonyolultabb, nem lehet figyelmen kívül hagyni a munkaerő minőségi komponenseit, a munkaerő szükségleteit és magatartását sem. A munka világában ma már a törvényes jogi védelem, a jövedelem, a munka minősége és a biztos munkahely a legfontosabb orientáló tényezők.

Egy hagyományosan magas munkanélküliséget mutató régióban a jogi védelem (amely nem csupán szociális garanciákat, hanem a munkahely biztonságát is jelenti) milyensége nagy mértékben befolyásolja a munkahelyet választók döntéseit, és világosan érzékelhetők annak jelei, hogy a munkavállalók, különösen a fiatalabb korosztályok, sokkal differenciáltabb szempontok alapján tervezik meg elhelyezkedésüket.

A munka minősége az életminőség részévé vált. A szakképzettséget hasznosító és fejlesztő munkahelyek iránti igény tömeges megjelenése komoly gondot okoz Pugliában is. A magas munkanélküliség és alulfoglalkoztatottság ellenére az alacsony kvalifikációjú munkahelyek betöltése sokszor nehézségekbe ütközik. A képzettebb munkaerő ezeket a helyeket csak átmeneti megoldásnak tekinti, s azonnal továbbáll, ha megfelelőbb foglalkoztatási lehetőséget talál.

A minőségi munkahelyek hiányát Pugliában nemcsak a felfokozott várakozások okozzák, hanem a munkaerő tapasztalatlansága is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy Puglia gazdasági struktúrája kezdetleges elemekből áll, az ágazatközi kapcsolatok gyengék, emiatt a szakképzett munkaerő iránti szűkös kereslet mutatkozik.

A mennyiségi logika fogságából a szakszervezetek sem tudtak szabadulni, a munkásosztály védelmében a 70-es évtized végén defenzív, munkahelyvédő stratégiát dolgoztak ki, éles szembenállást tanúsítottak az ipar szerkezeti átalakításával és kimondatlanul is akadályokat gördítettek a terciér szektor fejlesztése elé. Ezt bizonyítja a CGIL—CISL—UIL szakszervezetek 1978-ban kidolgozott közös fejlesztési koncepciója, amelyben a pugliai gazdaság szerkezetátalakítási törekvéseit „... különösen negatív tendenciának ...” minősítik. A gazdasági változások ilyen furcsa felfogása nemcsak a szakszervezetekre jellemző, a munkáspártok is hasonló platformra helyezkedtek, képtelenek voltak olyan programokat kidolgozni, amelyek a válságból való kilábalást a modernizációval kapcsolták volna össze.

Puglia iparfejlesztési területei

A pugliai ipart elemző tanulmányok (Botta, 1983; Capriati, 1983; Dioguardi, 1988; ITER, 1989) nyolc primer fejlesztési területet különítenek el (4.1. táblázat), ezeket két alaptípusba sorolják:

4.1. táblázat

A pugliai iparfejlesztési területek szerkezeti jellemzői

Terület	Iparosodottság foka	Domináns ágazat	Meghatározó tulajdonforma	Uralkodó vállalatméret
Észak-Bari	Közepes–magas	Hagyományosan multiszektorális	Helyi	Kisvállalkozások
Bari agglomeráció	Közepes–magas	Gépipar	Nem déli, de jelentős helyi részvétel	Középvállalatok
Dél-Bari	Közepes–magas	Textil- és konfekcióipar (monokultúra)	Helyi	Kisvállalatok
Taranto	Magas	Kohóipar	Nem déli	Nagyvállalatok
Brindisi	Magas	Vegyipar	Nem déli	Nagyvállalatok
Foggia	Közepes	Élelmiszeripar	Nem déli	Kis- és középvállalatok
Lecce	Közepes–alacsony	Gépipar	Nem déli	Középvállalatok
Dél-Salento	Közepes–alacsony	Cipőipar	Helyi	Kisvállalatok

Forrás: Capriati, 1983.

a) Az első típusba az öt megyeszékhely és az azok körüli területek tartoznak, amelyekre a nagy- és gépipar, a régió kívüli irányítás a jellemző. E térségek meghatározó ágazatai: a gépipar, a közlekedési eszközök gyártása, a kohóipar és az alapvegyipar a 60-as évtized dekoncentrációs iparpolitikájának eredményeképpen fejlődtek;

b) A második típusba a Baritól északra és délre elhelyezkedő, illetve a dél-salentói településcsoportok sorolhatók, amelyekben helyi érdekeltségű könnyűipari kisvállalatok dominálnak. Ezeket a térségeket a központi iparfejlesztési beavatkozás kevésbé érintette.

A gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában e térségek sorsát a hazai és a nemzetközi konkurenciaharc befolyásolja (Botta, 1983). E két típus nem homogén, belső struktúrájuk nagyfokú eltéréseket mutat, a konjunkturális nyomást különbözőképpen tudják elviselni.

A fejlesztési pólusok

Az öt megyeszékhely közül három (Taranto, Brindisi és Lecce) egyetlen nagy ipari létesítménynek köszönheti fejlettségét. Tarantóban a IV. számú Kohászati Központ, Brindisiben a Montepolimeri—Riveda—Hercules Vegyipari Kombinát, Leccében pedig a Fiat—Allis a meghatározó ipari bázis. Bari és Foggia településrendszerei diverzifikált ipart tudhatnak magukénak, azonban mindkét térség specializálódott is, Bariban a gépipar, Foggiában az élelmiszerfeldolgozás a vezető ágazat.

A tarantói és brindisi gazdaságok szerkezeti átalakulása — az ágazati válságok különbözősége miatt — eltérő módon ment végbe. A Közös Piac acéltermelést szabályozó határozatai a korszerű tarantói üzemet nem érintették hátrányosan. A vegyipar racionalizálása viszont Brindisiben az ágazat létszámát felére csökkentette.

Különbözik a két város pályája a helyi vállalatok fejlődésében is. Tarantóban az Italsider a beszállító kisvállalatok sűrű hálózatát alakította ki, e vállalkozások ugyan nem voltak képesek termelésüket jelentősen növelni, de a nagyvállalati kapcsolatok biztos piacot jelentettek számukra (Pasanisi, 1986). Számtalan esetben e vállalatok növekedésüket tevékenységük diverzifikálásával (idegenforgalmi, ingatlanközvetítési funkciókkal) tudták elérni (Capriati, 1985a). A térség helyzete azonban nem megnyugtató, háromezer kohászati dolgozó áll kényszernyugdíjazás előtt. Ezek egy része valószínű, hogy nem vonul ki a munkaerőpiacról, részfoglalkozást igyekszik majd keresni más vállalatoknál.

Brindisiben csak a legutóbbi időben készült program a kisvállalkozások fejlesztésére, a Montipolimeri vállalat az 1993. évi átszervezés után tett lépéseket az alternatív foglalkoztatás feltételeinek megteremtésére, a kisvállalatok szervezését számtalan kedvezmény (alacsony telekárak, projektek finanszírozása, műszaki segítségnyújtás stb.) támogatták. Az ösztönzési rendszer pozitív hatásai azonban ma még nem tapasztalhatók (Capriati, 1985b). Nagy sikere volt viszont a Nemzeti Áramszolgáltató Vállalat (ENEL) új szénfűtésű erőművé-

nek, amely felkeltette a helyi és a külső vállalkozók érdeklődését, az erőmű üzembe lépése után azonban számolni kell azzal, hogy az alvállalkozó kisservezetek nehéz helyzetbe kerülnek (Capriati, 1985a).

Mindkét városban további gondok forrása a régió kívülről irányított vállalatok nagy száma, a nagyvállalatok és a helyi üzemek közti kooperációs kapcsolatok hiánya. Az elszigetelt vállalkozások hosszabb távon nem életképesek. Taranto ugyanakkor a Közös Piac iparpolitikájának védelme alatt áll, bár ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a város ipara kénytelen a közös versenyfeltételeknek is alávetnie magát. A Vaskohászati Központ és a hozzá csatlakozó üzemek kb. 10 ezer főt foglalkoztatnak, a fennmaradó ipari létszám nagyobb hányada a régió kívüli nagyipari csoportok (Belleli, IP, Cementir) üzeimeiben dolgozik.

A Bari és Lecce környékén koncentrálódó gépipar és közlekedési eszközgyártás is jelentős átalakuláson ment keresztül. E két térség vállalatai a régió kívüli olasz és külföldi vállalatok „gyarmatosító” politikájának áldozataivá váltak. A nagyvállalati központok a hatékonyság fokozása érdekében előnyben részesítik a nagy termelési koncentrációkat. A Bariban végzett kutatások (Botta—Capriati—Carmineo—Vino, 1985) eredményei azt mutatták, hogy az egyes stratégiák nagy mértékben függenek a vállalatok szervezeti felépítésétől. Az egyetlen tevékenységet folytató vállalatok innováción csupán a termelési folyamat gépesítését és a szakképzettség fejlesztését értik. A magasfokú autonómiával és a vállalati funkciók széles körével rendelkező üzemekben a változások nem csupán technikai jellegűek, a teljes termelési rendszer átalakul, és módosulnak a vállalat külső kapcsolatai (szolgáltatók, beszállítók, alvállalkozók) is. Mindent egybevetve tehát arra a megállapításra juthatunk, hogy e térségek két évtizedes gazdasági fejlődését nem az önfenntartó növekedés eredményezte, hanem alapvetően a helyi gazdaságokkal laza kapcsolatot tartó, régió kívülről irányított, az állami támogatások a piacvesztés között egyensúlyozó nagyvállalatok diktálták. Másrészt a beszállító kis gépipari vállalatok képtelenek a termékfejlesztésre, ezért a piaci pozíciókat nehezen tudják megőrizni. Az elmúlt két évtizedben a nagy és a közepes méretű vállalatok csekély eredményeket értek el a gyártás—specializáció—innováció—növekedés rendszerszerű összekapcsolásában, a termékkibocsátás mennyiségi növekedésében és a termékdiverzifikációban. A nagyvállalatokat kiszolgáló politika, amely nem párosult megfelelő információs csatornákkal, azt eredményezte, hogy a kisvállalatok túlélési stratégiájukat a nagyvállalatok mennyi-

ségi igényeinek a kielégítésére alapozhatják, megfosztva magukat a minőségi változások elemi lehetőségétől.

Endogén fejlődést mutató térségek

Az endogén fejlődést mutató térségek között is lényeges különbségek tapasztalhatók. Az észak-bari térség diverzifikált ágazati szerkezetével (textil-, konfekció-, cipőipar, építőanyagipar és gépipar) szemben a dél-bari területeken a konfekcióipar, a dél-salentói településegütésekben a cipőipar van túlsúlyban. A három térség fejlettségi színvonalja is eltérő. Bari megye két mikrorégiója viszonylag fejlett, míg a Salentói-félsziget a régió fejletlen térségei közé sorolható. Az észak-bari vállalatok fejlett értékesítési autonómiával rendelkeznek, saját védjegyet használnak, integrációs és specializációs képességük jó (példa erre a Barletta sportcipőgyártó vállalat, amely gumi- és emblémagyártó vállalkozásokkal épített ki termelési kapcsolatokat), reklámtevékenységük minta értékű (például a Putignano gyermekruházati vállalat) (*Paloscia*, 1984).

Casarano térsége (Dél-Salento) még a fejlődés kezdeti szakaszában van (*Corvino*, 1984). Két nagy helyi vállalkozói csoporton (amelyek ezer fő feletti létszámot foglalkoztatnak) kívül a vállalkozások igen kis méretűek, termelési és értékesítési kapcsolataik jobbra Észak-Olaszországhoz fűzik őket. A kisüzem felveszi a megrendelést, előállítja a terméket és átadja az északi vállalkozók képviselőjének. A termelőnek semmifajta piaci ismerete nincs, annak ellenére, hogy termékeinek 80–85%-a külföldi piacokra kerül (*Maggio*, 1983). Ebben a helyzetben teljesen nyilvánvaló, hogy a kisüzemek önálló termékfejlesztésre még gondolni sem tudnak.

A munkaerőintenzív tevékenység fejlesztését szolgáló kompletív előnyök játszottak szerepet a helyi gazdaságok növekedésében. E térségekben a legelső ipari góccok a 60-as évek közepén jelentek meg. A vállalkozók első, némely esetben második generációja a kereskedelemből került ki, az utóbbi hét-nyolc évben azonban már megjelentek a volt ipari munkások és a külföldi (hajdanán kivándorolt olasz) vállalkozók is.

E térségeket nem nevezhetjük termelési rendszereknek, mert tevékenységük alapvetően régió kívüli szereplőkhöz kapcsolódik. Az e térségekből származó termékek piaci versenyképességét döntő mértékben az alacsony önköltség biztosítja. A kevésbé igényes pia-

cokra szánt közepes színvonalú termékek értékesítése a termeltető kereskedelmi vállalatok számára különösebb nehézséget nem jelent, a minőség, a divat, az anyagösszetétel kevésbé befolyásolja a termékek eladhatóságát. Az utóbbi időben azonban komoly versenytársak jelentek meg. Egyrészt a fejlődő országok hasonló típusú termékei, másrészt az északkelet-olaszországi kisvállalatok fejlettebb technológiával előállított, alaposabb piaci információkon nyugvó áruai hozhatják nehéz helyzetbe e pugliai térségek gazdaságát.

Az állami beavatkozásoktól mentes térségek fejlődésében is több olyan akadályozó tényező található, amelyek leküzdése csak intervenciós eszközökkel képzelhető el. Az új versenyhelyzet (a valutaárfolyamok ingadozása, a kereslet mennyiségi és minőségi változása, új technológiák megjelenése stb.) kedvezőtlenül befolyásolja e térségek gazdaságát, fel kell tehát készülni az állami segítségnyújtás különböző formáira.

A támogatások lehetséges formái

Puglia régió iparfejlesztése előtt nagy vonalakban a következő feladatok állnak.

- a) Létre kell hozni egy olyan regionális szervezetet, amely feltárja a régió rejtett erőforrásait, elemzi hasznosításuk lehetőségeit és programokat dolgoz ki a javaslatok megvalósítására;
- b) Meg kell szervezni a vállalatok kooperációját, a technológiai innovációk elterjesztésére alkalmas integrált vállalatközi hálózatokat kell kialakítani;
- c) A vállalatok technológiai, értékesítési tevékenységét segítő, szolgáltató központokat kell felállítani.

A szolgáltató központokat különböző elvek alapján lehet megszervezni. Elképzelhető, hogy általános szempontok szerint szerveződjének a régió valamennyi térségében, de az is lehetséges, hogy valamilyen munkamegosztás alakuljon ki közöttük. Ez utóbbi megoldás tűnik kedvezőbbnek, bár azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes térségek sajátosságainak érvényesítését ez esetben is kövendő szempontnak kell tekinteni.

A központok szervezésében — más régiók hasonló tapasztalatai alapján — az alábbi elveket célszerű érvényesíteni (ERVET, 1984; *Lassini*, 1985):

- a) A vállalkozókat a szervezés kezdetétől be kell vonni a munkába, tisztázni kell anyagi hozzájárulásukat is;
- b) A központoknak önfenntartóknak kell lenniük, működésüket — néhány év után — bevételeikből kell fedezniük;
- c) Az előző a) pontban említett regionális szervezetet lehetőleg szintén saját bevételeiből kell működtetni, bár elképzelhető hosszabb ideig tartó — egyre csökkenő mértékű — támogatása.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a fejletlenebb térségek szolgáltató központjainak önfinanszírozása komoly nehézségekbe ütközik, mert:

- 1) a pugliai gazdaságra a nagy- és középvárosi koncentráció a jellemző, a régió nem agrárfoglalkoztatottjainak 61%-a 18 negyvenezer fő feletti városban található; a hagyományos, magas szakképzettséget igénylő szolgáltatások (jogi, kereskedelmi, üzleti, gazdasági tanácsadói stb.) szinte csak a megyeszékhelyeken vannak jelen;
- 2) a legigényesebb műszaki-technológiai szolgáltatások a legfejlettebb kutatási központokban vannak jelen, a régióknak csak két egyetemi városa van (Bari: 50 ezer hallgató, Lecce: 3 ezer hallgató).

A termelő szolgáltatások fejlettsége térben differenciált, Bari szinte egyeduralgó helyzetben van, a segítségre szoruló térségekben a tercier szektornak ezek az ágazatai teljesen hiányoznak. Gondot jelent ugyanakkor az is, hogy a kisvállalkozások nagy részében nem mutatkozik igény e szolgáltatások igénybevételére.

Mindebből tehát az következik, hogy alaposan mérlegelni kell a megfelelő szolgáltatói hálózat kialakítását a régióban, figyelembe véve az egyes mikrorégiók sajátosságait és speciális igényeit.

Irodalom

- Becattini, G.—Bianchi, G. 1982: Sulla multiregionalità dello sviluppo economico italiano. — *Note Economiche*. 5–6.
- Botta, F. (szerk.) 1983: *Dinamiche industriali e politiche economiche. Imprese ed imprenditori in Puglia*. Bari, Dal Sud.
- Botta, F.—Capriati, M.—Carmineo, V.—Vino, A. 1985: *Strategie di sopravvivenza e di sviluppo*. Bari, Dal Sud.
- Botta, F. 1987: *Sospetti e indizi*. Bari, Dal Sud.
- Botta, F. 1989: *Economia e senso del possibile*. Bari, Dal Sud.

- Capriati, M. 1983: Territorio e insediamenti industriali all'inizio degli anni Ottanta. — Botta, F. (szerk.).
- Capriati, M. 1985a: Taranto: il caso dell'Italsider. — Capriati, M.—Florino, M. (szerk.).
- Capriati, M. 1985b: Scheda sul caso di Brindisi. — Capriati, M.—Florino, M. (szerk.).
- Capriati, M.—Florino, M. 1991: *Grande impresa e sistemi locali*. Ancona, Clua-ISTAO.
- Corvino, A. 1984: Il sistema produttivo della provincia di Lecce nella nuova geografia dello sviluppo meridionale. — *Nord e Sud*. 1.
- D'Antonio, M. 1989: *Il Mezzogiorno degli anni Ottanta*. — Milano, F. Angeli.
- Dioguardi, G. 1988: La Puglia oggi e domani in un modello evolutivo. — *Rassegna Economica*. 1.
- ERVET 1984: I servizi reali alle imprese: una gamma di strumenti per la politica industriale degli anni Ottanta. Relazione presentata dalla 2° conferenza regionale sulla politica industriale.
- Giannini, A.—Simonyi, Á. 1987: La struttura imprenditoriale del Sud. — *Inchiesta*. 78.
- ITER 1989: *Imprese e sviluppo in Puglia*. Bari, Regione Puglia.
- Lassini, A. 1985: *Gli interventi regionali per i servizi alle imprese*. Milano, F. Angeli.
- Maggio, A. 1983: La fabbrica diffusa: il polo calzaturiero di Casarano. — Botta, F. (szerk.).
- Paloscia, R. 1984: Nuova geografia industriale e aree a economia diffusa del Centro-Sud: il caso di Barletta. Relazione presentata alla V conferenza Italiana di Scienze Regionali. Bari.
- Pasanisi, F. 1986: Il sistema industriale di Taranto. Un'indagine sulle piccole imprese. — *Delta*. 21-22.

5. A LOMBARD RÉGIÓ FEJLŐDÉSE

GIULIANO MUSSATI

Lombardia szerepe Európában és Olaszországban

Lombardiának hagyományosan fontos szerepe van az olasz gazdaságban nagy felvevőpiaca, széles termékskálája és termelési szerkezetének minőségi jellemzői miatt (Rosa, 1982). A régió mindig is Olaszország kirakata volt, eszmék, személyek és javak csereközpontja Európa és Itália között (Pagetti, 1989). Az Európai Közös Piac létrejöttével a régiónak, de az országnak is új kihívásokkal kellett szembenéznie. Az új gondok Lombardia politikai döntéshozóit arra készítették, hogy megfogalmazzák válaszaikat és az új irányzatokhoz igazodó programokat dolgozzanak ki, változtatásokat hajtsanak végre az addigi regionális politikában.

A lombard piac fontosságát a régió népességszáma reprezentálja. 1988 júniusában Lombardiának 8 898 793 állandó lakosa volt, az Európai Közösség népességének 2,77%-a élt Olaszország e legnépesebb régiójában. Az aktív keresők aránya 60,4% (kissé alacsonyabb az EK 63,0%-os átlagánál), Olaszországban csak Emilia Romagna régió (66,0%) és Marche régió (65,7%) szárnyalja túl, de számos német, francia és kiváltképpen brit és dán régióknak kedvezőbbek az értékei. Az egy főre jutó nemzeti össztermék jóval meghaladja a közösségi átlagot, az észak-európai régiók csoportjában található, a többi olasz régiót jócskán megelőzi. Lombardiának nincsenek feszítő társadalmi-gazdasági problémái. Az Európai Közösség 1987-ben összeállított szintetikus indexe (ami az egy főre és az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti össztermék, a munkanélküliségi ráta és a foglalkoztatási előrejelzések segítségével képzett fejlettségi mutató) alapján Lombardia előkelő helyen szerepel a régiók rangsorában. Ha a közösségi átlagot 100-nak tekintjük, Lombardia mutatója 132,6. A 160 régió közül a

17. helyen áll, csak egy olasz régió, a 9. helyen szereplő Valle d'Aosta előzi meg.

A foglalkoztatottság ágazati összetételében a lombard termelési szerkezet sajátosságai jelennek meg. 1987-ben a foglalkoztatottak többsége a szolgáltató ágazatokban dolgozott (52,0%), majd az ipar (44,2%) és a mezőgazdaság következik (3,8%). A nyugat-európai átlagok pedig sorrendben 57,2%, 34,3% és 7,2%. Azt láthatjuk tehát, hogy az iparnak sokkal fontosabb a szerepe és a súlya (az európai átlagot 9,9%-kal, az olaszországit pedig 21,2 százalékponttal haladja meg). A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya viszont 7%-kal marad el az olasz átlagtól.

A 80-as évtizedben a foglalkoztatottak regionális szerkezete mély változásokon ment át. Ez a fejlődési trend jellemezte egyébként valamennyi ipari országot. Az ipar — bár megtartotta vezető szerepét a nemzeti össztermék előállításában — rengeteg foglalkoztatottat veszített, a szolgáltató szektorban dolgozók létszáma megnőtt, noha még mindig nem éri el a leggazdagabb európai régiók részarányát. Hasonló irányzat érvényesült az országos termelési struktúrában is, azzal a Lombardiától eltérő különbséggel, hogy az iparnak a makrogazdaságban kisebb jelentősége van.

A lombard feldolgozóipar továbbra is meghatározó maradt, technológiai színvonala azonban nem változott (5.1. táblázat).

5.1. táblázat

A feldolgozóipar szerkezete a termékek technológiai színvonala alapján, %

Megnevezés	A technológiai színvonal					
	magas		átmeneti		állandó	
	1971	1981	1971	1981	1971	1981
Olaszország	13,36	12,28	20,40	21,84	66,24	65,89
Lombardia	17,95	16,32	22,79	22,78	59,26	60,90

Forrás: ISTAT, 1976, 1988.

Az olaszországi helyzethez képest Lombardia pozíciói kedvezőbbek, érződik csúcstechnológiára való specializálódása, ám bár látható, hogy mind ebben a régióban, mind az országban a 70-es években a

csúcsmínőségű termékek aránya csökkent. Meghatározó viszont Lombardia alkalmazott technológiai (informatika, elektronika, telekommunikáció, repülőgépipar, kutatási eszközgyártás) exportja, az olasz kivitel 40%-a innen származik (5.2. táblázat).

5.2. táblázat

A feldolgozóipari export ágazati szerkezete, 1984, %

Ágazat	Lombardia	Olaszország
Élelmiszeripar	2,5	4,5
Textilipar	8,5	8,2
Ruházati ipar	2,2	3,3
Bőr- és cipőipar	0,7	5,5
Fa- és bútorigar	2,0	2,0
Vas- és acéligar	5,5	5,0
Mechanikai gépipar	27,1	25,8
Elektronikai gépipar	24,8	12,3
Közlekedési gépgyártás	8,4	8,8
Nem fémes ásványi termékek	1,9	3,5
Vegyipar	10,4	11,6
Papírigar	0,8	1,8
Nyomda- és kiadóipar	1,0	0,9
Egyéb feldolgozóipar	4,2	6,8
Feldolgozóipar összesen	100,0	100,0

Forrás: Mediocredito Centrale, 1984.

Az országos átlaghoz viszonyítva Lombardia magas fokú szakosodást ért el a stratégiai termékek (beruházási javak, intermedierek) piacán (5.3. táblázat). A feldolgozóipar, termékei energiatartalmát tekintve, belesimul az olasz átlagba (5.4. táblázat), noha az utóbbi évtizedben a közepes energiatartalmú termékek súlyának növekedése, a magas és az alacsony energiatartalmú termékek arányának csökkenése figyelhető meg, az olajsokk utáni új realitásokhoz való alkalmazkodás eredményeképpen (Guerci, 1982; Mussati, 1982).

5.3. táblázat

A feldolgozóipar szerkezete termékfajtánként, %

Megnevezés	Beruházási intermediér termékek		Vegyes fel- használású intermedierek		Intermedierek végtermé- kekhez		Beruházási javak		Végter- mékek	
	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981
Olaszország	9,88	9,62	24,62	24,72	10,52	8,34	15,16	17,33	39,82	39,99
Lombardia	5,42	6,45	27,06	28,06	12,80	10,58	18,92	19,99	35,79	34,92

Forrás: ISTAT, 1976, 1986.

5.4. táblázat

A feldolgozóipar energiaigényessége, %

Megnevezés	Magas		Közepes		Alacsony	
	1971	1981	1971	1981	1971	1981
Olaszország	17,73	15,16	22,74	25,85	59,53	58,99
Lombardia	16,24	14,04	25,07	28,66	58,69	57,30

Forrás: ISTAT, 1976, 1986.

A 80-as évtizedben a régiók és a magántársaságok versenye felgyorsította az innovációs folyamatokat, a műszaki eredmények felhasználását a termelésben. Lombardia ebből a szempontból is kedvező adottságokkal rendelkezik. Ebben az időszakban az Olaszországban publikált szakcikkek 17%-át (a biológiai és gyógyászati tudományokban 25%-át), a külföldön megjelent olasz tanulmányok 20%-át lombardiai szerzők írták. Szemléletesebb példával is érzékeltethetjük az innovációk lombardiai fejlettségét: az olasz kísérleti K+F ráfordítások 45,7%-a jut Lombardiára. Az 5.5. táblázat adatai jelentős fejlődésről tanúskodnak, hisz a 80-as évtized legelején még csak 40% volt a régió részesedése. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az olasz szabadalmi piacon is Lombardiáé a vezető szerep, a bejegyzett szabadalmak száma az innovációkibocsátás jelentős mérő-

5.5. táblázat

A kísérleti K+F vállalatok területi megoszlása Olaszországban, 1985

Régió	A kísérleti K+F vállalata- tok száma	Összes ráfordítás, milliárd lira	Foglalkoztatottak száma, fő			
			Kutató	Műszaki	Egyéb	Összes
Piemont	391	1 043,0	4 467	4 618	5 498	4 583
Valle d'Aosta	3	1,7	10	10	3	23
Lombardia	1 017	2 316,5	10 608	10 623	7 012	28 243
Trentino-Alto Adige	35	14,2	55	157	76	288
Veneto	273	174,2	616	1 151	910	2 677
Friuli-Venezia Giulia	71	102,8	565	946	325	1 836
Liguria	50	179,0	1 314	791	302	2 407
Emilia Romagna	311	269,1	1 298	2 218	1 162	4 678
Toscana	122	99,1	496	587	425	1 508
Umbria	25	15,6	65	94	68	227
Marche	57	17,7	85	180	97	362
Lazio	95	348,8	1 772	2 219	1 091	5 082
Abruzzo	19	29,9	87	142	91	320
Molise	3	0,7	3	7	1	11
Campania	44	428,1	1 446	1 354	258	3 058
Puglia	19	4,2	20	43	18	81
Basilicata	2	1,2	1	6	63	70
Calabria	3	1,3	4	5	4	13
Szicília	12	2,2	85	57	45	187
Szardínia	5	1,0	3	12	9	24
Összesen	2 557	5 050,3	23 000	25 220	17 458	65 678
Lombardia Olaszország %-ában	39,8	45,7	46,1	42,1	40,2	43,0

Forrás: ISTAT, 1988.

száma. A szabadalmat bejegyzők (magánszemélyek és vállalatok) 28%-a Lombardiából kerül ki. Az innovációs hatások érzékelhetők a kisvállalkozások technológiai színvonalán, valamint a legbonyolultabb automatizált technológiák széleskörű alkalmazásán is (5.6. táblázat).

A 80-as években Lombardia innovációs tevékenységének fejlődését nagy mértékben a termelő szolgáltatások fellendülésének köszönhette (Colitti, 1978), amely két, egymással párhuzamos pályán haladt, egyrészt az iparvállalatok belső tercier funkciói erősödtek meg, másrészt megszorodott a piacon önállóan működő szolgáltató vállalkozások száma. Ennek következtében egyre erősebb összefonódás alakult ki az ipar és a tercier szektor között, ami már önmagában a lombard termelési rendszer innovációs kapacitásának a fokozódását eredményezte (Mussati, 1989a). Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény, hogy az olasz gazdasági szolgáltatások 40%-a, az információs szolgáltató vállalatok több mint fele, a K+F foglalkoztatottak 30%-a és majdnem valamennyi csak kizárólag kutatással foglalkozó vállalkozás Lombardiában található.

A lombard gazdaságot nagyfokú nyitottság jellemzi mind az olasz, mind az európai régiók irányába. Míg azonban a korábbi időszakban a külkereskedelmi mérleg pozitívumot mutatott, az utóbbi időben az egyenleg megfordult, emiatt a régió gazdasága érzékenyebbé vált a külső sokkhatások iránt. A lombardiai export egyébként elsősorban alkalmazott technológiákra, ezen belül is mechanikai gépgyártásra szakosodott, ennek az ágazatnak a kiviteli mutatója az országos átlag duplája.

A 70-es évtizedben Lombardiát is – mint ahogy egész Olaszországot – a vállalkozások számának ugrásszerű emelkedése és az üzemi méret ezzel párosuló csökkenése jellemezte (CSC, 1983; Zanetti, 1983). Az 50 fő alatti vállalkozások aránya ebben az időszakban 36,0%-ról 45,8%-ra nőtt.

1987-ig Lombardia az olasz nemzeti gazdasághoz hasonló növekedési pályán haladt, a nemzeti össztermék évente 3%-kal nőtt. 1988-ban a gazdasági expanzió azonban már 3,9%-os növekedési rátát produkált, ez magasabb volt, mint az addigi olasz csúcsteljesítmény (3,6%). Ebben az időszakban a régió termelésének növekedésére a hazai kereslet volt befolyással, ennek legdinamikusabb tényezője a beruházások stabil, 1987-ben 5,8%-os, 1988-ban 5,5%-os növekedése volt, ezt igazolják a lombardiai vállalatok technológiai fejlődési mutatói is. Ez a trend a következő években is folytatódott, a tőkejavak

5.6. táblázat

Az olasz innovációs tevékenység szerkezete innovációtípusonként és régióként, 1985, %

Régió	A termék- innovációk vációk száma	A technoló- giai inno- vációk	A termékinnovációkból				A technológiai innovációkból	
			új termék				új ter- mék elő- állítását	új termelési folyamat kialakítását
			az ága- zatban	Olaszor- szágban	a vállá- latnál	csúcsmi- minőségű		
Piemont	14,5	14,5	11,2	13,3	35,1	40,4	37,1	62,9
Valle d'Aosta	...	0,1	13,3	...	73,4	13,3	66,7	33,3
Lombardia	39,5	37,0	13,3	12,4	36,8	37,8	28,6	71,4
Trentino-Aldo Adige	1,4	1,7	16,2	4,9	29,0	49,9	30,9	69,1
Veneto	14,0	12,7	10,7	7,2	42,7	39,4	35,0	65,0
Friuli-Venezia Giulia	2,1	2,1	10,5	6,2	54,2	29,1	34,9	65,1
Liguria	1,5	1,6	4,1	8,1	39,7	48,1	20,3	79,7
Emilia Romagna	11,2	11,2	7,1	9,7	42,6	40,6	34,7	65,3
Toscana	4,6	6,0	9,1	7,6	45,4	37,9	29,0	71,0
Umbria	1,1	1,4	20,4	8,0	34,5	37,1	34,7	65,3
Marche	3,4	3,1	7,6	9,0	48,6	34,8	29,6	70,4
Lazio	2,6	3,1	13,5	17,4	37,8	31,3	27,0	73,0
Abruzzo	1,7	1,4	15,0	32,4	43,7	8,9	26,4	73,6
Molise	0,1	0,2	...	1,5	53,6	44,9	13,4	86,6
Campania	0,9	1,4	16,4	7,5	47,9	28,2	33,4	66,6
Puglia	0,6	1,1	3,9	7,1	48,1	40,9	21,0	79,0
Basilicata	0,1	0,1	5,3	5,3	21,4	68,0	35,6	64,4
Calabria	0,1	0,5	12,0	...	50,0	38,0	22,4	77,6
Szicília	0,5	0,6	12,1	7,2	53,3	27,4	29,5	70,5
Szardínia	0,1	0,2	2,7	...	72,6	24,7	30,1	69,9
Összesen	100,0	100,0	11,3	11,2	39,5	38,0	31,4	68,6

Forrás: ISTAT, 1988.

növekedése is inkább a gépek, berendezések és szállítási eszközök beruházásaiból származott (az évi növekedési ütem 9,5% volt), az építési beruházások növekedése még alacsony (évi 1,0%). Ez a növekedési különbség fontos, bár még nem meghatározó változás kezdetét érzékelteti, ami korábban többször is megfigyelhető volt a gazdaságban, nevezetesen, hogy a vállalatok inkább a termelékenység növekedését és nem pedig a termelési kapacitás fejlesztését forszírozzák.

1988-ban Lombardia 4,6%-kal növelte a hozzáadott érték mennyiségét az iparban. 1989–90-ben a nemzeti össztermék növekedését is elsősorban az iparnak köszönhette. Ez azzal, a 80-as évek végén elkezdődött szerkezetátalakulási folyamattal van összefüggésben, amely — lassan a végéhez közeledvén — a termelési kapacitások újbóli bővítését tette a gazdaságpolitika fő céljává.

A gazdasági terjeszkedés kedvezően befolyásolta a munkaerőpiacot is, a munkanélküliségi ráta 6,5%-ról 5,5%-ra csökkent, a legképzettebb szakmai csoportokban szinte teljes a foglalkoztatottság, sőt bizonyos esetekben szakképzett munkaerőben hiány mutatkozik. Az ország munkaerőpiaci helyzetképe ettől eltérő, a munkanélküliségi ráta 12,5%-os, és nincs sok remény arra, hogy rövid időn belül csökkenne. A munkanélküliség leszorítása Lombardiában főleg a szolgáltató szektor fejlődésének eredménye volt, ebben az ágazatban a foglalkoztatottak száma 21,2%-kal nőtt a 80-as évek eleje óta, míg az iparban ugyanezen idő alatt 14,3%-os csökkenés volt tapasztalható.

Lombardia gazdasági szerkezetének változásában nem kis szerepet játszott a pénzügy. A régió pénzügyi szektorban elfoglalt stratégiai pozícióját néhány arányszámmal illusztráljuk. Például az olaszországi bankok 15,2%-a, a bankfiókállomány 18,3%-a Lombardiában található. A tízezer lakosra jutó bankfiókok száma Olaszországban 2,7, Lombardiában 3,2. A lombardiai bankok adják a nemzeti hitelállomány 25,8%-át, a betétállomány 22,8%-át. Mindkét értékkel az olasz régiórangsor élén helyezkedik el, fele ekkora arányszámokkal Lazio régió követi. Az elsőbbségi hitelintézetek által szolgáltatott hitelállomány rendkívül magas, 21,6%-os arányt mutat. A bankműveletek más mutatói — például a bankbevételek nemzeti össztermékhez viszonyított aránya, a hitel- és a betétállomány aránya, teljes hitelállomány és a nemzeti össztermék aránya — is kedvező helyzetképet tükröznek. Lombardia értékei e mutatók esetében a legmagasabbak az országban, előnyös hitelezési mechanizmusok állnak mögöttük.

Mindemellett Lombardia az olasz részvénytőke központja és a biztosítóipar legfontosabb szervezetei is itt rendezték be székhelyüket. Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az olasz pénzügyi közvetítő hálózat főhadiszállása a régió fővárosa, Milánó, a régió más városai pedig a bankvilág fiókjainak adnak helyet. Figyelembe véve a termelői szolgáltatásokról korábban mondottakat, arra a következtetésre juthatunk, hogy Lombardia különlegesen jó adottságokkal rendelkezik egy modern ipari struktúra kialakításához, amelyben az ipar, a pénzügyi szervezetek és a termelői szolgáltatások kölcsönkapcsolatainak meghatározó jelentősége van.

Ahogy már említettük, Lombardia az olasz tudományos élet fontos központja, világhírű egyetemei, állami és magán kutatóközpontjai vannak. Ez az adottság a régiók gazdaságai között kibontakozó új versenyfeltételek szempontjából egyáltalán nem közömbös. Nem meglepő tehát, hogy a lombard ipar tudományos-kutatási orientáltsága ilyen nagyfokú és az export is ezt a szakosodási irányzatot mutatja.

Ezek tehát Lombardia komparatív előnyei más olasz és európai régiókhoz képest. Röviden szólva ez az az innovációs milió, amely elsősorban Milánót és Bresciát jellemzi. E városokban a lombard vállalkozások a kollektív tanulási folyamathoz szükséges feltételek teljes választékából meríthetnek. Ez az értékes vagyon azonban nem pusztán a magas színvonalú helyi tudományosságnak köszönhető, a szellemi potenciál működtetésében nagy szerepe van a vállalatok egymás közötti, valamint a vállalatok és a helyi önkormányzatok, képviselői szervek közötti együttműködés hagyományosan erős attitűdjeinek is. A fejlett vállalatközi kooperációra a kis- és középvállalatok példáját említjük csupán. Az első szembetűnő jelenség az úgynevezett rugalmas specializációs modell széleskörű elterjedése (*Brusco*, 1982; *Sabel*, 1982; *Piore-Sabel*, 1984; *Barca*, 1985), elsősorban a helyi termelési rendszerekben (a számuk Lombardiában 28) (*Garofoli*, 1983). A második sajátosság pedig az a sokszínű kapcsolatrendszer, ami a legegyszerűbb formáktól a régió önkormányzatai, vállalatai, területi és helyi érdekképviseletei, pénzügyi intézményei közötti sokoldalú együttműködési társulási alakzatokig terjed (ez utóbbira kitűnő példa a Finlombardia regionális finanszírozási ügynökség, amely kedvezményes pénzügyi, lízingelési támogatásokat nyújt a kezdő vállalkozásoknak). Az ilyen típusú közös intézmények többnyire a termelő szolgáltatásokban (*Lassini*, 1984), különösképpen a K+F szektorban működnek. Jó példái ezek a köz- és a magánszektor kooperációjának, mint ahogy ennek eredményességét számtalan más fej-

lett országbeli tapasztalat (Massachusetts és Pennsylvania) is bizonyítja. Azok az új rugalmas szervezetek, amelyek a gazdasági szereplők és a közigazgatás közötti együttműködéseket építik, fontos szerepet játszanak az innovációk hatékony és gyors elterjesztésében. A fejlődés kulcsszereplői ezek (GREMI, 1989).

Lombardia régió kormányának kiterjedt nemzetközi kapcsolatai vannak. Lombardia igen aktív az 1978 óta olasz, osztrák, német, szlovén, horvát és magyar régiók részvételével működő Alpok-Adria Munkaközösségben. Közép-Európa e regionális együttműködési szervezetének a jelentősége különösen a volt szocialista országok társadalmi átalakulását követően növekedett meg.

A regionális fejlesztés tapasztalatai, regionális politika és az előre látható gondok

Olaszországban a regionális iparpolitika kidolgozása és végrehajtása hagyományosan két fő kérdésre koncentrált: az egyik a termelés telepítésének a befolyásolása, a másik pedig a kis- és középvállalkozások támogatása. A különleges jogállású autonóm régiók kivételével az olasz területi közigazgatási egységek, a régiók korlátozott iparfejlesztési jogosítványokkal rendelkeznek, de hasonlóképpen értékelhetjük regionális gazdaságfejlesztési tevékenységüket is. A régiók ennek ellenére fontos szerepet játszhatnak a nemzeti tervek helyi végrehajtásának koordinálásában, a különböző helyi igényekhez való igazításában, egyszerűen a regionális adaptációban.

Az iparpolitika terén rendelkezésre álló, viszonylag csekély jogosítvány ellenére Lombardia Régió Gyűlése az utóbbi években több határozatot hozott és átfogó eszközrendszerrel dolgozott ki a régió iparszerkezetének fejlesztésére. E tevékenység célja kezdetben a területfejlesztés és a telepítési feltételek kidolgozása volt (*Lassini*, 1979, 1982; *Ruffini*, 1984). Majd a 70-es évek végén, a 80-as évtized elején a lombard regionális politika a központi területek tehermentesítését, vállalatának más térségekbe telepítését, az elhagyott ipari létesítmények újrahasznosítását, vállalkozói kooperációs szervezetek megszervezését, a termelői szolgáltatásban konzorciumok létrehozását is céljai közé emelte. Sőt, a 80-as évek eleje óta a vállalatok innovációs tevékenységének a támogatása is bekerült a regionális kormány programjainak a sorába.

Az első ipartelepítési határozatot 1973-ban fogadták el, ez az ipari övezetek kialakításával foglalkozott. Célja kettős volt, egyrészt hogy elősegítse az új ipari tevékenységek terjedését Lombardia déli síkvidéki területein, a centrumtérsegek városainak növekedését mérséklendő, másrészt pedig, hogy a hegyvidéki területek gazdaságának fejlesztésével megállítsa a demográfiai eróziót és az aktív népesség számának rohamos csökkenését. 1973–1979 között a régió tanácsa 33 iparvállalatot részesített közvetlen anyagi támogatásban a perifériákon, részben tőkejuttatással, részben pedig a vonalas infrastruktúra kiépítésével. A támogatások másik formája a kis- és középzüzemek kezdeti adókötelezettségeinek átvállalása, a középlejárátú hitelnyújtáshoz garanciaalap képzése volt (ezeket a formákat az 1979/902. sz. olasz törvény engedélyezte). A pénzügyi műveletek a lombard regionális kormány és a bankok megállapodása szerint zajlottak, természetesen a régió finanszírozásában.

1975-ben a 382. sz. törvény értelmében a régiók felhatalmazást kaptak az olasz kormánytól, hogy az ipari körzetek fejlesztését saját hatáskörükbe vonják. 1979-ben született meg az első regionális határozat, a régió ebben szabályozta az ipari célú területek hasznosítási feltételeit, meghatározta a szükséges környezetvédelmi infrastrukturális beruházásokat, rögzítette a felszámolandó ipartelepeket, felsorolta azokat az egymással szomszédos iparterületeket, amelyeknek támogatást nyújt a meglévő infrastruktúra hatékonyabb hasznosításához és megfogalmazta az ipari konzorcium által nyújtandó szolgáltatásokat. A feladatokat a viszonylag szűkös regionális költségvetéshez igazították, 1980–1982 között 7,5 milliárd líra állt rendelkezésre. A programot kísérletnek szánták, azonban az első eredmények olyan kedvezőek voltak, hogy 1981-ben egy újabb határozattal az eredeti program több pontját kibővítették. „Az ipar területi egyensúlyát megteremtő, az ipari és kézműipari vállalkozások telepítését orientáló regionális beavatkozás” című 33/1981. sz. regionális törvény már kifejezetten csak az innovatív tevékenység támogatását tűzte ki célul. A törvény számtalan intervenciós eszközt tartalmaz: az ipari és kézműipari tevékenységhez szükséges ipartelep kialakításától és felszerelésétől, a problematikus ágazatok átalakításától kezdve a technikai-technológiai szolgáltatások megszervezéséig. E törvény, hatálybalépése óta, jelentős összegeket mozgósított, részint a régió költségvetéséből, részben pedig más állami és magánszervezetek forrásából. A lombard kormány 122,5 milliárd lírát fordított e programra, 41 milliárd lírát a (ágazattól függően 9–32 főt foglalkoztató) kézműipar

fejlesztésére és 81 milliárd lírát a program más feladataira (5.7. táblázat). Más forrásokkal együtt a törvény végrehajtására összesen 315 milliárd lírát fordítottak, 490 projektet finanszíroztak.

5.7. táblázat

A beavatkozási törvény regionális kormány által támogatott programjai, 1988

Tevékenység	Telepítés, milliárd líra	Az elfogadott projektek száma	Megkezdett projektek száma	Befejeződött projektek száma
Ipar	81,2	231	230	125
Kézműipar	41,3	323	260	30
Összesen	122,5	604	490	155

Forrás: Stato di attuazione al 31.1.1988 degli interventi regionali attuati in base Legge Regionale n° 33 del 3 luglio 1981.

Jóllehet a régió költségvetése nem olyan bőséges, hogy hatalmas összegeket költhetett volna a program megvalósítására, a tapasztalatok mégis kedvezőek. Időközben a régió kormánya fokozatosan csökkentette támogatását, a projektekben ma már a magánszektor és egyéb források a dominánsak.

A regionális beavatkozás az utóbbi években az ipari újrahasznosítási programokat részesíti előnyben, különös tekintettel a lombard ipar fejlesztési prioritásaira. A 70-es évtized második felében a régió iparszerkezetének fejlődését a fontosabb termelési folyamatok decentralizálása jellemezte. Ez a központi térségekből való kitelepülésben nyilvánult meg (számtalan iparvállalat költségei csökkentése érdekében települt a perifériákra), de befolyása volt néhány iparágazat, például a vaskohászat, az elektromechanika és a vegyipar kritikus állapotára is. A 80-as évtizedben az üzembeszárások az egész régióra kiterjedtek. A magterületeken felgyorsultak az átalakulási folyamatok, a hegyvidéki térségekben pedig helyi demográfiai és munkaerő-utánpótlási nehézségek keletkeztek.

Lombardia volt az első olasz régió, amely sajátos ipari újrahasznosítási regionális támogatási programot dolgozott ki. Az 1981. évi regionális törvény megteremtette annak a lehetőségét, hogy a megyei

és a helyi közigazgatás újrahasznosítási programjaik költségeinek 50%-át támogatásból fedezzék. A törvény hatálybalépése óta 70 projekt részesült támogatásban, közülük 16 ugyan nem fejeződött be a közreműködő vállalkozások közbejött gazdasági meggyengülése miatt, ezektől a támogatást megvonják. Összességében e projektekre 12 milliárd lírát fordítottak.

A beavatkozás különösen a kisüzemek esetében volt eredményes, amikor a támogatásból a teljes épület- és gépállomány felújítása lehetséges, míg a nagyobb vállalatok átalakítása sokkal több nehézséggel jár és lényegesen hosszabb ideig tart.

A regionális törvény fontos intézkedéseket fogalmazott meg a termelői szolgáltatások elterjesztésére. A pénzügyi ösztönzők révén megszorodtak a vállalkozói műszaki, szervezési és marketing szolgáltató egységek. 129 új szolgáltató vállalat alakult, 1 500 vállalat közvetlenül és rendszeresen, 4 500 cég pedig alkalmanként veszi igénybe szolgáltatásaikat. Az újonnan alakult vállalatok nagyobbik része nemzetközi marketingtevékenységet folytat, 23 kutató-fejlesztő szervezet kezdte meg működését, 15 termékminősítő központ jött létre, a környezetvédelmi és egyéb infrastrukturális jellegű szervezet száma 30. E szervezetek között különleges helyet foglalnak el a konzorciumok. Egy részük az egyes vállalatokat szolgálja ki, például állandó külföldi képviselőiteken keresztül végzik a gyártó termékeinek piaci értékesítését, más részük — a multiindusztriális konzorciumok — tevékenysége jobban szakosított, ugyanakkor komplexebb. Az első típushoz viszonylag kevés (kb. 50) társult szervezet tartozik, a taglétszám korlátozott, a tagok pénzügyi kötelezettségei jelentősek. Ennek köszönhetően a tagvállalatok kötődése a konzorciumhoz erős, az eredmények rendkívül jók. A kutatási-fejlesztési konzorciumokban való részvétel azoknak a kis szervezeteknek előnyös, amelyeknek kiváló ötleteik vannak ugyan, azonban pénzügyi lehetőségeik vagy az ágazatban uralkodó hazai és nemzetközi nagyvállalatok kedvezőbb versenypozíciói miatt képtelenek azok megvalósítására, de gazdaságos a konzorciumban való részvétel akkor is, ha egy bizonyos technika vagy technológia felhasználása több vállalat érdeke.

Az említett törvény egyik fő érdeme, hogy lehetővé teszi a sokcsatornás finanszírozást, ennek azonban vannak hátrányai is. Mivel ez a törvény nem általános hatályú, generális jogszabály, előnyös vonásainak hasznosítása a mindenkori vezetői garnitúrán múlik. A törvény alkalmazásában a legtöbb gondot az ösztönzők túlzott szétforgácsolt-

sága és a gyenge koordináció jelenti, különösképpen a kézműipar és az üzleti szolgáltatások esetében.

A 80-as évtized elejének arra a felismerésére, hogy a technológiai innováció és a termékminőség az ipari fejlődés hajtóereje, a vállalatok és a gazdasági rendszerek versenyképességének kulcseleme, a lombard iparpolitika azonnal reagált. A regionális tanács 1983 márciusában elfogadott „A kis- és középvállalatok technológiai innovációjának fejlesztési programja” c. határozatában, majd az 1985/34. sz. regionális törvényben megfogalmazta a kisvállalatok technológiai és termékfejlesztéséhez nyújtandó támogatások formáit. A törvény két fő támogatási prioritást jelölt ki:

- alkalmazott kutatások támogatása szakosított intézetekkel és kutatóközpontokkal kötött szerződések alapján,
- egyedi innovációs projektek támogatása középlejáratú kedvezményes hitelekkel.

Az első támogatási célcsoport pénzalapját 4,3 milliárd lírával hozták létre, a második feladatcsomag 11,7 milliárd lírás alappal rendelkezett a törvény hatálybalépésének esztendejében, 1987-ben. Ezt követően több bank ez utóbbiba összesen 20 milliárd lírát utalt át. A hatálybalépésig azért telt el olyan hosszú idő, mert a finanszírozás feltételeit részletesen — heves viták közepette — ki kellett dolgozni. Végül olyan végrehajtási szabályt fogadtak el, hogy csak vállalatközi programokat lehet támogatni a termékminőség és megbízhatóság tökéletesítése, új innovatív vállalatok alapítása, környezetvédelmi biztonsági berendezések felszerelése, a humán erőforrások optimális hasznosítása tárgykörökben. A törvény szólt a támogatandó ipari ágazatokról is, mindenekelőtt az „intelligens” eszközök gyártását, a biotechnológiát, a biotechnikát, a robotikát, a nagyteljesítményű lézertechnológiát, a szintetikus vegyi anyagok és „új anyagok” előállítását határozta meg preferálandó tevékenységformaként.

A törvényt a kisvállalkozói szféra kedvezően fogadta, részben a viszonylag egyszerű pályázási rendszabályok, részben pedig a döntés gyors lebonyolítása miatt (a pályázat benyújtásától számított három hónapon belül a pályázó a támogatáshoz juthatott).

1987 eleje és 1989 márciusa között 120 támogatási kérelmet nyújtottak be, ebből 70-et támogattak 16,6 milliárd líra értékben. A támogatott projektek összesen 48,2 milliárd líra beruházást valósítottak meg. A támogatott vállalatok 10–50 főt foglalkoztattak, üzleti forgalmuk nem haladta meg az 5 milliárd lírát. A projektek nagyrészt

mikroelektronikai, automatizált termelésirányító és ellenőrző rendszerek bevezetését irányozták elő.

A benyújtott és a finanszírozott pályázatok alacsony száma miatt a törvény eddig még nem volt képes a kis- és középvállalatok technológiai megújulásának hatékony eszközeként működni. Annak érdekében, hogy a lombardiai termelési rendszer átalakulását kedvezően befolyásolja, a pályázatok száma növekedjen, érdemes felülvizsgálni a pályázat lebonyolítási rendjét, és célszerű a jelenlegi 7%-os hitelkamatot is csökkenteni. Vélhetően pozitív hatásai lesznek annak az intézkedésnek, hogy a pályázat technikai lebonyolítása a lombard regionális kormány és a Lombard Gyáriparosok Szövetsége által alapított Kisvállalkozási Technológiafejlesztési Központ (CESTEC), pénzügyi szervezése pedig a Finlombardiához és a Federfidihez (a lombardiai regionális kormány és a gyáriparosok szövetségének hitelgarancia konzorciumához) került. A CESTEC a törvényből adódó feladatokon kívül meghatározó szerepet játszik az innovációs politika végrehajtásában. E téren két feladata van: egyrészt közvetlen szolgáltatásokat (technológiai információszolgáltatás, konzultáció, kísérleti projektek menedzselése, műszaki eredmények terjesztése stb.) végez, másrészt pedig működteti saját berendezéseit és ezeket a vállalkozók rendelkezésére bocsátja. A vállalkozások számára mindig oly körülményes indulási szakaszhoz nyújt segítséget.

1989 áprilisában Lombardia Régió Gyűlése újabb törvényt fogadott el. „Az integrált térségi projektek kidolgozásának és megvalósításának regionális támogatása” c. 12/1989. sz. törvény azt a célt fogalmazta meg, hogy a regionális hatáskörbe tartozó termelő tevékenységek, az infrastruktúra és a szolgáltatásokat összehangoló szervezési-irányítási feladatokat is támogatásban kell részesíteni.

A preferálandó térségeket a törvény a következő szempontok alapján határozta meg:

- nem kielégítőek a szolgáltatások, a műszaki, a technológiai, az oktatási-képzési és információs infrastruktúra,
- ha korlátozottan, is de vannak kedvező adottságok új infrastrukturális fejlesztésekhez,
- a térségnek több vállalata van súlyos válságban, a gazdasági teljesítőképesség romlik.

A törvény az alábbi – maximum három éves időtartamra szóló – támogatandó célokat fogalmazta meg:

- leromlott állapotban lévő ipari létesítmények és lakónegyedek felújítása, elhagyott gyárépületek újrahasznosítása,

- műszaki infrastruktúra, a gazdasági fejlődéshez, technológiai innovációhoz szükséges képzési, információs szervezetek meghonosítása,
- vállalati tanácsadó szervezetek fejlesztése vagy alapítása,
- információs és transzferközpontok alapítása, amelyek segítséget nyújthatnak a vállalatoknak a nemzeti, regionális vagy helyi programokhoz való csatlakozáshoz,
- a törvényben felsorolt célok megvalósíthatósági tervtanulmányainak összeállítása.

A regionális támogatás mértéke nem haladhatja meg a kidolgozandó projekt bekerülési költségeinek az 50%-át, akár egyedi, akár integrált programokról van szó. A projektek szervezése és megvalósításuk lebonyolítása a 33/1981. sz. törvény értelmében a helyhatóságok, a megyék és a fejlesztési ügynökségek közös feladata.

A regionális politika eszköztárának jövőbeli szerepéről

A piacok, kiváltképpen a nagyrégiók és a világrégiók belső piacainak fokozódó integrálódása különböző vállalati stratégiákat és állami magatartásformákat igényel (Mussati, 1989b). Az Egységes Európai Piac 1993-tól közös iparpolitikát kíván, az egyes országok iparpolitikáit az Európai Közösség általános iparpolitikai irányelveinek a figyelembevételével össze kell hangolni. Hasonló teendők fogalmazhatók meg Lombardia számára is. E régió – termelési szerkezetének sajátosságai, az Olaszország, Közép- és Észak-Európa közötti hídszerpéből adódóan – eddig elért magasszintű innovatív tevékenységével lép az egységes Európába. A lombard ipar versenyképessége megőrizhető. Nem kétséges azonban, hogy az Egységes Európai Okmányoknak lehetnek kedvezőtlen hatásai is a lombardiai vállalatokra, amelyeknek az Európai Közösség a legnagyobb piacuk. Azonban ma még úgy tűnik, hogy a vámok eltörlése, a szabványok egységesítése, a tőkeáramlás liberalizálása, az adózási eltérések mérséklése a lombardiai vállalatok többségét új piacokhoz, exportlehetőségekhez juttatja. Természetesen a gyengébb vagy a főleg belföldi piacra termelő vállalatok 1992 után nem számíthatnak eddigi piaci pozícióik fenntartására, ha nem alkalmazkodnak az új versenyfeltételekhez. Valamennyi lombardiai vállalatnak van azonban teendője, hogy az európai szabványokhoz igazodjon, mert nagyrészt eddig viszonylag pro-

tekcionista körülmények között működtek, különösen az állami szektorban vagy másutt is az állami megrendelések miatt.

Az Egységes Európai Piac követelményeinek az érvényesítésében a lombardiai hivataloknak is van teendőjük. Ma még kevésbé érezhető, hogy ezt felismerték volna és programjaik lennének az új eszközök alkalmazására, a gazdasági szerkezetátalakítás folytatására a változó körülmények között. Természetesen a tudás fontossága ma már gazdaságfejlesztési axióma, az információk gyors megszerzése és továbbítása azonban még kívánnivalókat hagy maga után.

Az új technológiák nemcsak új kutatás- és termelés-szervezési formákat igényelnek, hanem regionális fejlesztési szempontból is vannak jól érzékelhető következményei. Lombardiában is van még számos teendő a kutatóintézetek, termelő- és szolgáltató vállalatok hatékony együttműködését illetően. A másik kulcskérdés az emberi tőkeberuházásokhoz kapcsolódik, ami nem csupán oktatásügyet jelent, hanem a képzés és a továbbképzés, átképzés teljes komplexumát. A felgyorsult műszaki fejlődés és az új feladatok folyamatos megjelenése a képzés azonnali megszervezését igényli, hogy az innovációkat képzett szakemberekkel termelésbe lehessen állítani.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ezeket az elemeket rendszerszerűen kell szemlélnünk, ha a regionális rendszeren belül az üzleti környezet nem reagál e követelményekre, az űrt külső szereplők fogják kitölteni. Tehát új iparpolitikára van szükség a régióban is. A hagyományos regionális politikák egyébként a fejlett országokban a 80-as évtized eleje óta viták keresztjében állnak (OECD, 1983) a lokális tényezők szerepének felértékelődése miatt.

Lombardia esetében tehát célszerű lenne az eddigi regionális fejlesztési tapasztalatokra építve a technológiai körzetek megszervezésére helyezni a hangsúlyt. Ez olyan kis- és középvállalati hálózatot jelentene, amelyet magasfokú kooperáció és innovációs versenyképesség jellemez. Ma még ez a vállalati méret mindkét esetben hátrányos helyzetben van. Ennek a kooperatív vállalati rendszernek a kialakítását természetesen segíteni kell. A termelő szolgáltatások fejlesztéséhez nyújtott támogatásokat erre a feladatra is ki kellene terjeszteni. A programnak mindenekelőtt a termékminőség-ellenőrzési tevékenységre célszerű összpontosítania (laboratóriumi eszközök, berendezések, képzett szakemberek, a gyártási folyamatok minőségi ellenőrzése — mindezek az új közösségi műszaki előírások teljesítésének elengedhetetlen kellékei). Ezeket a versenytényezőket el kell juttatni a kisvállalkozói körbe is. Lombardiának ezért olyan technikai és

szervezési intézkedéseket kell tennie, amelyek e feltételeket megteremtik. Ezt kell a jövőben a regionális szervek támogatási politikájának a középpontjába állítani.

Irodalom

- Amendola, M.—Gaffard, J. L. 1988: *La dynamique économique de innovation*. Paris, Economica.
- Aydalot, P. (szerk.) 1986: *Milieux innovateurs en Europe*. Paris, GREMI.
- Barca, F. 1985: Tendenze nella struttura dimensionale italiana: una verifica empirica del modello di specializzazione flessibile. — *Politica economica*. 1.
- Battaglia, A.—Valcamonici, R. (szerk.) 1989: *Nella competizione globale. Una politica industriale verso il 2000*. Bari, Laterza.
- Brusco, S. 1982: The Emilian Model: Productive decentralization and social integration. — *Cambridge Journal of Economics*. 6.
- Brusco, S.—Sabel, C. F. 1981: Arisan production and economic growth. — Wilkinson, F. (szerk.).
- Bredetti, A.—Camagni, R. (szerk.) 1987: *La struttura economica: ruolo e capacità dinamiche di risposte dell'area metropolitana milanese*. Milano, F. Angeli.
- Cappellin, R. 1988: *Alpe-Adria. Una regione europea*. Milano, ISPI.
- Centro Studi Confindustria (CSC) 1983: *Sesto rapporto sull'industria italiana*. Roma, SIPI.
- Commission of the European Communities 1987: *The Regions of the Greater Community*. Luxemburg, Bureau of the Official Publications of the European Communities.
- Colitti, G. 1978: *Il terziario avanzato in Lombardia*. Milano, I.Re.R.
- Dosi, G. 1984: *Technological Change and Industrial Transformation*. London, Mcmillan.
- Ergas, H. 1984: Corporate strategies in transition. — Jacquemin, A. (szerk.).
- Ferri, P.—Leoni, R. 1989: Economia Lombarda. V. Rapporto. credito, investimenti, occupazione a confronto con la realtà nazionale. — *Mondo economico*. 20/05.
- Filippini, C. (szerk.) 1987: *Le piccole e media imprese*. Milano, F. Angeli.
- Garofoli, G. (szerk.) 1983: *Industrializzazione diffusa in Lombardia. Sviluppo territoriale e sistemi produttivi locali*. Milano, F. Angeli.
- Groupe de recherche Européen sur les Milieux Innovateurs (GREMI) 1989: *Milieux innovateurs et réseaux transnationaux. Vers une nouvelle théorie du développement spatial*. Actes du colloque GREMI-EADA. Barcelona, Paris, GREMI.
- Guerci, C. M. 1982: Le prospettive dell'industria italiana: una trasformazione difficile. — *Economica e politica industriale*. 36.
- Istituto Statistico Italiano (ISTAT) 1976: *Numeri indici della produzione industriale. Metodi e norme*. Serie A. 14. Roma.

- ISTAT (1988): *Indagine statistica sull'innovazione tecnologica nell'industria italiana*. Roma.
- Jacquemin, A. (szerk.) 1984: *European Industry: Public Policy and Corporate Strategy*. Oxford, Clarendon Press.
- Landini, P.—Salvatori, F. (szerk.) 1989: *I sistemi locali delle regioni italiane (1970—1985)*. Roma, Società Geografica Italiana.
- Lassini, A. 1979: L'intervento regionale nel settore industriale. — *Economia e politica industriale*. 22.
- Lassini, A. 1982: Mobilità territoriale e sviluppo dell'impresa. — *Economia e politica industriale*. 35.
- Lassini, A. 1984: Nuove esigenze e recenti revisioni degli interventi regionali per la rilocalizzazione industriale. Prospettive di recupero delle strutture produttive disattivate. — Lassini, A. (szerk.).
- Lassini, A. (szerk.) 1984: *Le politiche regionali per la rilocalizzazione industriale*. Milano, F. Angeli.
- Mediocredito Centrale 1984: *Indagine sulle imprese manifatturiere*. Roma.
- Mussati, G. 1982: Invertezza e compartamento di impresa: alcune riflessioni in tema di politica industriale nel caso italiano in A.A.V.V. — *Scritti in onore di Innocenzo Gasparini*. Milano, Giuffrè.
- Mussati, G. 1986: L'innovazione e i mutamenti strutturali. — *L'Industria*. 2.
- Mussati, G. 1989a: Centri di ricerca e struttura produttiva: il caso dell'area metropolitana milanese. — Filippini, C. (szerk.).
- Mussati, G. 1989b: Regole del gioco ed interventi selettivi: nuove forme di un vecchio dilemma. — *L'Industria*. 3.
- Mussati, G.—Airoldi, A.—Fumagalli, A. 1987: Le piccole e media imprese. — Bredetti, A. — Camagni, R. (szerk.).
- Mussati, G.—Terracciano, C. 1989: Il collegamento fra imprese e Università nel campo della ricerca e della formazione. — Battaglia, A.—Valcamonici, R. (szerk.).
- OCSE 1983: *International Trade in High Technology Products. Empirical Approach*. Paris.
- OECD 1983: *Effectiveness of Regional Incentives to Industry*. Paris.
- Pagetti, F. 1989: Lombardia. Ulteriore crescita dell'integrazione regionale. — Landini, P.—Salvatori, F. (szerk.).
- Pavitt, K. 1984: Patterns of Technological Change: Towards a Taxonomy and Theory. *Research Policy*. 5.
- Piore, M.—Sabel, C. 1984: *The Second Industrial Divide*. New York, Basic Books.
- Riva, A. 1983: *Sviluppo ed innovazione nella piccola e media impresa*. Milano, F. Angeli.
- Rosa, G. 1982: *L'aggiustamento dell'industria italiana: aspetti settoriali, dimensionali, territoriali, 1970—1980*. Roma, Centro Studi Confindustria.
- Ruffini, G. 1984: Le politiche regionali per orientare le locazioni industriali: l'esperienza lombarda. — Lassini, A. (szerk.).

-
- Sabel, C. F. 1982: *Works and Politics. The Division of Labour in Industry*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tassiari, G. 1984: *Le trasformazioni dell'industria italiana negli anni 70. Analisi di risultati censuari*. Bologna, CLUEB.
- Wilkinson, F. (szerk.): *The Dynamics of Labour Market Segmentation*. New York, Academy Press.
- Zanetti, G. 1983: Struttura industriale ed efficienza del sistema economico italiano: linee evolutive ed aspetti programmatici. — *Economia italiana*. 6.

6. GENOVA – HANYATLÁS ÉS KIBONTAKOZÁS

ANGELO PICHIERRI

Történelmi előzmények

Genova fejlődéstörténetének egyik legkiválóbb elemzését *Fernand Braudel* munkáiban találhatjuk. Az anyagi civilizációkat tárgyaló nagyszerű könyvében (1979) az egyik legfontosabb fejezet Genova domináns európai pénzügyi pozícióit tekinti át. *Braudel* két alapvető tényezőre, a város földrajzi helyzetére és a külvilággal kialakított kapcsolataira vezeti vissza a város fejlődését.

Genova rendkívül kis méretű, védtelen tengerparti területen fekszik, hegyvidéki környéke sem nyújt védelmet számára. A tér és a nyersanyagok hiánya, a helyi piac korlátozott mérete, gyenge katonai-védelmi pozíciói a várost mindig arra kényszerítették, hogy a külvilággal – szűkebb és tágabb környezetével – a függőség és az uralkodás nehezen összeegyeztethető szintézisét valósítsa meg. Genova állandóan arra kényszerült, hogy vagy uralma alatt tartsa a világot vagy a jelentéktelenségbe süllyedjen.

A genovai gazdaság fejlődése elsődlegesen a hajózásra és a tengeri kereskedelemre alapozódott, mindig külsődleges hatások alatt állt, az európai országok erőbefolyásának és a tengeri kereskedelmi útvonalak változásának a függvényében alakult. A külső függés a gyáripár fellendülésének idején is fennmaradt, a nyersanyagokat a régió kívülről szállították, a helyi piac méretei továbbra is korlátozottak maradtak.

Az egységes Olaszország létrejötte után a genovai gazdaság fejlődésének motorja az erősen támogatott vas- és acélpár, valamint a hajógyártás lett. Az új iparfejlesztési programot az egeszülést követő-

en dolgozták ki, a stratégiát nagymértékben az ország akkori fővárosában, Torinóban hozott döntések határozták meg. Az új gőzhajóflotta már alapítása idején, 1845-ben is jelentős támogatást kapott, a *Rubattino* alapította gőzhajózási társaság finanszírozásában az állam is részt vett, elsősorban annak köszönhetően, hogy *Rubattinót* személyes barátság fűzte Olaszország első miniszterelnökéhez, *Cavour* grófhoz (*Macciò—Migliorino*, 1986). Az állam szerepe tehát Genova gazdasági fejlesztésében jelentős volt, támogatott, szervezett, finanszírozott és megrendeléseket biztosított. Ennek hatásai hosszú ideig befolyásolták a város fejlődését, nem egyszer fordította az állam e politikájával maga ellen a városi munkásságot (*Einaudi*, 1960).

A központi államhatalmon keresztül külső függés a Bécsi Kongresszustól napjainkig a genovai történelmi örökség alapvető eleme.

Az iparosítás első szakaszában, az I. világháborúval bezárólag Genova vállalkozói az állami erőforrások gátlástalan kihasználása révén az olasz iparban vezető pozíciókhoz jutottak. Az Ansaldo vállalat háború utáni csődje e stratégia és a genovai kapitalista nagyvállalkozók korszakának végét jelentette. Néhány év múlva a gazdaságot már az állami irányítású vállalatok uralták. Az 1930-as évektől, történelmi kompromisszum eredményeként, valamennyi feldolgozóipari vállalat állami kézbe került, a helyi vállalkozók pedig ennek fejében szabad kezet kaptak a kereskedelemben és a hajóiparban (néhány fontos hajózási tevékenység az állami IRI csoport által irányított holding, a Finmare tulajdonába került). Ily módon tehát a genovai ipar külső döntési központoktól és vezető köröktől (az IRI és holdingjai, a kormány) való függése intézményesült formát öltött. Míg a genovai állami vállalatok fejlődése töretlen és dinamikus volt, a külső függés hátrányait nem lehetett érezni, a hanyatlás éveiben azonban ennek következményei drámai valósággá váltak.

A genovai gazdaságtörténetben a depresszió, a hanyatlás és a stagnálás, az előnyök elvesztése a meglepetések korszaka volt. *Caselli* (1983) a genovai magánvállalkozásokat a gazdasági és a technológiai innovációk által nyújtott lehetőségek mellett elsikló, a kedvező adottságokat ki nem használó magatartással jellemzi, és ennek történeti gyökereit a Liguria Piemont általi bekebelezését szentesítő Bécsi Kongresszus idejéig vezeti vissza. Hasonló következtetésekre jut *Doria* (1969) is, aki Genova ipartörténetét dolgozta fel a Bécsi Kongresszustól az I. világháborúig. Megállapítása az, hogy a külső — állami — függés önmagában nem volt oka a hanyatlásnak, a gazdaság

belső struktúrája azonban úgy alakult, hogy később képtelen lett a válságra önálló választ adni.

A piemonti annexió után a genovai ipari vállalkozók — nagy nehézségek árán — alkalmazkodni kényszerültek az új helyzethez és az új határokhoz. *Doria* tényszerűen bizonyítja, hogy a liguriai vállalatok tovább folytatták hagyományos gazdasági együttműködésüket az olaszországi Pó-völgyi területekkel, a Földközi tenger keleti térségeivel, Latin-Amerikával és a Baltikummal.

Bár *Rubattino* már a múlt század közepén gőzhajókkal kezdett dolgozni, a legtöbb genovai hajótulajdonos még hosszú ideig csak vitorláshajókkal volt hajlandó szállítani. A genovai kereskedelmi kamara 1841-ben rámutatott, hogy „... a tengereken a szél hajtóerejét a kormányos a vitorla állításával úgy tudja hasznosítani, hogy a hajó sebessége a legoptimálisabb legyen, s így roppant nagy költségek takaríthatók meg... A gőzhajó kevésbé alkalmas eszköz, lévén a behajózott áruk általában nem igénylik a gyors szállítást” (*Doria* 1969). Még 1868-ban is heves viták folytak a két hajófajta jövőjéről, ennek következménye pedig a liguriai hajógyártó ipar stagnálása lett, a tradicionális hajóipar túlsúlyban maradt. A kivándorlásoknak köszönhetően a vitorláshajó-közlekedés 1876-ig még fejlődött, majd hanyatlásnak indult. 1880 és 1885 között a vitorláshajó-tulajdonosok több alkalommal fordultak a parlamenthez állami támogatásért és védelemért, kísérleteik azonban sikertelenek voltak.

A vitorláshajó melletti konok kitartás azt példázza, hogy a hanyatlás egy olyan magatartásformának a következménye, amely ragaszkodik a korábban bevált eszközök, képzettség alkalmazásához, még akkor is, amikor már egyértelműen láthatók ezek korlátai (*Pichiéri*, 1985).

Az olasz kormány ebben a vitában pozitív szerepet játszott. Helyesen mérte fel a helyzetet és több törvényt fogadtatott el a parlamenttel a gőzhajózás támogatására.

Időközben újabb problémák merültek fel. Mindenekelőtt a dokkok állapota vált kritikussá a városban. A kikötő helyzete a relatív hanyatlás tipikus példáját mutatta. A francia konzul 1845-ben ezt írta: „Röviden szólva, Genova nem hanyatlik, Marseille hanyatlásnak indult; Genova nem pusztult le, de Livorno prosperál, Genova még kereskedik, de Trieszt egyre jobban fejlődik. Azaz Liguria fővárosa a környező városok prosperitásának fényében a hanyatlás benyomását kelti” (*Doria*, 1969).

A genovai gazdaságtörténet egy másik furcsa jellegzetessége a genovai emberről, a fősvény, okos és számító vállalkozóról kialakult sztereotípiával ellentétes magatartásforma, a kockázatos, a bizonytalan üzleti döntések vállalása. *Doria* több példával is bizonyítja ezt. A Carosio Társaságot 1852-ben alapították az új gőzhengeres motorok gyártására, de négy év múlva már csődbe jutott, majd 1907-ben újjászervezték az akkor még nagy újdonságnak számító autókerék-abroncsgyártásra, vagy egy másik példa: a Hevea vállalat óriási karriert futott be a műgumigyártással. E sikerek egyik alapvető tényezője a helyi ipari és pénzügyi körök szoros együttműködése volt.

Mint bármely erős kulturális identitással rendelkező városban, Genovában is azt tapasztalhatjuk tehát, hogy a hagyományoknak nagy befolyásuk van a helyi szereplők gazdasági és politikai magatartására.

A mai helyzet és kiváltó okai

A mai genovai gazdaság valamennyi ágazata jelentős változásokon ment keresztül, időközben módosult a gazdaság szerkezete. A kedvezőtlen változások egyaránt érezhetők a város iparában, a kikötőiparban és a demográfiai mutatókban.

A genovai és a liguriai *ipar* egyik jellemzője a hanyatló iparágak (az acélgyártás, a hajógyártás) és a komoly piaci nehézségekkel küszködő ágazatok (olajfinomítás) túlsúlya. A másik sajátosság a nagyvállalati szféra, az állami irányítású nagyszervezetek dominanciája. A gazdaság néhány nagyvállalatba való koncentrálódása, a nagyvállalatok rugalmatlan irányítási viszonyai jelentik azokat a fő okokat, amelyekkel az 1970-es években megindult gazdasági visszaesést magyarázni lehet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem a teljes genovai ipar került válságba, vannak a városnak modern ágazatai is (elektronika, ipari automatika, repülőgépipar, gépi berendezések gyártása).

Első pillantásra a liguriai munkanélküliségi mutatók nem különböznek lényegesen a szomszédos régiók mutatóitól. 1985-ben a munkanélküliségi ráta Liguriában 8,5% volt a 10,6%-os országos átlaggal szemben. Az aktív keresők szerkezetét a terciér ágazat túlsúlya, a deindusztrializációs folyamatok érezhető hatása jellemezte. 1977 és 1985 között az ipari foglalkoztatottak aránya 32,1%-ról 25,2%-ra csökkent, Genova megyében a terciér szektor aránya 67,6% volt az olasz 51%-kal szemben (*Censis*, 1983; *ILRES—OSE—Regione Ligu-*

ria, 1987). 1961-ben ez az arány 50,8% volt (Olaszországban 30,7%), az iparban foglalkoztatottaké pedig 42,5% (az olasz átlag 54,4%) (Arvati, 1988).

A deindusztrializációs folyamatok már korábban elindultak. 1951 és 1961 között az ipari foglalkoztatottak száma 16%-kal csökkent Liguriában (Lombardiában pedig megduplázódott), 1961 és 1971 között 7,7%-os volt a csökkenés, a 70-es évtizedet csekély mértékű (0,4%-os) növekedés jellemezte (Caselli, 1983). Az 1971–81-es évtizedben a nagyvállalatok létszáma növekedett elsősorban. 1981-ben az ipari foglalkoztatottak 34%-a dolgozott 500 fő feletti ipari üzemekben, 25%-a 1 000 fő feletti vállalatokban (Florio—Capriati, 1986). 1971 és 1981 között a liguriai gazdasági szervezetek száma csökkent, miközben Olaszországban még mindig a gazdasági szereplők számbeli növekedése volt tapasztalható. Ugyanebben az időszakban a legjobban az 50 és a 499 fő közötti vállalatok száma csökkent, nagymértékű polarizáció jött létre a rendkívül nagy és az igen kicsi vállalatok között.

A változások másik irányát a vezető, döntéshozó csoportok Genovából való eltávozása jelzi, ami szintén nem új jelenség. 1919-ben a 200 legnagyobb olasz vállalat közül 32-nek volt a székhelye Genovában, 1927-ben 26-nak, 1948-ban szintén 26-nak, 1960-ban már csak 25-nek, 1968-ban pedig 18-nak. 1968 és 1978 között ez a szám változatlan maradt (Aiken—Martinotti—Strickland, 1984).

A II. világháborút követően Genova sorsa az állami ellenőrzésű vállalatoktól függött, mind mennyiségi, mind pedig kulturális szempontból. Az 1970-es évek elejéig a genovai vállalatok (pl. az Italsider) sok tekintetben az olasz ipar kirakatai voltak, a vállalatok magasan képzett vezető rétegei a viszonylag legújabb szervezési és kapcsolati formákat alkalmazták, a legkorábban vezették be az információs technológiákat az acélgégyártásba, társadalomtudományi kutatásokat kezdeményeztek stb. (Rouvery, 1983; Micheli, 1987).

Az 1973–74-es olajválság fontos fordulópont volt az acéliparban, a hajógyártásban és az olajszállító-iparban. Az acélipar sajátos helyzetben volt, a recesszió később kezdte éreztetni hatását (Genovában is), az olasz acélipari foglalkoztatottak száma a 70-es évek végéig emelkedett (Pichierra, 1986).

Más állami vállalatok (pl. az Ansaldo) sokkal kedvezőtlenebb helyzetben voltak a bizonytalan és inkonzisztens olasz energiapolitika és az atomerőmű-építésben bekövetkezett megtorpanás miatt. A környezetre veszélyes vagy környezetszennyező vállalatok — ezek

száma a városban és környékén jelentős — erős lakossági nyomás alá kerültek, tevékenységüket korlátozni kényszerültek vagy telephelyet változtattak.

Az 1980-as évek elején tudatosult, hogy a *kikötőipar* hanyatlása visszafordíthatatlanná válhat, ekkor fogalmazódott meg a később ismerttetendő fejlesztési stratégia. A visszaesésnek számtalan nyoma van. Az Olaszországból kiszállított több mint 3 millió tonna nagy értékű áru 90%-a az észak-európai kikötőkbe (fontossági sorrendben Rotterdamba, Hamburgba, Antwerpenbe, Dunkerque-be, Gentbe, Amszterdamba, Brémába és Le Havre-ba), 10%-a pedig Marseille-be és más kikötőkbe jut. Más olasz kikötők (pl. La Spezia és Livorno) sokkal kiterjedtebb szolgáltatásokat nyújtanak és alacsonyabb költségekkel dolgoznak, mint a genovai.

1978 és 1983 között a Genován keresztül zajló kereskedelmi forgalom látványosan zuhant. A közszükségleti cikkek, a tömegárúk és a nyersolaj forgalma abszolút mértékben is csökkent, a konténer- és a gördülő konténerforgalom emelkedett, piaci részesedése azonban csökkent (CAP, 1984). 1976 és 1985 között a ledolgozott munkanapok száma 960 ezerről 438 ezerre csökkent az ipari és a mezőgazdasági cikkek, 9 368-ról 6 342-re a szén és a nyersanyagok forgalmában (Arvati, 1988).

A hanyatlás azonban korántsem volt kiszámíthatatlan. Az olasz kikötőkről 1979-ben készült ILRES-jelentés (amelyik egyáltalán nem volt pesszimista) már kimutatta a legalább egy évtizede megindult hanyatlást. A jelentés egyetlen okot említett, a kohászatban lejátszódtó változásokkal indokolta a genovai kikötő forgalmának csökkenését (Beltrame—Carminati, 1979).

Minden bizonnyal a genovai vállalkozók is hasonló hibákat követtek el a helyzetelemzésben és a stratégia kidolgozásában, túlzottan kedvezőnek értékelvén a kikötő konténerforgalmának növekedését a 60-as években. 1971-ben a kikötő 127 000 TEU (a konténerforgalom mértékegysége) forgalmat bonyolított le, Hamburg 122 760 és Rotterdam 402 000 forgalmával szemben. 1984-ben azonban Genova forgalma 298 000 TEU, Hamburgé 1 703 000 TEU és Rotterdamé 2 515 000 TEU volt. Ha az 1971-es adatokat 100 egységnek tekintjük, a genovai forgalom 234 egységnyire, a hamburgi 874, a rotterdami 683 egységnyire nőtt (GTO, 1985).

A konténerforgalom fejlesztésének egyik nehézsége az üres területek hiánya a városban, azonban fontos tényezőnek kell tekintenünk azokat a korlátokat is, amelyek a kikötőt működtető különböző sze-

replők rossz együttműködéséből keletkeznek. Erre példa a Grendi-Tarros vállalat működése. A helyi cég a 60-as évek végén konténerszállítási beruházásokba kezdett, számtalan újítást vezetett be a kikötői infrastruktúra hiányosságainak ellensúlyozására. Később a cég La Spezia-ba tette át székhelyét, ahol sokkal kedvezőbb feltételeket talált.

A 80-as évtized elején Liguria népességsökkenése olaszországi rekordot ért el, és kevés európai régiónak voltak hasonlóan kedvezőtlen mutatói. Ez egy hosszan tartó folyamat végeredménye volt. Caselli (1983) a demográfiai fordulópontokat a következőkben látja: 1956 — a természetes szaporodás, a régióba bevándoroltak körében tapasztalt magas születési arányszám miatt, pozitív lett; 1965 — a bevándorlás üteme lefékeződött; 1970 — a természetes szaporodás, a népesség előregedése miatt, negatívra fordult. 1971 és 1981 között az állandó népesség száma az egész régióban csökkent, Genova város lakosságának 6,6%-át veszítette el. 1985-ben a 65 év feletti népesség aránya Lombaridában 12,5%, Piemontban 15,6%, Liguriában 18,8% volt. Ugyanebben az évben Lombaridában ezer lakosra 8,6, Piemontban 7,6, Liguriában 6,4 élveszületés jutott.

E demográfiai trendeknek mély gyökerei vannak, különböző tényezők alapján eltérően is lehet értékelni azokat. A jelenlegi helyzet szempontjából a 80-as évek elején kibontakozó irányzatot a városok hanyatlásával lehet magyarázni. Az ezt kritizáló álláspont képviselőinek figyelmét fel kell hívni arra, hogy hasonló folyamatok játszódtak le Európa más, Genovához hasonlóan kevésbé eredményes kikötővárosaiban is (Monteverde, 1984). Általában véve a demográfiai visszaesés fogalma önmagában félreérthető, a kérdéssel foglalkozó egyik kiváló összeállítás (Teitelbaum—Winter, 1985) tíz különböző értelmezést sorol fel. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a liguriai népesség előregedése olyan társadalmi szerkezetet hoz létre, amelyben a gazdasági és a társadalompolitika az idősebb korosztályokra koncentrál majd. Az idősebb korosztályokhoz jobban igazodó életmód, fogyasztási formák és szolgáltatások jöhetnek létre (Caselli, 1983). Ha ez így történne, akkor a válság a fiatalabb korosztályokat sújthatja mélyebben.

Az életmód és életforma alakulását kedvezőtlenül befolyásoló másik tényező a kétféle liguriai lakos eltérő életmódjában az utóbbi időben egyre nyilvánvalóbbá váló különbség, az egyik az aktív dolgozó vagy a helyi nyugdíjas, a másik pedig a más régióban lakó, de nyaralóval Liguriában rendelkező vagy a végleg ide telepedett nyugdíjas,

aki anélkül használja a területet és veszi igénybe a szolgáltatásokat, hogy aktívan hozzájárulna a régió fejlődéséhez (Caselli, 1983).

Az iparpolitika szereplői és kapcsolataik

Az iparpolitika fogalma régtől fogva viták középpontjában áll (Formengo, 1986). Nem feladatunk e vitákban állást foglalni, célunk elsődlegesen az, hogy elemezzük a regionális iparpolitikára hatással lévő szereplők és tevékenységek jellemző vonásait. Egy vállalat vezetése az iparpolitika szereplője, amennyiben döntései hatással vannak a régió iparának alakulására. Elemzésünk csupán a kikötőipar szereplőit fogja át, bár tisztában vagyunk azzal, hogy ennek sajátosságai némiképp különböznek a hagyományos ipar tulajdonságaitól.

Elemzésünk három szereplői körre, az iparra, a kikötőre és a helyi kormányzatra terjed ki. Természetesen más szereplők is jelen vannak, például a helyi egyházi szervezetek, pénzügyi körök, egyéb tulajdonosok, az ő szerepük — bár nem elhanyagolható — a kikötőiparban nehezebben értelmezhető.

Ahogy már említettük, a *genovai ipar* éles kis- és nagyvállalati polarizációt mutat. E vállalatok két jól elkülönülő, ugyanakkor több ponton egymáshoz kapcsolódó gazdasági áramkört alkotnak. Az elkülönülés egyik bizonyítéka, hogy a nagy állami vállalatok beszerzései csekély mértékben érintik a liguriai vállalatokat (Caselli, 1983; Comitato Pubblici—Privati, 1986). A liguriai kisvállalatokat ezért nem jellemzi az a dinamizmus, ami Olaszország más régióiban tapasztalható, de nem alakult ki egy-egy nagyvállalat körül sem az a beszállító kisvállalati kör, ami például a Fiatot jellemzi Piemontban. Ez a helyzet azonban nem szükségszerűen előnytelen, hisz az elkülönülés miatt az egyik vállalatcsoport válsága nem érinti közvetlenül a másikat.

A liguriai kis- és középvállalatokról készült átfogó vizsgálat azonban több kedvező vonásra is rámutatott: a liguriai kisvállalatok nyitottak az olasz régiókra, az értékesítés területileg diszperz, sok kisvállalat egyetlen fogyasztónak szállít már évek-évtizedek óta, különösen magas a versenyképes kisvállalatok aránya, a vállalatok 28%-a vezető piaci pozíciókkal rendelkezik szűkebb ágazatában. Másrészt a vizsgált vállalatok 30%-a említette a termékei iránti csökkenő keresletet, panaszkodott elavult termékstruktúrájára (Galletta, 1985).

A vállalkozói érdekeket képviselő szövetségeknek és társulásoknak hagyományosan jelentéktelen szerepük volt Genovában, mivel a genovai üzletember általában a nemzeti szövetségek csúcsszerveiben viselt fontos tisztségeket. Az 1980-as évtized azonban kivétel volt, az ipartestület élére a legbefolyásosabb magánvállalkozó, *Garrone* került, ekkor lendült fel a kereskedelmi kamara tevékenysége (különösen a terciér szektorban) a tipikus genovai kereskedő arisztokrata, *Cauvin* irányításával.

A kis- és középvállalatok még mérsékeltnek mondható teljesítménye, az üzleti társulások és szervezetek viszonylagos gyengesége, a nagyvállalatok szerepének fokozódása egyértelműen azt mutatja, hogy a genovai iparpolitikának ez utóbbiak a legfontosabb szereplői. Az állami vállalat már a döntéshozás pillanatában hatást gyakorol gazdasági környezetére, ha a vállalat központja Genovában van, a befolyás a régió kívülről irányított vállalatok esetében természetesen kissé lassabb.

A szakszervezetek nem tekinthetők az iparpolitika fontos befolyásoló erejének. A megrendült vállalatokban a szokványos magatartást követték, mindaddig védték a korábbi állapotokat, amíg a válság már nem vált nyilvánvalóvá, a válságmenedzselés szakaszában pedig arra törekedtek, hogy a válság közvetlen munkavállalói hatásait minimalizálják. Az állami vállalatokban – a modern kapcsolati viszonyok és korábbi hagyományai miatt – a szakszervezetek a neokorporációs formák irányába mozdultak el. Ezt bizonyítja az a megállapodás is, amelyet 1986-ban írtak alá az IRI és a szakszervezetek képviselői. Genovára ez nagy hatással volt, hiszen az IRI-vállalatok túlsúlyban vannak. A dokumentum közös bizottság felállítását írta elő ipari munkahelyek létesítésének kidolgozására, ennek kedvező hatása azonban még nem érzékelhető.

A genovai *kikötőt* 1903 óta a Kikötőtársaság irányítja. Elnökét, a kereskedelmi hajózási miniszter és a minisztertanács javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki. A Társaság tanácsában a kikötő működésében érintett szervek és szervezetek (Liguria régió és Genován kívül például Milánó és Torino városok és megyék is) képviseltetik magukat. A tanács fő feladata az, hogy összehangolja a különböző érdekeket és szervezze az együttműködést. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy e funkcióit nem mindig sikerül eredményesen gyakorolnia, bizonyos szereplők hosszú idő óta különleges pozíciókat szereztek, a döntések az ő jóváhagyásuktól függenek. Úgy tűnik, hogy bár a közösségi javak szállításának kedvezőek a feltételei, a genovai

kikötő történetében ezt soha nem vették figyelembe. Emiatt maradt fenn a kikötő gyenge infrastruktúrája, nem fejlődtek szolgáltatásai, a kikötő hasznot húzott a múltjából, azonban ezek az előnyök fokozatosan megszűntek, a technikai változások és más kikötők fejlődése növelte a genovai dokkok használóinak szabadságfokát más kikötők igénybevételére.

A kikötő működtetésében jelenleg résztvevő szervezetek együttműködése elég differenciált. Ez az állapot sem mentes történelmi előzményektől. A hajótulajdonosok és a kereskedelmi szféra merev elkülönülése már a XIX. században megtörtént. Ekkor vált szét a kereskedelmi és az utashajózás is.

A genovai hajózási vállalkozók, valamint kereskedők hagyományosan csekély együttműködési készséget mutatnak, ezt igazolja például az a tény, hogy a hajótulajdonosok 1949-ben önálló kereskedelmi társulásra léptek, vagy azok a nehézségek, amelyek közepette sikerült megszervezni a kikötő új szervezeti struktúrájához illeszkedő képviseleti rendszert.

A kikötőben tevékenykedő társaságok együttműködési készségeinek hiánya egyértelműen az egyetlen kollektív szerveződés, a Kikötői Dolgozók Társasága malmára hajtotta a vizet. A tulajdonosok és a munkavállalók szembenállása már a múlt század elején megfigyelhető volt. A társaság 1929-ben alakult és monopóliumra tett szert a bes és kirakodásban, amit az 1942. évi Hajózási Törvény szentesített is.

A genovai *helyi önkormányzatok* három típusba sorolhatók: Genova város, Genova megye és Liguria régió önkormányzatai alkotják a közigazgatási szereplők körét. A három önkormányzat jogosítványai átfedik egymást, szoros kapcsolatot tartanak fenn és mindegyiknek vannak közvetlen kapcsolatai a központi kormányzattal, ez egyben azt is jelenti, hogy a közöttük lévő munkamegosztás nem egészen letisztult. Ezt tetézi az Olaszország-szerte tapasztalható településfinanszírozási válság, a helyi önkormányzatok pénzügyi autonómiájának hiánya és központi kormányzattól való függése.

Az 1970–80-as években az önkormányzatoknak gyenge szerepük volt az iparpolitika alakításában. Befolyásuk korlátozott volt, különösen azokban a régiókban, ahol a nagyvállalatok diktálták az iparpolitika kidolgozását. Genovában és Liguria régióban az önkormányzatok hitelét és teljesítőképességét botránnyok és helyi politikai csetepaték is rombolták.

A helyi önkormányzatok közül a legfontosabb iparpolitikai programot a genovai önkormányzat dolgozta ki a 70-es évek végén. A vá-

rosi tanács korábban és gyakran közbelépett, ha a város kritikus helyzetbe került. A 70-es évek végén a tanács területhasznosítási programot dolgozott ki az ipartelepítések befolyásolására és a működő iparvállalatok kitelepítésének megakadályozására (Comune di Genova, 1981). E terv azonban rosszul mérte fel a deindusztrializáció városi gazdaságra gyakorolt hatásait és következményeit, mert — a korábbi gazdaságfejlesztési gyakorlatot figyelembe véve — alapvetően azzal számolt, hogy nagyméretű területekre lesz majd szükség a munkaerőigényes ágazatok letelepítéséhez.

Az utóbbi néhány évben megfigyelhető, hogy a helyi önkormányzat nagy igyekezettel próbál a városfejlesztésben partneri kapcsolatokat kialakítani a gazdaság különböző szereplőivel.

A genovai gazdasági és társadalmi folyamatokat kívülről szemlélve mindenekelőtt a különböző érdekkörök és -csoportok kölcsönös elszigetelődése, egy vezető integráló szerv-szervezet hiánya és a társulások (iparszövetségek) gyenge befolyása a legfeltűnőbb jelenség. A helyi társadalmat leginkább a diszsonancia, a megosztottság, az elszigeteltség fogalmaival lehet leírni (Cavalli, 1965; Carezzano—Della Casa—Paternostro, 1984; Macciò—Migliorino, 1986). Merőben más a helyzet Piemontban, ahol a sok kisvállalat egy központ körül hierarchikus rendbe szerveződött, vagy Emilia Romagnában, ahol a kisvállalatok és -szövetkezetek egymást szorosan összekötő kooperációs hálózatokat alakítottak ki, a politikai pártok, a helyi önkormányzatok, a kereskedelmi szervezetek és a szakszervezetek egyeztetett akciókat szerveznek.

A gazdasági szerkezet elemzése során már említést tettünk a genovai kis- és nagyvállalatok gyenge kapcsolatairól. Az integráció hiánya tapasztalható a kikötő és a városi ipar működésében is. Az iparfejlődés 1914 előtti szakaszához képest a kikötő egyeduralomra tört, tudatosan igyekezett elszigetelődni az ipartól. Ez az általános felfogás többször vezetett felesleges párhuzamosságokhoz. A korai 60-as években a Finsider például — nem kis erőfeszítések árán — külön kikötőt épített Corniglianóban acélüzeme számára a funkcionális autonómia jegyében, ami jól illusztrálja a genovai kikötői szervezet és a modern üzleti világ elkülönülését.

Teljesen egyértelmű, hogy a genovai gazdaság számára meghatározó kormányzati és integráló szervezetek Genován kívül találhatóak. Az is nyilvánvaló, hogy a központi kormány helyi szerveinek gyengesége miatt az iparvállalatok extrém megoldásokhoz kénytelenek folyamodni, például a genovai bíboros közbenjárását kérni. Mindezek

miatt rendkívül fontosak és figyelemreméltóak az együttműködést koordináló szervezet létrehozására tett lépések.

A gazdasági visszaesés megállítást célzó stratégiák két fő csoportba sorolhatók:

- a) válságmenedzselési programok: a visszafordíthatatlan folyamatok költségkímélő felszámolása,
- b) a folyamatokat megváltoztató offenzív stratégiák.

E két stratégia nem zárja ki egymást, ugyanaz a vállalat különböző időszakban mindkét programcsomagot hasznosíthatja. Ha egy vállalat bizalma megrendül a helyi gazdaság iránt, igyekszik attól elszakadni. Ilyen lépésre — a városból való távozásra — szánta el magát a Musso Hajótársaság és a Garrone Olajfinomító Vállalat. A Garrone eset arra is jó példa, hogy miként lehet ezt az elégedetlenséget nagy propagandakampánnyal a vállalat javára fordítani. Hasonló fogással élt a Finmare is, amikor lemondott a genovai kikötő használatáról, és ugyanezt tették azok a nem genovai székhelyű magán-acélipari vállalatok is, amelyek üzemüket Corniglianóba helyezték.

Válságmenedzselő stratégiát mindenekelőtt a legjobban megintott hajóépítő és acélipar alkalmaz. A hanyatlás szükségszerűen későn következett be. A nagy olasz acélipari társaság, az Italsider a válságra három fő területen reagált:

- Gyors és átfogó technológiai és szervezési változtatásokat hajtott végre az európai versenyképesség megőrzése céljából;
- Diverzifikálta tevékenységét. A diverzifikációval korábban már a német acélipar is sikereket ért el. Az olasz acélipar azonban a diverzifikáció egy sajátos megoldását választotta. Mivel a Nuova Italsider a Finsider csoport és az IRI tagja, ez a nagy vállalatkomplexum már önmagában is diverzifikált vállalati forma. Az Italimpianti gyárépítő és -szerelő vállalat az Italsiderrel együttműködve két új vállalatot alapított: a Sidercad az ipari építkezéseknél alkalmazott innovatív technikák fejlesztésére szerveződött konzorcium, a NITCO új üzemépítési módszerek meghonosításával foglalkozik;
- Végül, az Italsider több külső magánvállalatot vásárolt meg, szerzett részvénytöbbséget. Ezeket a vállalatokat saját tevékenységébe integrálta és ezáltal az olasz acélipar korszerűsítésének legsikeresebb programját valósította meg.

Ezek a válaszok azonban nem bizonyultak elég sikeresnek. Tanulmányunk írása idején az Italsider/Finsider újabb válság elé néz, ami az olasz és a genovai acélipar további drasztikus visszaesését ered-

ményezheti. A depresszióra adandó válaszok túl későn fogalmazódtak meg, amikor a külső tényezők hatásai már megváltoztathatatlanok voltak, a belső tartalékok pedig már kimerültek.

Annak esélye, hogy a korábbi liguriai és genovai acélipar egy kis része megmaradjon, a Ligurián kívüli vállalkozóktól függ. A corniglianói üzem is csak azért maradhatott talpon a mély válság ellenére, mert az Italsider közbelépett. A régió kívüli vállalatok azonban csak abban az esetben cselekednek, ha a siker reménye egyértelmű.

A második stratégiai változat alkalmazásának tipikus példája a kikötő újjáépítési terve, az 1984-ben kiadott kék könyv (CAP, 1984). Az egyre növekvő forgalomcsökkenésre – amely 1983-ban érte el mélypontját – válaszul e terv programot fogalmazott meg a kikötő újjászervezésére, a hatékonyság fokozására és Genova piaci pozícióinak megerősítésére. A forgalom növelését a nemzetközi munkamegosztás változásaira alapozta, a Mediterrán térség erősödő gazdasági pozíciójából indult ki (Európa e vidéke az 1950–60-as években még perifériának számított) (Caselli, 1983).

A kék könyv háromszintű szervezési struktúrát javasolt. A CAP konzorcium jelentette az „intézményi” szintet, a Porto di Genova korlátolt felelősségű társaság a „stratégiai” szintet, a harmadik, „működési” szinten pedig különböző szolgáltató szervezetek helyezkedtek el. A Kikötői Dolgozók Társasága a második és a harmadik szinthez kapcsolódott. A CAP elnökének e stratégiája a bonyolult szervezeti felépítés miatt nem volt képes az elkerülhetetlen forgalomviSSzaesést jelentősen mérsékelni, szemben az acél- és a hajóépítő iparral, ahol a termelÉscsökkentést jelentős növekedés váltotta fel. A foglalkoztatottak száma is nagy mértékben csökkent, csak a 90-es évek elejére prognosztizált a terv némi növekedést.

A reorganizációs program a kikötőben tevékenykedő szervezetek nagyfokú egyetértését igényli, ezért minősül kockázatosnak és veszélyesnek a kikötői konzorcium és a kikötőmunkások társaságának küzdelme 1986–87-ben. A konfliktus akkor robbant ki, amikor a konzorcium vezetése munkaszervezési változtatásokat akart bevezetni, ilyen ügyekben korábban teljes autonómiája volt, most azonban képtelen volt elképzeléseit elfogadtatni a vállalatokkal. Le kell szögeznünk, hogy ez esetben nem egyszerűen az alkalmazottak munkahelyvédő küzdelméről, hanem a helyreállítási program stratégiai irányvonala elleni fellépéSről van szó. Egyrészt a *D'Alessandro*-terv fő célkitűzéseit mindenki kedvezően fogadta, másrészt viszont a terv gyakorlati megvalósítását szolgáló irányítási struktúraterV támadások

kereszttüzebe került. A nagy nehézségek árán létrejött megállapodást az egyik fél, saját érdekeit szem előtt tartva, megszegte.

A megállapodásban rögzített karkedvezményes nyugdíjaztatás tompíthatja a jövőben a konfliktusokat, a végeredmény ez esetben is a létszámcsökkenés lesz. Azonban ez a megoldás sem mentes a várható kockázatoktól, hisz a szakképzett munkaerőt a jövőben egy hanyatló iparágban nem lesz könnyű pótolni.

A genovai kikötő újjászervezése a program megjelenése óta zökkenőkkel folyik, bár a kikötői konzorcium időnként igen optimista nyilatkozatokat tesz. A kikötőmunkások társasága azonban nehezen tűri a költségek növekedését, az elavult kikötői infrastruktúra miatt megromlott munkakörülményeket.

A konzorcium és a társaság hosszú küzdelmében 1987-ben furcsa elemek jelentek meg (*Vezzoso*, 1987). Egyre gyakoribbá vált, hogy a szereplők — jól begyakorlott csalással élve — úgy tettek, mintha lemondtak volna bizonyos változatok nyilvános megvitatásáról, mintha elfogadták volna, hogy az efajta magatartás csak költségpazarlás. A konfliktus általában a kölcsönös bizalom megszűnéséből keletkezik, ami hatással van az aktív konszenzusra alapozott stratégia további sorsára is.

1983 óta az állami iparvállalatok is több elképzelést dolgoztak ki Genova „újraiparosítására”, e programok is a második stratégiatípusba tartoznak. E programokat Genovában ugyan vitára bocsátották, szellemiségük azonban a régió kívüli döntéshozók felfogását tükrözte. Az ún. *Prodi*-program (az IRI elnökéről kapta nevét) nem javasol mást, csupán a meglévő ágazatok (pl. az elektronika) és néhány új (tercier és infrastrukturális) tevékenység fejlesztését.

Az e tervek alapjául szolgáló helyzetelemzés, az erre épített fejlesztési elképzelések, ahogy már említettük, egyértelműen a liguriai ipar negatív vonásait erősítették: fennmaradt az állami vállalatok és a helyi cégek közti mély szakadék, a kis- és középvállalatok dinamizmusát nem sikerült fokozni. E kezdeményezések szembetűnő hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyják a helyi vállalkozói erőforrásokat, nem is törekszenek azok megerősítésére, mivel felfogásuk szerint egy régióban egy vállalat a régió múltjából kíván táplálkozni (*Richardson*, 1978). Bizonyos sikerek ugyan születtek a már működő vállalatok részleges racionalizálásából és modernizálásából, azonban igen kevés új vállalat jött létre.

Úgy tűnik, hogy a genovai körzet nagyvállalatai nem vállalták azt a kisvállalkozás-gondozó szerepet, amire Piemontban számtalan pél-

dát találhatunk. Még a múlt században az volt a jellemző Genovában is, hogy az állami vállalatokban dolgozó mérnökök és vezetők sorra alapították magánvállalkozásaikat, ma már az a tipikus, hogy az állami vállalatoknál tevékenykedő, más régiókból Liguriába települt vezetőréteg tartózkodik a helyhezkötetést is jelentő magánvállalkozástól. Ezt a feltételezést támasztja alá az a vizsgálat, amely arra mutatott rá, hogy Genovában és más hanyatló térségben a megújulás, az innováció inkább kötődik a helyi erőkhöz, mintsem a kozmopolita típusú vállalkozásokhoz (*Guerin—Outrequin*, 1986). Több új fejlett szolgáltató vállalatot alapítottak nagyvállalatoktól eltávozott genovai mérnökök.

A legnagyobb propagandát kapott magánvállalkozói programot *Garrone* dolgozta ki „Viva Genova” címmel. E program az olajfinomító ipar által elhagyott területek újrahasznosítását fogalmazta meg. A koncepció sok eredményt nem hozott, kidolgozói a helyi kormányzat tehetetlenségét okolják ezért.

A helyi önkormányzatnak az említett stratégiai típusokban nincs döntő szerepe. Még a válságmenedzselésben való részvétele is érintőleges. Annak ellenére ez az általános megállapításunk, hogy néhány régió kormányzata megpróbálkozott a válságmenedzseléssel (l. például Valle d’Aosta autonóm régió szerepvállalását a helyi acélipar megmentésében). Nem becsülhetjük azonban le a helyi kormányzatok feladatait és partneri szerepkörét a helyi gazdaságfejlesztésben, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az e szerveknél felhalmozott tudást és szakismeretet. Liguria régió gazdaság- és társadalomkutató intézete, az ILRES, alkalmas tervek és javaslatok kidolgozására, tanácsadásra; Olaszország többi régiója is rendelkezik hasonló intézetekkel.

Gevonában viszonylag szép számban található az „újraiparosítást” támogató ügynökségek és irodák. Ezek vagy kommunális pénzintézetek (például a FILSE, a Liguriai Gazdaságfejlesztési Pénzintézet) vagy magán pénzügyi szervezetek (például a Genova és S. Giorgio Bank, amelyet a kikötői szervezetek alapítottak 1983-ban) vagy állami pénzintézetek (például az SPI, az IRI által az új vállalkozások támogatására létrehozott pénzügyi társaság). E szervezetek kettős céllal működnek, egyrészt pénzügyi erőforrásokat mozgósítanak, másrészt részt vesznek az újraiparosítási programok kidolgozásában, a helyi vállalkozások támogatásában. Az első célkitűzést könnyebben tudják megvalósítani, a második feladat elég nehéznek bizonyult.

Két másik szervezet: a Genovai Üzleti Innovációs Központ (BIC) és a Liguriai Technológiai Fejlesztési Központ (DITEL) szintén az új vállalkozások és vállalkozók támogatását szolgálja, működésük fő iránya azonban a csúcstechnikák és -technológiák elterjesztése a Szilícium-völgy mintájára. A helyi önkormányzat mindkét szervezetben képviselteti magát.

Ha előbbi elemzésünk helytálló, akkor kijelenthetjük, hogy a gazdaság különböző szereplői közötti kooperációt igénylő stratégia megvalósításának fő korlátja a szereplők egymás közti hagyományos elszigeteltsége. Ebből a szempontból az említett ügynökségek, szervezetek szerepe nemcsak céljaik, hanem sokkal inkább az együttműködési viszonyokat erősítő tevékenységük miatt nagyon fontos. Az utóbbi években több konzorcium is szerveződött: információs és szolgáltatási központok, kutató-fejlesztő társulások stb., ezek is az iparpolitika partnerei, az együttműködések láncszemei lettek.

Említettük már, hogy az IRI-megállapodás egy területi vegyesbizottság felállítását határozta el. Egy másik — sokkal érdekesebb — példa a legnagyobb közösségi és magánvállalatok vezetői által létrehozott közösségi és magánbizottság (1986-ban 3 magán- és 5 köztulajdonban lévő vállalat volt a tagja). Ez a bizottság a klub és a társaskör között félúton helyezkedik el, nem rendelkezik döntési kompetenciával, a tagvállalatok igazgatói azonban kölcsönösen egyeztetett megállapodásaikat mindig kényszerrel betartják. A bizottság eddig két jelentősebb kutatást is finanszírozott, az egyik a nagy- és a kisvállalatok kölcsönös függőségi viszonyait vizsgálta (Comitato Pubblici—Privati, 1986), a másik pedig a genovai identitás szcenárióját dolgozta ki a válságból való kilábalásra (Censis, 1988). Az első kutatás eredményeit a vállalati beszállítások racionalizálási intézkedéseinek kidolgozásában már hasznosították, a második vizsgálat végkövetkeztetése a koordináció, a kooperáció és az integráció életbevágó fontosságát hangsúlyozta.

Következtetések

A gazdasági hanyatlás jelenlegi szakaszának elemzéséből több következtetést fogalmazhatunk meg:

a) Mind a vállalatok, mind a regionális szervek túlzottan későn jutottak el a válság felismerésére, noha a hanyatlás jelei már korábban megmutatkoztak.

b) A visszaesés megállítása, a folyamatok megfordítását és az új iparfejlesztést szolgáló stratégiák kidolgozását és végrehajtását nem elsődlegesen a pénzügyi erőforrások és az ipari know-how-k hiánya korlátozza. A jövedelem és banki statisztikák azt mutatják, hogy a városban jelentős pénzforrások vannak (*Arvati*, 1988). A nagyvállalatok szakemberállománya jól képzett. Azonban sem a pénzügyi lehetőségek, sem a szakmai adottságok nem voltak képesek a vállalkozások fellendítésére Genovában. A vállalkozásfejlesztés kívülről ösztönzött alternatívája problematikusnak tűnik.

c) A város belső szervezeti és piaci nehézségei ellenére a genovai ipari szereplők – talán először – a kommunikációs, integrációs és együttműködési formák kialakítására törekuszenek. Ez a múlttal való szakítást jelzi, s a város fejlődése szempontjából ennek van talán a legnagyobb jelentősége. A 70-es évek elejéig a város ipara (amelynek alapjai az I. világháborút követő depresszió fordulópontján jöttek létre az állami ipar dominanciája mellett) olyan arculattal rendelkezik, amelyet *A. Bagnasco* (1986) találóan „kozmpolita függőségnek” nevez. Ez az ipari struktúra merőben más, mint a Harmadik Olaszország ipari körzeteié, ahol a termelők, a kereskedők, a politikai és önkormányzati szervek sűrű, szövevényes hálózatai fejlődtek ki.

A genovai kereskedelmi és hajózási társaságok (a legkisebbek kivéve) akcióterületei szükségszerűen túllépik a helyi közösség határait. Az állami vállalatok menedzserrétege stratégiai döntéseiben országos szervezetektől függ, s mivel soktelephelyes vállalatokban dolgoznak, tevékenységük inkább országos, mintsem regionális keretek között zajlik. Bizonyos vállalatok igyekeztek meghatározó pozíciókra szert tenni, ez azonban nem jelentette a város határainak a kitágítását.

Az IRI-hez tartozó vállalatok távolról sem olyan hatalmas méretűek, mint például a piemonti gépkocsiipar, amely szigorú ellenőrzés és irányítás alatt tudja tartani a régió társadalmi és gazdasági folyamatait. Genova gazdasági struktúrája történelmi kompromisszum eredménye: az állami vállalatok monopolizálhatták az ipart, ennek fejében a helyi polgárság és képviselői megkapták a kereskedelmet. Ebben a helyzetben a helyi kormányzat és az ipari vállalatok csekély nyomást gyakoroltak egymásra. Genova csupán fizikai teret jelent a kívülről irányított vállalatok számára. A társadalmi integráció minimumát a „nagy családokra” (amelyek tagjai gyakran állami nagyvállalati vezetők) és a bíborosra bízta. Ez Genova társadalmi jelleg-

zetességének kulcsa. A várost gyakran illették a tartózkodó, a hallgatag jelzőkkel.

Ma a válság, a hanyatlás nagyon sok vállalatot sodort nehéz helyzetbe, a gazdasági élet számtalan szereplője jutott olyan pontra, hogy a továbbélésre nincs esély. A politikusoknak és a helyi önkormányzatnak újra kell gondolniuk stratégiájukat. A korábbi gyakorlat távol állt a szervezeti együttműködés neokorporációs válfajától. Integrálóképes szervezet hiányában — hisz a helyi önkormányzat e feladat ellátására túlzottan gyenge — a hagyományos gazdasági szereplőknek kell az együttműködés összehangolására vállalkozniuk. Ez kétségtelenül paradox helyzet, a túlélésért küzdő gazdasági szervezetek eddig soha nem gyakorolt funkciókat kénytelenek magukra vállalni. A kooperáció lehet az egyetlen gyógyír akkor, amikor már nehézkessé válik a szereplők spontán összjátéka, amikor az örökölt erőforrások és a megszerzett piaci pozíciók meggyengülnek. A genovai kikötő példája azt bizonyítja, hogy sikertelen minden változtatási szándék és kísérlet, ha nincs megfelelő szervezet és hiányoznak az átalakulás szervezési eszközei.

Irodalom

- Aiken, M.—Martinotti, G.—Strickland, D. 1984: Industrial development, sectoral change and urban hierarchy in Italy. Paper prepared at the Mid-Continental Regional Science Association, 16th Annual Meeting. Chicago.
- Arvati, P. 1988: *Oltre la città divisa. Gli anni della ristrutturazione a Genova*. Genova, Sagep.
- Bagnasco, A. 1986: *Torino. Un profilo sociologico*. Torino, Einaudi.
- Braudel, F. 1979: *Civilisation matérielle. Economie et capitalisme (XV—XVIII siècle). Les temps du monde*. Paris, Librairie Armand Colin.
- Beltrame, F.—Carminati, M. 1979: *I porti liguri nel sistema dei traffici nazionali e internazionali*. Genova, ILRES.
- CAP (Consorzio Autonomo del Porto di Genova) 1984: *Linee programmatiche per lo sviluppo del porto di Genova*. Genova.
- Carezzano, I.—Della Casa, E.—Paternostro, M. 1984: *Le buone società. La Liguria*. Genova, Costa e Nolan.
- Carlucci, M. 1987: *Il sistema industriale della Liguria*. Bologna, Il Mulino.
- Caselli, L. 1983: *Industria e servizi in un'economia matra. Il caso della Liguria*. Milano, F. Angeli.
- Cavalli, L. 1965: *La città divisa*. Milano, Giuffrè.
- Censis 1983: *Liguria: società, economia e istituzioni locali nella transizione*. Milano, F. Angeli.

- Censis 1988: *Genova: alla ricerca di un'identità*. Genova, Comitato Pubblici—Privati.
- Cipolla, C. M. (szerk.) 1971: *The Economic Decline of Empires*. London, Methuen.
- Comitato Pubblici—Privati 1986: *Indagine sulle interdipendenze tra grandi e piccole medie imprese genovesi*. Genova.
- Comune di Genova 1981: *Il Comune e la crisi industriale. Genova 1975—1980: note e memorie su un quinquennio difficile*. Genova.
- Doria, G. 1969: *Investimenti e sviluppo economico a Genova alla vigilia della prima guerra mondiale*. Milano, Giuffrè.
- Einaudi, L. 1960: *Cronache economiche e politiche di un trentennio (1893—1925)*. Vol. 1. Torino, Einaudi.
- Florio, M.—Capriati, M. 1986: *Grande imprese e sviluppo endogeno nei sistemi locali*. — *L'industria*. 4.
- Fornengo Pent, G. 1986: *La politica industriale in una economia aperta*. Torino, Loeschner.
- Galletta, I. 1985: *Problemi e prospettive del sistema industriale ligure*. — *Studi e notizie Iles*. 2.
- GTO (Genoa Terminal Operators) 1985: *Progetto di rilancio della portualità dell'Alto Tirreno*. Genova.
- Guala, C. 1975: *Imprenditori e contesto socio-politico: alleggiamenti e comportamenti*. — Guerci, C. M. (szerk.).
- Guerci, C. M. (szerk.) 1975: *La piccola e media impresa. Il caso della Liguria*. Milano, F. Angeli.
- Guerin, A.—Outrequin, Ph. 1986: *Innovations sociales dans les services et développement regional en Lorraine*. Bruxelles, Fast.
- ILRES—OSE—Regione Liguria 1987: *Primo rapporto sulle tendenze dell'economia e della società ligure*. Milano, F. Angeli.
- Macciò, M.—Migliorino, G. 1986: *Il porto frainteso*. Genova, Costa e Nolan.
- Martinotti, G. 1981: *The illusive autonomy: central control and decentralization in the Italian local financial system*. — Sharpe, L. J. (szerk.).
- Micheli, S. 1987: *Siderurgia tra crisi e innovazione: lo sviluppo delle relazioni industriali*. Genova, AISRI Colloquium „La diversificazione delle relazioni industriali: la grande impresa tra declino e reindustrializzazione”.
- Monteverde, F. 1984: *La città mutante. Demografia e risorse a Genova*. Genova, Sagep.
- Pichierri, A. (szerk.) 1983: *Lavoro operaio e struttura organizzative nell'evoluzione della siderurgia in Italia*. Città di Sesto S. Giovanni.
- Pichierri, A. 1985: *Le déclin industriel*. — *Information sur les sciences sociales*. 2.
- Pichierri, A. 1986: *Diagnosis and Strategy in the Decline of the European Steel Industry*. Berlin, WZB—IIMV.
- Richardson, H. W. 1978: *Regional and Urban Economics*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Rouvery, L. 1983: *La trasformazione del lavoro operaio nella siderurgia italiana*. — Pichierri, A. (szerk.).

-
- Sharpe, L. J. (szerk.) 1981: *The Local Fiscal Crisis in Western Europe*. London, Sage.
- Teitelbaum, M. S.—Winter, J. M. 1985: *The Fear of Population Decline*. Orlando, Academic Press.
- Vezzoso, G. 1987: *Progettazione e conflittualità in un sistema complesso: il caso del porto di Genova*. Genova, AISRI Colloquium.

7. HELYI FEJLŐDÉSI MODELLEK OLASZORSZÁGBAN

MARCO CRIVELLINI – PAOLO PETTENATI

Dualizmus és regionális gazdasági fejlődés

A dualizmus és a regionális gazdasági fejlődés irányzatai körül zajló viták az utóbbi évtizedekben négy fő elmélet köré csoportosultak:

a) A *neoklasszikus modell* szerint a dualizmust alapvetően az intézményrendszeren belüli ellentétek váltják ki és tartják fenn, a piaci erők alkalmasak arra, hogy a bér rugalmassági, termelési tényezői ingadozásokat és más ellentmondásokat kiegyenlítsenek;

b) A „*körkörös és kumulatív*” fejlődés modellje — amely keynesi gondolatokra épül — szerint a dualizmus belső eredetű, azaz magától a termelési folyamattól, annak jellegzetességeitől függ, és arra irányul, hogy a piaci tevékenység és a gazdasági fejlődés csökkenés helyett bővítést eredményezzen;

c) A „*szűrő*” modell az előző modellhez hasonlóan azt állítja, hogy a központi piacterületek jelentős lokalizációs előnnyel rendelkeznek, de egy bizonyos telepítettség küszöbön felül a központ célja az lesz, hogy megszűrje a legértékesebb termelési tevékenységeket, és a perifériákra irányítsa a hagyományos és kevésbé jövedelmező tevékenységeket;

d) Végül a „*periféria-hasznosítási*” modell a „szűrő” modellhez képest nagyobb jelentőséget tulajdonít az önálló helyi fejlődés útjainak.

Tanulmányunk első részében röviden ismertetjük e modellek főbb sajátosságait, majd a továbbiakban az ipari szervezetek helyi modelljeit vesszük szemügyre, bemutatván, hogyan alakultak ki ezek a szervezetek és miként fejlődtek a világháború utáni Olaszországban.

A dualizmus és Vera Lutz neoklasszikus modellje

Ha feltételezzük, hogy két vagy több, korábban zárt és belső egyensúlyi állapotban lévő, az egy főre jutó jövedelemszínvonalban eltérő régió kapcsolatba kerül egymással, akkor a régiók közötti kereskedelmi és termelési kölcsönhatások felerősödnek, a belső egyensúly fokozatosan felbomlik.

E folyamat eredményeként a regionális jövedelmek kiegyenlítődnének vagy éppen ellenkezőleg, a különbségek fokozódnak a régiók technikai, gazdasági és intézményi sajátosságai függvényében.

Vera Lutz (1961) szerint, aki közismerten saját elméletét a neoklasszikus modellből vezette le, a dualizmust két alapvető okkal magyarázta:

- a) a kettős bérszínvonalal, valamint
- b) a két termelési tényező (a tőke és a munka) csekély mozgásával.

A magasabb bérszínvonal a fejlett régiókban és a modern ágazatokban működő nagyvállalatok és szindikátusok alkumechanizmusának az eredménye, míg a gazdaság fennmaradó részét (a tradicionális, kisvállalati szférával rendelkező területeket) alacsony bérszínvonal jellemzi. *Lutz* végkövetkeztetése az, hogy a dualizmus kiküszöbölésének módja a bérek befagyasztása, a reálbérek mérséklése a modern ágazatokban és az elvándorlás lehet.

Az 50-es években Olaszországban a bérek csökkentésére a modern északi vállalatoknál került sor, annak érdekében, hogy magasabb termelékenységet érjenek el és meggyorsítsák az új technika alkalmazását. Eközben Délen az elvándorlást a határtermelékenység emelkedésének kellett volna követnie, kiváltképpen mert a mezőgazdaság és más hagyományos tevékenységekre, az építőiparra, a kézműiparra, a kereskedelemre és a különböző szolgáltatásokra nehezedő demográfiai nyomás csökkent. A bérbefagyasztás nélküli kivándorlás azonban azzal a következménnyel járt volna, hogy a déli rejtett munkanélküliség északon nyílt munkanélküliséggé alakul át. Elvileg éppen a Délről Északra vándorló munkaerő és az Északról Déltre vándorló tőke és vállalkozás lett volna képes a területi dualizmus felszámolására.

Lutz véleménye szerint ha mindkét területet azonos termelési funkció jellemezte volna és hasonló lett volna az infrastruktúra támogatása is, akkor sem lett volna előnyös a tőkének az alacsonyabb bérű földrajzi területekre települni az ipari termékek helyi piacainak

hiánya miatt. A 60-as évek sajátos dél-olaszországi állapotait figyelembe véve *Lutz* megállapította, hogy ezek a területek még a fejlődésnek olyan stádiumában vannak, amelyre a létfenntartási szintet éppen csak meghaladó jövedelemviszonyok a jellemzők, a keresletet az alapvető élelmiszerek iránti vágy motiválja. Ilyen körülmények között az ipari termelés nem találhatott volna felvevőpiacot déli települési közelében, az északi piacokra kellett volna exportálnia termékeit, ami jelentős szállítási költséggel járt volna. A gyáripari vállalkozások dél-olaszországi telepítéseit tehát semmi sem ösztönözte volna, ha az egységnyi jövedelem nem emelkedett volna olyan mértékben, hogy az élelmiszerfogyasztáson felül többletkeresletet váltson ki.

Adva volt mindenesetre a rugalmatlan mezőgazdasági kínálat, tehát bizonyos eredményt a kivándorlással is el lehetett volna érni (*Pettenati*, 1974; *Ackley—Spaventa*, 1962).

Az állami beavatkozás által irányított iparosítás — főleg, ha belső piac nélküli javak termelését szolgálja és magas szállítási költségekkel jár együtt — pazarlást, a nemzeti erőforrások nem hatékony kihasználását jelentette volna. Sokkal kedvezőbb lett volna ellenben a mezőgazdasági kultúra technikai fejlődését előmozdító, az elvándorlást segítő, az akkoriban „könnyűiparinak” nevezett termékek exportját támogató politikai fordulat.

Vera Lutz neoklasszikus regionális modelljét tehát két cél és két eszköz összefüggésében lehet értékelni:

- a) A bérek csökkentését az tette szükségessé, hogy a munkaintenzitás és a technika színvonalának emelésével növekedjen a modern szektorokban a foglalkoztatottság;
- b) Az elvándorlással kapcsolatban pedig azt a feladatot kellett megoldani, hogy a termelés, tehát az egy főre jutó jövedelem növekedjen az elmaradott ágazatokban.

Ennek következtében az ellentéteknek el kellett volna tűnniük az elmaradott régiókban, ki kellett volna fejlődniük olyan területeknek, amelyek biztosították volna a modern ipari termelést.

Mindkét tételt erős kritikával illették, bár az ellenvetések motivációja eltérő volt (*Spaventa*, 1980; *Graziani*, 1969; *Fuà*, 1977; *Antinolfi*, 1982a).

Mindenekelőtt az volt kétséges, hogy a modern ágazatok vállalkozásainak áttelepítése képes lenne-e a bérek csökkentésére, jelentős számú munkaerő lekötésére. Két okból tartották ezt kétségesnek: egyrészt, miként *Graziani* és *Spaventa* állítják, a termelés tényezőinek a rugalmassága, különösen a tőke-munka viszonya nagyon ala-

csony szintű, másrészt, ahogy azt *Fuà* megjegyzi, egy olyan fejlődőben lévő országban, mint Olaszország, a modern szektorban hatékonyan működő vállalkozások száma és a korábban iparosított országokkal való versengés lehetősége korlátozott, és nem tudja lekötni a megnövekedett számú munkaerőt.

A foglalkoztatottság és a termelés *Lutz* által feltételezett kiszélesítése nem tudna tehát rövid idő alatt megvalósulni nemcsak a technikai merevség miatt, hanem és főleg azért, mert a menedzselés, a szervezés, a pénzügy és a piac nehézségei megakadályozzák a vállalkozások méretbeni fejlődését, amelynek le kellene játszódnia. Mászóval, nemcsak a tőke–munkaerő kapcsolata merev, hanem legalábbis egy rövid ideig, a szervező–vállalkozói kapacitás, illetve a modern vállalkozások munkaerő-lekötő képessége is.

Az idézett szerzők szerint, összefoglalásként leszögezhetjük, hogy a termelékenység dualizmusát szerkezeti tényezők határozzák meg (késelettetett fejlődés, technológiai merevség, vállalkozói kapacitás korlátozottsága), és ebből fakad a bérek duális arculata is. *Vera Lutz* azonban egy oksági láncolatot privilegizál, amely éppen ellenkező irányba mutat (*Fuà*, 1977). Ebből az következik, hogy nem elég a bércsökkenés a modern szektorban ahhoz, hogy megszűnjenek a dualizmust előidéző okok.

Mindenesetre az igaz, hogy a túlságosan magas bérszínvonal és bérköltség akadályozhatja az új vállalkozások kialakulását, a profitcsökkenés a külfölddel való versenyképességet veszélyeztetheti, ösztönzőleg hat a szerződéses kapcsolatok lazulására, a törvényes kötelezettségek megszegésére, egy titkos munkaerőpiac kialakulására.

Végezetül a bérek jelentős eltérése a munkások nagy tömegét arra készteti, hogy hagyják abba hagyományos tevékenységüket és a modern ágazatokban keressenek munkahelyet. Ezek az ágazatok azonban a már említett okok miatt nem képesek lekötni az elvándorolt munkaerőt. Egy részük tehát a munkanélküliek tömegét növeli, másik részük (főleg a mezőgazdasági segédmunkásokként már foglalkoztatott nők) kivonul a piacról, csökkentve ezzel gazdasági aktivitási arányszámot.

A körkörös és kumulatív fejlődés elmélete

Az elvándorlás következményeként fellépő termelékenységi eltérések, a neoklasszikus modell korlátai abból adódnak, hogy a dualiz-

must Lutz statikusan elemzi, noha a dualizmus dinamikus folyamat, egy olyan gazdasági rendszer tendenciáját tükrözi, amely fejlődése során állandósítja és elmélyíti belső kiegyensúlyozatlanságát. G. Myrdal (1957) korábban ugyanezt a koncepciót vetette fel, kifejtve híres elméletét a körkörös és kumulatív okokról, amely szerint bizonyos termékek változásai egy adott területen a rendszer más komponenseit a primer változások módosulását előidéző változásokra készítik. A harmadlagos tényezők azonos típusúak az ezeket megelőző, másodlagos tényezőkkel, amelyek egyszersem újabb lökést adnak az elsőként mozgásba lendült változatnak és így tovább.

Mint ahogyan azt Káldor M. (1972) egy híres tanulmányában megjegyezte, a „gazdasági egyensúly elméletének tudományos és tapasztalati jelentősége vitatható”. Ez az elmélet a termelésnövekedés Smith–Young-i tanának és az effektív kereslet keynesi tanának a párosításából jött létre. Káldor ezt nem állítja egyértelműen, de a kumuláció változásában a földrajzi–regionális tényezőkön kívül egy harmadik faktoral, a külgazdasággal is számol.

A termelőtevékenység és a népesség területi koncentrációjának fokozódó tendenciáját az alábbiakkal illusztráljuk.

Tegyük fel, hogy a telepítés kezdeti előnyeinek eléréséhez (bányák, kikötők, kedvező klimatikus feltételek, jó föld, megnyitási könnyebbség és egyéb fizikai feltételek meglétéhez) (Marshall, 1972) egy bizonyos területet, vállalkozói és népességi agglomerátumát, tehát a beruházási és a fogyasztási javak piacát rendelik hozzá. Azaz egyidejűleg létrejön a másodlagos lokalizációs előnyök rendszere is: az értékesítés szempontjából a piachoz való közelség lehetővé teszi a termelőknek a szállítási költségek minimalizálását és a vásárlói információk lehető legjobb megszervezését. A beszerzés tekintetében is hasonló előnyök fakadnak az anyag-, alkatrész-szállító vállalkozások, különleges szolgáltatások jelenléte miatt. Az adott terület új kezdeményezéseket és beruházásokat vonz, a multiplikátor hatás megnöveli a kumulált fogyasztási javak körét, majd ennek következtében újabb beruházásokra kerül sor. Emelkedik a foglalkoztatottság szintje és a bevándorlás, építkezések kezdődnek és fejlődésnek indul a terciér szektor. Az értékesítés általános emelkedése lehetővé teszi a vállalkozók számára a termelés bővítését, új technika alkalmazását, és azt, hogy jelentős hasznot érjenek el.

Az ebből következő teljesítménynövekedés lehetővé teszi majd a számukra:

- a) az árak csökkentését, az értékesítés és a más régiókba irányuló export fokozását, a helyi konkurencia kiszorítását,
- b) a profit növelését, a beruházások önfinanszírozását, a fejlődés ütemének gyorsítását,
- c) a bérek emelését a terjeszkedési program megvalósítása céljából, s a szakképzettebb munkaerő elcsábítását a külső területekről.

Nyilvánvaló, hogy e lehetőségek legmegfelelőbb kombinációját a terület külső és belső adottságai alapján választják majd ki.

E térség kumulatív expanzióját a legelmaradottabb régióban a *Myrdal* által „backwash-hatásnak” nevezett ellentétes előjelű körkörös forgás határozza meg, amelyre a kivándorlás, a piac beszűkülése, a külső konkurenciának alávetett árak megszűnése, a megtakarítások eltűnése és a kevésbé termékeny földek elhagyása a jellemző. Ebben a fázisban tehát a dualizmus kiszélesedik.

A terjedés hatásai, a periféria és a „szűrő” elmélet megszületése

Az előző fejezetben kifejtett elméletből levont végkövetkeztetésünk az, hogy minden földrajzi területen – legyen az nemzet, nemzetek csoportja (mint Nyugat-Európa) vagy a világ – kiegyensúlyozatlan fejlődési tendencia érvényesül, az érett vagy magterület vonzza a térség jövedelmeit gyarapító forrásokat (*Seers–Vaitsos*, 1980).

Különbséget kell azonban tenni a nemzetek közötti kapcsolatok és az egy nemzeten belüli regionális érintkezések között. Az első esetben elképzelhető, hogy a nem egyensúlyi fejlődés permanens tényé válik, tekintettel arra, hogy a gazdasági egyensúlyt és szabályozást biztosító nemzetközi mechanizmusok gyengék vagy hiányoznak. A második esetben azonban arra kell számítani, hogy a körkörös és kumulatív fejlődés a régiót csak növekedésének első fázisában jellemzi, előbb-utóbb megjelennek (ahogy erre *Myrdal* utal) a „spread-hatások”, hogy ellensúlyozzák a „backwash-hatásokat”, irányváltást vagy stabilizációt eredményezzenek (*Williamson*, 1965).

Nyilvánvaló, hogy minél nagyobb egy adott országban egy terület vonzereje a többi térséghez képest, annál gyorsabban áramlik e területre a népesség és a termelőtevékenység, majd telítettségi állapot jön létre. Ettől kezdve a terület terjeszkedni kezd, amit a környező

területek gazdasági, földrajzi és társadalmi körülményei erőteljesebben befolyásolnak, mint a technológiai viszonyok.

A központi területek fejlődése azonban másképpen is megközelíthető. A vonzó területek benépesedésének előrehaladtával emelkednek az építési költségek, a föld, a szállítás, az általános környezeti faktorok árai, és főleg a nagyvállalatokban egyre fokozódnak az irányítási problémák. A létfenntartási költségek más régiók színvonalához kezdenek közelíteni, ez a bevándorlás csökkenéséhez, főleg a szakmailag alacsonyabb színvonalú munkaerő mérséklődéséhez vezet, ami viszont a nominálbérek (a munkaköltség) emelkedését váltja ki. Tehát a népesség csökkenése és a relatív áremelkedés, a vonzó területen erőteljesen csökkenteni fogja a lokalizáció előnyeit. A térségben lévő vállalkozások egyrészt arra kényszerülnek, hogy felszámolják, vagy decentralizálják termelésüket, másrészt azok a vállalkozások, amelyek más területeken működnek, még versenyképesebbé válnak és piaci részesedésük megnő.

Mivel a külgazdaság fordítottan arányos a vonzó területtől való távolságtól, az iparosítási folyamat elsődlegesen a szomszédos régiókban kezd elterjedni, majd tovább szélesedik, ha már ezek is elérik a telítettségi küszöböt.

A fejlődésnek ebben a szakaszában a nemzet területe tehát megosztottnak látszik, de nem két (egy modern, a kumulatív fejlődés útját járó és egy elmaradott, a népesség elvándorlásával és a termelőtevékenység hanyatlásával jellemezhető), hanem három részre oszlik. A. *Bagnasco* (1977) ezeket a tértípusokat központi, periférikus és marginális területeknek nevezte. Ez a tagolás többé-kevésbé elfogadható, bár nem egészen érvényes az olasz regionális fejlődésre, amelyben a „filtering-down” hatás jelentősége fontosabb, mint Európa más fejlett államaiban. A „filtering-down” elmélet lényegében a termékéletciklus elmélet regionális adaptációja. A központi régiók folyamatosan átszervezik ipari tevékenységüket, új szolgáltatásokat vezetnek be, mindezek magasszintű kutatási innovációs tevékenység eredményei. A periférikus régiók ellenben arra törekednek, hogy a hagyományos, a központi területek által felhagyott, életciklusuknak immár a vége felé közeledő termékekre specializálódjanak. Végül a marginális régiók közé azok tartoznak, amelyekre a népesség egy részének folyamatos (először a központi, majd a periférikus régiók felé való) elvándorlása, és a termelőtevékenység stagnálása vagy hanyatlása jellemző, mindenekelőtt a mezőgazdaságban és a fogyasztói szolgáltatásokban.

A marginalitás idővel eltűnik, egyrészt a periféria terjeszkedése, másrészt azoknak a területeknek a teljes elnéptelenedése miatt (mint például néhány appenninekbeli település), amelyek nem jutottak olyan szintre, hogy a modern és jövedelmező tevékenységek meg-honosodjanak.

Ez az elmélet számol azzal, hogy a termelőtevékenység decentralizációs és szelekciós folyamatának egészét, a munkaerő interregionális eloszlását valamilyen módon ellenőrizni kell, ha nem is tervezési eszközökkel, hanem például a központi terület vállalatának a közreműködésével, míg a perifériákra teljesen passzív szerep vár.

Ez a megállapítás két ok miatt mindenesetre csak részben igaz. Az a súlyos válság, amely a 70-es években az iparosodott régiók nagyvállalati rendszerét sújtotta, nemcsak Olaszországban, hanem általában Nyugat-Európában, azt mutatja, hogy a perifériák termelési aktivitásának a növekedése nem pusztán stratégiai döntések eredménye volt, hanem szükségszerű engedmények is közrejátszottak, nemcsak a többé-kevésbé előrelátható külső események (mint például a kőolajválság vagy a más országok és régiók konkurenciája), hanem az (erősen alábecsült) agglomerációs gazdaságtalanság és beszűkülés is, amely a fejlődési folyamatnak, a jövedelem emelkedésének, a külföldről beáramló új vállalkozások megállításának köszönhetően indult mozgásba és belső forrásokból szilárdult meg.

Másrészt a periférikus területek szerepe gyakran nem korlátozott passzivitásra, ahogyan ezt a helyi vállalkozói rendszerek körzeti és üzemi szervezeti formáinak, a piacok, eljárások, termékek innovációjának a kapacitása tanúsítja sok periférikus térségben. A hasznosított periférikus terület elnevezés sokkal jobban kifejezi azt az aktív és sajátos szerepet, amelyet az utóbbi húsz évben ezek a területek megszereztek maguknak.

Az olaszországi tapasztalatok

Megdőlni látszik az a napjainkig érvényes nézet, hogy egy későn iparosodott országban a modern szektor, a múltban gyökerező gazdasági és természeti adottságok és a korábban iparosodott országok „erős” területeinek megközelíthetősége miatt a legkedvezőbb térségekre koncentrálódik.

Olaszország esetében az 1950-es évek elején bekövetkezett nemzetközi gazdasági nyitás és az árucseré liberalizálása az északnyugati

régióknak kedvezett, amelyek Közép-Európa ipari perifériáján találhatóak. Ez az ipari térség az utóbbi két évszázadban angol és francia minták alapján szerveződött. Az olasz ipari háromszög tehát egy köztetes területet alkot ma is Európában, amely (nemcsak földrajzi, de gazdasági értelemben is) egyenlő távolságra van Európa arany háromszögétől és az Európai Közösség szegényebb régióitól, Dél-Olaszországtól, Görögországtól, Spanyolországtól, Portugáliától és Írországtól.

A háború utáni három népszámlálás adatai alapján az olasz regionális fejlődés fő tendenciái a következők.

Az 1951–61 közötti évtizedre az északnyugati ipar, foglalkoztatottság és népesedés erős koncentrációja jellemző. Ebben az időszakban elkezdődik az a diffúziós folyamat is, amely néhány északkeleti régió, főleg Emilia Romagna és Közép-Olaszország halad (7.1. táblázat). Ezekben a régiókban erősen nő az ipari foglalkoztatottak száma, miközben emelkedik a népességszám is. Közép-Olaszország – amely távol esik Európa nagy ipari koncentrációitól – felemelkedésének magyarázatához tekintetbe kell venni, hogy más európai országokkal ellentétben Olaszországban az ipari súlypont nem a fővárosi régióban található. Róma az országnak elsősorban adminisztratív központja, tercier ágazatai miatt egyszersmind kiemelkedő növekedési pólus is.

Az 1961–71 közötti évtizedben a diffúziós folyamat felerősödött: északnyugaton a népességnövekedés gyors volt, az ipari foglalkoztatottak számának növekedési üteme azonban visszaesett és abszolút mértékben az északkeleti szint alá süllyedt, a közép-olaszországi szintre került. Ezt egyrészt az építőipar válságával magyarázzák, ami azt jelzi, hogy a telítettségi küszöb és az agglomerációs gazdaságtalanság kezdte éreztetni hatását. Ebben az időszakban indult el az új iparosítás Marche és Umbria régiókban, miközben Liguriában az ipari termelés erőteljesen csökkenni kezdett. Ugyanakkor a déli ipari foglalkoztatotti létszám stagnálása ellenére az egy lakosra jutó termelés a dél-olaszországi területeken és a szigeteken jelentősen megközelítette az északnyugati átlagot (7.1. ábra).

Ez a látszólag ellentmondásos folyamat, az iparosítás nélküli fejlődés a következő tényezőkkel magyarázható. Legfontosabb hatása a nagyvállalatok munkahelyteremtésének volt, amelyet az állam részesezési programokkal, pénzügyi eszközökkel és infrastrukturális politikával ösztönzött. Hasonló ösztönzési feltételek közepette a magánvállalkozói tőke is aktivizálódott. Ezek számára nagyrészt közömbös

7.1. táblázat

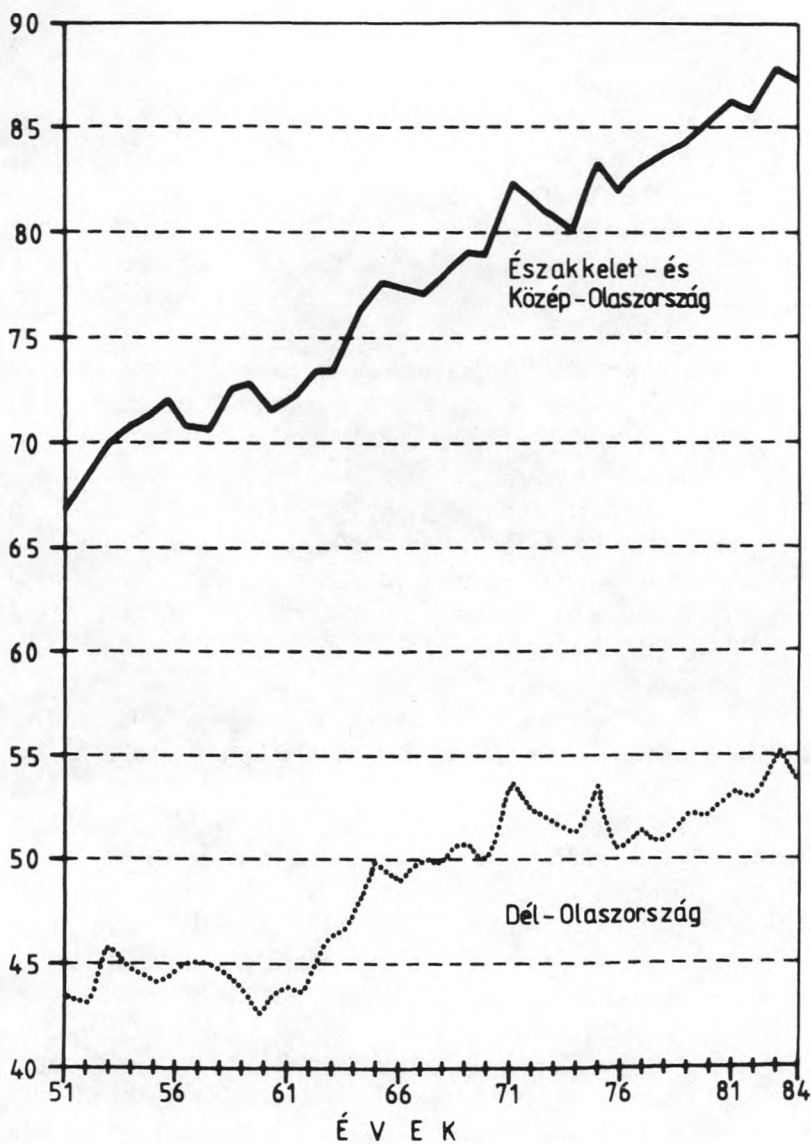
Az olasz regionális fejlődés főbb mutatói, 1951–1981

Megnevezés	1951–1961	1961–1971	1971–1981
<i>Északnyugat-Olaszország</i>			
A GDP növekedési üteme, %	5,76	4,43	2,77
Népességnövekedés, %	1,14	1,28	0,23
Az ipari foglalkoztatottak növekedése, %	2,66	0,79	– 0,14
Az ipari foglalkoztatottak számának változása	616 538	218 301	– 40 053
<i>Északkelet-Olaszország</i>			
A GDP növekedési üteme, %	5,50	5,01	3,72
Népességnövekedés, %	0,09	0,54	0,38
Az ipari foglalkoztatottak növekedése, %	4,20	2,41	1,76
Az ipari foglalkoztatottak számának változása	381 194	303 148	272 712
<i>Közép-Olaszország</i>			
A GDP növekedési üteme, %	5,77	4,99	2,98
Népességnövekedés, %	0,80	0,93	0,48
Az ipari foglalkoztatottak növekedése, %	3,08	2,29	1,64
Az ipari foglalkoztatottak számának változása	225 862	219 254	191 132
<i>Dél-Olaszország</i>			
A GDP növekedési üteme, %	5,81	5,51	2,86
Népességnövekedés, %	0,49	0,16	0,61
Az ipari foglalkoztatottak növekedése, %	1,59	1,52	2,04
Az ipari foglalkoztatottak számának változása	121 673	135 933	216 904
<i>Olaszország összesen</i>			
A GDP növekedési üteme, %	5,72	4,90	3,02
Népességnövekedés, %	0,64	0,67	0,44
Az ipari foglalkoztatottak növekedése, %	2,85	1,49	0,96
Az ipari foglalkoztatottak számának változása	1 345 267	876 636	640 695

Forrás: ISTAT: Annuario di Contabilità Nazionale. Különböző évek; ISTAT: Censimento generale della popolazione, 1951, 1961, 1971, 1981; ISTAT: Censimento generale dell'industria, del commercio, dei servizi e dell'artigianato, 1951, 1961, 1971, 1981.

7.1. ábra

*Az egy főre jutó termelési érték az olasz nagyrégiókban, 1951–1984
(Északnyugat-Olaszország=100)*

volt a helyi kisvállalkozások felszámolása, és nem szorította ki őket más régiók konkurenciája sem. E két vállalatípus jelentősen emelte az ipari foglalkoztatottak számát és a kibocsátott termékmennyiséget.

Másrészt ebben az időszakban érte el a kivándorlás a csúcspontját, ez pedig a termelékenység jelentős emelkedéséhez vezetett még a legelmaradottabb szektorokban, a mezőgazdaságban és a kereskedelemben is, amelyekre az alulfoglalkoztatottság és a rejtett munkanélküliség volt jellemző.

Harmadrészt a jövedelemtranszfer szerepe sem elhanyagolható, a kivándorlók is jelentős jövedelmeket juttattak vissza szülőföldjükre, a közigazgatás is pótlólagos jövedelmekhez jutott, mindez jócskán megemelte a dél-olaszországi régiók egy főre jutó fogyasztását. (Ez a folyamat később is folytatódott. 1981-ben az egy főre jutó GDP a közép- és észak-olaszországi átlag 59%-át, az egy főre jutó végső fogyasztás pedig 71%-át érte el.)

Negyedszer: a nem értékesítéssel foglalkozó ágazatok, illetve a turizmus jövedelmeinek és foglalkoztatottainak az emelkedése más olasz és európai régiók életmódbeli változásának, a kommunikációs utak kiépülésének tulajdonítható.

Mindebből levonható az a végkövetkeztetés, hogy az iparosodási folyamat ebben a szakaszban még nehézkesen zajlott, de az egy főre jutó jövedelem emelkedése megteremtette az előfeltételeket az ipari termékek olyan piaci formációinak a kialakításához, amelyek Lutz szerint szükségesek ahhoz, hogy Dél-Olaszország az önállóság útjára lépjen, önállósága továbbfejlődjön.

Az 1971–1981 közötti évek több szempontból jelentenek színváltást, amire a „szűrő” elmélet csak részleges magyarázatot ad: az igaz, hogy az ipari terjeszkedés folyamata északkeleten és Közép-Olaszországban tovább folytatódott és terjedt dél felé is, ahol néhány régió (főleg Abruzzo, Molise, Puglia, Basilicata és Szardínia) jelentős fejlődést mutatott. Bekövetkezett az ipari háromszög motorjának igazi leblokkolása: az északnyugat, a közép-európai területekhez hasonlóan elveszítette összes vonzási kapacitását mind a népesség, mind az ipari foglalkoztatottság szempontjából.

Ennek következtében csökkent a GDP fejlődési üteme más térségekben is, jóllehet a legnagyobb mértékben északkeleten zuhant, miközben Dél-Olaszország népessége — nem találva többé szabad áramlási lehetőséget a kivándorlásban — a háború után először Olaszország többi részénél erőteljesebben növekedett. Ebben az idő-

szakban tehát az olasz gazdasági fejlődést többé már nem az északnyugati motor mozgatja, hanem az északkeleti és a középső perifériák segítik, miközben az európai központi régiókban is nagymértékű újjászervezési és átállási folyamat veszi kezdetét.

Központok és a felértékelődött perifériák

A perifériáknak központi területekkel kapcsolatos magatartása a 70-es években akkor válik még egyértelműbbé, ha a nagy földrajzi régiókból eljutunk a kisebb területek részletes elemzéséig. Mind az olaszországi, mind pedig más nyugat-európai gazdaságföldrajzi és demográfiai kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy az ipari termelés csökkenése, a nagyvállalatok válsága, a demográfiai hanyatlás (vagy stagnálás), amely nagyrészt a korábban iparosodott európai régiókra volt jellemző, a 70-es évtizedben a rurális térségekben is változásokat idézett elő (*Cencini-Dematteis-Menegatti*, 1983; *Vitali*, 1983; *Keeble-Owens-Thompson*, 1983). Azaz igazolható a dezurbanizáció folyamata (hogy ne használjuk az ellenurbanizáció erősebb kifejezést), amely Közép- és Észak-Olaszország szinte minden nagyvárosát érintette. A területi és a termelési terjedés folyamatainak tehát nemcsak interregionális, hanem régió belüli jellegzetességei is vannak. A nagy (városi és üzemi) méretek hanyatlásának nem kis szerepe van a társadalomtudományok problémaértelmezésének fejlődésében, annak ellenére, hogy ma még túl korai stabilizációról beszélni. A társadalomtudománynak azonban választ kell adnia a tőkés fejlődés új szakaszának kérdéseire (*Maddison*, 1977; *Syslos-Labini*, 1981; *Deaglio*, 1982).

A legismertebb magyarázat ma a következő: a gyors fejlődés viszonylag hosszú időszaka után a világgazdaság szembe találta magát a rendszer korlátaival, nemcsak természeti (kevés nyersanyag, energia), de társadalmi értelemben is. Túlzsúfolt városok, elidegenedés, laza munkafegyelem, az alkalmazotti munka ridegsége, a fogyasztók részéről a pozícionális javak megszerzésének a vágya, városellenes ideológia kifejlődése stb. jellemzik az új korszakot (*Hirsch*, 1979).

Ezek a korlátok sajátos módon érintették a nagyvárosi térségekben tevékenykedő nagyvállalatokat, arra ösztönözték őket, hogy vertikális szervezeteiket átalakítsák, méreteiket megváltoztassák és rugalmas folyamatokat indítsanak el. Az új gépi, szállítási, távközlési és energetikai technológiák fejlődése nyomán erősen csökkentek a nagy

méreték és a központi területek hozzáférhetőségének előnyei, ami megkönnyítette és felerősítette a termelési decentralizációt és a perifériák átértékelését.

Számos társadalomtudományi diszciplína ismerte fel a kisvállalkozások, a helyi közösségek új szerepét, a centrum és a periféria, a város és a vidék, a formális és az informális gazdaság hierarchiáját tükröző magyarázattól eljutottak a helyi autonóm gazdaságfejlesztés hangsúlyozásáig. Vagyis a „small is black” szlogen helyett a „small is beautiful” lett az uralkodó.

A legradikálisabb véleményváltás a prekapitalista vagy feudális értékek (a család, a kisparaszti gazdaság, a felesgazdálkodás, a kézművesség, a hagyományokhoz való ragaszkodás) és intézmények fejlődésben játszott szerepének a megítélésében következett be. Szinte napjainkig, főleg a marxista iskola a kistulajdont a „kapitalizmus szellemének”, kezdetben a piacgazdaság termelőképesége teljes kiterjedésének, később a szocializmust erősen gátló tényezőnek tartotta (*Gramsci*, 1949; *Sereni*, 1947).

Ma még nehéz előre látni, hogy ha újjá is éled a 80-as évek nagyvállalati rendszere, vajon a városi és üzemi méretek csökkenését és decentralizációs tendenciáját a városi központok és a vállalkozások hálózatán alapuló új modell fogja-e követni, amely bár más méretekben, de a kölcsönhatásoktól függ, egyenlően oszlik el az ország területén, és helyettesíti azt a régi területi és gazdaságszervezeti modellt, amely a centrum és a periféria, a nagy- és kisvállalkozások, a nagy- és kisvárosok közötti hierarchián alapult.

A „szűrő” modell olasz változatai

Előző fejezetünkben kitűnik, hogy a 70–80-as évek olasz tapasztalatait nem lehet tökéletesen megmagyarázni a hagyományos decentralizációs modell segítségével. Ez a modell sem képes megvilágítani azt, hogy a vállalatok méretcsökkenése, a dezurbanizáció, a központi területek válsága közepette miért növekednek a perifériák.

A fejlődés területi terjedésének ez az általános tendenciája ugyanis nem tulajdonítható minden országban a „telítettségi küszöb” elérésének.

*A termelés technológiája és szervezete a központi régiókban.**A háború utáni fejlődés első szakasza*

A háború utáni első évek ipari termelésére a termékek szabványosítása és a termelési eljárások magasfokú specializációja volt jellemző. Mindenekelőtt a modern iparágak vállalatai irányítottak és hangoltak össze saját kereteiken belül számos tevékenységet, akkor is, ha ezek döntően egyetlen terméket vagy a végtermékek szűk tartományát jelentették. Tehát a vertikálisan integrált vállalatok kerültek túlsúlyba.

A vállalati technológiai kutatás egyrészt a végtermék jellemzőire, másrészt a teljes előállítási munkafolyamatra irányul. Ezért nyilvánvalóan előjogokat élveznek azok a technikai és szervezeti újítások, amelyek a belső eljárások hatékonyságának növelését célozzák, kihasználva a kidolgozás különböző fázisai közötti kooperációt, amelyek így egyetlen termelési vonalban integrálódnak.

Ebben a szervezési formában a termelési folyamat gépeit és berendezéseit esetenként kell csak hozzáigazítani a termelési vonalhoz, ezt a feladatot egyazon vállalaton belül tervezik és valósítják meg. A tőkebevonás a termelési folyamatba csak részben van hatással a gépipari piacokra. Ez a magyarázata annak, hogy a végtermékek egyes komponenseinek nincsen piacuk. A hiányzó piac növeli a tranzakciós költségeket, ez pedig arra készteti a vállalkozókat, hogy saját maguk szervezzék meg a termelési folyamatot. Az a vállalati magatartás pedig, amelynek célja a speciális eljárások integrálása, megakadályozza az egyes gyártási szakaszok vagy összetevők piacának gyarapodását.

A termelés vertikális integrálására irányuló kezdeti hajlandóság tehát a technikai fejlődés ellenére az önellátás és e rendszer stabilizálása felé mutat.

A vállalatok komplex struktúrát alkotnak, nagy irányítási és koordinációs szervezetet igényelnek (az alkatrészek és intermedierek piacának hiánya például megköveteli az egyes részlegek közötti precíz egyensúly fenntartását), speciális technikai-tudományos ismeretekre, a termelés széles skálájának megfelelő kereskedelmi és pénzügyi struktúrákra van szükség (például közismert, hogy egy integrált eljárás legkisebb optimális méretét az egyes fázisok hatékony méretének legkisebb közös többszöröse adja).

Természetesen nem hiányoznak a külső beszerzések sem, ezek részben más integrált vállalatokkal, részben kis specializált vállalko-

zásokkal bonyolódnak, amelyek nem szabványtermékeket, hanem gyakran a megrendelő által tervezett egyedi darabokat állítanak elő. A vállalatok tehát nem igazi piaccal állnak szemben, és általában a megrendelő egységhez közel helyezkednek el. Ezek az elemek a későbbiekben arra ösztönzik a vállalatot, hogy a városba (vagy nagyváros közvetlen közelébe) települjön. Így jön létre a termelés területi koncentrációja.

E koncentráció a következő elemeknek tulajdonítható:

- 1) a vállalatok nagy mérete, amely kiterjedt munkaerőpiacot kíván,
- 2) a nagyon specializált technikai-tudományos ismeretek (a munkaerő magas kvalifikáltságának) igénye,
- 3) a beszerzések nem szabványosított természete, közvetlen kapcsolatok igénye specializált kisvállalkozások hálózatával,
- 4) az a különleges mechanizmus, amely az új vállalkozások létrejöttét és a meglévők gyarapodását irányítja.

A technológiai és a szervezés előbbi jellegzetességei az olasz ipari termelésbe kívülről kerültek, ez különösen igaz a viszonylag új iparágakra (gépkocsigyártás, háztartási gépek gyártása, amelyekben a fejlettebb országokból importált technológiák uralkodnak).

A hagyományos iparágakban — például a textiliparban — merőben más a helyzet. Már lezajlott a termelési eljárások és a géppark szabványosítása, az olasz vállalatoknak már szilárd ismereteik és nagy önállóságuk van a technológia terén, különösen az ország néhány vidékén.

A vertikális integráció szintje ebben az esetben alacsonyabb (a szabványosított félkész termékek piaca elterjedtebb), a termelés kisebb központokban is folyhat, amelyekben a hosszú idő alatt felhalmozott tapasztalatok önálló technológiai-szervezeti fejlődést tesznek lehetővé.

Lehetségesnek tűnik, hogy a technikai-szervezési modernizálást a meglévő kisvállalkozások méretei között is végrehajtsák. E törekvések akkor lesznek sikeresek, ha egy térségen belül (azaz alacsony szállítási és kommunikációs költségekkel) tagolt munkamegosztást lehet kialakítani a vállalatok között, ami a volumengazdaságosság fokozását eredményezi a vállalati méretek növelése nélkül. A fejlettebb iparágak technikai-szervezési megoldásait át lehet ültetni a hagyományos iparágakba is, anélkül, hogy ezek teljesen elveszítenék önazonosságukat (*Becattini, 1979; Mariti, 1980*).

Ezek a fejlesztési modellek azonban csak azokban a viszonylag periférikus övezetekben sikeresek, amelyekben már létrejött az azonos iparágakhoz vagy egymáshoz strukturálisan kapcsolódó vállalkozások bizonyos koncentrációja.

A vidéki ipari körzetek rendszere is igen korlátozott terjedést mutat, mert:

- 1) a fejlődést döntően a környezet gazdasági sajátosságai határozzák meg, amelyek nem ültethetők át könnyen más övezetekbe,
- 2) nem szabad túlértékelni a köztes piacok szerepét, amelyek, bár kétségtelenül nagyobbak, mint az integrált vállalatok esetében, lényegében azonban a körzeten belüli vállalkozásokra korlátozódnak.

Északon tehát három ipari szervezési modell létezik egymás mellett. Az első azokra a vertikálisan integrált közép- és nagyvállalatokra épül, amelyek a viszonylag új iparágakban nagyvárosi területeken működnek.

A másik az ipari körzetek modellje, ezt a vállalkozások kis mérete és a hagyományos termelés jellemzi és jól körülhatárolható vidéki övezetekben terjedt el.

A nagyvárosi területeken, különösen az ezeket közvetlenül övező térségekben specializált kisvállalkozási hálózatokkal is találkozhatunk, amelyek nem a szabványosított termékek piacára, hanem az integrált vállalatok megrendeléseire dolgoznak. A 70-es évek elejéig ezek jelentették a fejlődés területi terjedésének legfontosabb mozzanatát Északon: e vállalkozási típus elhelyezkedése valóban egyre inkább azt célozza, hogy a termelés költségeinek csökkentése érdekében privilegizálja a szomszédos periférikus területeket a nagyvárosokkal szemben.

Ezekben az övezetekben megfigyelhető a megrendelő vállalatoktól való fokozatos függetlenedés tendenciája. Kiváltképpen a gépiparban tapasztalható, hogy néhány vállalkozás átfogja a teljes termelési kapacitást és szabványosítja a termelést.

A második világháború utáni első időszakban a központi térségek nem ösztönözték Olaszország többi részének ipari fejlesztését, emiatt különösen a legtávolabbi területeken, illetve ahol a termelési kapacitások és a népsűrűség hagyományosan kisebb volt, az ipar helyzete romlott.

A kézművesség és a hagyományos kisvállalkozások válságba kerültek az Észak hatékonyabb vállalataival való versenyben, és nem voltak képesek (széttöredezettységük és területi szórtságuk miatt) adap-

tálni az északi fejlődési modellt. Ezért csak a külső versenytől védett helyi piacokra termelő vállalkozások próbálkozhattak a túlélés stratégiájával.

Bizonyos mértékű fejlődés indult meg az Északhoz közelebb fekvő és a termelőegységek viszonylagos sűrűségével rendelkező északkeleti és közép-olaszországi régiók nagyobb városaiban. Ezeken a területeken kezdtek megerősödni a hagyományos iparágak termelési körzetei, bár számuk ekkor még csekély volt. A Dél nagyvárosi övezeteit viszont erőteljesen sújtotta az infrastruktúra hiánya, a magas szállítási és közlekedési költségek, míg az alacsony népsűrűségű területek teljesen marginalizálódtak.

A decentralizáció új tendenciái

A differenciált olasz területi fejlődés időben is jelentős változásokon ment át. A kezdeti lassú változások után a 70-es években a fejlődés területi terjedése felgyorsult. Ennek világgazdasági okai is voltak, de leginkább az olasz gazdasági átalakulás hatásai a meghatározóak:

1) Érezhetően mérséklődtek a távolság gazdaságossági hatásai (a tömeges motorizáció, az autópálya-hálózat kiépítése, a telefon-, a légitömegközlekedési és vasúti hálózat kiterjesztése, a televízió és az automatikus kapcsolási rendszer bevezetése következtében).

2) Az elektronika elterjedéséhez kapcsolódó mélyreható technológiai változások mérsékeltek az integrált termelési ciklusok alkalmazhatóságát és módosították a termelés különböző szakaszainak optimális méretét. A technikai fejlődés különösen a gépi berendezésekre volt nagy hatással, az innovációk alkalmazása tömegessé vált. A gépparkot a sokcélú felhasználhatóság jellemzi. A termelési folyamatba irányuló tőkeemisszió nyomán a szükséges változtatások mértéke lecsökken, a speciális szakképzettség és a szűk szakosított ismeretek nem kötik béklyóba a vállalkozásokat. Mindennek következményeként nagy és differenciált fejlődésnek indulnak a javító-karbantartó szolgáltatások. A korábban a belső integrációban előállított köztes termékek egy részét már a piacon szerzik be.

3) A piacok kisebb stabilitása, a szabványosított tömegtermékek iránti kereslet csökkenése a kisszériás termelést ösztönzi, mérséklődik a gyártószalagos termelés volumengazdaságossága. A vertikálisan integrált eljárások emiatt kevésbé alkalmasak, mert azok csupán a végtermékekre irányulnak, ellentétben a rugalmasabb eljárásokkal,

amelyek a gyártás típusának megfelelően specializáción és a berendezések sokoldalú hasznosításán alapulnak.

4) Az olasz pénzügyi politika változásai javították a kisvállalkozások pozícióit. Az általános forgalmi adót (IGE) felváltó hozzáadott érték adó (IVA) megszüntette a vertikális integráció előnyeit, az adózási fegyelem megszigorítása miatt a nagyvállalatok szinte egyáltalán nem és a kisvállalatok is mind kevésbé élhettek az adócsalás eszközével. Hasonlóan szigorodtak a munkavállalás szerződéses normái és a társadalombiztosítási befizetések is.

Az összereslet kisebb mértékű növekedése — annak ellenére, hogy kedvezőtlenül befolyásolja a fejlődést — a nagy integrált vállalatok és a hozzájuk kapcsolódó kisvállalkozások közötti szoros függést lazítja, az autonóm szervezetek és a személytelenné váló szolgáltatások kedvezőbb pozíciókat tudnak elérni. Ez azokra a vállalatokra jellemző, amelyek korábban más vállalatoknak végeztek bér munkát, s miután a nagy integrált vállalatok iránti kereslet megváltozott, arra kényszerültek, hogy közvetlenül a piacon jelenjenek meg.

Mindezek következtében a koncentráció korábbi tendenciája lassul, majd megfordul. A megváltozott helyzetben valóban lehetővé válik a kisebb méretű vállalkozások szaporodásán alapuló fejlődés. A piacok bővülése és a közlekedési viszonyok javulása következtében a telepítésekre alkalmas területek köre egyre szélesedik.

A decentralizációs fejlődésnek alapvetően két formája alakult ki.

Az első változat a már meglévő vállalatok kezdeményezése nyomán fejlődik ki. Bizonyos technológiai és munkafolyamatot Északról más területekre telepítenek, fenntartva az új telephelyek közvetlen irányítását.

A második megoldási mód viszont tendenciózusan a piaci kapcsolatokra épül, és új, helyi, szükségképpen mérsékelt méretű vállalkozásokat teremt.

Az első esetben a befektetés az új vállalat elhelyezkedéséhez képest külső eredetű, a meginduló termelést kialakult technikai-szervezeti struktúra támogatja, ezért az új vállalat közepes vagy akár nagyméretű is lehet. Az újonnan telepítendő vállalat mérete elsősorban a termelési tényezők (a telek, a munkaerő, a tőke) költségeitől vagy az állami ösztönzés mértékétől függ.

Mivel a vállalat központja és fő funkciói az északi területen maradnak, ez a telepítési forma nem kíván különleges helyi technikai-szervezési ismereteket vagy összetett gazdasági környezetet, és maga

sem képes ezeket előmozdítani (a beszerzések nagy részét a vállalati központ irányítja, a helyi források aránya ezért kisebb).

A decentralizálásnak ez a fajtája még a legegyszerűbb megoldásokban is az északi szervezeti struktúrákat követi. A telephely és az anyavállalat között azonban lényeges különbség van a műszaki-tudományos innováció, valamint a piaci és a helyi gazdasággal való kapcsolatokat illetően. Találónan nevezik ezeket az új vállalatokat sivatagi katedrálisoknak.

A decentralizált fejlődés másik formája ellenben csak közvetetten kötődik már működő vállalatok kezdeményezéséhez. A decentralizált vállalkozás is megtartja jogi és szervezeti önállóságát és a piaccal való közvetlen kapcsolatát. Az indulási szakaszban a támogatás általában a kereskedelemtől és a műszaki berendezéseket gyártó vállalatoktól, az adott iparág más egységeitől érkezik.

A decentralizált fejlődés lehetősége ez esetben szorosan kötődik a telepítés helyi adottságaihoz, amelyek megkönnyítik az új, akár kezdetleges formájú vállalkozások kialakulását vagy a már működő mikroegységek minőségi fellendülését. Ez esetben döntő jelentősége van a környezetnek, amely minimálisra csökkenti vagy társadalmilag elfogadhatóvá teszi az új vállalkozással járó kockázatot. Különösen fontos, hogy az újonnan alakult vállalkozásokat ne terheljék magas társadalombiztosítási költségek. Fontos az is, hogy a vállalkozó élvezhesse a szolidaritás számos formáját, illetve hogy termelő tevékenységében hasznosíthassa a már létező struktúrákat (például ingatlanokat, ipartelepeket, ipari létesítményeket).

A termelési decentralizálás e típusa számára olyan környezetet igényel, amelyben a dolgozói garanciákat inkább a család viseli, mint a vállalkozás, a személyes szolidaritás kötelei és a széleskörű tulajdonlás fontosabbak az intézményes kapcsolatoknál, a mezőgazdasági és más önálló tevékenységek fenntartása is feltétele a vállalkozások terjedésének.

A decentralizált fejlődés e formáját tehát mind a piac „láthatatlan kéz” szerepének (ellentétben a vállalati adminisztráció „láthatatlan kéz” szerepével), mind a családi szervezetek és személyes kapcsolatok szerepének (ellentétben a kapitalista társadalomra jellemző intézményi és szerződéses kapcsolatokkal) újradefiniálása teszi lehetővé.

Különösen a piaci funkciók bővülnek, lehetővé téve a termelőegységek egyszerűsítését, miközben — szemben a központi területek

modelljével — nagyobb a társadalmi szervezetek és a tradicionális prekapitalista viszonyok integráló és koordináló szerepe.

Területi szempontból a modell a város és a vidék egyedülálló keverékéből, városi infrastruktúrából (szállítás, közlekedés és a hatékony információcsere) és mezőgazdasági környezetből (az önellátás és a jövedelemintegráció magas szintje) áll össze.

A decentralizálási formák kezdetben csak a két szélső pólus mentén fejlődtek. A központi területek nagyvállalatai által közvetlenül vezényelt adminisztratív decentralizáció és a perifériák spontán fejlődése között számos átmeneti forma lehetséges. Ezek kialakításához a jog is gazdag szervezeti eszköztárat kínál (kisebbségi részvétel egy vállalkozásban, vegyesvállalat stb.).

Olaszországban azonban az utóbbi időkig az előbb elemzett két fejlődési típus vált uralkodóvá. Ezek a modellek jól alkalmazkodtak az ország periférikus területeinek jellegzetességeihez.

Az északkeleti és a közép-olaszországi régiók kisvállalkozásokon nyugvó iparosítása kiemelkedő eredményeket hozott. E régiókat az alábbiak jellemzik:

1) A külső gazdaság átszővi e régiók településhálózatát, a fejlett szolgáltatásokkal rendelkező városok szoros kapcsolatot építettek ki a környező mezőgazdasági területekkel és az ország más részeivel, különösen a hagyományos iparosodott vidékekkel;

2) A bérek és a szakképzettség színvonala közepes, de magasabb mint az ország déli területein;

3) A családi vállalkozásokon alapuló mezőgazdasági tevékenység képes az ipar számára munkaerőt felszabadítani, anélkül, hogy veszítene termelő kapacitásából, a sűrű úthálózat lehetővé teszi a korábban mezőgazdasági célokra használt ingatlanok ipari hasznosítását.

Hasonló feltételeket találunk néhány déli térségben is, az északkeleti vidékek előnyösebb helyzete azonban nyilvánvaló. A déli területek csak az állami támogatások szempontjából vannak kedvezőbb helyzetben. A kisvállalkozások azonban ezeket az előnyöket nem voltak képesek kihasználni.

A déli országrész adottságai a decentralizáció másik — régióin kívüli vállalat által irányított (adminisztratív) — típusának kedveztek a következő okok miatt:

1) A telepítések mérete és a decentralizáció jellege miatt a telepítő vállalat tökéletesen ki tudja használni az állami támogatások közvetlen (pénzügyi támogatás, járulékmérséklés, adócsökkentés stb.) és közvetett (infrastrukturális előkészítés stb.) formáit;

2) A decentralizálásnak e típusában sem a bérek, sem a termelési körülmények nem hasonlíthatók a vállalati központokéihoz, a decentralizált vállalatok ennek ellenére sem képesek lényegesen nagyobb előnyökhöz jutni, mint az északkeleti területeken.

A két iparosítási stratégiának erősen különböző fejlesztő hatásai vannak. Az északkeleti és a közép-olaszországi területeken fokozatosan erősödik a központi rendszertől való függetlenedés, a munkamegosztás egyre teljesebbé válik. A helyi gazdaságok különböző fejlettségi fokozatokon mennek át (*Garofoli*, 1983):

a) A kezdeti fázisban a termelési rendszer lényegében egyszerű („specializációs terület”), minden vállalat ugyanahhoz az iparághoz tartozik vagy egyenesen ugyanazt a munkafolyamatot hajtja végre, a növekedés forrása más – akár külső – vállalkozások eljárásainak mechanikus adaptálása;

b) A rendszerré fejlődés fázisában a vállalatok, bár ugyanahhoz az iparághoz tartoznak, termékeik és/vagy technológiájuk különbözőek, már nagymértékben integrálódtak. Ebben a szakaszban csökken a külső függőség, a közvetlen piacra jutás lehetősége nő, szilárdabb és tagoltabb a technikai-tudományos ismeretek köre;

c) Az érett rendszerré válás szakaszában a vállalati munkamegosztás már nemcsak egy iparágra korlátozódik, hanem ágazatközi együttműködések jönnek létre, közös lesz a gyártmány- és a gyártásfejlesztés, a műszaki fejlesztés szinte kizárólag helyi szervezetekben történik.

Az egyik fázisból a másikba természetesen nem automatikusan kerül egy vállalkozás, a fejlődés hosszú folyamat.

A helyi termelési rendszer sikeres fejlődéséhez a környezetnek olyan képességekkel kell rendelkeznie, amely alkalmas a külső fejlesztési impulzusok befogadására és integrálására.

Mindezek alapján arra a következtetésre juthatnak, hogy az „adminisztratív” decentralizáció kevésbé alkalmas öngerjesztő fejlődés elindítására. A fejlettebb technológiából származó előnyök igen korlátozottak, általában pedig kedvezőtlen hatása van annak, hogy:

a) ezek a telephelyek nagy méretűek,

b) az előállított terméket, annak piaci értékesítését a vállalati központ erős ellenőrzés alatt tartja,

c) a technikai és adminisztratív személyi feltételek jórészt külső eredetűek.

Következtetések. A 80-as évek regionális problémái

A 70-es évtized közepének gazdasági válsága eltérő módon érintette az egyes térségeket és szervezeti formákat.

Északon a fejlődés ütemének csökkenése, a munkaerőpiac és az ipari termelés feszültségei mérsékeltek a profitot és súlyos helyzetbe hozták a nagyvállalatokat. Ez kedvezőtlenül hatott az adminisztratív típusú decentralizációra.

Mivel a régebben iparosodott vidékeken a munkahelyet biztosító garanciarendszereknek köszönhetően az ipari foglalkoztatottak száma nem csökkenhetett radikálisan, legalábbis 1980-ig, a nagy struktúrák termelékenységére romlott (a jövedelmezőség és az önfinanszírozó képesség gyengülése később következett be).

Ebben az időszakban tehát mérséklődtek az erős nagyvállalatok és az új kis egységek között korábban megmutatkozott különbségek. Ez utóbbiak tovább élvezték az alapvetően kedvező feltételeket, és inkább előnyösen érintette őket a nagy struktúrák válsága.

Ezzel párhuzamosan csökkentek a különbségek az északi központi térségek és a diffúz iparosítás körzeteinek jövedelmei közt. Ez utóbbiak egyébként a déli területekhez képest is javították a helyzetüket, hiszen azok erősebben függtek az adminisztratív decentralizációtól.

A nagyvállalatok irányítási rendszereinek eredményes átszervezése nyomán kezdtek kialakulni a korábbi termelékenységi és jövedelmezőségi különbségek, azonban a foglalkoztatottak száma is érezhetően csökkent. Az olasz és a nemzetközi kereslet növekedési ütemének zuhanása valóban növelte az északi nagyvállalatok hajlandóságát, hogy olyan hosszú távú stratégiákat dolgozzanak ki, amelyek előnyben részesítik a termelékenység növelését, a termék és a gyártási folyamat innovációját (a termelés fokozásával szemben). Mindez megakadályozta, hogy a kedvező jövedelmezőségi feltételek egy új adminisztratív decentralizálási folyamatot indítsanak el Dél-Olaszországban.

A nagyvárosi övezetek foglalkoztatotti létszámának csökkenését nehezen kompenzálja a kisvállalkozásokon alapuló ipari fejlődés.

A régebben iparosított városi övezetekben a terciér szektor fejlődése kedvező változásokat idézett elő. Ez az egyetlen ágazat, amelyben a foglalkoztatottak száma töretlenül nő.

Az ilyen irányú fejlődés nagyrészt azokra a nagyvárosokra jellemző, amelyekben a nagyvállalatok visszafogottabb méretűek és vertikális integrációjuk kisebb. Különösen előnyös helyzetben van-

nak a szélesebb termelési profilú városok, amelyek előnyös nemzetközi kapcsolatokat tartanak fenn. Ennek alapján differenciált fejlődés indulhat el az északi régiókban is.

A szolgáltatásokon alapuló fejlődéshez szükséges munkaerő minősége jelentősen eltér a nagyvállalati leépítések során felszabadult munkaerő jellemzőitől. Ezért nehéz a képzettség konvertálása. Az északi régióknak egy merőben új termelési rendszerre kell áttérniük. Hosszabb távon a központi területek termelékenységének növekedése a népesség és a termelés újabb koncentrációját idézheti elő, vagy ennek alternatívájaként – az Észak és a Dél dualizmusának erősödését eredményezheti.

A tercier szektor a gazdaságban sokkal kevésbé sematikus módon jut túlsúlyra, mint azt gyakran sugallják. Ez a jelenség nem korlátozódik a szolgáltatások koncentrációjára (az ipar helyett) a metropoliszokban és a mezőgazdasági tevékenység iparral való egyidejű helyettesítésére a periférián. A tercier szektor és az ipar kiegészítik egymást. Ezt bizonyítja a diffúz iparosítás területein a szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedése és a tercier szektor összetettebb formáinak kialakulása azokon a területeken, ahol a nagyipar újból virágzásnak indult.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a tercier szektor fejlettebb formáinak nagyvárosi koncentrációja más telepítési kívánalmakat támaszt és más településeket részesít előnyben, mint az iparfejlődés koncentrált formái.

Mindez radikálisan módosítja a centrum–periféria hagyományos hierarchiáját, nem szükségszerű a népsűrűség jelenlegi magas szintjének további növekedése. A nagyvárosok szerkezetátalakítását a demográfiai nyomás mérséklődése meg is könnyítette.

A 70-es évek iparosításának hatására a periférikus területeken bekövetkezett változások lehetővé teszik a tagoltabb munkamegosztást és a különböző méretű és elhelyezkedésű vállalatok közti együttműködést.

Az utóbbi időben az együttműködési hálózatokhoz való kapcsolódás köztes formáinak gazdag tárháza fejlődött ki.

Végeredményben mindazok a szervezési és kooperációs formák, amelyek az utóbbi évek „rugalmas kapitalizmusát” jellemzik, úgy tűnik, azt a közös célt szolgálják, hogy összeegyeztethetővé váljon a termelőtevékenység és a helyi ipartelepítés, s ennek következtében a népesség lakóhelyén maradjon.

A periféria felértékelődésének imént tárgyalt modellje, a központi területek szerkezetváltása és a terciér szektor fejlesztése az utóbbi évek regionális fejlődésének legfontosabb tendenciái. Kétséges azonban, hogy e modell egyszerű extrapolálásával meghatározható a jövőbeli fejlődés. „Annyi megghiúsult jóslat után” egyet kell érteni Hirschman-nal a társadalmi jelenségek összetettségének és az e területen végbemenő változások váratlanságának kérdésében.

Különösen nehéz ma előre látni a népességeloszlás és az olasz munkaerőpiac területi kiegyensúlyozatlanságának következményeit. A Dél marginális részeit jellemző súlyos munkanélküliséget Észak- és Közép-Olaszország erős vonzereje nem képes mérsékelni.

A dualizmus *Vera Lutz-i* tételei újra időszerűek lehetnek a Dél jelentős változásaihoz igazítva, és figyelembe véve az egységes európai piac létrejöttét és nemkülönben az észak-afrikai országok irányából a déli országrészekre nehezedő demográfiai nyomást.

Irodalom

- Ackley, G.—Spaventa, L. 1962: Emigrazione e industrializzazione nel Mezzogiorno: un commento allo studio di V. Lutz. — *Moneta e credito*. 58.
- Antinolfi, R. 1982a: Sviluppo dualistico e politica economica: l'analisi e le proposte di V. C. Lutz. — *Rassegna economica*. 5.
- Antinolfi, R. 1982b: Sviluppo dualistico e politica economica: I limiti dell'analisi di V. Lutz. I contributi di L. Spaventa, A. Graniani e G. Fuà. — *Rassegna economica*. 6.
- Arlacchi, P. 1981: *Mafia, contadini e latifondo nella Calabria tradizionale*. Bologna, Il Mulino.
- Bagnasco, A. 1977: *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bologna, Il Mulino.
- Balloni, V. 1980: *Lo sviluppo dell'impresa italiana nel periodo giolittiano e nel secondo dopoguerra: alcuni casi*. Milano, Giuffrè.
- Balloni, V. (szerk.) 1985: *Esperienza di ristrutturazione industriale*. Bologna, Il Mulino.
- Becattini, G. 1979: Dal „settore industriale” al „distretto industriale”. Alcune considerazioni sull'unità d'indagine dell'economia industriale. — *L'industria*. 1.
- Becattini, G. 1983: Introduzione e un confronto tra i distretti industriali di Biella e di Prato. — *Il domani delle piccole e medie imprese*. Centro Culturale e Congressi, Saint-Vincent.
- Becattini, G. 1984: L'economista e l'ambiente. — *Giornale degli economisti e annali di economia*. 3-4.

- Becattini, G.—Bianchi, G. 1982: Sulla multiregionalità dello sviluppo economico italiano. Considerazioni preliminari sugli ultimi censimenti. — *Note economiche*. 5-6.
- Becattini, G. 1979: Dal „settore industriale” al „distretto industriale”. Alcune considerazioni sull’unità d’indagine dell’economia industriale. — *L’industria*. 1.
- Becattini, G. 1983: Introduzione e un confronto tra i distretti industriali di Biella e di Prato. — *Il domani delle piccole e medie imprese*. Centro Culturale e Congressi, Saint-Vincent.
- Becattini, G. 1984: L’economista e l’ambiente. — *Giornale degli economisti e annali di economia*. 3-4.
- Becattini, G.—Bianchi, G. 1982: Sulla multiregionalità dello sviluppo economico italiano. Considerazioni preliminari sugli ultimi censimenti. — *Note economiche*. 5-6.
- Becattini, G.—Bianchi, G. 1985: Analisi dello sviluppo multiregionale vs. analisi multiregionale dello sviluppo. — Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.).
- Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.) 1985: *Sviluppo multiregionale: teorie, metodi, problemi*. Milano, F. Angeli.
- Camagni, R.—Cappellin, R.—Garofoli, G. (szerk.) 1984: *Cambiamento tecnologico e diffusione territoriale*. Milano, F. Angeli.
- Carabba, M. (szerk.) 1980: *Mezzogiorno e programmazione nello sviluppo economico (1954-1971)*. SVIMEZ, Milano, Giuffrè.
- Cencini, C.—Dematteis, G.—Menegatti, B. (szerk.) 1983: *L’Italia emergente. Indagine geodemografica sullo sviluppo periferico*. Milano, F. Angeli.
- Crivellini, M. 1984: *Divari di produttività e vincoli organizzativo-imprenditoriali allo sviluppo: un’interpretazione*. Bologna, Il Mulino.
- Deaglio, M. 1982: *Come cambia il capitalismo*. Milano, Mondadori.
- Dematteis, G. 1983: Deconcentrazione metropolitana, crescita periferica e ripopolamento di aree marginali: il caso dell’Italia. — Cencini, C.—Dematteis, G.—Menegatti, B. (szerk.).
- Dematteis, G. 1985: Contro urbanizzazione e strutture urbane reticolari. — Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.).
- Fuà, G. (szerk.) 1974: *Lo sviluppo economico in Italia*. Milano, F. Angeli.
- Fuà, G. 1977: Sviluppo ritardato e dualismo. — *Moneta e credito*. 120.
- Fuà, G.—Zacchia, C. (szerk.) 1983: *Industrializzazione senza fratture*. Bologna, Il Mulino.
- Garofoli, G. 1983: Sviluppo regionale e ristrutturazione industriale: il modello italiano degli anni Settanta. — *Rassegna economica*. 6.
- Goglio, S. (szerk.) 1982: *Italia: centri e periferie. Analisi regionale e politiche d’intervento*. Milano, F. Angeli.
- Gramsci, A. 1949: *Il Risorgimento*. Torino, Einaudi.
- Graziani, A. 1969: *Lo sviluppo di un’economia aperta*. Napoli, ESI.
- Harris, J. R.—Todaro, M. P. 1970: Migration, unemployment and development: a two sector analysis. — *American Economic Review*. 60.
- Hirsch, F. 1979: *I limiti sociali allo sviluppo*. Milano, Etas Compass.

- Hirschman, A. O. 1982: Rival interpretations of market society: civilizing, destructive or feeble? — *Journal of Economic Literature*. 4.
- Jossa, B. (szerk.) 1973: *Economica di sottosviluppo*. Bologna, Il Mulino.
- Kaldor, N. 1972: The irrelevance of equilibrium economics. — *The Economic Journal*. 328. Magyarul: Káldor M. 1989: *Gazdaságtudományok — gazdaságpolitika. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. pp. 63–81.
- Keeble, D.—Owens, P. L.—Thompson, C. 1981: *Centrality, Peripherality and EEC Regional Development Study*. Cambridge, University of Cambridge.
- Lewis, A. W. 1954: Sviluppo economico con disponibilità illimitata di mano d'opera. — Jossa, B. (szerk.).
- Lizzeri, G. (szerk.) 1983: *Il Mezzogiorno possibile. Dati per un altro sviluppo*. Milano, F. Angeli.
- Lloyd, P.—Dicken, P. 1979: *Spazio e localizzazione. Un'interpretazione geografica dell'economia*. Milano, F. Angeli.
- Lombardini, S. (szerk.) 1973: *Teoria dell'impresa e struttura economica*. Bologna, Il Mulino.
- Lorenzoni, G. 1979: Una tipologia di produzioni in conto terzi nel settore metalmeccanico. — Varaldo, R. (szerk.).
- Lutz, V. 1961: Alcuni aspetti strutturali del problema del Mezzogiorno: la complementarità dell'emigrazione e dell'industrializzazione. — *Moneta e Credito*. 56.
- Lutz, V. 1963: *Italy. A Study in Economic Development*. Oxford, Oxford University Press.
- Maddison, A. 1977: Fasi di sviluppo capitalistico. — *Moneta e credito*. 3.
- Mariti, P. 1980: *Sui rapporti tra imprese in un'economia industriale moderna*. Milano, F. Angeli.
- Marshall, A. 1972: *Principi di economia*. Torino, Utet.
- Myrdal, G. 1957: *Teoria economia e paesi sottosviluppati*. Milano, Feltrinelli.
- Perloff, H. S.—Wingo, L. (szerk.) 1968: *Issues in Urban Economics*. Baltimore, J. Hopkins Press.
- Pettenati, P. 1974: Alcune relazioni tra i consumi e lo sviluppo. — Fuà, G. (szerk.).
- Seers, D.—Vaitsos, L. (szerk.) 1980: *Interpretation and Unequal Development. The Experience of the EEC*. London, Macmillan.
- Sereni, E. 1947: *Il capitalismo nelle campagne: 1960–1900*. Torino, Einaudi.
- Serravalli, G. 1984: *Sviluppo industriale, occupazione e squilibrio nord-sud in Italia: il ruolo delle regioni intermedie*. Milano, F. Angeli.
- Spaventa, L. 1980: Il dualismo nello sviluppo economico. — Carabba, M. (szerk.).
- SVIMEZ (különböző évek): Rapporto sull'economia del Mezzogiorno. Roma.
- Sylos-Labini, P. 1981: I mutamenti tecnologici nelle condizioni odierne: riflessioni di un'economista. — *Moneta e credito*. 3.
- Thompson, W. R. 1968: Internal and external factors in the development of urban economics. — Perloff, H. S.—Wingo, L. (szerk.).
- Tosi, A. (szerk.) 1985: *Terziario, impresa, territorio: dinamiche e politiche urbane e regionali*. Milano, F. Angeli.

- Varaldo, R. (szerk.) *Ristrutturazioni industriali e rapporti fra le imprese*. Milano, F. Angeli.
- Vitali, O. 1983: *L'evoluzione rurale urbana in Italia*. Milano, F. Angeli.
- Williamson, T. G. 1965: Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. — *Economic Development and Cultural Change*. 4.
- Young, A. A. 1973: Rendimenti crescenti e progresso economico. — Lombardini, S. (szerk.).

II. RÉSZ

**URBANIZÁCIÓS FOLYAMATOK,
1970–1990**

8. A VÁROSFEJLŐDÉS VÁLSÁGA A 70-ES ÉVTIZEDBEN

FRANCESCO ADAMO

Bevezetés

A társadalmi-gazdasági válságjelenségek és -folyamatok vizsgálatában a városok minden kétséget kizáróan előkelő helyen állnak. Ez a megállapítás különösen igaz az egy ország viszonyait erőteljesen befolyásoló nagyvárosokra. Hiszen ezek a központi helyek alapvetően meghatározzák egy ország vagy egy vidék fejlődési lehetőségeit.

Bármilyen rendszer instabilitása előbb vagy utóbb a földrajzi térben is terjeszkedni kezd, az új stabil struktúrák kialakulásához vezető átmeneti szakasz is megváltoztatja a tér különböző összetevőit.

Olaszországban a területi decentralizáció folyamata — mindenekelőtt az iparvállalati szférában — az 1974–75-ös recesszió hatására megtorpant, majd 1979 után újra felerősödött, immár az ország belső területein. Ez a tendencia — amelyet *B. Berry* (1976) ellenurbanizációnak nevez — a koncentrált urbanizációval ellentétes folyamatokban, a diffúz urbanizációban ölt testet. Az urbanizációnak ez a típusa valamennyi fejlett piacgazdaságban fokozatosan kialakult, az Egyesült Államokban a 60-as években, Nyugat-Európában a 70-es évtizedben. A változások egyik jellemző vonása a kis- és középvárosok népességszámának a nagyvárosokhoz viszonyított gyorsabb növekedése, az esetek egy részében éppen a nagy metropoliszokból, központi területekről történt elvándorlások következtében. A településhálózat területi dekoncentrációjának másik alkotórésze az elővárosok, a bolygóvárosok, általában a központi körzeteket közvetlenül övező rurális környékek felértékelődése, népességszámuk növekedése, ezzel egyidejűleg az agglomerációs központok népsűrűségének

csökkenése, a nagyvárosok gazdasági szerkezetének átrendeződése, az ipari foglalkoztatottak létszámának mérséklődése, a terciér ágazatok térhódítása.

A 60-as évtized elejétől a szuburbanizáció Olaszországban is felerősödött, nem utolsósorban a nagy közlekedési építkezések (utak, autópályák) hatására. Kezdetben azonban ezt a folyamatot még csak hozzávetőlegesen nevezhetjük szuburbanizációnak, hatásai egyáltalán nem mutathatók ki az új területi struktúrák alakulásában.

A diffúz urbanizáció általános irányzata és az említett komponensek alakulása az 1981. évi népszámlálás adataiból jól kiolvasható (8.1–8.7. ábrák). Ez az urbanizációs típus merőben új folyamatot indított el Olaszországban a társadalmi-gazdasági szférákban is, határozó változásokat idézett elő a civil társadalomban és felszínre hozta az uralkodó politikai hatalmi rendszer gyengeségeit és egyre inkább kifejezésre juttatta az általános és az urbanizációs válság patológikus vonásait. Természetesen mindenki igyekezett választ adni az új kihívásokra.

A városok válsága és a diffúz urbanizáció

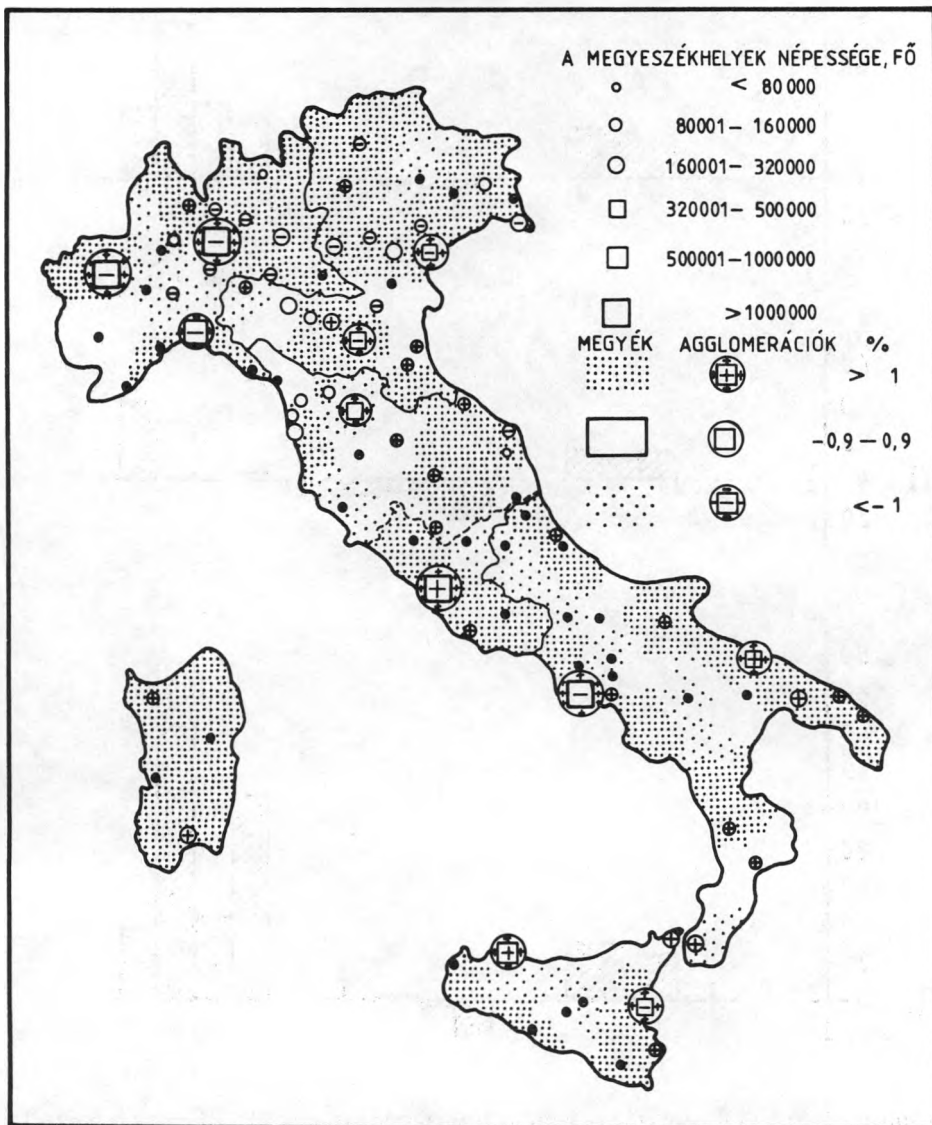
A városok válságos helyzete Olaszországban a 70-es évtized második felében egyre nyilvánvalóbbá vált. Ennek fontosabb jelenségei a következők voltak: a városi közlekedés túlszűfoaltsága, a környezeti károk megszorodása, a lakáshiány fokozódása, a műszaki infrastruktúra és a vállalati szolgáltatások érzékelhető szűk keresztmetszetei, a nagyvárosok egészségügyi és oktatási rendszereinek az elégtelensége, a nagyvárosi megbetegedések számának gyarapodása. A városhálózat egyensúlyi problémái éreztették hatásukat a városi értékek területi terjedésében is.

Ezek a jelenségek mindkét szempontból az urbanizáció típusával és erősségével voltak összefüggésben, azzal a gyors koncentrációval, amelyet *C. Muscarà* (1979) találóan nevezett gigantikus urbanizációnak.

Az olasz városhálózat történelme során nem először került válságos helyzetbe, több alkalommal sikerült is megtalálnia a válságból való kiutat. A 70-es években azonban a korábbiaknál sokkal nehezebb volt a helyzet, összetettebbek voltak a problémák. A városhálózatban nem csupán az okozott nehézséget, hogy a termelés társadalmi költségeinek a növekedésére a városok nem tudtak hatékonyan

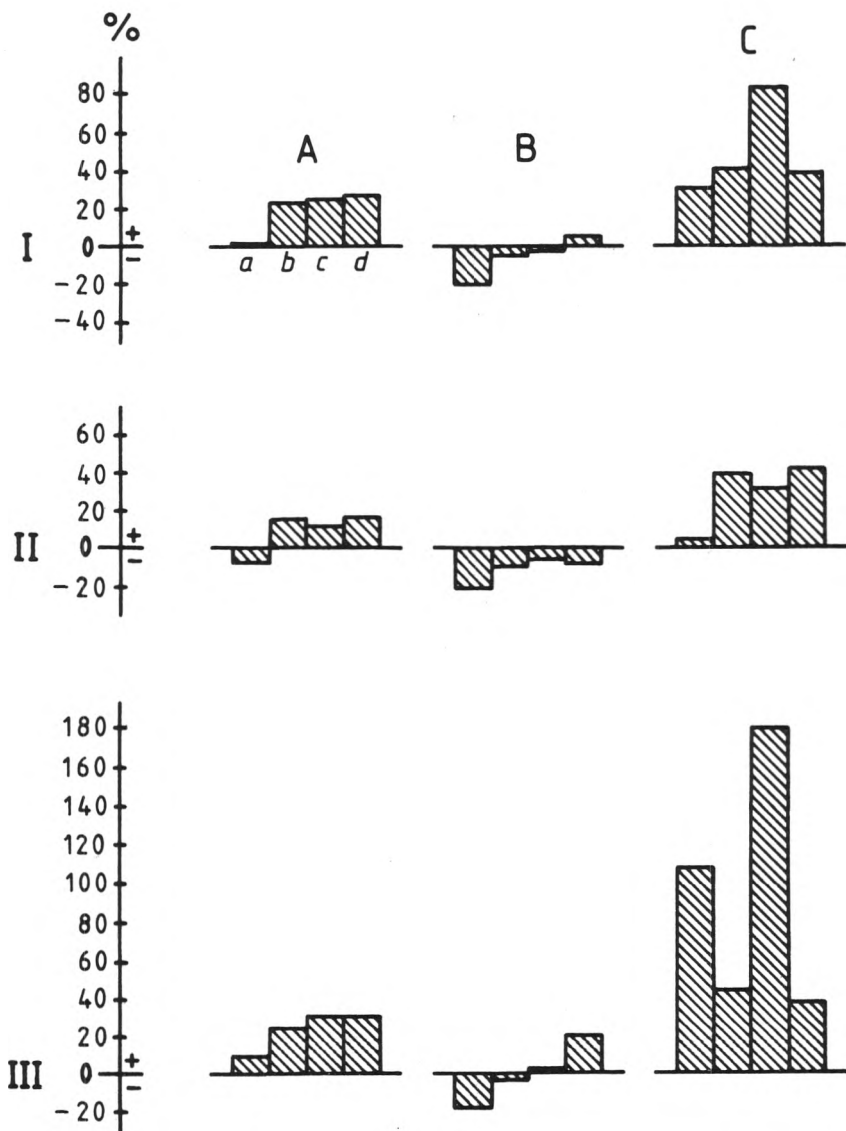
8.1. ábra

A megyeszékhelyek népessége, 1981 és a népességszámváltozás, 1971-1981

8.2. ábra

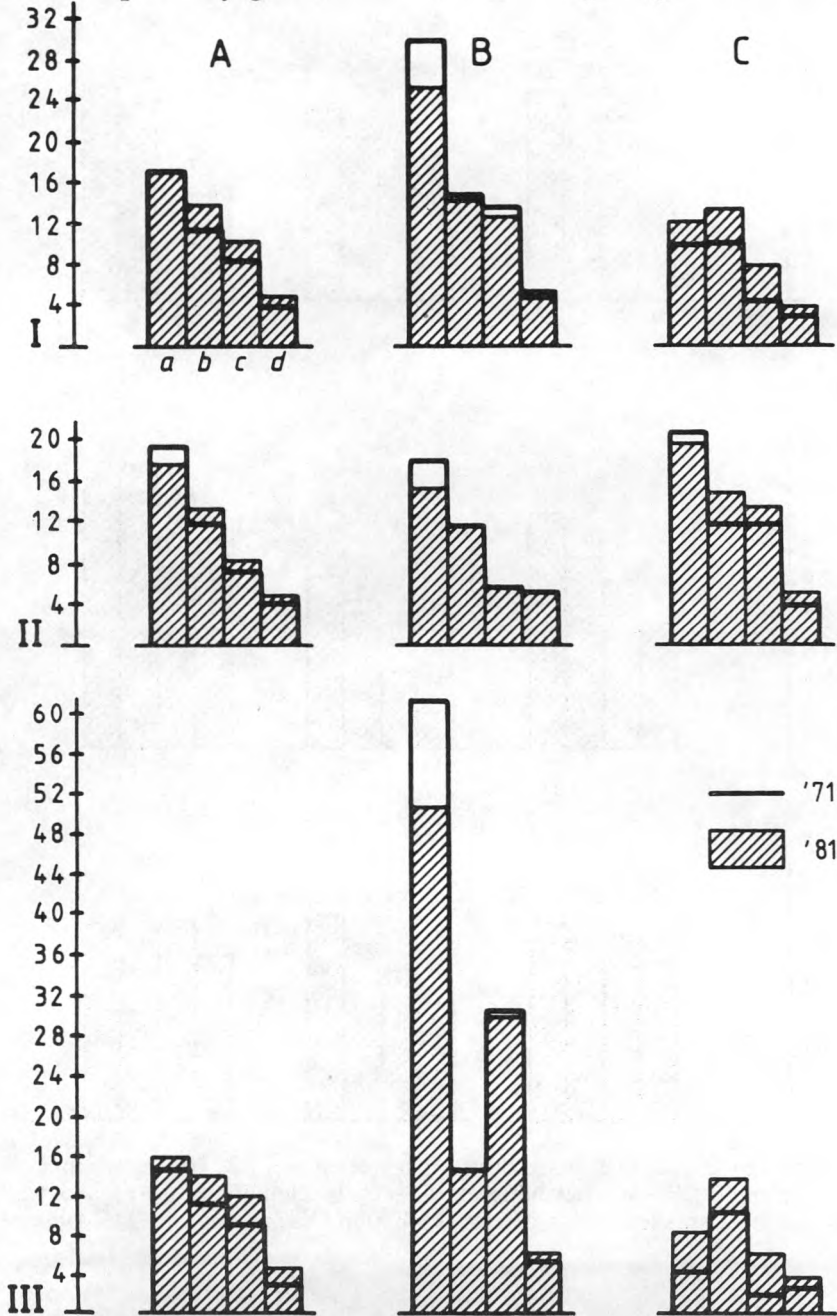
Az ipari foglalkoztatottak arányának változása, 1971–1981, %

Jelmagyarázat: I—Olaszország összesen; II—nagyvárosi megyék; III—egyéb megyék; A—összes település; B—megyeszékhelyek; C—egyéb települések; a—Északnyugat-Olaszország; b—Északkelet-Olaszország; c—Közép-Olaszország; d—Dél-Olaszország.

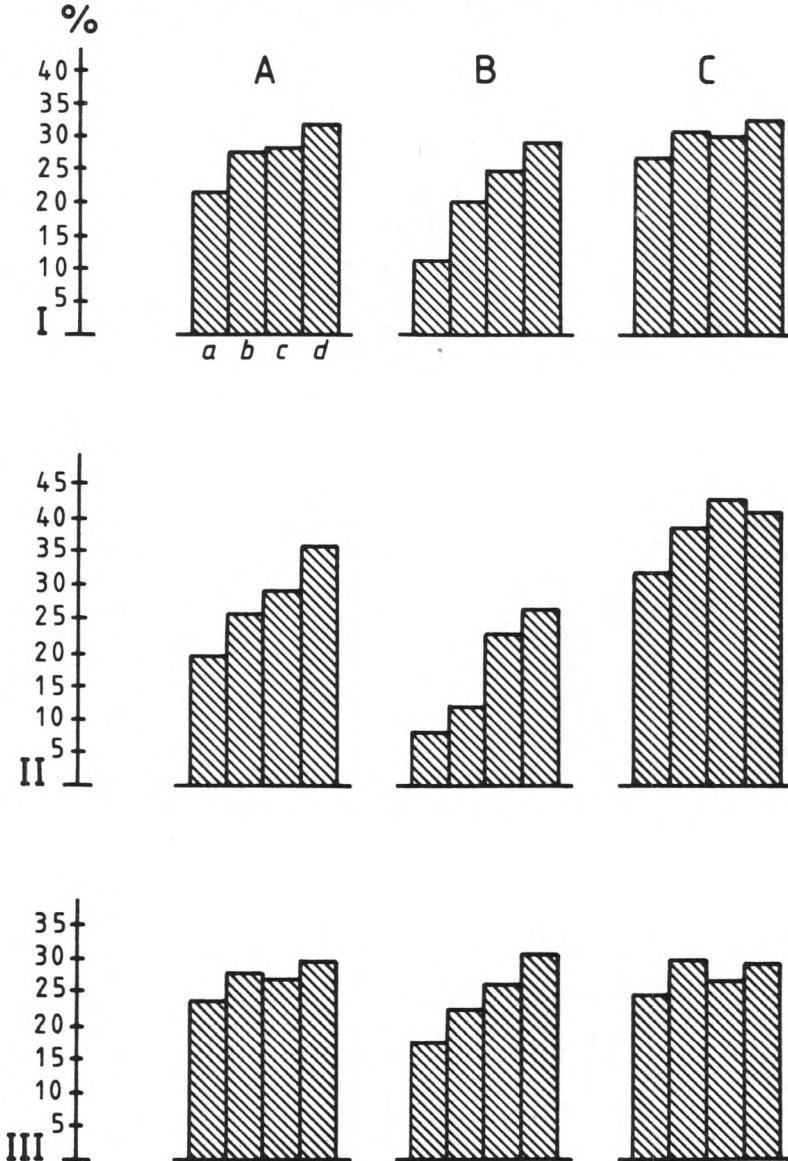
8.3. ábra

Az iparosodottság foka Olaszországban, 1971–1981 (A feldolgozó- és a kitermelőiparban foglalkoztatottak állandó népesség belüli aránya)

8.4. ábra

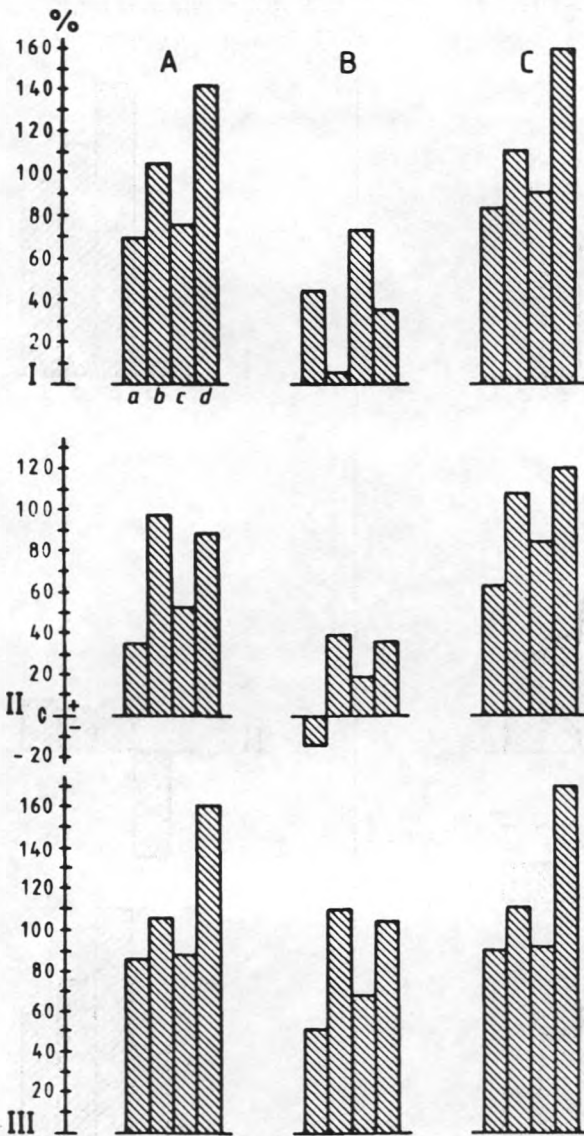
Az aktív keresők változása, 1971–1981, %

Jelmagyarázat: I—Olaszország összesen; II—nagyvárosi megyék; III—egyéb megyék; A—összes település; B—megyeszékhelyek; C—egyéb települések; a—Északnyugat-Olaszország; b—Északkelet-Olaszország; c—Közép-Olaszország; d—Dél-Olaszország.

8.5. ábra

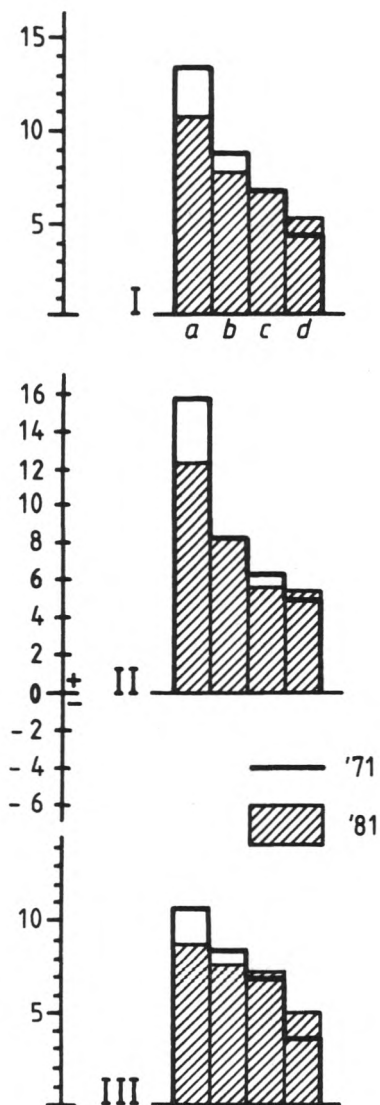
Az inaktív keresők változása, 1971–1981, %

Jelmagyarázat: I—Olaszország összesen; II—nagyvárosi megyék; III—egyéb megyék; A—összes település; B—megyeszékhelyek; C—egyéb települések; a—Északnyugat-Olaszország; b—Északkelet-Olaszország; c—Közép-Olaszország; d—Dél-Olaszország.

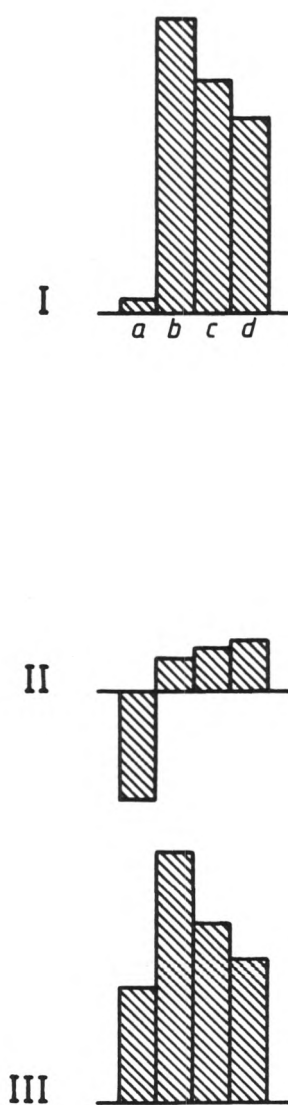
8.6. ábra

Az iparvállalatok átlagos mérete, 1971–1978, fő

8.7. ábra

Az ipari foglalkoztatottak növekedése a feldolgozó- és kitermelőiparban, 1971–1981, %

Jelmagyarázat: I—Olaszország összesen; II—nagyvárosi megyék; III—egyéb megyék; a—Északnyugat-Olaszország; b—Északkelet-Olaszország; c—Közép-Olaszország; d—Dél-Olaszország.

reagálni, hanem az is, hogy köztestületeik és szakapparátusaik — esz-
közők híján — nem voltak képesek a növekedési modell negatív kö-
vetkezményeit mérsékelni vagy megszüntetni. A városok válsága va-
lójában a szociális állam nehézségeiből fakadt, az állam pénzügyi és
politikai krízisére a városok nem tudtak neoliberais programmal
vagy szanálással válaszolni.

A visszaesés leginkább az olasz ipart sújtotta. A főképpen nagyvá-
rosi övezetekben működő nagyipar és a vezető ipari ágazatok kerül-
tek válságba, amelyek — az olasz gazdaság megkésett fejlődéséből
adódóan — nem készültek fel az új világgazdasági változások fogadá-
sára. Az intenzív felhalmozás időszakának lezárultával a nagyváro-
sokban a koncentrációs költségek megemelkedtek, a vezető gazdasá-
gi és politikai erők összeütközésbe kerültek a nagyipari munkásság-
gal (1968–69-ben) nem csupán bérügyi kérdésekben, hanem elsősor-
ban szociális és lakáskörülményeik miatt.

A társadalmi nyomás és a városi szervezetek már érzékelhető
diszfunkciója a nagy iparvállalatokat hozta nehéz helyzetbe és szere-
pük volt a közkiadások gyors növekedésében (Pedone, 1979). A rá-
fordítások azonban — a megkésett műszaki fejlődés miatt — csak
mérsékelten növelték a munka termelékenységét.

Az urbanizációs válság elsődleges kiváltó oka Olaszországban te-
hát az ipari depresszió volt. Az építési beruházások visszaesése és az
általános gazdasági stagnálás azonban a centrumtérsegekben az új
technológiai folyamatok elterjedésének felgyorsulásával párosult, a
80-as évek gyors technikai-technológiai változásainak az alapjait
ekkor rakták le. Következésképpen a 80-as években a nagyvárosok-
ban egy merőben új jellegű válsággal, a munkanélküliség fokozódásá-
val (mindenekelőtt Délen) és a munka alól részlegesen vagy ideigle-
nesen felmentett nagy tömegű munkaerővel kellett szembenézni a
tömegtermelésre szakosodott és az alapanyagipar-túlsúlyos városok-
ban és iparvidékeken. A nagyvárosi ipari válság másik fontos kiváltó
oka a területi dekoncentráció volt.

Lezárult az északnyugati területekre (az ipari háromszögbe) irá-
nyuló népességvándorlás, amely a „gazdasági csoda” időszakában
(1958–1963) érte el a csúcspontját és még a recesszió kezdetén is
elég jelentős volt. A migráció lefékeződése, a népesség kiáramlása a
külvárosokba, a női termékenységi mutatók romlása demográfiai el-
öregedést váltott ki a nagyvárosokban. Az egyik legnagyobb társadal-
mi gond ma az, hogy miként lehet a társadalmi élet szervezését a vá-

rosi struktúrának leginkább megfelelő módon megoldani, milyen új formákra van ehhez szükség.

Az ipar visszaszorulása mellett a városok válságának más ismertetőjelei is vannak, például a belső városi terek újrahasznosítása a gazdasági szerkezetátalakításnak és az új innovatív technikák alkalmazásának megfelelően, ami új fejlődési feltételeket teremthet a perifériák számára is.

Nézzük meg egy kicsit részletesebben a területi decentralizálás problematikáját.

Földrajzi szempontból a decentralizáció különböző típusáról beszélhetünk:

a) Nemzetközi decentralizációról, amely a 60-as évek végétől erősödött fel, Olaszország periférikus térségeiben nem érezte jelentősen a hatását, nem váltott ki növekedést, a centrumtérségekben koncentrálódott;

b) Interregionális decentralizációról, amely a déli területek felé irányult, a Délre áramló magántőke, különösen 1968 és 1974 között, jelentős állami támogatásban részesült;

c) Interregionális decentralizációról, amikor egy régió vagy egy nagyobb tájegység perifériáit veszi célba a centrumtelepülés. Ez a jelenség különösen Közép-Olaszország északi területeire jellemző;

d) Belső decentralizációról, amely egy centrumtérség belső szerkezetét rendezi át a deglomerációs logika alapján, ez lényegében a szuburbanizációs folyamat része, a nagyvárosi gazdaság olyan térbeni terjeszkedése, amikor a városi előnyöket a vállalat hasznosítani akarja.

Az 1974–75-ös recesszió előtti időszakban a periférikus térségekbe irányuló területi decentralizáció főképpen építési beruházásokat jelentett, a foglalkoztatotti létszám erőteljesen nőtt, majd fokozatosan előtérbe került a műszaki-technológiai decentralizáció, a termelési folyamatnak csak egyes elemei kerültek az új ipari körzetekbe, a tulajdonosok és az értékesebb termelési tevékenységek a távoli északi kibocsátó régiókban maradtak. Ez a változás egyúttal termelés-szervezési következményekkel is járt, és nem kis mértékben járult hozzá az iparszerkezet szétaprózódásához.

Ez utóbbi jelenség mindenekelőtt Közép- és Észak-Olaszország iparszerkezetére lett jellemző, a strukturális válság második következményének kialakulásában játszott jelentős szerepet, a nagyvállalatok veszítettek vonzerejükből, több periférikus övezetben felerősödtek a vállalatok önállósági törekvései, fokozódott a vállalkozói

készség a fejletlenebb ágazatokban is. A fejlődés különböző pályákon haladt, és az iparon kívül mozgásba hozta a kézműipart, a mezőgazdaságot (amely a megkésettiségből adódóan még mindig fejletlen volt) és az idegenforgalmat (amely ekkor lépte át a száz történelmi város határait és vált jellemzővé az ország többi, történelmi és művészeti hagyományokkal rendelkező településein is).

Az ipar belső erőforrásokon nyugvó fejlődése különösen az ország északkeleti régióiban vált jellemzővé, s ennek alapja a kis- és középvárosi hálózat lett, amely így „vágott vissza” a nagyvárosoknak. A fejlődésnek ez a formája a stabil ipari körzetekben éppúgy terjedt, mint a hagyományos ipari övezetekben, a hagyományos ágazatokban (konfekcióipar, bútorgyártás, cipőipar, kerámiagyártás, élelmiszeripar) éppúgy, mint a modern, új ágazatokban (elektronika, biotechnológia stb.).

Az autonóm iparfejlődésnek voltak patológikus kinövésai is, felendült a feketemunka, elharapódzott az adócsalás (*Cantelli*, 1978; *Cori*, 1979). Ennek ellenére összességében a termelési decentralizáció hozzájárult a viszonylag fejlettebb ipari tevékenység területi diffúziójához, a vállalati kapcsolatok erősödéséhez. A kis- és középvállalatok többsége fejlett technológiához jutott, az innovatív termelés hatással volt a munkaerő szakképzettségének a fejlődésére is. A termelés devertikalizálása fokozta a vállalatok piaci és technológiai autonómiáját, kedvező alapokat teremtve a 80-as évek innovatív iparfejlesztéséhez.

Az endogén fejlődés az ország északkeleti régióiban integrált ipari körzetek kialakulásához vezetett, ez a szerveződési forma fokozatosan meghódította Közép-Olaszországot is (Lazio régió kivételével) és terjedni kezdett az északnyugati régiók nem nagyvárosi övezeteiben is (*Adamo*, 1979).

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a 70-es években a diffúz iparfejlődés, akár decentralizált, akár autonóm formában valósult meg, hozzájárult a kis- és középvárosi hálózat megerősödéséhez, a városi értékek korábban privilegizált helyzetben lévő települései vesztettek vonzerejükből. A kis- és középvárosi fejlődés egyik bizonyítéka ipari munkahelyeik számának gyarapodása. A 70-es évtizedben a 699 ezer főnyi létszámnövekedés 30,4%-a az alpokalji térségekre (Novara, Varese, Treviso környékére), Milánótól északra, illetve a Milánó–Velence közti közlekedési tengely menti területekre (Bergamo, Brescia, Verona), Lombardia és Veneto régiókra esett. A létszámfejlődés 30%-a Emilia Romagna régióra, a Bologna és Parma

közi térségre — amelynek kedvező összeköttetései vannak Milánóval —, az adriai partvidékre (magába foglalva a dél-olaszországi tengerpartot is) jutott. A maradék 39,5%-on pedig az Arno-völgye és Perugia megye, a piemonti Cuneo környéke (a torinói vállalatok kitelepülése nyomán) és a déli területek osztoztak. A déli iparfejlődés központi magja a Róma–Nápoly tengely (Róma, Latina, Frosinone, Caserta, Nápoly, Salerno és Avellino megyék) volt.

A termelő tevékenység periférikus és szuburbánus terjeszkedését nem csupán a népesség és a szolgáltatások dekoncentrációja kísérte, hanem a termelő szolgáltatások fejlődése is (Censis, 1983), a korszerűbb és fejlettebb szolgáltatások azonban leginkább az amúgy is fejlettebb infrastruktúrával rendelkező déli nagyvárosokba települtek. Sok déli területre azonban az volt a jellemző, hogy az iparosítás urbanizáció nélkül zajlott le (Conti, 1982). A terciér szféra fejlődése egyébként az egész országra jellemző volt, erőteljes növekedés azonban egyértelműen a termelő tevékenységükben megerősödött területeken indult el. A növekedést elsősorban a közösségi és az egyéni fogyasztás változása befolyásolta. A nagyvárosok a válságból fakadó szociális problémákra a társadalmi szolgáltatások fejlesztésével válasszoltak. A városok a politikai küzdelemben a társadalmi csoportok nyomására fokozták a szociális közkiadásokat, az állam pedig arra kényszerült, hogy erősen centralizált költségvetéséből nagyobb hányadot juttasson az önkormányzatoknak (Pedone, 1979). A válság hasonló változásokat váltott ki Európában, Olaszország azonban némileg abban különbözött a többi országtól, hogy a jövedelmek, a népesség és az egyéni fogyasztás területi újraelosztása, a kis- és középvárosok megerősödése itt markánsabb volt, illetve, hogy az északi és a déli nagyvárosok különböző fejlődési pályára léptek, ez utóbbiak jellemzően nagy bürokratikus központok maradtak (Caldo–Santalucia, 1977; Guarrasi, 1981).

A fogyasztás növekedése a közösségi és a magánszolgáltatások területi eloszlásában egyenlőtlenségeket eredményezett. Ennek eklatáns példáját mutatja Közép-Olaszország északi része. A helyi önkormányzatok a 70-es években jelentős állami pénzügyi támogatásban részesültek ebben az országrészben. A szolgáltatások fejlődésnek indultak. Egyenlőtlenségek figyelhetők meg a nagyvárosok egyes kerületei között, ami viszont már valamennyi olasz város válságból fakadó sajátossága.

A déli országrészekben a közszolgáltatások nagymértékű állami támogatásban részesültek, fejlődésük jórészt ennek köszönhető. E

pozitív változások ellenére Észak és Dél között jelentős különbségek tapasztalhatók és jónéhány déli város közszolgáltatása mutat siralmas képet.

A szolgáltatások színvonalában Közép- és Észak-Olaszország között viszont nagyfokú homogenizálódás játszódott le, jelentősen mérséklődtek a nagy-, illetve a kis- és középvárosok különbségei is.

A koncentrált urbanizáció kedvezőtlen folyamatokat váltott ki a lakáskörülmények alakulásában is. A lakáspiacon — amelynek alakulásában meghatározó szerepet a telekjáradék játszik — mind a válásra, mint pedig a diffúz urbanizációra hatást gyakorló fontosabb tényezők a következők voltak:

- a) a járadékviszonyok alakulását szabályozó jogi eszközök hiánya,
- b) a spekulációs nyomás a jogi szabályozatlanság következtében,
- c) az építőipar alacsony termelékenysége.

Az első tényező erőteljesen meghatározta az északi és a közép-olaszországi városok urbanisztikai törekvéseit, de ugyanitt a helyi közigazgatás is tett lépéseket a telekárak szabályozására. Ezek a próbálkozások azonban — átfogó városfejlesztési és lakásépítési törvény hiányában — kezdetben sikertelenek voltak, majd a 70-es évek végén, a „városok kifosztása” ellen megszerveződött mozgalom hatására elfogadott törvények némiképp kedvező irányba terelték a telekforgalmazást. A helyi önkormányzatoknak azonban nem voltak pénzügyi lehetőségeik és egyéb eszközeik a lakáspiac befolyásolására, a spekuláció letörésére. Nagyon sok kis- és középváros nem volt képes rendezési tervet készíteni, a rendezési tervet készítők nagy része (különösképpen a déli nagy- és középvárosok) expanzív lakáspolitikai koncepciót fogalmazott meg. Az 1977-ben elfogadott korszerű lakástörvény már későn született ahhoz, hogy a kedvezőtlen folyamatokat meg tudta volna állítani. A 70-es évtized utolsó két évében a lakásárak mérséklődtek, a lakáspiac mozgásba lendült, a nagyvárosok lakásviszonyai azonban továbbra sem javultak.

A civil urbanizáció kezdetei

Ellenurbanizációnak kell-e tekintenünk a 70-es évtized városfejlődési folyamatait Olaszországban? Bár az olasz változások sok hasonlóságot mutatnak a nyugat-európai urbanizáció sajátosságaival, azonban a városi gigantomania és mindenekelőtt a „nyomorúságos urbanizáció” meg is különbözteti azoktól. Ezért kell azokat a feladatokat

meghatározni, amelyek egy fejlett civil városfejlődést eredményezhetnek (*Compagna*, 1983).

Minthogy a 70-es években a kis- és középvárosokat lakóhelyként a magasabb jövedelmű és képzettségű családok preferálták, ennek kifejezésre kellett volna jutnia a nagyvárosok lakófunkcióinak gyengülésében, a nagyvárosi zsúfoltság elutasításában. Ha a lakóhelyek decentralizálódása antiurbanizációs ideológia hatására ment volna végbe, akkor nem beszélhetnénk szuburbanizációról, ami pedig a diffúz urbanizáció legfőbb jellegzetessége. Említettük már, hogy a decentralizáció legfőbb mozgatóereje a lakáspiac. Amennyiben valamilyen ideológia és nem a választási kényszer befolyásolta volna a lakóhelyváltoztatást, akkor a magasabb jövedelmű családok nem kényszerültek volna az új városszéli „luxusgettókba”. Nem kétséges azonban, hogy a 70-es évek városfejlődési válsága, a népesség kulturális-képzettségi színvonalának emelkedése miatt érezhetővé vált a falu iránti nosztalgia, elsősorban a faluról elszármazottak köreiből, és ennek az ideológiának a hatása fedezhető fel a hétvégi házak és üdülők számának szaporodásában. A pozitív társadalmi-gazdasági folyamatok, a mezőgazdasági munkakörülmények, a falvak megközelíthetőségének javulása, a városi szolgáltatások térbeli elterjedése lecsendesítette a sematikus faluellenes ideológiát és felerősítette a nagyvárosok elleni kritikát. Válaszul a lakókörnyezet romlására, a társadalmi elkülönülésre, a városi magányosságra lakossági mozgalmak szerveződtek, társaságok jöttek létre, amelyek keresik az új életminőség lehetőségeit, ellensúlyozandó a városi problémákat.

E mozgalom egyik intézményesült formáját jelentik a városi kerületekben alakult polgári bizottságok, amelyek sok helyütt komoly partnerei a kerületi tanácsoknak. A helyi közigazgatás, felismerve az irányításban játszott pozitív szerepüket, néhol bizonyos jogosítványokkal is felruházta őket, ezek gyakorlása kedvező változásokat eredményezett például a helyi szolgáltatások fejlődésében. A kép azonban nem csupán kedvező. Nem egy esetben kerültek ezek a mozgalmak éles konfliktusba a helyi adminisztrációval, a politikai pártokkal vagy felsőbb irányító szervekkel. Ennek oka, hogy az irányító szervek nem mindig veszik figyelembe döntéseiket az „ember-környezet” kapcsolatának alakításában. Ehelyütt kell megemlítenünk azt, hogy az újabb és a korábbi városfejlődési ellentmondásokat a helyi közigazgatás átszervezése is mérsékelhetné, új irányítási eszközök és participációs formák jöhetnek szóba, mint például a városi kerületi bizottságok. Az igazgatási decentralizáció a helyi politi-

ka autonómiáját erősíti és hozzájárul a pénzügyi eszközök ésszerűbb felhasználásához.

A helyi és a regionális közösségi beavatkozás egy másik, a civil urbanizáció kibontakozását segítő hatékony formája lehetne az országos településhálózat-fejlesztési program, amely az egyedi helyi és ágazati döntések összehangolását szolgálná. Ez a koordináció a technológiai változások szempontjából sem közömbös.

Az új urbanizációs minőséget igénylő szükségletek sorában fontos helyet kell kapnia az új munkahelyek létesítésének, hisz az innováció elterjedésével egyre több munkahely szűnik meg. Ha a civil társadalom nem kényszeríti ki a társadalmilag hasznos munkahelyek létesítését, fokozódhat a már amúgy is jelentős különbség a városok szegény és gazdag rétegei között. Az a fejlődés amelyik nem tud a társadalom valamennyi tagjának reális perspektívát felmutatni, csak rövid életű lehet.

Az új városfejlődés más megvilágításba helyezi a közösségi és a magántulajdon viszonyát, egyrészt szoros kapcsolatot tételez fel közöttük, másrészt újragondolásra kell készítse a közkiadások elosztását és belső szerkezetét.

Mint ahogy elképzelhetetlen lenne totális és bürokratikus tervezést javasolni, nincs szükség olyan tervezésre sem, amely a kereslet mennyiségének szabályozásával beavatkozna a reálfolyamatokba. Olyan tervezésre van szükség, amely a kínálatot befolyásolja, a kereslet minőségi komponenseit orientálja, legalább azt befolyásolja, hogy mit, hogyan és hol kell termelni és felhasználni, megakadályozván az élőködést és a pazarlást, olyan rendszabályok természetes kifejlődését segítené elő, amelyek az erőforrások takarékos hasznosítását ösztönöznék, a szigor politikájával segítené elő a civil urbanizáció fejlődését. Egy ilyen típusú tervezés azonban elképzelhetetlen a kultúra és a politika jelentős változása nélkül. Arra van szükség, hogy létrejöjjenek a társadalmilag igazságos politika feltételei, táguljanak a demokratikus részvétel lehetőségei. Ebben az értelemben az új civil urbanizáció nem csupán az új munkahelyek egyik jelentős forrása lehetne, hanem szükséges előfeltétele lenne a termelés fejlődésének és a technikai megújulásnak is. Ez a fejlődés kedvező hatással lenne a munkaerő reprodukciójára, új szolgáltatások megjelenését ösztönözné, kedvezőbbé tenné a szabadidő eltöltését, pozitív irányban befolyásolná a szakmai továbbképzést és átképzést. S végezetül, ezek az innovatív folyamatok összességükben a városok infrastruktúrájának javulását eredményeznék.

Természetesen mindez nem könnyű feladat. Sem technikai értelemben, hiszen a hagyományos tervezési eszközök kevésbé használhatók. Sem politikai szempontból, mert ez a tervezési felfogás újabb és újabb konfliktusok elé állítja a döntéshozókat.

Bár a 70-es évtizedben a demográfiai folyamatok stabilizálódtak, sőt bizonyos mértékben dinamizálódtak, a migrációs folyamatok ellenkező előjelűvé váltak, nem születtek meg azok a jogszabályok, amelyek nem csupán ellenőrzésük alatt tartották volna e folyamatokat, hanem elősegítették volna tervezhetőségüket. is. Nem csupán a történelmi központok felújítására gondolunk, hanem — többek között — az elavult iparágakkal túlszűfolt területek újraélesztésére is. Ezek a hajdan fejlett ipari területek — amelyek nyilvánvalóan a nagy étvágyú spekulánsok szabad prédái — a városok átalakításának legfontosabb bázisai lehetnének. Újrahasznosításuk fontos várostervezési feladatot jelenthetne. A tulajdonviszonyok bonyolultsága és a helyi közigazgatás szegényes eszköztára miatt e kívánság még nehezen teljesíthető.

Minőségi városfejlesztés elképzelhetetlen megfelelő várospolitikai és településhálózati politika nélkül. A tervezés lényeges akadálya ma Olaszországban, hogy teljesen hiányzik a városhálózat-fejlesztési politika. Pedig a tudományos-műszaki fejlődés városi és regionális hatásainak előrebecslése, a területi dekoncentráció megtervezése a szerkezeti átalakulás fontos támasza lehetne. A városhálózat teljes körének valóban urbánus jellemzőkkel való felruházása az olasz gazdasági felemelkedés kulcskérdése. Enélkül ugyanis újratermelődnék a városhálózat egyenlőtlenségei.

1981-ben két olasz nagyváros, Milánó és Torino polgármestere kísérletet tett a Pó-völgyi településhálózat tervszerű fejlesztésére. Egy policentrikus regionális metropolisz kialakítására szövetkeztek, bevonva ebbe az utópisztikus tervbe Emilia Romagna régiót is. Az elképzelés az volt, hogy e három nagyrégió legfontosabb városainak térbeli kiterjedését megnövelik a periférikus urbanizáció segítségével és egy új településszerkezetet hoznak létre. Bár a grandiózus elképzelés nem járt sikerrel, fontos tanulságokat szolgáltatott a modern településhálózat további fejlesztéséhez. Bebizonyosodott például, hogy a központi kormány támogatásának megnyerése nélkül nincs lehetőség komplex településfejlesztésre. A programhoz kapcsolódó kutatások rámutattak arra is, hogy a fontosabb irányítási tervezési és információs funkciók ellátásához új kommunikációs rendszerekre van szükség. Az innovatív termeléshez nélkülözhetetlen fejlett szolgálta-

tások megszervezése nélkül Olaszország nagy ipari központjai nem tudnak válaszolni az amerikai és a japán technológiai kihívásokra. Amennyiben pedig a döntéshozók nem gondolkodnak el a városok közötti munkamegosztás kérdéseiről, akkor az új tevékenységek területileg egyenetlenül honosodnak majd meg, Milánó határozott túlsúlyra tehet szert, a domináns nagyvárosok korlátlan konkurenciája pedig az olasz városhálózat nemzetközi versenyképességét gyengíti.

Irodalom

- Adamo, F. 1979: *Una periferia industriale nell'Italia di Nord-Ovest. La provincia di Alessandria*. Alessandria, Dell'Orso.
- Adamo, F. 1983: Riflessione sulla metageografia delle località centrali. — *Rivista Geografica Italiana*. 1.
- Bagnasco, A. 1977: *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bologna, Il Mulino.
- Berry, B. J. L. 1976: *Urbanization and Counter-urbanization*. Beverly Hills, Sage.
- Borlenghi, E. 1983: Terziario superiore e innovazione industriale nella trasformazione della città. — *Atti del XXIII Congresso Geografico Italiano*. vol. II. t. 1.
- Cacciari, M. 1981: „Catastrofi”. — *Laboratorio politico*. 5–6.
- Caldo, C.—Santalucia, F. 1977: *La città meridionale*. Firenze, La Nuova Italia.
- Compos Venuti, G. 1982: „Meglio l'Utopia del Mito”. — *Problemi della transizione*. 10.
- Cantelli, P. 1978: *L'economia sommersa*. Roma, Riuniti.
- Censis 1983: *XI Rapporto sulla situazione sociale del paese*. Milano, F. Angeli.
- Compagna, F. 1963: *La questione meridionale*. Milano, Garzanti.
- Compagna, F. 1983: *La megalopoli italiana*. Napoli, Giannini.
- Conti, S. 1982: *Un territorio senza geografia*. Milano, F. Angeli.
- Cori, B. 1979: Le piccole e medie industrie in Italia: aspetti territoriali e settoriali. — *Quaderni della Fondazione Giovanni Agnelli*. 34.
- Cori, B. 1980: *La geografia urbana*. Varese, Ask.
- Cori, B. (szerk.) 1983: *Città, spazio urbano e territorio in Italia*. Milano, F. Angeli.
- Guarrasi, V. 1981: *La produzione dello spazio urbano*. Palermo, Flaccovio.
- Mainardi, R.—Tombola, C. 1982: *Grandi città ed aree metropolitane*. Milano, F. Angeli.
- Muscarà, C. (szerk.) 1978: *Megalopoli mediterranea*. Milano, F. Angeli.
- Pedone, A. 1979: Aspetti della crisi finanziaria del settore e problemi del superamento. — *La crisi italiana*. 2.
- Prigogine, I. 1979: *La nuova alleanza*. Milano, Longanesi.

9. AZ OLASZ VÁROSHÁLÓZAT A 80-AS ÉVTIZEDBEN

GIUSEPPE DEMATTEIS

Város és területi fejlődés

Az utóbbi évszázadban a város, mint területi jelenség a legváltozatosabb méreteket és megjelenési formákat mutatta fel. Van különálló város, van több szomszédos központból alakult konurbáció, metropolisz-térség, régió-város, megalopolisz. Mindezekre a változatos területi formákra ma a *városi rendszer* fogalmát használjuk. Ezen egyrészt épületek, létesítmények, infrastruktúrák, másrészt alanyok (családok, vállalkozások, intézmények stb.) földrajzi koncentrációját értjük. Az egyes elemeket kapcsolatok kötnék össze, amelyek lehetővé teszik, hogy „központi” tevékenységeket lássanak el (azaz olyanokat, amelyek rendszerint a terület többi részén nincsenek jelen) és biztosítják a rendszer időbeli reprodukcióját.

Rögtön meg kell azonban jegyezni, ha csak arra szorítkoznánk, hogy egyenként elemezzük a különböző városrendszereket, ezzel nem merítenénk még ki a városi jelenség leírását. Országos méretekben az egyes városi rendszerek úgy működnek, mint személyek, áruk, tőke, információk, döntések kapcsolatából és oda-vissza áramlásából álló háló csomói. Az egyes városok dinamikája az egész háló működésétől függ (Dematteis, 1990).

A városhálózat vizsgálata különösen fontos akkor, amikor országos szinten kívánjuk kutatni a város és a gazdasági fejlődés közti kapcsolatot. A városhálózat ugyanis két lényeges funkciót lát el. Az egyik a helyi erőforrások hasznosítása. Emiatt meglehetősen szétágazónak kell lennie, hogy igazodhasson az adott terület földrajzi, történelmi, kulturális különbözőségeihez, a helyi adottságok alapján várható

vagy már létező munkamegosztáshoz. A másik funkció azt szolgálja, hogy egyesítse az országos köröket és azokat a nemzetköziekkel kösse össze. Ebből a szempontból a lehető leghatékonyabban kell összekötnie a különböző csomópontokat, elősegítve a népességmobilitást, a szociális és kulturális interakciókat, a tőke és az információ áramlását, a tranzakciókat, a magasan kvalifikált szolgáltatások kínálatát és az ezekhez való hozzájutást.

Az első funkció a város terjeszkedésének irányába hat, míg a másik erős nagyvárosi koncentrációt követel meg. Ez a kettős (centrifugális és centripetális) mozgás mindenfajta városdinamika alapja régtől fogva. Ez azt jelenti, hogy az említett kettős funkció, bár különböző irányba hat, mégsem zárja ki, hanem dialektikus formában kiegészíti egymást. Ez a gazdasági fejlődés kettős követelményének felel meg: egyrészt a termelői alap kiszélesedésének és részekre tagolódásának, másrészt a nemzetközi versenyképességnek.

Politikai téren az elterjedés/központosítás dialektikája feltételezi, hogy országos szinten más ágazati politikákkal (infrastruktúra, lakás, helyi finanszírozás stb.) együtt vizsgáljuk a kérdést. Ugyanakkor szükség van a helyi és a regionális autonómiák tanulmányozására is, hisz a helyi alanyok ezek révén hozzák működésbe a területi erőforrásokat és az adottságok széles skáláját.

Az olasz városhálózat

Bár Olaszország északi és középső részén történelmi okok folytán olyan sűrűn helyezkednek el a városi központok, mint a legfejlettebb európai országokban, a szó valódi értelmében országos városhálózatokról csak az 1950–60-as évek kezdetétől lehet beszélni, amikor is az országos cserekörok kezdtek túlnőni a helyi és a regionális határokon. Ez térben egyenetlen folyamat eredménye volt. A 60-as évek végére az olasz lakosság közel egyharmada nyolc nagyvárosi térség: Milánó, Nápoly, Róma, Torino, Genova, Firenze, Palermo, Bologna valamelyikében élt. Ezeken a rendkívül koncentrált térségeken kívül csupán a települések 20%-ában volt népességnövekedés. Az ország nagy részén, beleértve jó néhány kis- és középvárost, a népességszám csökkent.

Ez a tendencia a 70-es években megfordult, ugyanúgy, ahogy ez más nyugati országokban is történt (*van der Berg—Drewett—Klaassen—Rossi—Vijverberg*, 1980). Ezt a szakaszt ellenurbanizációnak ne-

vezzük — a fogalom talán túlzottan drámai — s azt értjük ezen, hogy a népességnövekedés mértéke fordítottan arányos a központok nagyságával (9.1. ábra). Míg az előző szakaszban minél nagyobb volt a város, annál nagyobb volt a növekedés mértéke (*Dematteis—Petsimeris*, 1989). Egyes esetekben dezurbanizációról is beszélhetünk, azaz a legnagyobb városokban csökken a népesség. A 70-es években az aktív népességi mérleget produkáló települések aránya 59%-ra nőtt. Ennek oka részben a nagyvárosokat körülvevő külső gyűrűk későbbi növekedése, de az esetek nagy többségében arról van szó, hogy a kisebb központok, amelyek az előző szakaszban háttérbe szorultak, most újjáélednek (*Dematteis*, 1989; *Vitali*, 1983).

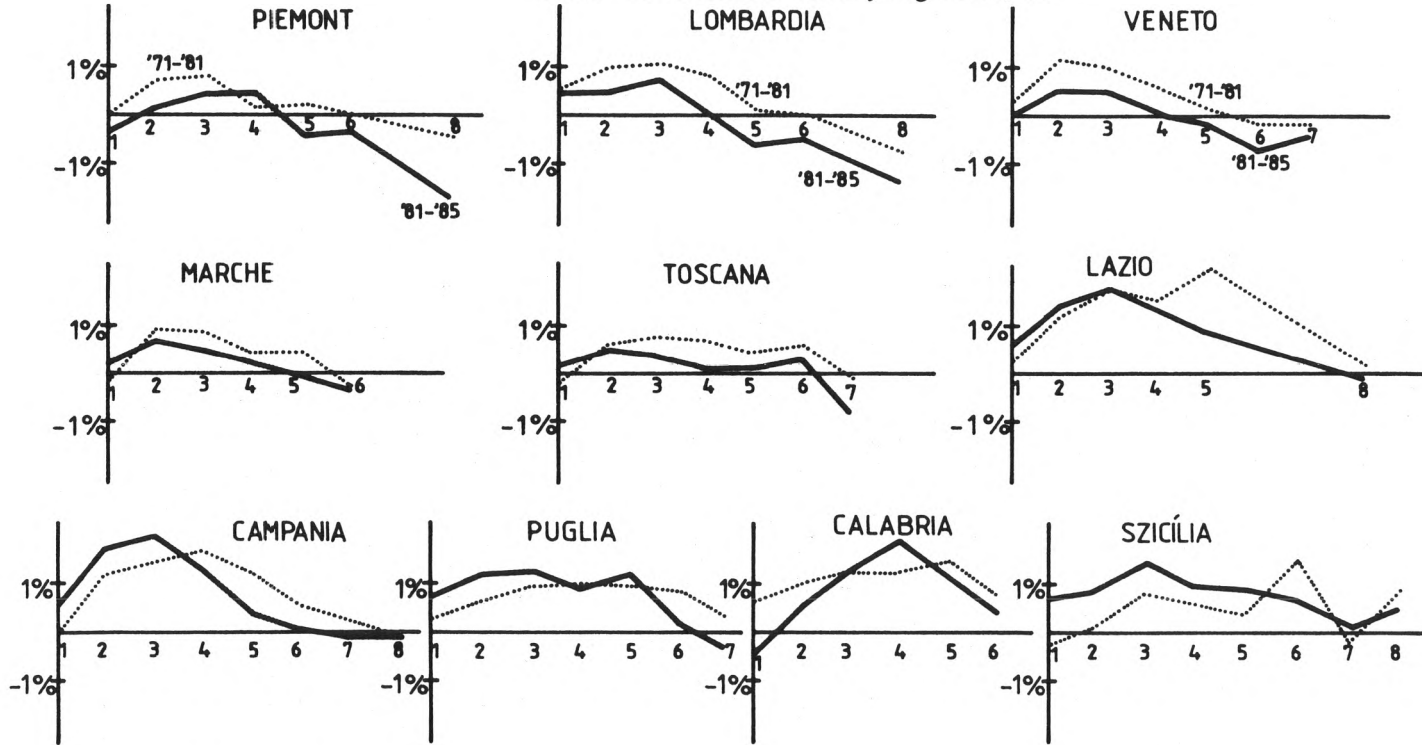
Ezeknek a dekoncentrációs jelenségeknek kétségtelenül konjunkturális összetevője is van, a „centralizált” gazdaság krízise és a „periferiális” termelési rendszer előtérbe kerülése tipikus jelenség a 70-es években. De ez csak a kellő alkalom arra, hogy egy fajsúlyosabb szerkezeti komponens, a foglalkoztatottság mennyiségi és minőségi átalakulásához kapcsolódjanak. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a nagyvárosokban a nagyvállalatok munkahelyeket létesítenek, főleg a feldolgozóiparban, miközben ebben az ágazatban és az alsó- és középszintű tercier szektorban a kisebb városokban és központokban új munkahelyek keletkeznek (*Cappellin*, 1986). A 70-es évek végétől megfigyelhető, hogy a kvalifikált foglalkoztatottak száma erősen megnő a nagyvárosokban, olyan ágazatokban elsősorban, mint a csúcstechnológia, a kutatás és fejlesztés, a vállalatoknak nyújtott szolgáltatások, a pénzügyi, a vezetői tanácsadási és a kvaterner tevékenységek (*IRER/Progetto Milano*, 1987).

A népességcsökkenés tehát nem a nagyvárosok hanyatlását jelzi, hanem ellenkezőleg, azt, hogy olyan innovációs átalakulások vannak folyamatban, amelyek a városi hálózatok pozícióit erősítik. Ez azt jelenti, hogy a kvalifikált tevékenységek és a hozzájuk kapcsolódó ágazatok foglalkoztatottjainak számbeli növekedése nem olyan mértékű, hogy kompenzálni tudná a tradicionális, „érett” ágazatok kevésbé kvalifikált munkahelyeinek az elvesztését. Ez a konjunktúra azonban könnyen megváltozhat. Már a 80-as évek közepétől megfigyelhető a nem kvalifikált munkaerő gyarapodása az új nagyvárosi foglalkozásokhoz kötődő társadalmi csoportok fogyasztása által indukált szolgáltatásokban.

Nem arról van tehát szó, hogy visszatér az 50-es évekre jellemző városi polarizáció. Sőt, ahogy mondtuk, az újra központosítás ma nagyon szelektív, ezen kívül azért sem lehet alternatívája a kis közpon-

9.1. ábra

A különböző méretű települések népességének változása 1971–1981 és 1981–1985 között néhány régióban, %

Megjegyzés: A településkategóriákat az 1981. évi népességszám alapján a következők szerint képeztük: 1—kevesebb mint 5 ezer fő; 2—5–10 ezer fő; 3—10–25 ezer fő; 4—25–50 ezer fő; 5—50–100 ezer fő; 6—100–250 ezer fő; 7—250–500 ezer fő; 8—500 ezer fő felett.

tok munkhelyteremtésének, mivel ezekben olyan középszintű funkciókat látnak el, amelyeknek már nem feltétlenül nagyvárosokban kell lenniük.

Ha a városok rangját a lakosság száma helyett azzal mérjük, hogy bennük a vállalkozások hányféle szolgáltatást találnak, azt láthatjuk, hogy Olaszországban 36 olyan városközpont van, amelyben 150-nél több szolgáltatásfajta található: 23 Északon, 7 Közép-Olaszországban és 6 Délen (9.2. ábra). Ennek a meglehetősen egyenetlen centralizációnak felel meg — és ez a legnagyobb szerkezeti újdonság — a közepes nagyságú városok viszonylagos elterjedtsége (főleg Közép- és Észak-Olaszországban). Ez azt jelenti, hogy a városeeffektus, mint a vállalkozások számára külsődleges forrás, ma már az ország nagy részén elterjedt. Tehát az országban az utóbbi két évtizedben ebből a szempontból megértek bizonyos fejlődési feltételek, amelyek egykor csak elsősorban a Pó-síkság nagyvárosai körül voltak jelen.

Ezt erősíti meg a gazdasági fejlődés területi struktúrája is, a tevékenységek széles skálája ugyanis már megszabadult a nagyvárosi központoktól. Azonban továbbra is nagyon fontos a fő közlekedési útvonalak és csomópontok közelsége. Egyre gyakrabban látjuk emellett, hogy a helyi fejlődés számára döntő tényezők lehetnek olyan kulturális és politikai, társadalmi feltételek, amelyek a kisebb városi rendszerek „környezeti” sajátosságaival hozhatók összefüggésbe.

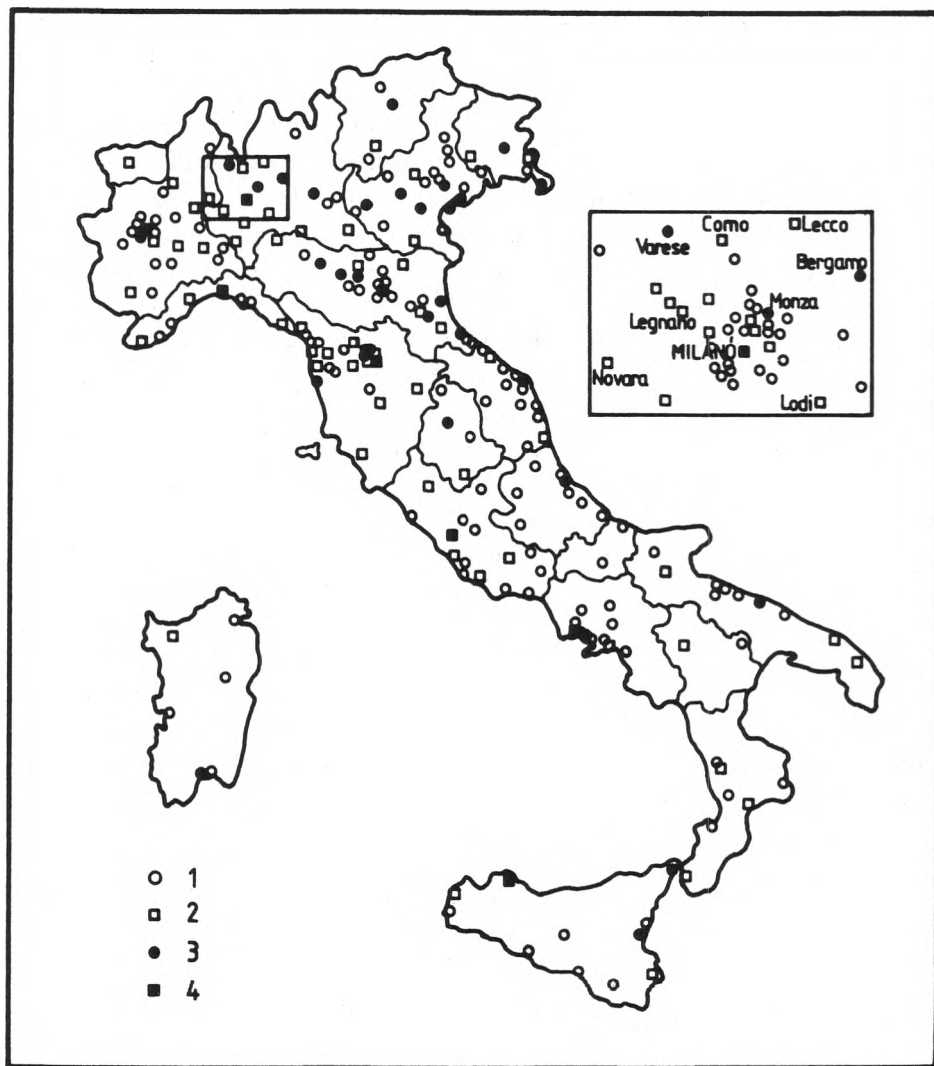
Áttekintésképpen a 9.3. ábra vázlatosan összefoglalja az olasz városhálózat területi szerkezetét. A legfelső szinten néhány nagyvárosi rendszer áll. Torino, Milánó, Genova, Róma és Nápoly monocentrumok, Veneto, Emilia Romagna, Toscana policentrikus régiók, míg délen a három nagy metropolisz térség, Bari, Catania és Palermo egyenlőre olyan nagy agglomerációt alkotnak, amelyek elég világosan elkülönülnek a városhálózat többi elemétől. A nagy metropolisz rendszereket általában sűrű hálózat veszi körül, míg a fejlettebb periférikus régiókra a nem teljesen kialakult hálóforma a jellemző. Végül néhány magányos városi pólust találunk, amelyek a hálóból általában kiemelkednek: Trieszt, Ancona, Perugia, Pescara, Taranto, Cosenza, Reggio-Calabria, Messina és Cagliari.

Az új központok és a nagyvárosi térségek problémái

Az 9.1. és a 9.2. táblázat a nagyvárosi térségekben a 70-es években bekövetkezett demográfiai és munkaerőnövekedés ütemének csök-

9.2. ábra

A 70-nél több termelő szolgáltatásfajtaival rendelkező települések

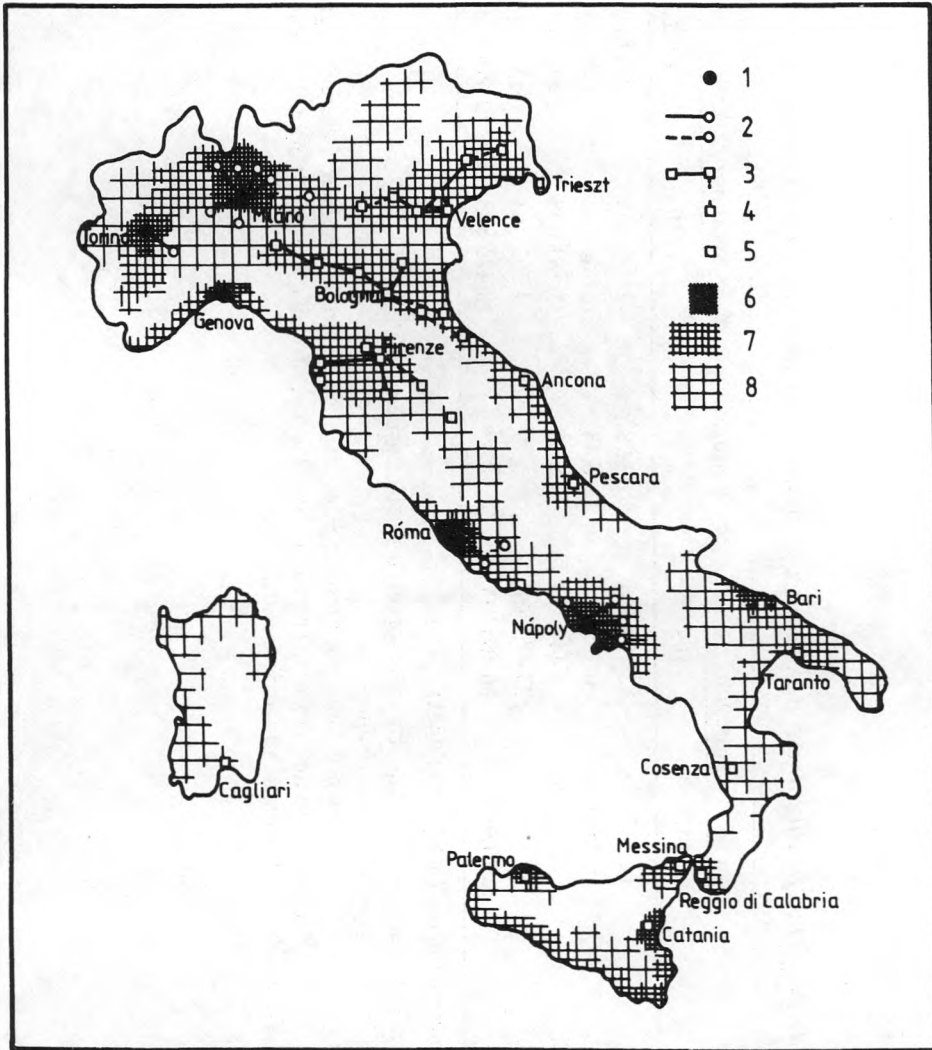

Forrás: Alleva—Celant, 1989.

Jelmagyarázat: 1—70–100 szolgáltatásfajta; 2—101–150 szolgáltatásfajta; 3—151–200 szolgáltatásfajta; 4— több mint 200 szolgáltatásfajta.

9.3. ábra

Az olasz városhálózat alapszerkezete, 1990

Jelmagyarázat: 1—agglomerációs pólus; 2—agglomerációk integrált mellékközpontjai; 3—policentrikus agglomerációk nagy- és középvárosai; 4—integrálódó város; 5—„egyeduralkodó” város; 6—összefüggő nagyvárosi agglomeráció; 7—sűrű kisvárosi hálózat; 8—másodlagos központok hálózata.

9.1. táblázat

A népesség és az alkalmazottak száma az olasz városrendszerben, 1971–1981

Megnevezés	Népesség, fő		Változás, %	Alkalmazottak, fő ^{a)}		Változás, %
	1971	1981		1971	1981	
Metropolisz térségek ^{b)}	11 597 672	12 059 456	3,98	2 751 454	2 894 982	5,22
Nagyvárosi térségek ^{c)}	6 189 672	6 589 162	6,45	1 740 686	2 041 943	17,31
Főbb városi rendszerek ^{d)}	4 098 398	4 444 713	8,45	1 141 945	1 431 542	25,36
Olaszország egyéb része	32 250 805	33 473 580	3,79	4 792 763	6 130 406	27,91
Olaszország összesen	54 136 547	56 566 911	4,49	10 426 848	12 498 873	19,87

Forrás: Dematteis—Fubini—Coppola (megjelenés alatt).

Megjegyzés: a) Csak a népszámlálás 1–8 foglalkoztatotti csoportját vettük figyelembe.

b) Torino, Milánó, Genova, Róma, Nápoly.

c) Brescia, Verona, Padova, Velence, Bologna, Firenze, Bari, Taranto, Palermo, Messina, Catania, Cagliari.

d) Varese, Como, Bergamo, Trento, Vicenza, Treviso, Udine, Parma, Modena, Ferrara, Perugia, Pescara, Caserta, Salerno, Foggia, Lecce, Cosenza, Siracusa, Sassari.

9.2. táblázat

*A metropolisz térségek népességszámának változása,
1971–1985, %*

Megnevezés	1971–1981 között	1981–1985 között
Torino város	- 4,35	- 7,32
Torinói városgyűű	14,44	3,31
Összesen	2,25	3,14
Milánó város	- 7,35	- 5,58
Milánó városgyűű	13,37	2,27
Összesen	2,02	- 1,38
Genova város	- 6,61	- 3,58
Genovai városgyűű	6,73	- 0,48
Összesen	- 5,53	- 3,29
Róma város	2,09	- 0,48
Római városgyűű	30,90	8,88
Összesen	5,10	0,73
Nápoly város	- 1,16	- 0,53
Nápolyi városgyűű	18,55	6,68
Összesen	9,39	3,65
Metropolisz térségek összesen	3,98	- 0,01
Olaszország többi része	4,63	1,43
Olaszország összesen	4,49	1,12

Forrás: Fubini—Corsico (megjelenés alatt).

kenését mutatja. Ez különlegesen szembetűnő az öt nagy monocentrikus rendszer (Torino, Milánó, Genova, Róma, Nápoly) esetében, ahol ezek a tendenciák a 80-as években még jobban megerősödtek.

Hogy ne essünk abba a hibába, hogy ezt a tendenciát a nagyváros hanyatlásának szimptomájaként értelmezzük, a jelenséget a magasabb szintű városi funkciók nemzetközivé válásának folyamatában kell vizsgálni. Az internacionalizálódás szoros kapcsolatban van a regionális és a nemzeti gazdasági rendszerek nemzetközivé válásával. Az egész világra az a jellemző, hogy a nagyvárosok egyre inkább egyetlen hálórendszerként működnek, amelyen keresztül áramlanak

a döntések, az információk, a tőke, az új technológiák, a kulturális és ideológiai hatások. Minden nagyváros egy-egy csomópontja ennek a hálórendszernek, amelyben azokkal az inputokkal vesznek részt, amelyeket az alsóbb szintű városi csomópontok koordinálása, ellenőrzése közben tudnak összegyűjteni és kidolgozni. A nagyvárosok közvetítik a kisebb központoknak a nemzetközi inputokat, amelyek így terjednek az adott területen, segítve az értékesítési folyamatokat és a helyi fejlődést (*Camagni, 1990; IRER/Progetto Milano, 1989b; Scaramellini, 1990*).

Az a pozíció, amelyet egy ország elfoglal vagy elfoglalhat a nemzetközi munkamegosztásban, nagymértékben függ attól, miként valósul meg a hálózat két alapvető funkciója. Ma olyan tendencia figyelhető meg, hogy a városok közti hierarchikus kapcsolatok ezekre korlátozódnak. Ebből a szempontból Olaszország északi és középső része előnyös helyzetben van, mivel ezeknek az országrészeknek gazdag, változatos, élénk városhálózatuk van. Míg Délen a nagy metropoliszok csekély dinamizmusa miatt nem igen megnyugtató a kép (9.3. táblázat). Maga Nápoly, méretei és lehetőségei ellenére nem európai színvonalú metropolisz, mivel a felsőfokú szolgáltatások terén olyan középvárosok mögött marad, mint Bologna, Toulouse vagy Hannover (*Camagni, 1989; Conti—Spriano, 1990*).

A városhálózat 70-es évekbeli funkcionális újjászervezése mély foglalkoztatási, demográfiai, politikai-társadalmi és urbanisztikai változásokat hozott, amelyeket a metropolisz térségek esetében a következőképpen lehet összefoglalni:

a) *A gazdasági tevékenységek újratelepítése.* Az átalakulás leglátványosabban az elhagyott nagy ipari létesítményeket érinti, amelyek a hozzájuk kapcsolódott régi és elavult szolgáltató hálózatokkal és infrastruktúrákkal együtt az úgynevezett „városi üres területeket” alkotják. Ezeket csak részben hasznosítják újra egyes terjeszkedő fázisban levő új iparágak (Torinóban, Milánóban, Rómában), mivel ezek általában a metropoliszt körülvevő külső gyűrűben helyezkednek el. Az elhagyott létesítmények közül sok, amely eredetileg a város szélén helyezkedett el, pár évtized múlva a város terjeszkedése miatt már félig-meddig központi helyen található. Ezért nemcsak hatalmas vagyoneértéket képviselnek, hanem főleg stratégiai bázist jelentenek a város urbanisztikai újratervezése, az új infrastruktúra megvalósítása, a környezeti intézkedések szempontjából. Ezeknek a műveleteknek

9.3. táblázat

*A terciér szakosodás színvonala a központi városokban
ország részenként*

Megnevezés	Közép- és Észak- Olaszország		Dél-Olaszország	
	1981	1971	1981	1971
Légiközlekedés	320	277	100	142
Biztosítóipar	314	274	106	81
Hitelügyek	202	176	157	171
Kutatás-fejlesztés	201	...	114	...
Gépkocsikölcsönzés és utazási szolgáltatások	193	192	150	171
Üzleti szolgáltatások	187	168	117	97
Tengeri közlekedés	155	148	232	205
Vasúti és közúti közlekedés	143	134	191	188
Nagykereskedelem	141	152	115	124

Forrás: Cecchini, 1988.

és átalakulásoknak a mérete politikai feszültségforrásokat jelent, s ez metropolisz térségekben érezteti bénító hatását (9.4. táblázat) (Corsico—Peano, 1989). Főképpen az erősen megnövekedett hivatali munka (üzleti szolgáltatások) nem talál megfelelő helyen ingatlankínálatot, ellentétben a többi európai nagyvárossal. Ennek a helyzetnek az az egyik következménye, hogy a hagyományos központi területekre óriási nyomás nehezedik, s a terciér ágazatok gyakran lakás céljára épült helyiségeket használnak.

b) *A nagy infrastrukturális rendszerek újjászervezése.* Az új metropolisz funkciók a mobilitás erős mennyiségi és minőségi változását eredményezték, ami az infrastrukturális hálózat fejlesztését igényelte. Vasutak, autópályák, parkolók, kikötők építése és újjáépítése, új repülőterek, telematikai hálózatok szerepelnek a nagyvárosok fejlesztési terveiben. E tervek azonban csekély mértékben organikusak és a megvalósításuk nehézkes. E tekintetben az olasz nagyvárosok nem felelnek meg az európai szabványoknak. Különösen súlyos a helyzet Rómában és Nápolyban a városi funkciók újjászervezésének olyan fontos területein, mint a repülőterek vagy a gyorsvasúti szállítás.

9.4. táblázat

*A nagyvárosok befejezett vagy folyamatban lévő kiemelt beruházásai
1988-ig*

Megnevezés	Milánó	Róma	Torino	Nápoly	Genova
Közút	x	X	x	X	x
Vasút	X	X	x	x	x
Földalatti — metro	X	X	x	X	x
Kikötő — repülőtér	x	x	x	x	X
Egyéb infrastruktúra	X	x	x	x	x
Irodaház	x	x	x	x	x
Elhagyott iparterületek felújítása	X	x	X	x	x
Környezeti újrahasz- nosítás, parkosítás	x	x	x	x	x

Forrás: Fubini—Corsico (megjelenés alatt).

Megjegyzés: a beavatkozás formája: X—erős, x—közepes, x—gyenge.

c) *A rossz városi közérzet.* A nagyvárosok újjgazdag rétegeivel párhuzamosan fokozódik a szegénység, a kirekesztettség, a deviancia. A Dél nagyvárosaiban ezek a jelenségek továbbra is a gazdasági elmaradottságból, a magas munkanélküliségből, az alulfoglalkoztatottságból fakadnak. Mindezt a növekvő mértékű modern szervezett bűnözés is súlyosbítja. Az északi nagyvárosokban a kirekesztettség az ipari országokhoz hasonló jelenségeket mutat. A 80-as években mindenhol megfigyelhető, hogy a társadalmi skála két szélső csoportja egyre inkább polarizálódik.

d) *A lakás piac és a perifériák problémája.* A polarizáció tükröződik a lakás piacon is. A legnagyobb kereslet a két véglet iránt van: vagy a minőségi lakásokat keresik vagy pedig azokat az átlagosnál rosszabb állapotban lévő régi és lepusztult ingatlanokat, amelyeket jobbra idegen bevándorlók laknak. Mindkét jelenség, párosulva azzal az igényvel, hogy a lakásokat irodákká alakítsák át, azt eredményezi, hogy a központi és az ehhez közeli övezetekben megnő a spekulációs nyomás. Az 50–60-as évek városfejlődési szakaszában épült közepes minőségű lakások iránt alig van kereslet. Az ingatlanállománynak ez a része viszonylag elértéktelenedett, nemcsak az ingatlanok minősé-

ge, kora és mérete miatt, hanem azoknak a negatív urbanisztikai-környezeti tényezőknek köszönhetően is, amelyek általában a periférikus városi területeket jellemzik. A sűrűn beépített részek rideg terek, ezek újrahasznosítása igen nehéz. Fennáll annak a veszélye, hogy a periférikus városrészek jelentős hányada lepusztul, a középosztály, illetve a felsőbb középosztály lakásigényeit az elővárosi és a „rurbánus” körzetekben elégíti ki. Ezáltal az egy lakosra jutó városi térigény erősen megnő. A Közlekedésfejlesztési Terv adatai szerint az 1951–1961 közötti időszak 594 négyzetméteréről 1971 és 1983 között 2 558 négyzetméterre nőtt a térigény, ami 2001-re megduplázódik. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a nagyvárosok legkülső övezeteiben felerősödött az építési spekuláció.

e) *A városi környezet újraértékelése és a környezet pusztulása.* A városok fizikai környezetére a gyakran aggasztóan magas környezet-szennyeződési adatok, a zöldterületek hiánya, az ökörendszerek (folyóvidékek, partszakaszok stb.) elhanyagolása a jellemző. Hiányosak az egyes városrészek társadalmi és kulturális szolgáltatásai is, a szabadidő eltöltésének lehetőségei korlátozottak. Mindez egyértelműen ellentétben van az új városi társadalmi osztályok igényeivel és szükségleteivel. A város újraértékelése egyre gyakrabban jelenik meg a hivatalos programokban és a magánkezdeményezésekben egyaránt, mindenekelőtt az új felsőfokú funkciók és tevékenységek fejlesztésének feltételeként. Sajnos, az esetek nagy többségében a tervekől csak felszínes „kozmetikázásra” futja, s így a probléma megoldása az egyéni kezdeményezéseken múlik. Ez utóbbiak, mivel természetük-nél fogva nincsenek befolyással a városi környezet egészére, helyi szinten a legkülönbözőbb megvalósulási formákat eredményezik. Regionális szinten pedig létrejön az első és a második lakóhely elkülönülése. A városból való elmenekülésnek (mint a szabadidő eltöltésének egyetlen vagy fő eszköze) azonban két negatív következménye van. Egyrészt a városi környezet lepusztulását megmásíthatatlannak tekinti, másrészt, a városon kívüli területeken hasonló ellenőrizetlen jelenségeket vált ki. Az urbanizáció negatív következményei megismétlődnek a hegyvidéki területeken és a partvidékeken is. Ugyanazek a jelenségek figyelhetők meg abban az esetben is, amikor a szennyező termelést, a hulladékokat áttelepítik a vidéki területekre.

A nem nagyvárosi hálózat megerősödése

A városfejlődés közelmúltban lezajlott átrendeződése a különböző nagyságú központok között a kedvező területi adottságok új területi munkamegosztásának kialakulásaként is felfogható. Ami a területi tényezőket illeti, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy főleg Észak- és Közép-Olaszországban a sűrű kisvárosi hálózat komoly kisipari és kiskereskedelmi hagyományokkal rendelkezik. E kisvárosokban az infrastruktúra és szolgáltatások színvonala átlagos volt, ez kedvező feltételeket jelentett a helyi vállalkozói réteg számára. A vállalkozók sokszor szövetségekbe is tömörültek, a politikai és a közéletben játszott szerepüknél fogva készek voltak a modern helyi termelési rendszerek fejlesztésének támogatására (*Trigilia*, 1981).

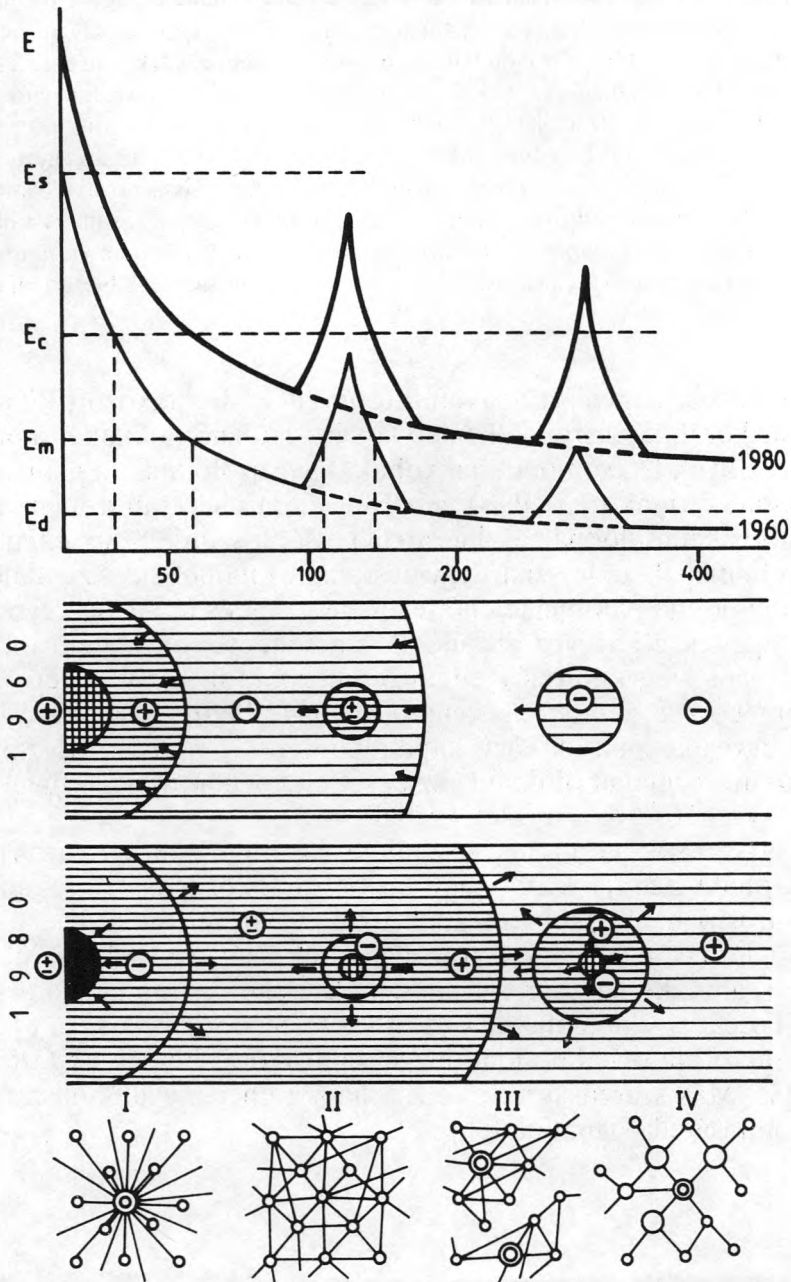
Nem szabad elfedkeznünk arról sem, hogy az 50–70-es években Olaszországban páratlan mértékben fejlődött az infrastruktúra: utak, autópályák, vízvezetékrendszerek, elektromos hálózatok, olajvezetékek, telekommunikációs létesítmények, iskolák, egészségügyi intézmények, sport- és kulturális létesítmények stb. épültek olyan területeken, amelyek ezekkel korábban nem rendelkeztek. Olyan hálózatok alakultak ki, amelyek csomópontjai a kisebb városok voltak. E központok megerősödtek. Különösen a 70-es évek kezdeteitől váltak tercier szolgáltatási központokká.

A technológiai és a szervezeti átalakulások nyomán az utóbbi években létrejött vállalkozások a kisebb városi centrumokban lényegében a vállalkozások rugalmasabb térbeli elhelyezkedésével magyarázható. Ez részben azért következett be, mert a nagy létesítmények decentralizálódtak, vagyis kisebb egységekre osztódtak, majd decentralizálódott a termelési folyamat is, és megnőtt azoknak az új egységeknek a száma, amelyek helyben valósították meg a korábban centralizált tevékenységeket (*Ciciotti*, 1984; *Garofoli*, 1991). E kínálkozó új lehetőségekkel elsősorban a másodlagos városi központok voltak képesek élni, ugyanis ezek — térségük többi részéhez képest — kedvezőbb helyzetben voltak.

Némi leegyszerűsítéssel e folyamatot az „externalitás-mezők” gyors terjeszkedésének hatásaként ábrázolhatjuk (9.4. ábra). A kisvárosi fejlődés kezdetben a nagyvárosi körzetekre korlátozódott, majd később egész térségekre terjed ki (főként a Pó-síkságra, Toscana északi részeire, az Adria-tengerpart középső részére stb.). Az e térségekben kialakult feltételek kedveztek a sokféle ipari és tercier tevékenységnek. E folyamat, amit már az 1981-es népszámlálási ada-

9.4. ábra

A városi funkciók újrendeződése Olaszországban, 1960–1980

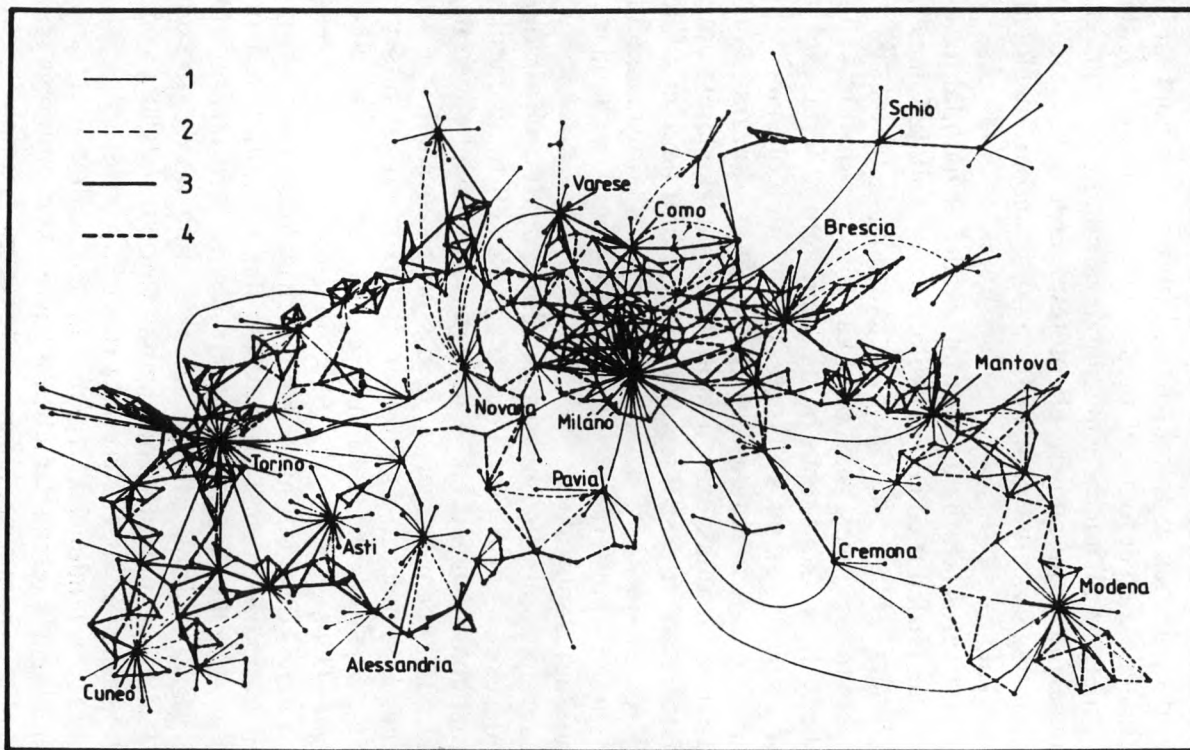
Megjegyzés a 9.4. ábrához: A grafikon a városi externáliák értékeinek változását mutatja (a függőleges tengely pontjai) a nagy agglomerációs központoktól való távolság (km) függvényében (vízszintes tengely) a 60-as és a 80-as években. E_d —alapfunkciók intenzitása, E_m —középfokú funkciók sűrűsége, E_c —hagyományos nagyvárosi funkciók, E_s —modern nagyvárosi és tercier funkciók. A grafikon alatti két sáv a grafikont síkban ábrázolja 1960-ban és 1980-ban. A plusz és a mínusz jelek a népesség- és a foglalkoztatottság alakulását érzékeltetik, a nyilak a különböző városfunkciók polarizálódását és dekoncentrációját mutatják. Az egyes funkcionális szintek és a távolság metszéspontja fejezi ki a funkciók területi kiterjedését, amelyet az egyszerűség kedvéért a főközpontok és a mellékközpontok körül koncentrikus körökkel ábrázoljuk. Az utolsó ábrásor pedig az externáliaküszöböt átlépő minőségi változást illusztrálja: I—agglomerációs központ, II—azonos funkciójú városközpontok rendszere, III—átmeneti állapotban lévő városhálózat, IV—periférikus térségek hierarchikus településhálózata.

tok is jeleztek, nagyrészt azokon a területeken bontakozott ki, amelyek már korábban is rendelkeztek kisvárosi központokkal és a mobilitási tengelyek fő csomópontjai voltak. Így rajzolódnak ki azok a városhálózati formák (9.5. ábra), amelyek hierarchikusan a nagyvárosi hálózathoz kapcsolódnak. A hierarchia alsóbb szintjeire azonban kevésbé jellemzőek a klasszikus egymásrahatási modellek. Az e hálózatok csomópontjaiban megjelenő tevékenységek és funkciók egyre kevésbé függenek a környező területek piaci igényeitől, hanem inkább egy bizonyos kiegyenlítődség jellemző a központok között a régióközi munkamegosztás eredményeként (Emanuel, 1990). Következésképpen az egyes központok közti kapcsolatok a 9.4. ábra II., III. típusában látható formákat öltik, míg az egyetlen központtól való függés (a IV. típus) a periférikus területekre jellemző.

A nagyvárosok hierarchikus szintje és az előbb említett városhálózat regionális szintje között egy közbülső fokozat is található. Ez olyan városok hálózatából áll, amelyek bizonyos felsőfokú, kiegészítő funkciót látnak el a nagyvárosi központok számára. Ebből jönnek létre a regionális nagyvárosi rendszerek Veneto, Emilia Romagna, Észak-Toscana régióiban. Az e szinthez tartozó városok sűrű előfordulása miatt ma már Pó-menti megalopoliszról is beszélnek (Muscarà, 1978). Más szerzők szerint ezt a nagy rajnai megalopolisz meghosszabbításának foghatjuk fel.

9.5. ábra

A városhálózat szerkezete Piemont és Lombardia régiókban

Jelmagyarázat: 1—hierarchikus függőségi viszonyok; 2—eltűnőben lévő függőségi viszonyok; 3—nem hierarchikus kapcsolatok; 4—kialakulóban lévő nem hierarchikus kapcsolatok. A vonalak a városok közötti feltételezett kapcsolatokat jelölik.

A várospolitiká

Az előzőekben az olaszországi urbanizációs jelenségek legújabb tendenciáinak elemzése során arról nem ejtettünk szót, hogy e folyamatok inkább a városfejlődés spontán logikáját követték, semmint meghatározott mederben zajlottak volna. Ebből a szempontból Olaszország különleges helyet foglal el a fejlett nyugati ipari országok között, egyrészt mert az állami és a magánszféra mindig is nehezen tudott közös nevezőre jutni, annyira ellentétesek érdekeik, másrészt azért, mert az országnak soha nem volt átfogó, világosan megfogalmazott várospolitikája.

Így az olasz városokra az ágazati intézkedések hatottak elsősorban, amelyek meghirdetett céljai igen különbözőek voltak. Ennek az lett a következménye, hogy e hatásokat — akár jók, akár rosszak voltak — semmilyen tudományos vagy politikai fórum nem értékelte. Ilyen típusú beavatkozásként lehet például említeni a bérlakások díjának szabályozását, az állami építkezéseket, a hitelpolitikát, a közlekedéspolitikát és a szolgáltatások nagy részét (kórházak, iskolák stb.). Mindezekhez társultak azok a különleges intézkedések, amelyek — torz adatok alapján — szükségállapotokra (mint például a földrengések), előre látható következményekre (mint a környezetszennyezés) vagy teljesen mesterkélten feltételekre (mint a labdarúgó világbajnokság) alapoztak.

A fejlett ipari társadalom követelményei miatt a várost különleges intézkedéseket igénylő társadalmi elemnek kell tekintenünk. Olaszország azonban — úgy tűnik — nyugati partnereivel ellentétben nem jutott el odáig, hogy megértse, igen szoros kapcsolat van a fejlődés minősége, az innováció és város, mint a nemzetközi verseny stratégiai tényezője között, és hogy ennek értelmében cselekedjen (*Camagni—Diappi—Leonardi*, 1986; *Borlenghi*, 1990; *Conti—Spriano*, 1990). A helyi kötött normatívákat, amelyek kezdetben a gyengébbek érdekeit és a közös városi értékeket voltak hivatottak védeni, reformok és közgazdasági ösztönzők hiányában egyre inkább a gyakran zavaros logikájú bürokratikus és szelektív irányítás eszközeként használták fel. A jog annyira bizonytalanra vált e téren, hogy végülis törvénytelenységhez és visszaélésekhez vezetett.

E regresszív tendenciákért a magán- és az állami szférát szembeállító ideológia a felelős, amely a 80-as években mintegy igazolni akarta azokat a nem szabályszerű cselekvéseket, amelyek a városépítéssel pangásával szembeni alternatívaként jelentkeztek. Az igazán

fontos urbanisztikai eredmények, amelyek ezekben az években jöttek létre más ipari országokban — még azokban is, amelyeket a legkevésbé sem lehet túlzott állami beavatkozással vádolni, mint Nagy-Britannia — mindig egyértelmű politikai intézkedések eredményei voltak. Az állam támogatása nélkül a magántőke sem kapcsolódott volna be a városfejlesztésbe. A városi jelenség vázlatos elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy a piac mechanizmusai nem elegendőek ahhoz, hogy a modern város dinamikáját szabályozzák. A mai városok gazdasági értékei sokkal összetettebbek, semmint csupán az ingatlanbevételek jól jövedelmező lehetőségeiről ejtsünk szót.

Olyan időszakokban, amikor a város működése a jelenleginél sokkal egyszerűbb volt, az olasz kultúra — *Cattaneótól Einaudi-ig, Gramsci-ig és Olivetti-ig*, az 50-es és 60-as évek szociológiájáig és urbanisztikájáig — a városról sokkal teljesebb, tervszerűbb, politikailag megalapozottabb elképzelésekkel rendelkezett. A 60-as évek végén a híres „Progetto '80” (az 1971–75-ös II. Nemzetgazdasági Program melléklete) elsőként és mindeddig utolsóként fogalmazott meg hivatalos dokumentumban néhányat e kívánalmak közül. Ebben a városi és a nagyvárosi rendszereket területi stratégiai keretként kezelték a gazdasági és a társadalmi politikák megvalósítása érdekében. A 70-es években a lehetőségek kedvezőek voltak. Erős volt az igény a társadalmi reformok iránt, a régiók intézményrendszere, a demográfiai és a termelési decentralizáció is ebbe az irányba hatott. A hivatalos döntéshozók azonban egyetlen lehetőséget sem ragadtak meg. Az urbanisztikai reformok reményteljes kezdetek után leálltak és innovációs tartalmuk jó része kimerült. A régiók, mivel nem rendelkeztek megfelelő pénzügyi, szervezeti-technikai eszközökkel, a legjobb esetben arra korlátozódtak, hogy a helyi terveket koordinálják, stratégiai szinten nem volt hatásuk. A tágabb térségeket érintő terveket félretették, s ezzel lemondtak arról a lehetőségről, hogy az állami és a regionális beavatkozásokat a városrendszerek tényleges problémái megoldásának rendeljék alá.

Kétségtelen tény azonban, hogy már az előző évtized végén a városok irányítása súlyos politikai és adminisztratív hiányosságokat mutatott. Ugyanezekben az években vált nyilvánvalóvá, hogy illúzió és értelmetlen a városi átalakulásokat minden részletre kiterjedően tervezni, irányítani és ellenőrizni (*Crosta*, 1984; *Mazza*, 1986; *Semini*, 1988; *Dente*, 1989). Úgy tűnik, a változtatás vágyával szemben erősebbnek bizonyult azonban ismét az az egyszerű megoldás, miszerint nem kell semmit sem tenni, s ezt jól lehet álcázni a „laissez faire” jel-

szavával. Mivel nem léteztek világos szabályok a magán- és közszféra működésével kapcsolatban, ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy esetleges, egymással össze nem függő beavatkozásokra és messze az optimális alatti megoldásokra kerüljön sor. Ez a helyzet nagyon is távol állt attól, hogy az egyének és a közösségek érdekeinek megfelelően (*Indovina, 1990*).

Ha túl kívánunk jutni a tervezés kríziséen és olyan várospolitikát akarunk megvalósítani, amely kedvezően befolyásolja a jelenlegi nagy átalakulásokat, mindenekelőtt tisztázni kell az új eljárási szabályokat és ezek tartalmát. A tartalmi kérdésekről az előző fejezetekben már szóltunk. Itt ismételten hangsúlyozzuk a város, mint különböző szinteken működő háló fogalmának következményeit (*Gambino, 1990; Cappellin, 1990*).

A városdinamikára ható országos és nemzetközi kölcsönkapcsolatok teljesen feleslegessé teszik azokat a próbálkozásokat, amelyek azt célozzák, hogy a háló egyes részeit vagy pontjait elszigeteljék, és úgy tekintsék őket, mintha zárt, kiszámítható és ellenőrizhető rendszerek lennének, és úgy lehetne cselekedni, hogy csak ezeket az egyes pontokat vesszük figyelembe. Ha kiindulási alapnak a hálót fogadjuk el, egyszersmind elismerjük a városrendszer komplexitását, azaz olyan nyitott fogalomnak tekintjük, amelyre a helyi és a globális követelmények kölcsönösen hatást gyakorolnak.

E fejlődés tükrében a városi rendszereket nem a tervezés egyszerű „tárgyainak” kell tekinteni, hanem olyan „alanyok” halmazának, amelyek térbeli kölcsönhatásban állnak egymással. E kölcsönhatásoknak a végeredményét a közigazgatás, amely része a rendszernek, természetesen nem ellenőrizheti. Arra azonban van lehetősége, és kötelessége is, hogy saját stratégiájára szabályokat alkosson, olyan terveket fogalmazzon meg, amelyekbe a magánérőt is aktívan be lehet vonni. Feltétlenül szükséges ezt a cselekvést úgy irányítani, hogy a környezeti tényezők bizonyos fejlődés irányába hassanak.

Nyilvánvaló, hogy az e fajta szerep betöltéséhez nincs szükség olyan tervekre, amelyek eleve részletes és teljes formában rögzítik a kívánatos rendet, és azt, hogy miként lehet ezt megvalósítani. Arra ellenben szükség van, hogy az állami szervekkel és a civil társadalommal biztos és világos szabályok alapján terelje az érdekelt tervezői és kivitelezői kapacitásokat, az anyagi forrásokat a politikai céljának megfelelő tevékenységi tervek felé.

Annak érdekében, hogy a városi átalakulásokat így lehessen szabályozni, szükség van a konfliktust okozó ellentmondások felszámolo-

lására. A várost nem szemléljük statikus, egyensúlyi valóságként, sokkal inkább két ellentétes irányú mozgás — a nagyvárosi centralizáció és a kisebb városok hálózatán nyugvó decentralizáció — eredményének kell tekintenünk. Nem az a kérdés, hogy e tendenciák közül az egyiket vagy a másikat válasszuk-e, hanem hogy időről-időre versenyképessé és szinergikussá tegyük őket.

A nagyvárosok a városhálózat problematikus pontjai. Az olasz gazdaság és az ország területe nem annyira nagy, hogy a jövőben több, teljes funkciójú városi központ kifejlesztése legyen a cél. A különböző nagyvárosi funkciók ellenben megoszthatók lehetnének az egyes városok között, ahogy erre már van is manapság példa. Az így kialakított hálózat úgy működne, mint egy egyetlen metropoliszrendszer (az európai városrendszer alrendszere), amely eléggé komplex és nagyban alkalmazkodik az egyes régiók természetes különbségeihez. Ekként nézve, az egyes metropolisz-térségek újjászervezése és átalakítása a hálózat stratégiai fejlődésével összefüggő helyi probléma. Ez pedig feltételezi, hogy a helyi és a nagyvárosi hálózatok alanyai egyaránt aktív résztvevők legyenek. Ebben a tágabb kontextusban kell szemlélni a metropolisz-térségek és a nagyvárosi perifériák környezetének újjászervezését.

Irodalom

- Aiken, G.—Martinotti, G.—Strickland, D. 1987: Sviluppo industriale e gerarchia urbana in Italia. — *Polis*. 1.
- Alleva, G.—Celant, A. 1989: Struttura funzionale della rete urbana italiana. Ancona, Sottoprogetto 4.
- Astengo, G. 1986: Rapporto sullo stato dell'urbanizzazione in Italia e sulle politiche urbane e territoriali per gli anni '80. Ricerca ITURB. Chieti—Pescara, 18 Congresso INU.
- van der Berg, L.—Drewett, R.—Klaassen, L. H.—Rossi, A. et al. 1980: *Urban Europe. A Study of Growth and Decline*. Oxford, Pergamon Press.
- Bianchi, G.—Sforzi, F. 1987: I sistemi metropolitani medi e multicentrici. — IRER—Progetto Milano—Fondazione G. Agnelli.
- Borlenghi, E. (szerk.) 1990: *Città e industria verso gli anni Novanta*. Torino, Edizioni Fondazione G. Agnelli.
- Camagni, R. 1989: Funzioni urbane e gerarchia metropolitana europea: la posizione di Milano nel sistema dell'Europea centro-meridionale. — IRER—Progetto Milano.
- Camagni, R. 1990: Nuove forme dello sviluppo urbano. — Dematteis, G. (szerk.).

- Camagni, R.—Diappi, L.—Leonardi, G. 1986: Urban growth and decline in a hierarchical system. A supply-oriented dynamic approach. — *Regional Science and Urban Economics*. 16.
- Campos Venuti, G. 1987: *La terza generazione dell'urbanistica*. Milano, F. Angeli.
- Cappellin, R. 1990: Networks nelle città e networks tra città. — Curti, F.—Diappi, L. (szerk.) pp. 211–259.
- Cecchini, D. 1988: Le aree urbane in Italia: scopi, metodi e primi risultati di una ricerca. — *Rivista economica del Mezzogiorno*. 1.
- Celant, A. (szerk.) 1988: *Nuova città e nuova campagna*. Bologna, Pàtron.
- Cheshire, P.—Hay, D. 1989: *Urban Problems in Western Europe. An Economic Analysis*. London, Unwin.
- Ciciotti, E. (szerk.) 1984: *Innovazione tecnologica e sviluppo regionale e metropolitano*. Milano, Vita e Pensiero.
- Conti, S.—Spriano, G. 1990: *Effetto città. Sistemi urbani e innovazione: prospettive per l'Europa degli anni Novanta*. Torino, Edizioni Fondazione G. Agnelli.
- Cori, B. (szerk.) 1983: *Città, spazio urbano e territorio in Italia*. Milano, F. Angeli.
- Cori, B.—Cortesi, G.—Da Pozzo, C. et al. 1983: Gerarchie e aree di influenza della città italiane nelle loro specifiche funzioni. — Cori, B. (szerk.).
- Corsico, F.—Peano, A. (szerk.) 1989: *Organizzazione territoriale, politiche, interventi nelle 5 Grandi Aree Metropolitane italiane*. Torino, Sottoprogetto 4.
- Credito Fondiario CRESME 1985: *Il mercato delle abitazioni negli anni '80. Indagine in 16 grandi aree urbane*. Roma.
- Crosta, P. L. 1986: La concentrazione urbanistica: il processo di pianificazione del territorio. — Secchi, B. (szerk.).
- CSST—ECOTER 1987: *Scenari dell'Italia al 2000*. Milano, F. Angeli.
- Curti, F.—Diappi, L. (szerk.) 1990: *Gerarchie e reti di città: tendenze e politiche*. Milano, F. Angeli.
- Dematteis, G. 1989: Regioni geografiche, articolazione territoriale degli interessi e regioni istituzionali. — *Stato e Mercato*. 12.
- Dematteis, G.—Petsimeris, P. (szerk.) 1989: *Italy, Counterurbanization as a Transitional Phase in Settlement Reorganization*. London, Arnold.
- Dematteis, G. 1990: Modelli urbani a rete. Considerazioni preliminari. — Curti, F.—Diappi, L. (szerk.).
- Dematteis, G.—Fubini, A.—Coppola, P. (szerk.) 1990: *Il fenomeno urbano in Italia: interpretazioni prospettive, politiche*. Milano, F. Angeli.
- Dente, B. 1989: Del governare le metropoli: obiettivi sostanziali e strumenti istituzionali. — *Stato e Mercato*. 26.
- Emanuel, C. 1990: Integrazione urbana e nuove gerarchie di uno spazio regionale: la Padania centro-occidentale. — Innocenti, R.—Paloscia, R. (szerk.).
- Fubini, A.—Corsico, F. (szerk.) 1990: *Aree metropolitane in Italia*. Milano,
- Gambino, R. 1990: Per una politica delle città in Italia. Ancona, Università di Ancona. Convegno, La questione urbana in Italia.
- Gario, G. 1989: *La democrazia realizzata*. Milano, F. Angeli.

- Garofoli, G. 1991: *Modelli locali di sviluppo*. Milano, F. Angeli.
- Gibelli, C. (szerk.) 1986: *La rivitalizzazione delle aree metropolitane*. Milano, Clup.
- Indovina, F. (szerk.) 1990: *La città di fine millennio*. Milano, F. Angeli.
- Innocenti, R.—Paloscia, R. (szerk.) 1990: *La riqualificazione delle aree metropolitane*. Milano, F. Angeli.
- IRER—Progetto Milano 1987: *Le metropoli finanziaria. Terza Conferenza Internazionale*. Milano, F. Angeli.
- IRER—Progetto Milano 1989a: *Istituzioni e nuovi modelli di governo urbano*. Milano, F. Angeli.
- IRER—Progetto Milano 1989b: *La trasformazione economica della città*. Milano, F. Angeli.
- IRER—Progetto Milano—Fondazione G. Agnelli 1987: *Il sistema metropolitano italiano*. Milano, F. Angeli.
- ISTAT—IRPET 1986: *I mercati locali del lavoro in Italia*. Roma.
- Martellato, D.—Sforzi, F. (szerk.) 1990: *Studi sui sistemi urbani*. Milano, F. Angeli.
- Mazza, L. 1986: Giustificazione e autonomia degli elementi di piano. — *Urbanistica*. 82. pp. 56–63.
- Mazza, L. (szerk.) 1988: *La città del mondo e il futuro delle metropoli*. Milano, Electa e XVII Triennale.
- Ministero del Bilancio e della Programmazione Economica 1969: *Progetto '80. Rapporto preliminare al programma economico nazionale 1971–1975*. Milano, Feltrinelli.
- Muscarà, C. 1978: *Megalopoli mediterranea*. Milano, F. Angeli.
- Progetto CER—CENSIS 1988: *Il governo dell'economia. Rapporto 1988. Vol. I. Governare la città*. Milano, Edizione Sole 24 ore.
- RECLUS 1989: *Les villes „européennes”. Rapport pour la DATAR*. Paris, La Documentation Française.
- Scaramellini, G. 1990: *Funzioni centrali, funzioni metropolitane, reti urbane*. Milano, F. Angeli.
- Secchi, B. (szerk.) 1986: *Il racconto urbanistico*. Torino, Einaudi.
- Sernini, M. 1988: *La città disfatta*. Milano, F. Angeli.
- Sforzi, F. 1990: Problemi di definizione dei sistemi urbani. — Martellato, D.—Sforzi, F. (szerk.).
- Tosi, A. (szerk.) 1985: *Terziario, impresa, territorio. Dinamiche e politiche urbane e regionali*. Milano, F. Angeli.
- Triglia, C. 1981: Le subculture politiche territoriali. — *Quaderni Fondazione G. Feltrinelli*. 16.
- Viganoni, L. (szerk.) 1991: *Città e metropoli nell'evoluzione del Mezzogiorno*. Milano, F. Angeli.
- Vitali, O. 1983: *L'evoluzione urbana-rurale in Italia*. Milano, F. Angeli.

III. RÉSZ

ÚJ TERÜLETFEJLESZTÉSI HAJTÓERŐK

10. INNOVATÍV IPAR ÉS VÁROSFEJLŐDÉS

ERMINIO BORLENGHI

Bevezetés

A városi szintér a felhalmozás legújabb szakaszában ismételten kiváltságos helyzetbe került, annak ellenére, hogy nagy intézményei válságos pillanatokat élnek át. A keynesi város felbomlott, a rendszer szervezetlenné vált, működött ugyan, de termékei egyre inkább jellegtelenné váltak. A régi és az új rendszer keverékében módosult jövedelemtermelő potenciálja is.

A város szerepét az ipari tőke szemszögéből is meg kell vizsgálni. A tőke a termékforgalomazás szakaszában új szereplőket alkalmaz, kiszélesíti már megszilárdult illetékességét és új funkciók kialakulását ösztönzi.

A termelés újjászervezését a város sokoldalú és gazdag tudományos-technológiai adottságai segítik (*Vaccà*, 1986). Ez azt is jelenti, hogy nincsenek rögzült normák, amelyek egyértelmű gazdasági magatartást határoznának meg (*Laszlo*, 1985). A fejlődési folyamatok nem a korábbi vonalak mentén zajlanak le, hanem olyan határozottabb irányt követnek, amelyből néhány kritikus ponton több alternatíva ágazik el (*Ceruti*, 1986). A gazdasági magatartás jövőjét a világszínvonalú technológiák és piacok befolyásolják, a globális vállalkozások, a globális piacok és a globális városok pozíciói erősödnek meg.

A gazdasági rendszer szerkezete méretében és formájában átalakul, a gazdaság fokozatosan nyit az új lehetőségek irányába, a helyi összefüggések újraértékelésére törekszik, különböző minőséget pro-

dukál és versenyre ösztönzi a telepítési előnyöket kínáló településeket.

Ebben a környezetben a város számára stratégiaileg az a fontos, hogy az örökölt tér és a felhalmozott tőke által előállított beruházástömeget képes legyen elhelyezni. Bizonyos telepítési közömbösség figyelhető meg a tercier funkciók széles sávja és a kevésbé fejlett termelési tevékenység iránt, ugyanakkor ezeket sokszorosán felülmúlják a kifinomultabb szükségletekre irányuló tevékenységek telepítési igényei. Egy olyan társadalmi-gazdasági, fizikai, informatikai kapcsolatrendszer épül ki, amelyre a termelés nagy része támaszkodhat. E tevékenységek köre a jövőben bővíthet. Ugyanakkor a város társadalmi-kulturális rendszerének mobilitása lefékeződhet, holott éppen az ellenkezője lenne kívánatos.

A város újraértékelésének vízióját megfogalmazó stratégiai kép megvalósítása egy konkrét területen még problematikus. A keynesiánus városban az igazgatás válságban van, ennek következtében a különbségek ellentétte alakulnak át, a komplementer funkciók ellentmondásba kerülnek egymással, a diverzifikációt ellensúlyozó energiák nehezen szabadíthatók fel. Úgy tűnik, hogy a város több intézményének mozgásiránya a szervezetlenség felé mutat, fenntartják magukat anélkül, hogy működnének, szétesnek anélkül, hogy felszámolódnának.

Tanulmányunk célja az, hogy egyetlen szereplő, az innovatív ipar szemszögéből vizsgálja a városi kapcsolatokat és a közigazgatási viszonyokat. Vizsgálatunk alapvetően a városon belül marad, mert a város a döntések székhelye, itt tervezik meg a fejlődés új röppályáit. Nem célunk a város fejlődéséről összességében szólni. Túl sok egyéb fő- és mellékszereplő hiányzik a teljes kép feltárásához.

Az új városi központ főszereplője: a vállalkozás. A vállalkozás destabilizációjától a területi destabilizációig

A város egy terület terméke, azoknak a különálló tevékenységeknek az együttesét fejezi ki, amelyeket a helyi (pontosabban városbeli) mozgások egybefonódása és a globális területi szintek közötti kapcsolatok stratégiai kölcsönhatása jellemez.

A főszereplők, különböző állami beavatkozások révén a területeken új minőségeket tudnak kifejleszteni, vagy újra mozgásba tudják hozni a szunnyadó erőforrásokat. Erős társadalmi kölcsönhatásokat

képesek aktivizálni, amelyek dinamikus mobilitást indítanak el. Nem szabályos ügyleteket is lebonyolítanak, és nem csupán befogadásra, hanem az innovációs folyamatok stratégiai terepének a kialakítására is hasznosítják egy-egy tér aszimmetriáját.

A tevékenységi kör változásával egyidejűleg a szereplők újra felméri a terepet. Az anyagi formák tehetetlensége és a társadalmi áramlatok közepette a legerősebb, legkreatívabb aktorok képesek át rajzolni a területet a hatalom szentesítése és védelme alatt (*Coppola, 1987*).

Mint már említettük, e kutatás célja, hogy megvizsgáljon egy főszereplőtípust, a tevékenységi terület első színterét, azaz az innovációs vállalkozást abban a városban, ahol annak székhelye található. Természetesen a figyelem nemcsak az üzemre, hanem az egész komplexumra irányul, azaz nemcsak a termelő gépezetre, hanem az információfeldolgozásra, a szükségletek feltárására és a tervezésre is.

Elsődleges célunk az, hogy megvizsgáljuk a vállalkozások városi környezetét és feltárjuk a lehetséges destabilizációs formákat. A város ugyanis képes arra, hogy destabilizálja a nagyvállalatot és a kis- és közepes vállalkozásokból álló technológiai komplexumokra is befolyással van. Egy térségben a fejlődés különböző fázisaiban a speciális vállalkozások is aktívak lehetnek, a termelés mellékágaiban megbúvó rendkívül dinamikus egységek könnyen differenciálódnak és nagy számban újratermelődnak. Potenciálisan destabilizáló hatásuk van azoknak a kezdeményezéseknek is, amelyek érvényesülésüket keresik, új javakat és információkat ajánlanak és megfogalmazzák saját társadalmi szerepük.

Egy innovációs terv (legyen az jogi előkészítés, termelés vagy igazgatás) megvalósításának szándékától a területi destabilizációig vezető út egyik állomása az innovációs vállalkozás szerkezetének kialakítása.

A kívülről érkező zavarok, a belülről indukált innovációs válaszok túllépi a hagyományos igazgatás kereteit és egyre terjedő instabilitást váltanak ki. Más szóval, az innovációs választás, még ha kezdetben csak egyetlen funkcióra koncentrálódik is, a későbbiekben a vállalkozás rendszerének egészére traumatikus hatással van, mivel ez utóbbira egy más szervezési szabályrendszert kényszerít rá. Ennek következtében külső közreműködők lépnek be a folyamatba és már nem egyetlen kérdéssel vagy egyetlen jövedelemforrással, hanem egy egész kapcsolatkomplexummal kell számolnunk. Például egy innovációs választás, amely a vállalkozás belső összefüggéseiből indul ki,

egyszerre képes befolyásolni a munkaerőpiac jellemzőit, a tudományos-technikai és a gazdasági információk szintjét, a közigazgatás magatartását és még sok egyéb tényezőt.

Ha az innovációs választás egy helyi gazdaságban több vállalkozásnál megegyezik, helyi innovációs termelési rendszer jön létre (10.1. ábra).

A gondok akkor kezdődnek, amikor a belső destabilizációs folyamatok egy adott szinten berobbannak. Ezt a folyamatot nem egyetlen vállalkozás (egyetlen innovációs egység), hanem egy egységes rendszer (például egy nagyvállalat) vagy a vállalkozás egy bizonyos fajtája (kis- és közepes nagyságú innováció) indítja el.

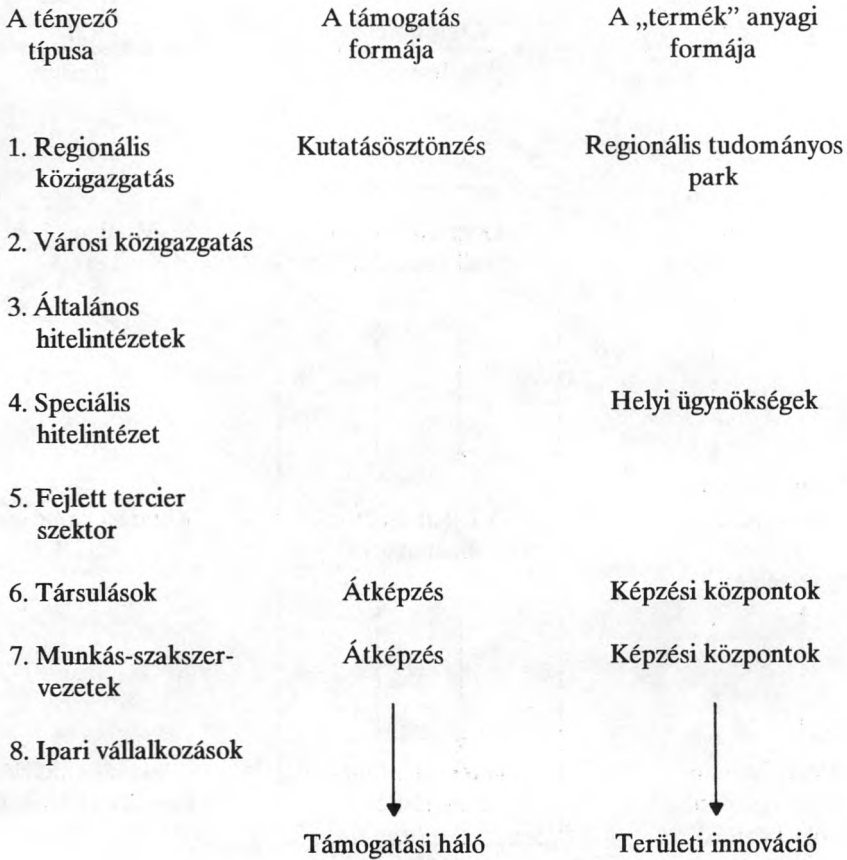
A másik probléma pedig az, hogy többi főszereplő van-e olyan helyzetben, hogy fel tudja szívni a keresletet és a vállalkozásokat, meg tudja-e teremteni a kellő feltételeket ahhoz, hogy a területi innováció belépésével a területi destabilizáció megszűnjön.

A fejlődés és nem pedig a káosz – van ugyan egyfajta ellentmondás és ugyanakkor kiegészítő jelleg is e két kifejezés között – a bizonyítéka annak, hogy egy város szociokulturális rendszere elég erős-e ahhoz, hogy válaszoljon a destabilizációs kihívásokra.

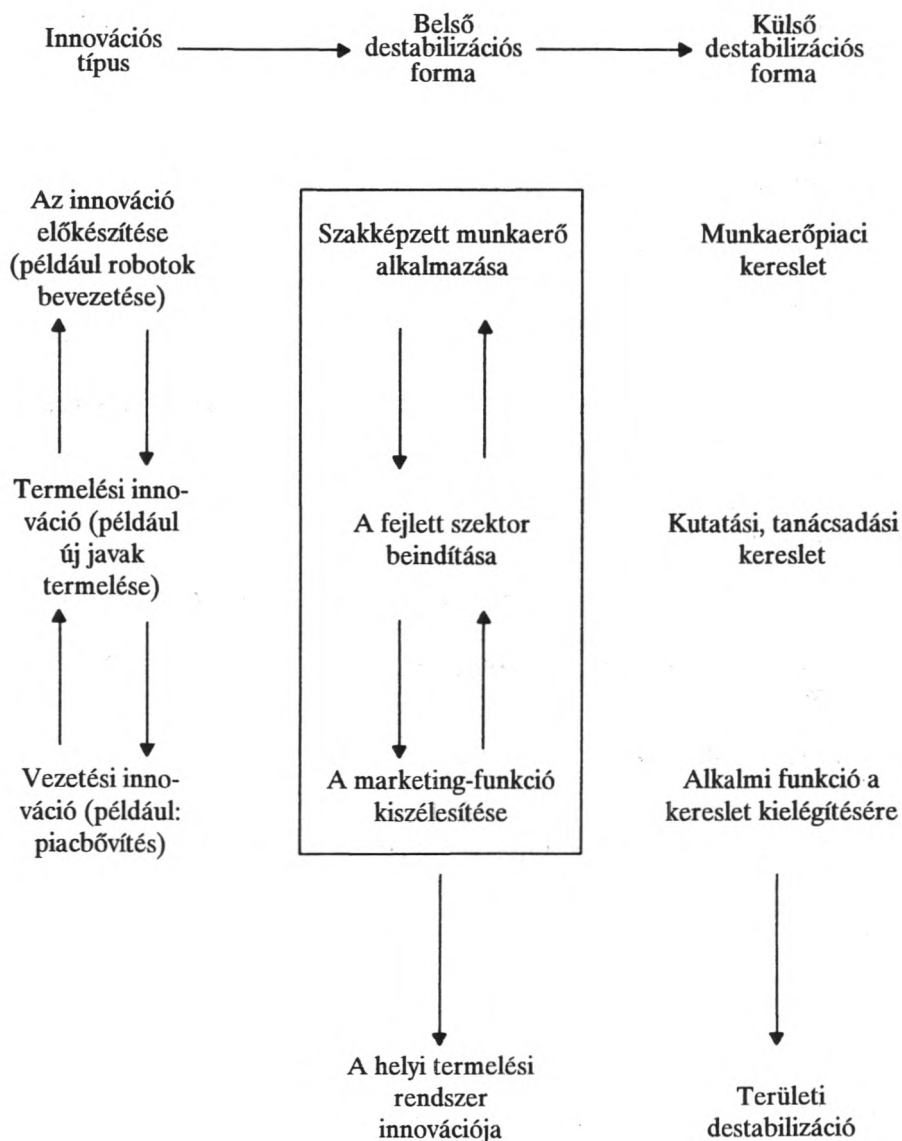
A város innovációs célok alapján történő működéséhez nyilvánvalóan szükség van olyan szervezetekre, amelyek hatékony erőforrást jelentenek és biztosítják a szükséges szolgáltatásokat (10.2. ábra). Ellenkező esetben az eredmények kevésbé kielégítőek lehetnek. Meglehet például, hogy a szociokulturális rendszer gyengesége miatt az innovációs vállalkozások nem fejlődést, hanem nehezen vezérelhető zűrzavaros állapotot eredményeznek, és a negatív visszacsatolás következtében kedvezőtlen hatással lesznek a vállalkozásokra is. Ha a rendszer hierarchiájának a csúcsán fogalmazódnak meg válaszok a destabilizációs kihívásokra, a kis innovációk kifulladásra és az innovációs folyamatok elkülönülése megmagyarázható. Csak a kapcsolatok és a szereplők komplex rendszerének egyidejű megléte esetén építhető fel az innovatív város, s bizonyos feltételek esetén a támogatási háló megteremtője lesz (Zeleny, 1985). A támogatási háló lehetővé teszi a vállalkozások számára azt, hogy a destabilizáció olyan újabb formáit hozza létre, amelyek, ha a rendszer befogadja azokat, kedvező hatással lesznek a fejlődésre. Egy ilyen típusú rendszer saját minőségi erőforrásai révén olyan szintre jut, amely megfelel a külső környezeti kihívásoknak, sőt saját maga is képes új kihívásokat megfogalmazni, és képes lesz a kívülről jövő, új minőségű tevékenységek kiválogatására és vonzására.

10.1. ábra

A vállalati innovációs folyamat

10.2. ábra

A helyi társadalmi-gazdasági tényezők

A vállalkozások szerkezete és magatartása

Az innovatív átalakulás a helyi erőforrások adottságai alapján különböző formákat ölthet. Első megfogalmazásban és bizonyos általánosítással

- a) komplex rendszerről,
- b) (viszonylag) egyszerű rendszerről és
- c) alrendszerek együtteséről

beszélhetünk. Nézzük ezeket konkrét példák segítségével.

a) *A komplex torinói rendszer.* Az autógyártás megújítása során ez a szerkezet, bár nem szüntette meg teljesen a mechanikus munkafolyamatokat, olyan széles választékú terméksorozat kifejlesztéséig jutott el, amely sokoldalú, differenciált és egymáshoz integrálható részekből áll. A kis- és közepes vállalkozások radikális technológiai váltásra kényszerültek. Az ismeretek relatív monopóliuma gyakran lehetővé teszi, hogy a kooperációs kapcsolatokat vezéreljék és ne csupán egyszerű függő viszonyban legyenek a helyi és a külső nagyvállalatokkal.

A vállalkozások közötti kölcsönhatások az alap- és az alkalmazott kutatásokban is kifejlődnek. A tudomány nem kommercializálódik igazán. Sok technológiai újdonság — köztük az igen kiemelkedőek is — a vállalkozásokon belül születik. Az ismeretek gyakran kevésbé formalizált kooperációs kapcsolaton keresztül mélyülnek el. Sok vállalkozás — a közös szervezési stílus miatt — képes arra, hogy bekapcsolódjon a szerteágazó hálózat több ágába is. Számptalan alkalom van az együttműködésre, egyre kevesebb a véletlen. Az eredetileg különböző területről kiinduló egyedi ismeretek kommunikációvá állnak össze, ez az információk minőségét fokozza. A belső városi kapcsolatkomplexumok kölcsönhatásra lépnek külső komplexumokkal, amelyeket gyakran sok — input és output — tényező motivál. Bizonyítható, hogy a kapcsolatok hálózata erősen kötődik a városhoz, a nagyváros az innovációintenzív termelési folyamatok szempontjából alapvető jelentőségű (ha nem is kizárólagos). Torinóban a lokalizációs és agglomerációs integráció újjáéledésének lehetünk tanúi még a régi fordista ipari kerületekben is. Az elhagyott ipari területeket egyre-gyakrabban veszik újra használatba, az innovatív termelés számára készítik elő a terepet.

b1) *A Genova térségében* lévő vállalkozások szakmai kapcsolataik alapján olyan rendszert alakítottak ki, amelyben a sokoldalú stabil kapcsolatok integrálódnak a nagyvállalatok központi magjába. E

rendszer filozófiája a magas technológiai tartalom eléréséhez szükséges innovációk beszerzését és az innovációk bevezetését irányozza elő. A kis- és középvállalkozások sok esetben fejlesztő jellegű innovációt alkalmaznak. A nagyvállalat a legfejlettebb technológiákat alkalmazó munkafolyamatokat Genován kívülre telepítette. A legtöbb (nagy- és kis-) vállalat részvétele komplex és korlátozott. A vállalatközi kapcsolatok a rutinmegoldásokon nyugszanak. Az állami nagyvállalatok központjai sokszor a térségen kívül helyezkednek el, a városi értékektől gyakran idegenek. A tercier szektor a vállalatok számára erősen ráfizetéses.

b2) *A nápolyi nagyipar* technikailag fejlett, periférikus fekvése ellenére fontos szerepet játszik a nemzetközi termelési körforgásban. Stratégiaileg csak külső kapcsolatai intenzívek és szilárdak. A helyi megrendelőkkel leginkább egyezkedő típusú, azaz időben korlátozott és egymás között nehezen koordinált, specifikus szolgáltatások ellátásán alapuló kapcsolatai vannak. Az általa nyújtott szolgáltatások és megtermelt javak megbízhatóak, de technológiai tartalmuk gyakran szolid. A kisvállalkozások és alvállalkozások által kínált szolgáltatásokat a konfekcióipari nagyvállalatok hasznosítják. A hagyományos termékeket gyártó nagyvállalati törzsüzem mellett térben szórt üzemhálózatra épül. A szervezet erősen aszimmetrikus, de összehangolt. Egyrészt a periférikus termelési modell, másrészt fejlett irányítási modell is, mert kiépültek kapcsolatai a világ legfőbb információs központjaival. A nápolyi termelési modellhez hasonlóak Bari és Catania innovációs ipari szerkezetei.

c) *A közép-olaszországi nagyvárosokban* az innovációs vállalkozások olyan alrendszerek együtteseként határozhatók meg, amelyek kevésbé kapcsolódnak ugyan egymáshoz, de erős belső függés alakult ki közöttük. Ezek gyakran nagyon hosszú termelési hagyományokhoz kapcsolódnak. Irányításukat túlnyomórészt közepesen nagy méretű, élenjáró vállalkozások végzik. Az alrendszerekben sok a szerény technológiai felszereltségű, egymással vetélkedő kisvállalkozás. Az alrendszer az új egységek létrejötté, a régiek megszűnése következtében térben folyamatosan változik. A vállalkozások sikere nem kötődik méretbeli növekedéssel.

A genovai és nápolyi modellektől eltérően ezek az alrendszerek saját belső információs rendszert alakítanak ki, a különböző térségekben szinte az összes helyi termelési struktúrát kiépítik, bár a fejlett innovációk csak a csúcsok környékére jellemzők. Termelési körzetekről nem beszélhetünk, egyrészt, mert az alrendszerek egymás

között átjárhatatlanok, másrészt, mert a városok gazdasági, társadalmi és kulturális közege is sajátos, nem kizárólag a termelés igényeinek a kiszolgálását tartják előtérben.

Az egyes szereplők akciói, bár megvalósításuk logikailag és stratégiaileg egyedi, olyan jellegzetességet mutatnak, amelyek jól kifejezik a székhely termelési szerkezetének arculatát. Nagy vonalakban és egy kis leegyszerűsítéssel az alábbi magatartásformák határozhatók meg:

1) *A megszakítottság agresszív magatartása: a torinói példa.* A korábbi fejlődési szakaszban a változás igénye nyilvánvalóan akkor fogalmazódott meg, amikor a külső és a belső strukturális zavarok leküzdése nehézségekbe ütközött. A termelés leblokkolására irányuló erős ellentámadás behatolt a komplexum belsejébe. Az innovációs stratégia kidolgozása a fellendülés előfeltételeit teremtette meg. A külső zavarok nem tudnak többé válságot kirobbantani, csak belső változásokat indítanak el, tehát nem csupán jelen vannak, hanem egyenesen résztvevői az új rendszer kialakításának. Az adaptált technológia kreatív jellegű, különböző pontokból áll össze. Közvetítő szerepe egy lüktető hálózat létrejöttét segíti elő, amely gyorsaságot, megbízhatóságot, gazdagodást eredményez. Az innovációk befogadása a vállalatcsoportokba új stílust követel, ami az innováció terjedésének erős korlátja. Ennek ellenére a kapcsolatok hálózata kiépülőfélben van, újabb és újabb szereplők kapcsolódnak be. A struktúrában azonban feltűnő törésvonalak is jelen vannak. Említettük már, hogy az innovatív termelés hiányosságai, vagyis az uralkodó termelési képbe még nem integrálódott elemek valóban marginálisak, azaz szinte kizárólag a külső világhoz fűződő erős kapcsolatok stabilizálását indukálják. Az éppen csak felszámolt technológiai hálózat nem kapcsolódik össze a modern információs-irányítási hálózatokkal.

2) *Hiányos alkalmazkodás, azaz az ipari és a környezeti szerkezet inkompatibilitása: a genovai példa.* A külső zavarok felszámolásának nehézségei a rendszer (a nagyipar és a kikötő) központi elemeinek ellenőrizetlen változásaival vannak kapcsolatban. Noha fejlett technológiát alkalmaznak, az ehhez szükséges innovatív magatartás még nem alakult ki. Emiatt a minőségi termelés erős, elismert külső közreműködőket igényel. A kis- és középméretű vállalkozásoknak megfelelő technológia nem mindig kapcsolódik a modern műszaki programokhoz.

3) *Bizonytalan magatartás: Nápoly, Bari, Catania példája.* Mély technológiai szakadék tapasztalható az innovatív tevékenységek és a

hagyományos termelés között. A külső körforgásba való bekapcsolódás első lépéseinek alapvető feltétele a fejlesztés. Más megközelítésben az innovatív magatartás azt fejezi ki, hogy a külső rendszerhez való illeszkedés szempontjából miként alakul az új és a tradicionális szerkezet kapcsolata. Az érett technológiáknak gyenge a támogatottsága, a helyi kereslet irántuk igen szerény.

4) *Kiegyensúlyozott magatartás.* A gazdasági szerkezet fejlett, a technika körültekintő alkalmazása, a nyilvánvaló mennyiségi és minőségi fejlődés rugalmas termelési szerkezetet biztosít. A piac megbízható. E modell – bizonyos eltérésekkel – Bologna, Verona, Firenze városokra jellemző. E termelési rendszerek alrendszerbe szerveződtek. Ahogy említettük, ezek csúcán nagy egységek találhatóak, amelyek olyan színvonalon állnak, hogy átfogó technológiai változásokra képesek, beszállító vállalkozók is a gyors fejlődést biztosító innovációt választják. A csúcson lévő csoport önálló kutatásokat végez, vagy kívülről importál információkat. Bologna olyan belső kapcsolatokon nyugvó ipari kultúrát tudhat magáénak, amely a vállalkozói kezdeményezéseket ösztönző programokon alapul, társulási formákra és a helyi magánpiacon kevésbé meglévő szolgáltatásrendszer primer kínálatára épül.

Az innovatív vállalkozás és az önkifejezés képessége

A különböző városokban vizsgált innovációs vállalkozáskomplexumokban nagyfokú autonómia figyelhető meg. A környezet folytonosan zavaró jeleket bocsát ki, de a vállalkozás az agresszivitás ellenére fenn tudja tartani magát, megváltoztatja belső szerveződésének formáját, térbeli akcióskáláját, és ha szükséges, még saját identitását is. Kapcsolatteremtő képessége fejlett, olyan stratégiákat alkalmaz, amelyek a források hasznosítását maximálják. Noha a vállalkozás nem rendelkezik a társadalmi előfeltételek széles köreire kiterjedő abszolút szabadsággal, de saját céljait meg tudja valósítani. A vállalkozások magatartási stratégiáinak áttekintéséből kitűnik, hogy az említett városokban sűrű kapcsolati hálók fejlődtek ki. Ezek meghatározott erőforrást jelentenek. Utaltunk a számtalan korlátozó tényező jelenlétére is.

E korlátokat az innovatív vállalkozás először egyéni akciókkal igyekszik felszámolni. Ez nem tekinthető egyszerű kiegyenlítésnek, hanem olyan aktív válasznak kell felfognunk, amely túlmutat az eset-

legességeken és a sajátos térbeli korlátokon. Az ilyen típusú vállalkozás számára ezek a kapcsolatok nem jelentenek abszolút határt, sokkal inkább kihívást, leküzdendő akadályt, bizonyítási lehetőséget (Ceruti, 1986).

A típushelyzetek a következők lehetnek: *1a*) A városi kapcsolatok lazítása (a gazdaság nemzetközi kötelékeinek megerősítésével vagy külső források bevonásával); *1b*) Menekülés, a szükséges külső erőforrások felkutatása. Amennyiben az *1a* kapcsolatainak feloldása nagyszámú innovációval történik, a területi válasz erős lesz. Az új erőforrások előkészítése valószínűleg destabilizációt és sikeres területi innovációt eredményez. Ellenkező esetben (*2a*) más városok erősödnek meg. Más vállalkozások „free rider”-ként (szabad lovasként) viselkednek. Kezdetben a sajátos helyi feltételek (mint például a termékválaszték marginalizálódása) következtében hozzávetőleges önállósággal tevékenykednek, az átmenetileg megüresedő térben meghatározott vagyona tesznek szert. Ez a vállalkozói típus az előbbihez hasonló stratégiákat követ. A *2a* típusú kapcsolatok lazítására, a *2b* típus a menekülési stratégiára alapoz. Az innovatív vállalkozás számára ebben a szakaszban más megoldásoknak nincs számottevő befolyásuk. Más szóval a kapcsolatok lazításának képességét különleges innovációs tulajdonságként lehet megfogalmazni.

Vizsgálataink alapján a magatartásfajtákat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk: a nagyvállalkozások az *1a*, *1b*, ritkán a *2a*, közép- és kisvállalkozások az *1a*, az *1b*, ritkán a *2a*, *2b*, a fejlesztő típusú kis- és középvállalkozások az *1a*, *1b* típust alkalmazzák.

A vizsgált vállalati modellt nem a korábbi szerkezetek eredményének, hanem sokkal inkább a meglévő és az elképzelt előnyök kihasználásán nyugvó vállalkozói választásnak kell tekinteni. E vállalkozások térben kiterjedt és az erőforrások, valamint a piacok által differenciált sávban jelennek meg. Tapasztalataink azt mutatják, hogy az ipari rendszerek kapcsolati színvonalának emelésére alapvetően a gazdasági, különösképpen vállalkozói szférában van szükség.

A városi terek hasznosítása leginkább az anyagi hálózatok és formák alkalmazásával történik. Ha a formák és a hálózatok összegegyeztetetetlenek, ha a város nem kínál megfelelő erőforrásokat, fellép a menekülés jelensége.

Növekedő vagy kisugárzó város

Felvetődik a kérdés, hogy vajon e vállalkozások szinte mindenütt tapasztalható terjedése uniformizálódással párosul-e és a „városfalak lerombolása” milyen új energiákat szabadít fel?

Az innovatív akciók sikerét nagyban befolyásolja a befogadó település. A vállalkozást nem csupán a kinyilvánított célok vizsik sikerre, hanem a területi adottságok is hatással vannak rájuk. Bármilyen típusú vállalati magatartásról van is szó, ennek akciói, településfejlődésre adott válaszai teszik képessé arra, hogy erőforrásait mozgósítsa.

A városok célja nemcsak az innovációs tényezők támogatási formáinak a meghatározása lehet, hanem annak a felismerése is, hogy milyen módon és címen vehet részt az anyagi és nem anyagi értékek (árak, javak, információk) cseréjének globális rendszerében. A legszorosabban vett termelői szempontból a technológia úgy viselkedik, hogy a decentralizálás előtti gyártási arányokat állítsa vissza a városban. A rugalmasság többé már nem a periférikus területek kiváltsága, hanem megfelelően alkalmazható a városi üzemekben is. A nagyipar már nem szabványosított termékeket állít elő, a fogyasztási keresletre építő termeléssel csökkenti a városon kívül szétszórt kisvállalkozások piacfeltáró szerepének a jelentőségét. Továbbá a „just-in-time” filozófiája a szállítások koncentrációjának kedvez.

A különböző termelési folyamatok egyrészt a tér és az idő semlegesítésére törekednek, másrészt ragaszkodnak a viszonylagosan szilárd struktúrákhoz és infrastruktúrákhoz azokon a stratégiai területeken, ahol a vállalatok székhelyei találhatóak. Annak előrebocsátásával, hogy egyetlen helyen sem léteznek ideális viszonyok, fel lehet vázolni a vállalatok „minőségi” jellemzőit:

1) *Torino*

- a munkások szakképzettségi színvonalának emelkedése (a kvalifikált munkaerő iránti keresletet a szerkezetátalakítás kívánalmái fokozták),
- az ipari kultúra elterjedése miatt az irányítás már nem lehet független a külföldi műszaki információktól,
- az irányítási típusú információhoz fűződő helyi érdekek azonban gyengék, emiatt fokozott figyelemmel fordulnak a vállalatok Milánó felé, információs igényeiket kielégítendő;

2) *Genova*

- korlátozott vertikális integráció,
- a vállalkozások számának mozdulatlansága,

- a fő funkciók kitelepítése gyakori jelenség.
- 3) *Bologna és Verona*
  - kedvező termelési integráció,
  - a keresletintenzív ágazatokban a szakképzett munkaerő alacsony aránya,
  - a műszaki információk külső beszerzése,
  - erős külső (különösen Milánótól való) függés az irányítási információk terén;
- 4) *Firenze*: a termelési integráció hasonló a bolognai és a veronai esethez;
- 5) *Nápoly, Bari, Catania*
  - gyenge termelési integráció,
  - az anyagi ellátás és az innovációs információk elégtelensége, nehézkes kapcsolatok a külső forrásokkal.

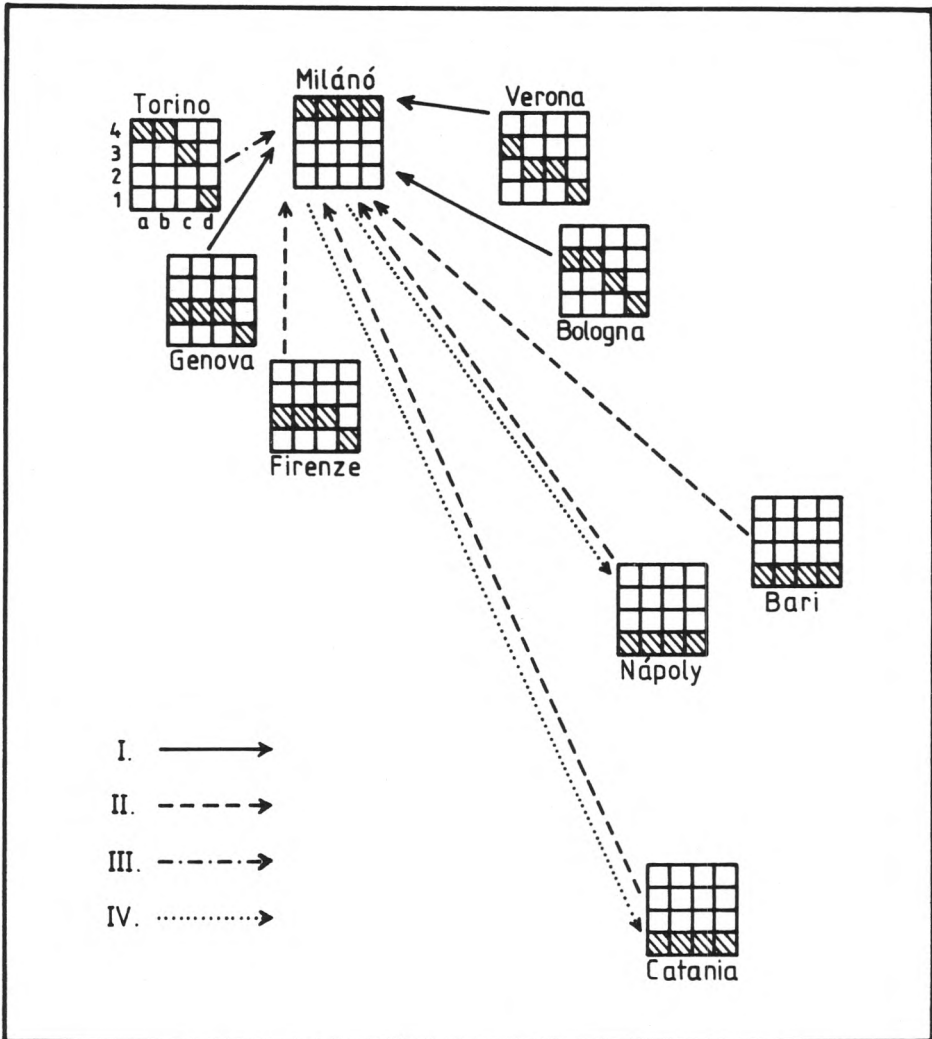
Összegzésképpen azt kell megjegyeznünk, hogy az innovatív vállalatok a városokban erős feszültséget gerjeszhetnek a vertikális és a horizontális struktúrák között: az előbbiek gyengesége hatással lehet az utóbbiakra. Az előbbi esetben a város fejlődése biztosított. A város olyan szervezetekkel rendelkezik, amelyek közvetítenek a fogyasztói színterek és a külső környezet között, értékes információkat állítanak elő, az új zavarokra kész válaszaik vannak, képesek megtervezni kapcsolataikat, szabályozni az egyensúlyhiányt kiváltó folyamatokat. Ezeknek a képességeknek a hiánya a várost a külső zavarok ellenében védtelenné teszi, megindul a város eróziója (10.3. ábra). Ha figyelmünket az irányítási típusú információkra fordítjuk, azt látjuk, hogy Milánó igen erős pozícióban van, természetesen számtalan nagyvállalat és néhány speciális termelő jó ideje már nyílt és intenzív kommunikációt folytat külföldi városokkal is.

Földrajzi szempontból egy viszonylag funkcionális szerkezet tűnik fel a Pó-völgyében. Milánó központi fekvése lehetővé teszi Torino, Bologna, Genova, Verona megfelelő kiszolgálását. Dél felé haladva a tercier értékek elégtelenségére figyelhetünk fel. A gyenge helyi kínálat kedvez a kereslet északra való áramlásának. Igazolható tehát ebben az esetben is az erősen excentrikus térbeli szerkezet. Milánó vonzása nagy területekre terjed ki, az igényeket fejlett sokszínű szolgáltatásokkal elégíti ki. Milánó kínálati skálája:

- 1) erősíti a más városokhoz való kapcsolódás korlátait (a jelenség a fővárosra, Rómára is jellemző, bár ott az országos központi funkciók bizonyos ellensúlyt képeznek);

10.3. ábra

A vizsgált városok minősége az innovatív vállalatok szempontjából és Milánó viszonya e városokhoz

Jelmagyarázat: a—kialakult termelési struktúra, termelési autonómia; b—ipari és vállalkozói kultúra; c—műszaki információs hálózat; d—üzleti szolgáltatások; 1—elmaradott; 2—kevésbé fejlett; 3—jó; 4—kiváló; I—a kereslet áramlása akadálytalan; II—a kereslet áramlása nehézkes; III—üzleti szolgáltatási keresletáramlás (csak Torino esetében); IV—termelésirányítási kapcsolatok.

2) a filtering upward (felfelé haladó szűrés) jelenség miatt fenyegeti más városok hagyományos szolgáltatásait, ezek elveszíthetik legértékesebb vevőköreiket.

Az innovatív vállalkozások absztrakt és konkrét terei

A vállalkozás kialakítja saját alkalmazkodó képességét arra az esetre is, ha a környezeti nyomással szemben a városnak az innovatív és a leépülő alternatíva között kell választania. Erre csak úgy képes, ha különböző természetű alrendszereket kapcsol össze, és törekszik politikáját a társadalmi folyamatokhoz kötni. A strukturális viszonyok átalakítására irányuló képessége a területen lejátszódó materiális folyamatokból is következik. E képességét új formák megteremtésével vagy korábbi formák átalakításával érvényesíti. Nézzük most meg azt, hogy miként magyarázzák szorosán vett gazdasági törekvéseiket a vállalatok és miként ajánlják azokat a városoknak. A vállalkozások magatartása humán, technológiai, szociokulturális alkotóelemeinek belső dialektikájából vezethető le, ami természetesen nem vonhatja ki magát a piaci verseny teljesítménykényszere alól (Rullani, 1987).

Ez utóbbi ok miatt problematikusak a vállalkozás akciói, és ezért nem rutinszerűen, hanem tudatosan tartja fenn kapcsolatainak egy részét az adott területen (Uo.). Mivel a vállalkozás élő, egyszersmind olyan ismereti rendszer is, amely sajátos kódrendszert követve megfigyel és kísérletezik, önmaga lép ebbe a világba, anélkül, hogy külső, objektív szempontból ki tudná fejezni azt. Kognitív tevékenysége során sajátos építő jellegű művelet segítségével szelektálja ismereteit (Uo.).

A megszerzett információ mennyiségétől függően, a bonyolultság bizonyos küszöbét túllépve akcióit már kevésbé áttekinthető, inkább homályos feltételek közepette bonyolíthatja le. A szereplő egyáltalán nem lehet biztos abban, hogy az értékelések és az azokat követő lépések megfelelnek-e egymásnak. Számot kell vetnie azzal, hogy a város túl bonyolult gépezet (sőt, még nem is egyetlen gépezet), amely képtelen elviselni az egyre fokozódó ritmusban zajló intenzív hasznosítást.

A vizsgálatunk során készült interjúk alapján a városról három szemléletmód alakult ki, ezek könnyen általánosíthatók.

Elsőként azt lehet megállapítani, hogy a szükségletek megjelenése nem mindig alakul át sajátos városi szükségletté. A kereslet lehet ál-

talános, mint például a kedvezőbb városi életlehetőségek (amelyeket fontos tényezőnek tekintenek a külső menedzserek csalogatásában), vagy vannak olyan kifejezések, amelyek újra felkeltik a vágyat a szimbolikus, deviáns képzetek bizonyítására: a sztereotíp képzeteket kiszajátítják a piaci célok érdekében (például Firenze a művészetek, Nápoly a hagyományok városa).

Másodsorban tekintettel kell lenni a keresletre. Elterjedt például a hagyományos, kifejezetten gazdaságtalan anyagi infrastruktúra újraértékelésének a szándéka. Rendszeres probléma a különböző szintű szakképzési, képzési központok helyzete, amelyek az egyes foglalkozási ágak kereslete, illetve kínálata között állandóan kiegyensúlyozatlan állapotban vannak. E problémák az absztrak tér szükségletei, amelyeket már ki kellett volna elégíteni, de ezt még nem tervezték meg, s nem is ütköztették más célokkal.

Végezetül a konkrét területen megjelenő keresletet kell említeni. Ezt gyakran részletes és sokoldalú tervekben fogalmazzák meg, amelyek a város más társadalmi céljait is figyelembe veszik. Ez esetben a főszereplők gyakran egy érdekközösségbe tömörülő nagy ipari és építőipari vállalatok. Technológiai fellegrákokat terveznek, amelyek elmélyítik a vertikális kapcsolatokat és kiszélesítik a horizontális kapcsolatokat, annak érdekében, hogy a város befogadó legyen s szűkítsék az elmenekülés útvonalait. A kizárólag gazdasági szerepeken túl a javaslatok kiterjednek a városi élet más összefüggéseire is, mint például a kollektív fogyasztás eszközeire, amelyek például az ökológiai viszonyokat gazdagíthatják.

Az örökölt és a tervezett város közötti szükséges közreműködő: a közigazgatás

Az innovatív vállalkozás a többi társadalmi szereplőhöz hasonlóan arra törekszik, hogy a valódi célja és az adott pillanatban elért eredmények között meglévő eltéréseket kiegyenlítse. Ezt a különbséget a belső kapcsolatok és tulajdonságok, valamint a külső szereplők versenyének metszéspontjaként értelmezhetjük.

Más társadalmi szereplőkkel a kapcsolatokat azért keresi, mert meg akarja védeni saját érdekeiket azért, hogy meg tudja oldani gyakorlati problémáit, azokat a helyzeteket, amelyeken addig a gazdasági átmenetben nem lehetett úrrá lenni. A legmegfelelőbb közreműködő számára az, aki a ki nem fejezett igényeket tolmácsolja, a konk-

rét területen felmerült igényeket kielégíti, a terveket jóváhagyja. Az ezekre a kérdésekre adott válaszoknak később társadalmi válaszokká kell alakulniuk és tényleges kiadásokban kell testet ölteniük.

Mivel egyetlen területi forma sem normatív légüres térben jön létre és nem is abban működik, az új anyagság első formája intézményesülése során jogi erővel bíró alakzatot vesz fel (*Turco*, 1988). Még a gyakorlatból származó innováció sem látható előre és nem szabályozható. „Előbb vagy utóbb sokszoros szűrőn, ellenőrző rendszereken megy át, mielőtt az intézményesült magatartás birodalmába kerülne” (*Uo.*). A helyi közigazgatás mond véleményt az innovatív vállalkozás külső destabilizáló hatásáról, és megkezdi területi innovációvá alakítását. Ennek az intézménynek az ereje a tervezési eszközérték és az eredmény egybevetésével mérhető. Hatékonyságát pedig annak alapján vizsgáljuk, hogy – a célkitűzések figyelembevételével – értékeljük az erőforrások hasznosítását (*Gennaro*, 1982).

Elemzésünk azonban mellőzi az általános érvényű kritikát, mert hiányoznak még intézmények. A szereplők kereslet-kínálat alapján történő összehasonlítása ezért kockázatos. Az innovációs szektor működésének sokoldalú elemzése azt mutatja, hogy mint a legfőbb szereplő, destabilizációs képessége jelentős, annak ellenére, mint már említettük, hogy ez nem mindig nyilvánul meg formálisan.

Valójában éppen az innovációhordozók és -előállítók jelentik a legnagyobb kihívást a közigazgatási hatalom számára, hiszen a közigazgatás egy nagyon precíz és jogi keretek közé zárt terület igazgatását végzi, ugyanakkor a külső kapcsolatok nehezen körülhatárolható térben zajlanak. Az a kockázat, hogy a közigazgatás nem képes a horizontális kapcsolatok közvetítéséhez szükséges cselekvési teret befolyásolni, gyakran eredményezi azt, hogy az innovációk szervezői elhagyják a közigazgatási tereket. A vertikális kapcsolatok elhanyagolása azt eredményezi, hogy a külső szétszórt formák erőszakosan befurakodnak a közigazgatási határok közé és ellenőrizhetetlenül fejlődnek (*Turco*, 1988). Mivel a környezet nyomása állandó, a stabilizációs várospolitiká megbéníthatja a belülről kiinduló újításokat, a városnak azonban szüksége van destabilizálókra, mert így lehet megakadályozni, hogy a válság vámszedői színre lépjenek. Csak egy komplex és erős külső kapcsolatokkal rendelkező város van abban a helyzetben, hogy ellensúlyozza a kívülről besűrűdő zavarokat.

A közigazgatás alanyának magatartását vizsgálva azonban nem fedezhetünk meg arról, hogy a közigazgatás:

1) kölcsönös kommunikációból származó szociális szereplő és nem pedig egyedi alany (*Rullani, 1987*),

2) nemcsak a részek feletti, hanem a részek közötti kapcsolatokat alakítója is,

3) más alanyokhoz hasonlóan nem rendelkezik egységes szellemisséggel (*Gallino, 1986*),

4) integrációs képessége gyengébb, mint a bonyolult társadalmi folyamatoké.

A közigazgatás emiatt kénytelen a szerkezeti átalakulások kedvezőtlen reakcióira mindig egyedi válaszokat adni (*Ruffolo, 1985*).

Annak érdekében, hogy a rendszer válsága és felbomlása idején a belső kereslet erős nyomása ne oldódjon fel egy pluralisztikus képletben, a szereplők érdekeinek újrafogalmazására van szükség, újra meg kell határozni azt a területi gyakorlatot, amelynek szereplői az új intézmények megvalósításában vetélytársak lehetnek (*Turco, 1988*).

Próbáljunk meg vázolni azt a hipotetikus helyi politikai rendszert, amely más alrendszerek számára képtelen hatékony szolgáltatásokat nyújtani (*Sutter, 1986*).

Más rendszerekhez hasonlóan a politikai rendszer is saját alkotórészei és belső folyamatai által önmagát reprodukálja.

A szabályok, az eljárások, az intézmények, egyszóval a közvetítők önmagukat reprodukálják a rendszer belsejében, arra törekedve, hogy elszakadjanak alapjuktól, annak okától, céljától, hogy mint autonóm tárgyak a középpontban legyenek (*Ruffolo, 1985*). A közigazgatás önmagát hatalmazza fel, mintha képes lenne önreprodukciónak, a sugalmazott tervek elképzelt (csak elképzelt) alanyainak átfogó kiszolgálására. A negatív magatartásforma a szükségletek felismerése és a szolgáltatások megszervezése közti hosszú reakcióidőt, a céltudatos cselekvések felszámolását, a külvilágra való nyitottság formáinak eltorzulását eredményezheti. Ennek hatékonyság hiánya, felesleges hatékonyság vagy ártalmas hatékonyság lehet a következmény.

A helyi közigazgatási válság következményei

Ha a legkedvezőtlenebb feltételezéseket ki is zárjuk, még akkor is előfordulhat, hogy az innovációs alanyok motivációi és céljai a rendszeren kívülre irányulnak, az intézményes működés a szétszórtság

miatt állandó veszélybe kerül (*Ruffolo*, 1985). Ebben az esetben az innovációs alanyok, nem találván a városban a kibontakozás egyetlen vonatkoztatási pontját sem, először szakítást provokálnak, majd elmenekülnek.

Az említett feltételezések mélyén vannak előrelátható, sőt előre meg is határozható ellenlépések is. Ha például az az innováció, amelynek hatalma és nagy kiterjedése van, céljai közül néhányat az adott városban tart jelentősnek, akkor a helyi rendszeren belül kezdi el keresni önmaga újrameghatározását, új eljárásokra vállalkozik, új lehetőségeket teremt a városban, új szövetségeket köt. Ebben az esetben az előbbiekben vázolt funkcionális formán túl kialakul a menekülés politikai formája is, s a helyi szint helyett a központi politikai szintet fogják keresni. A kisebb intézmény azt kockáztatja, hogy az állami központi szervekkel szemben elidegeníti saját hatalmát. A városi tér lehetséges rekapitalizálása, a stratégiai helyek használati értékeit meghatározó irányítás erős külső nyomás alá kerülhet.

Ilyen értelemben a hatékonyság elérése és az innovatív város megvalósítása kifinomult elidegenítésen keresztül történhetne meg, amely azonban még mindig csak elidegenítés, mégpedig a hatalom általi elidegenítés.

Rendkívül kétséges, hogy miként tud kifejlődni az innovatív térség, ha a helyi közigazgatás nem rendelkezik azokkal a feltételekkel, amelyek lehetővé tennék saját céljai kifejezését, és nincs azon a szinten, hogy irányítani tudná a társadalom alanyai között a javak és az erőforrások elosztásának módozatait. Mindenesetre ma még a városkutatások nincsenek azon a szinten, hogy ezekre a fontos kérdésekre egyértelmű válaszokat lehessen adni. Csupán azt tudjuk, hogy a belső kereslet és a környezeti zavarok nyomán kifejlődött innovációs tevékenység képes megváltoztatni a városi társadalom döntő tényezőit. Talán kialakul majd egy új legitimációs apparátus, amely képes lesz más magatartásformákat kialakítani és a hatalmi viszonyok különböző szempontjait stabilizálni (*Turco*, 1988). De ha bebizonyosodik, hogy a helyi politikából hiányoznak azok az eszközök, amelyek a nagyvárosi terek irányításához szükségesek, akkor megerősíthetjük, hogy a kormányozhatatlanság közvetlen oka nem a komplexitás, hanem az a rendellenesség, amely az irányító rendszer és a szerkezeti komplexitás között egyre nagyobb eltéréseket eredményez (*Gennaro*, 1982).

Az irányíthatatlanság nem a szabályozási probléma. Az olasz társadalmi rendszerben érzékelt hiányosságok gyakran a szabályozás túlzásainak köszönhetőek (Lanzara, 1986).

A társadalom komplexitásával talán könnyebben szembe lehetne szállni, ha az innovációs kihívásokat befogadva, a közigazgatás azokat nem saját céljai szolgálatába kívánná állítani, hanem magatartását alakítaná át annak érdekében, hogy az innovációk az egész város fejlődését szolgálják.

Irodalom

- Accarino, B. 1986: Figure della temporalità in Luhmann. — Forni, E. M. (szerk.) pp. 59–77.
- Antonelli, C. 1986: *L'attività innovativa di un distretto tecnologico*. Torino, Fondazione G. Agnelli.
- Antonelli, C. 1987: *L'impresa rete*. Roma, CESPE Papers.
- Atlan, H. 1986: *Tra il cristallo ed il fuomo*. Firenze, Hopefulmonster.
- Bagnasco, A. 1986: *Torino. Un profilo sociologico*. Torino, Einaudi.
- Baudrillard, J. 1987: *Il sogno dello mercato*. Milano, Lupetti e C.
- Becattini, G.—Bianchi, G. 1985: Analisi dello sviluppo regionale in analisi multiregionale dello sviluppo. — Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.) pp. 29–38.
- Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.) 1985: *Sviluppo multiregionale: teorie, metodi, problemi*. Milano, F. Angeli.
- Bocchi, G.—Ceruti, M. (szerk.) 1985: *La sfida della complessità*. Milano, Feltrinelli.
- Borlenghi, E. 1987: Industrie innovative, destabilizzazione ed altri soggetti. Kézirat a Tecnologia e territorio: La diffusione dell'innovazione nelle esperienze regionali dei Paesi Europei e degli Stati Uniti c. szemináriumra. Napoli, Istituto Universitario Orientale.
- Brunet, R. 1984: La regionalizzazione: essenza o gestione dello spazio. — Turco, A. (szerk.) pp. 47–65.
- Camagni, R. 1986: Onde innovative e distribuzione del reddito nel ciclo di vita della città. — Gibelli, M. C. (szerk.) pp. 61–93.
- Camagni, R. 1987a: Functional integration and locational drift in the new technology industry. — Kézirat a Tecnologia e territorio ... c. szemináriumra. Napoli, Istituto Universitario Orientale.
- Camagni, R. 1987b: La diffusione urbana. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gabino, R. (szerk.) pp. 80–81.
- Camagni, R. 1987c: Nuove forme dello sviluppo urbano. Ricentralizzazione e ruolo internazionale dei grandi centri metropolitani. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 7–23.

- Camagni, R. 1988: I mutamenti nella organizzazione spaziale della attività industriale. Kézirat az I processi di aggiustamento dei sistemi industriali c. konferenciára. Bergamo.
- Camagni, R.—Cappellin, R.—Garofoli, G. (szerk.) 1984: *Cambiamento tecnologico e diffusione territoriale*. Milano, F. Angeli.
- Camagni, R.—Curti, F.—Gibelli, M.C. 1985: Ciclo urbano: le città tra sviluppo e declino. — *Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.)* pp. 197–234.
- Cappellin, R. 1986a: Disparità regionali nel processo di terziarizzazione. — *Pasinetti, L. (szerk.)* pp. 81–89.
- Cappellin, R. 1986b: I nuovi progetti urbanistici per Milano: strategie e criteri di valutazione. — *Gibelli, M.C. (szerk.)* pp. 213–236.
- Cappellin, R. 1986c: La potenzialità di riconversione delle aree urbane. — *Garofoli, G.—Magnani, I. (szerk.)* pp. 37–70.
- Ceruti, M. 1985: La hibrys dell'omniscienza e la sfida della complessità. — *Bocchi, G.—Ceruti, M. (szerk.)* pp. 25–48.
- Ceruti, M. 1986: *Il vincolo e la possibilità*. Milano, Feltrielli.
- Ceruti, M. — Laszlo, E. (szerk.) 1988: *Physis: abitare a terra*. Milano, Feltrinelli.
- Ciciotti, E. 1986: *Natalità delle imprese e diffusione delle innovazioni di processo in un distretto tecnologico*. Torino, Fondazione G. Agnelli.
- Ciciotti, E. 1987: *La diffusione delle innovazioni tecnologiche tra imprese*. Elea, Centro Formazione Consulenze Manageriali.
- Colla, L. — Leonardi, G. 1984: Modelli di diffusione dell'innovazione. — *Camagni, R.—Cappellin, R.—Garofoli, G. (szerk.)* pp. 58–85.
- Coppola, P. 1986: Soggetti economici, soggetti politici, gerarchie territoriali. — *Atti del XXIV Congresso Geografico Italiano*. Bologna, Pàtron.
- Coppola, P. 1987: Nuove forme dello sviluppo metropolitano. — *Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.)* pp. 101–106.
- Davis, M. 1985: Urban renaissance and the spirit of postmodernism. — *New Left Review*. 4. pp. 106–113.
- Dematteis, G. 1985a: *La metafore della terra*. Milano, Feltrinelli.
- Dematteis, G. 1985b: Centro-urbanizzazione e struttura urbane reticolari. — *Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.)* pp. 121–132.
- Dematteis, G. 1987a: Caratteri generali e dinamica recente del fenomeno urbano in Italia. — *Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.)* pp. 3–7.
- Dematteis, G. — Fubini, A. — Gabino, R. (szerk.) 1987: *Le aree metropolitane e le reti urbane*. Roma, CNR.
- Drognardi, G. 1986: *L'impresa come laboratorio*. Milano, Edizione Il Sole — 24 Ore.
- Drewett, R. 1986: Verso la riurbanizzazione e la decentralizzazione: il dualismo dello sviluppo urbano europeo, 1950–1980. — *Gibelli, M.C. (szerk.)* pp. 33–59.
- Duncan, S. — Goodwin, M. — Halford, S. 1988: Policy variations in local states : uneven development and local social relation. — *International Journal of Urban and Regional Research*. 1. pp. 107–128.
- Dupuy, J.P. 1986: *Ordini e disordini*. Firenze, Hopefulmonster.

- Eller-Vainicher, M. 1986: Il terziario oggi: moneta e progresso tecnico. — Pasinetti, L. (szerk.) pp. 101-105.
- Emanuel, C. 1987: Gerarchie urbane, sistemi reticolari, interazioni con l'economia regionale. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 82-91.
- Forni, E.M. (szerk.) 1986: *Teoria dei sistemi e razionalità sociale*. Bologna, Nuova Universale Cappelli.
- Fubini, A. 1987a: Le aree problematiche. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 43-52.
- Fubini, A. 1987b: Problemi, tendenze, effetti delle trasformazioni in atto nelle grandi aree metropolitane. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 24-34.
- Gallino, L. 1986: Intreccio e replicazione dei sistemi. — Forni, E.M. (szerk.) pp. 24-34.
- Gambino, R. 1987a: Condizioni ambientali, consumo del ruolo e infrastrutture come aspetti del problema urbano. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 35-42.
- Gambino, R. 1987b: Tendenze in atto e riorientamento delle politiche urbano. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 132-139.
- Gario, G. 1987: Le politiche di urbanizzazione delle prospettive degli anni novanta. — Dematteis, G.—Fubini, A.—Gambino, R. (szerk.) pp. 145-149.
- Garofoli, G. 1984: Barriere dell'innovazione e politiche di intervento a livello regionale e subregionale. — Camagni, R.—Cappellin, R.—Garofoli, G. (szerk.) pp. 177-294.
- Garofoli, G. — Magnani, I. (szerk.) 1986: *Verso una nuova centralità delle aree urbane nello sviluppo dell'occupazione*. Milano, F. Angeli.
- Gennaro, P. 1982: *Dialoghi sulla organizzazione*. Milano, Isedi.
- Gibelli, M.C. (szerk.) 1986: *La rivitalizzazione delle aree metropolitane*. Milano, Clup.
- Glasmeyer, A. 1988: Factors governing the development of high-tech industry agglomerations: a tale of three cities. — *Regional Studies*. 4. pp. 287-301.
- Gordon, R. — Kimbale, L. 1986: *Industrial Structure and the Changing Global Dynamics of Location in High Technology Industry*. Santa Cruz, Silicon Valley Research Group, University of California.
- Hampe, J. — Koll, B. 1987: Long waves in space: the spatial distribution of economic activities in the long run and the role of metropolitan areas. Kézirat az AISRE, VIII Conferenza Italiana di Scienze Regionali rendezményre. Cagliari.
- Harvey, D. 1985: *The Urbanization of Capital*. Oxford, Basil Blackwell.
- Holmes, S. 1986: La modernità e le ideologie moderne. — Forni, E.M. (szerk.) pp. 199-210.
- Lanzara, G.F. 1986: Regolazione, internalizzazione, generatività. — Forni, E.M. (szerk.) pp. 221-234.
- Laszlo, E. 1985: L'evoluzione della complessità e l'ordine mondiale contemporanei. — Bocchi, G. — Ceruti, M. (szerk.) pp. 362-400.
- Laszlo, E. 1986: *Evoluzione*. Milano, Feltrinelli.

- Mazza, L. 1986: Nuova centralità e nuove ideologie urbane. — Garofoli, G.—Magnani, I. (szerk.) pp. 17-36.
- Momigliano, F. — Siniscalco, D. 1986: Ancora sull'integrazione dei servizi nel sistema produttivo: una nota. — Pasinetti, L. (szerk.) pp. 115-125.
- Morin, E. 1985: Le vie della complessità. — Bocchi, G.—Ceruti, M. (szerk.) pp. 49-60.
- Morin, E. 1976-80: *La méthode*. 2 voll., Paris, Senil; trad. it. *Il metodo. Ordine, disordine, organizzazione*. Milano, Feltrinelli.
- Nijkamp, P. 1986: Dinamiche metropolitane: la sopravvivenza del più adatto. — Gibelli, M.C. (szerk.) pp. 13-32.
- Pasinetti, L. (szerk.) 1986: *Mutamenti strutturali del sistema produttivo*. Bologna, Il Mulino.
- Piore, M.J. — Sebel, C.F. 1987: *Le due vie dello sviluppo industriale. Produzione di massa e produzione flessibile*. Torino, ISEDI.
- Porter, M.E. 1987: *Competizione globale*. Torino, ISEDI.
- Raffestin, P. 1984: Territorializzazione, deterritorializzazione, riterritorializzazione e informazione. — Turco, A. (szerk.) pp. 69-87.
- Robin, K. — Hepworth, M. 1988: Electric spaces. New technologies and the future of cities. — *Future*. 2. pp. 155-176.
- Ruffolo, G. 1985: *La qualità sociale*. Bari, Laterza.
- Rullani, E. 1987: L'impresa come sistema artificiale: linguaggi e apprendimento nell'approccio evolutivo della complessità. — *Economia e politica industriale*. 56. pp. 215-243.
- Scott, A.G. 1988: Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe. — *International Journal of Urban and Regional Research*. 2. pp. 171-186.
- Simmons, J.W. 1986: The urban system: compact and hypothesis. — *Nederlandse Geografische Studies*. 16. pp. 23-31.
- Stengers, J. 1985: Perché non più esserci un paradigma della complessità. — Bocchi, G.—Ceruti, M. (szerk.) pp. 561-583.
- Sutter, R. 1986: Autoreferenzialità ed autoriflessione. — Forni, E.M. (szerk.) pp. 275-288.
- Turco, A. 1988: *Verso una teoria geografica della complessità*. Milano, Unicopli.
- Turco, A. (szerk.) 1984: *Regione e regionalizzazione*. Milano, F. Angeli.
- Vaccà, S. 1986: L'economia delle relazioni tra imprese: dall'espansione dimensionale allo sviluppo per reti esterne. — *Economia e politica industriale*. 50. pp. 238-262.
- Vagaggini, V. 1986: *Multilocalizzazione e internazionalizzazione. Una interpretazione non ortodossa*. Milano, Elea.
- Vallega, A. 1984: Dalla regione alla regionalizzazione: avanzamento teorico e modi concettuali. — Turco, A. (szerk.) pp. 19-45.
- Varela, F. 1987: *Scienza e tecnologia della cognizione*. Firenze, Hopefulmonster.

- Varzi, P. 1986: Difficoltà e prospettive nell'uso degli schemi input-output per l'analisi teorica dell'evoluzione strutturale dei sistemi economici. — Pasinetti, L. (szerk.) pp. 107-113.
- Zeleny, M. 1985: La gestione e tecnologia superiore e la gestione della tecnologia superiore. — Bocchi, G.—Ceruti, M. (szerk.) pp. 401-413.
- Zolo, D. 1986: Autopoesis, autoreferenza, circolarità. — Forni, A. (szerk.) pp. 28-44.

11. MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG: A KISVÁLLALATOK SZEREPE AZ OLASZ TERÜLETI FEJLŐDÉSBN

SERGIO CONTI

A háború utáni olasz gazdaság fő folyamatai

Az olasz gazdaság háború utáni fejlődését az ipari háromszög, Piemont, Lombardia és Liguria régiók spontán növekedése határozta meg. A foglalkoztatás bővülése, valamint a modern és a hagyományos ágazatok termelésének hirtelen növekedése fokozta a régiók közötti különbségeket.

E fejlődési korszak meghatározó folyamata a regionális egyenlőtlenségek fokozódása volt, ez pedig nagy migrációs hullámokat indított el (*Secchi*, 1974).

A hatvanas évek végén megkezdődött az olasz ipari struktúra átalakítása, a termelési rendszerek gyors, bár kevésbé tudatosan megkomponált változása. Az új technológiák alkalmazása mélyreható szervezeti változtatásokkal párosult — elsősorban a munkaerő-hasznosítás terén —, ami nagyberuházások nélkül is jelentős termelékenység-növekedést idézett elő. A vállalati szervezetrendszerben az összevonás lett a változások fő mozgatórugója, noha rengeteg új vállalat is alakult. A magasabb hatékonysági fokot elérni kívánó nagy termelő és pénzügyi csoportok módszeresen olvasztották be a kisvállalatokat; a folyamatot azonban a sok termelőegységet sújtó recesszió is befolyásolta (*Graziani*, 1979).

1969–1970-től az anticiklikus átszervezési folyamat hosszú távú stratégiává vált; ez kezdetben a felhalmozási ráta ésszerű növelésé-

vel párosult. A gazdaság fejlődését alapvetően két fő trend jellemezte:

a) *A nehézipari (tőkeintenzív) ágazatok* fejlődése. Ebben a szektorban a szerkezeti átalakulást és a termelésnövekedést jelentős pénzügyi beavatkozással érték el, ezt mutatja az állami finanszírozási alapok (alapítványi alapok, kölcsönök stb.) nagymértékű igénybevétele. Az állami eszközöket meglehetősen szabadon telepítették az érvényes regionális politika keretei között 1973–1974-ig. A 70-es évtized első felében érték el a regionális politika hagyományos eszközei csúcspontjukat, a déli régiók jelentős beruházásokhoz jutottak (az ország beruházásainak 44%-a került ide).

b) *A munkaerőorientált ágazatokban* (a mechanikai, az elektronikai, a textil- és általában a hagyományos feldolgozóiparban), ahol a *fejlesztések* a foglalkoztatottak számának gyarapodásával jártak együtt, kezdetben a *decentralizáció*, majd az ipari diffúzió alapuló új ipari körzetrendszer fejlődése vált uralkodóvá, és olyan problémaegyüttest hívott életre, amelynek összetettségére nem találunk példát más nyugati ipari országban. A 70-es évtizedtől az olasz ipar területi tagozódása mélyreható változásokon ment keresztül, új és dinamikus telepítési minták jöttek létre. Ez az időszak nagy hatással volt a területi tudományok fejlődésére is.

Kisvállalkozások és a gazdaság új felfogása

Az ágazati és a területi szempontból erősen kiegyensúlyozatlan fejlődést mutató duális tradíció meghaladása fontos feladat volt. Ennek alapvető megnyilvánulása a szélsőséges különbségek (fejlődés–alulfejlettség, fejlett régiók–elmaradott régiók, nagyvállalatok–kisvállalatok) mérséklődése volt. Ezek a jelenségek korábban viszonylag egyszerűen leírhatók és elemezhetők voltak, az új fejlődési szakaszban viszont egyre bonyolultabbá váltak. Azaz a fejlettség és az alulfejlettség közötti (egyszersmind rejtett konvergenciát is feltételező) ellentétben alapuló egyszerű modellt a területi fejlődés és átalakulás számtalan modellje váltotta fel (*Garofoli*, 1985). Nézzük meg először a probléma sokszínűségét illusztráló fontosabb mennyiségi jellemzőket, mindenekelőtt az ipari szerkezet változását bemutató adatokat.

1971-től 1981-ig Olaszországban az ipari foglalkoztatottak és az ipari vállalkozások száma más európai országokkal ellentétben határozottan emelkedett. A foglalkoztatottak száma a korábbi évtizedhez

(17%) képest kisebb mértékben, 11%-kal nőtt, míg a vállalkozások esetében a növekedés példa nélküli, 34%-os volt. (A növekedés 1961–71 között 15%, 1951–61 között csupán 4% volt). Ez egyben azt is jelenti, hogy az olasz ipar szerkezete mélyreható változásokon ment keresztül, ennek legfőbb megnyilvánulása a kisvállalkozások számának gyarapodása volt, s ezenközben a foglalkoztatási szerkezet is megváltozott. Az ipari foglalkoztatottak számának növekedése elterelte a figyelmet az iparosítás lezárultát előrejelző nézetekről, amelyek az Egyesült Királyság és Németország tapasztalataiból táplálkoztak. Összességében azonban az ipar egésze elveszítette klasszikus fejlődést ösztönző képességét: 1981-ben az ipari foglalkoztatottak már kisebbségbe kerültek (36,8%), a szolgáltató ágazat részaránya meghaladta az 50%-ot.

A *kisvállalkozások kedvező helyzete* miatt e vállalati kör a gazdaság szerkezetátalakítási folyamatában fontos tényezővé vált. Makroszinten az olasz ipar méretstruktúrája jelentős változásokat mutat a két népszámlálás közötti időszakban. A helyi egységek számának növekedése főleg az alacsonyabb (20 fő alatti alkalmazott) méretkategóriákat érintette, az időszak végére ebben a kategóriában volt a vállalkozások 92%-a, s itt dolgozott az olasz ipari munkavállalók 34,4%-a (az időszak kezdetén 28,6%-a) (Tassinari, 1984). Az a tény, hogy a legkisebb (2 fő alatti) vállalkozások aránya alacsonyabb lett, arra is utal, hogy a kifejezetten kézműipari tevékenység helyett a szervezeti mintákon alapuló kisvállalati méret vált uralkodóvá. A különböző ágazatok dinamikájára jellemző az is, hogy a kisméretű cégek fellendulését a nagyvállalatokban (az 500 fő feletti alkalmazottat foglalkoztató vállalattípusban) létszámcsökkenés kíséri, e trend különösen a hagyományos ágazatokban figyelhető meg. Ez a sajátosság érvényesül az olasz gazdaság nemzetközi munkamegosztásba való betagozódásában, valamint a hagyományos, érett ágazatok szakosodásának elmélyülésében.

Tekintsük most át e jelenségek *regionális dimenzióját*, bemutatván a 70-es években az olasz gazdaság és társadalom területi szerkezetének alakulását értékelő fontosabb véleményeket (Bagnasco, 1977). A többnyire hagyományos ágazatokban működő kisvállalkozások új, kedvezőbb helyzete és a nagyvállalatok visszaszorulása térben különböző következményekkel járt. Az ipari régiókban megindul a foglalkoztatottak és a vállalatok számának csökkenése. Ugyanakkor az átmeneti fejlettségi állapotban lévő régiók helyzete a fejlett centrumré-

giókkal (Északnyugat-Olaszország) és a „marginális térségekkel” (Dél) ellentétben megerősödik.

Olaszország hárompólusúvá vált, ezt a különböző exportadatok is megerősítik. A közép- és az északkelet olasz régiók kereskedelmi mérlege pozitív lett, a javulás mértéke sokkal kedvezőbb, mint az északnyugati régiókban. Ezzel ellentétben a déli régiók megőrizték jelentős kereskedelmi passzívumukat. Az ágazatokat vizsgálva azt találjuk, hogy a centrumtérségekben koncentrálódó olasz nagyipari (közlekedési, vegyipari, gépipari, elektronikai) termékek aránya a OECD-országok külkereskedelmi forgalmában csökken, ellentétben a francia, a német és a japán termékekkel. Olaszország részesedése a hagyományos és a modern versenységazatokban egyaránt a periférikus gazdaságban előállított termékek esetében mutat növekedést. (1971–1977 között Olaszország exportrészesedése az OECD-országok külkereskedelmi forgalmából 6,12%-ról 5,12%-ra csökken a centrumrégiók termékskáláján.)

E *periférikus* régiók fejlesztési modelljére kezdetben a nagyvállalatok decentralizációja és feldarabolása volt jellemző. Így kísérelték meg rugalmassá tenni a gazdaságot, kiküszöbölni a nagyvárosok káros gazdasági hatásait (a zsúfoltságot, a városi bérleti díjak emelkedése miatt növekvő költségeket). Az ipari termelés decentralizációja azonban főképpen a fontosabb termelési koncentrációk külvárosi övezeteit érintette. Ez pedig a regionális központokkal szoros technológiai és termelési kapcsolatban álló, emiatt korlátozott diffúziós képességet mutató decentralizált, de korlátozott termelési rendszer kialakulását eredményezte. A nagyvállalatok tipikus szerkezete ugyan átalakult, a változások azonban nem voltak átütőek.

Az olasz modellre az *ágazati körzet* típusú (Lipietz, 1980), a periférikus iparosítást elsősorban az exogén tényezőkre korlátozó fejlődés a jellemző. Bár a külső tényezők szerepe vitathatatlanul fontos, azonban ebben a modellben az exogén faktorokat az *endogén fejlődési tényezők* elé helyezték (Becattini–Bianchi, 1982). A 70-es évek fő célkitűzése az volt, hogy az ipart a központoktól távoli területeken fejlesszék, ezáltal az ország ipari szerkezete újra egyensúlyba kerüljön. Ennek elérésére olyan szervezeti modellt kellett kidolgozni, amely nem a gazdaság centrumrégióiban követett megoldásokat alkalmazta (Borzaga, 1982).

A periférikus gazdaság: néhány szerkezeti jellemző

A periférikus gazdaság elméletét Olaszországban a leíró földrajz alkotta meg. Létrejött az igényt volt hivatott kielégíteni, hogy a magterületek (az északnyugati háromszög) és a Mezzogiorno közötti régiók gazdaságát osztályozni lehessen, azokét a régióké, amelyek ugyan függő helyzetben voltak, de mégis közömbösen viselkedtek az országban zajló nagy fejlődési folyamatokkal szemben. Ez a folyamat az ágazati, a területi és a technológiai dualizmus szinte valamennyi elemében nyomon követhető. A Mezzogiorno volt a regionális fejlesztési politika letéteményese: egy olyan nagyrégió, ahol a polarizációs politikát a gyakorlatban valósították meg, és bizonyos időszakokban az északi nagyvállalatok gyáregységei is ide települtek. Ebben az időszakban az ország fejlődését elemző tanulmányok az Észak és a Dél közötti területeket többnyire „reziduális” tényezőnek tekintették.

Az ipari fejlődés ezeken a közttes területeken a nagyvállalatok válsága, illetve az ún. „központi kapitalizmus” tipikus ágazatainak recessziója idején indult el. A fejlődés a prekapitalista korszak hagyományos ágazatain alapult. A szervezetek a területileg diffúz és a preindusztriális környezethez szorosan kötődő kisvállalkozások formáját öltötték.

A „Száz Olaszország” felfogása e hármás felosztással (centrum, periféria és átmeneti övezetek) párhuzamosan alakult ki, élesen szakított a hagyományos duális elképzeléssel, és lényegében a gazdasági és a társadalmi perifériák strukturálódásával van összefüggésben.

A probléma összetettsége miatt rendszerszemléletű megközelítésre van szükség. Mindenekelőtt a periférikus területek néhány jellemzőjét kell elemeznünk, hogy újrafogalmazzuk a problémát, majd a kérdéskör részletesebb elemzésére térünk rá.

A periférikus termelési rendszerek a következő típusokba sorolhatók (Arcangeli et al. 1980; Brusco, 1986; Brusco—Sabel, 1981; Fuà, 1983; Fuà—Zacchia, 1983):

1) *Specializált termelési területek*, amelyeken a kisvállalkozások nem hoznak létre semmiféle sajátos kölcsönhatáson alapuló termelési jelenségeket, a rendszer szerkezete horizontális, minden vállalat ugyanazon a piacon ugyanazzal a termékkel versenyez;

2) *Helyi termelési rendszerek*. A vállalatok ugyanazt a terméket állítják elő és hangsúlyozottan horizontális versenyfeltételek között működnek. A vállalati kapcsolatok szorosak, annak ellenére, hogy fő-

leg egyazon ágazatban vannak; a különböző ágazatok között azonban hiányoznak az integrációs formák;

3) A specializált termelés leginkább fejlett területei *a rendszerterületek*. A rendszer biztos és integrált alapokon áll, a mély munkamegosztás fokozza a sokszínűséget és a specializációt. Következésképp az ágazaton belüli és az ágazatok közötti kölcsönhatások igen intenzívek.

Amikor a helyi termelési rendszereket alapos vizsgálat alá vesszük, szembetűnő regionális különbségek figyelhetők meg. E vizsgálatokban figyelmünket az endogén tényezőkre kell összpontosítanunk. Ezek nem választhatók el az exogén tényezőktől, magatartásukat az évszázadok során kialakult társadalmi-kulturális miliő határozza meg, ez adja a feltételek különlegességét.

A növekvő regionális tagozottságban rejlő komplexitás miatt a megfelelő térbeli egység az ipari körzet lehet, ahogy ezt *Marshall* megfogalmazta, és amelyet szigorúan csak elméleti síkon elemeztek mostanáig. E térbeli egységet a vállalatok „helyi sűrűsödése” hozza létre, pozitív és negatív külső gazdasági hatások, költségviszonyok és -kapcsolatok, illetve a történeti és kulturális örökség összetett és kibogozhatatlan hálója tart össze.

Az olasz periférikus gazdaság szerkezetét meghatározó exogén és endogén tényezők a következők:

— *A fogyasztási javak*, különösen a közepes, illetve az alacsony technológiai tartalmú termékek *iránti igény gyors növekedése* a II. világháború után. Ez az annak idején az alacsony munkaerőköltséggel termelő, „későn érkezett” országok előtt nyitva álló termelést jelenti, legfőképp, ha más kedvező helyi feltételek is rendelkezésre álltak.

— A hatvanas évek második felétől a nagyon koncentrált termelési területeken (különösen északnyugaton) *megnövekedett munkaerőköltség* és az egyidejűleg kialakult *foglalkoztatási merevség*. Ez a progresszív alvállalkozásokon keresztül a decentralizációs stratégiára van hatással (*Bagnasco*, 1982, 1988).

— *A technológia szerkezeti változásai*. A mikroelektronika megjelenése lehetővé tette a kisvállalkozások számára, hogy kihasználják a méretgazdaságosságot, ami a múltban csak a nagyvállalatoknak adott meg.

Míg az ipari országokban — ahol a kisvállalkozások kifejezett területi decentralizációja tisztán látható (abban az értelemben, hogy a „központi” tőke behatol a perifériákra) — az alvállalkozók és a kis-

vállalatok szervezése általánossá vált, Olaszországban ez a jelenség *mennyiségileg korlátozott*. Az olasz ipari perifériákon e folyamat gyorsan kibontakozott. A külső tőke beáramlása korlátozott és nem döntő jelentőségű. A periférikus iparosítást Olaszországban a helyi és az endogén tőke jelenléte, a kis- és középméretű vállalkozások korábbi felhalmozása, a termelésbe fektetett kereskedelmi tőke és a szövetkezeti mozgalom is támogatta.

A munkaerő és a tőke kapcsolata az olasz perifériákon sajátosnak tekinthető: egyrészt magas az alsó- és középosztálybeli vállalkozók aránya, másrészt a térben szétszórta munkásosztály gyenge, szervezettsége a kisvállalatokban és a bedolgozó hálózatokban alacsony. A két társadalmi osztály folytonos vonal (*Bagnasco*, 1982) mentén helyezhető el, amelynek a kölcsönös mobilitás a jellemzője. Ez a régiók társadalmi szerkezeti problémáinak a mozgatórugója.

A kisebb egységes területeken, ahol a kisgazdálkodóknak mély történelmi gyökerei vannak, a termelők viszonylagosan autonóm termelési kapcsolatokkal rendelkeznek (*Bagnasco—Pini*, 1981). Több vizsgálat bizonyította be a vállalkozók „városi” eredetét. E régiók városszerkezetét kis- és közepes városok szorosan összefonódott hálózata jellemzi. E városok mindenütt gazdag városi szolgáltatásokat (kereskedelem, bank, kézműipar, helyi igazgatás és kultúra) fejlesztettek ki. E történelmi városhálózat endogén szempontból magyarázatot ad a vállalkozóképességre, a rurális térségek a munkaerőpiacot magyarázzák (*Paci*, 1980) anélkül, hogy megtagadnák a mezőgazdasági hagyományokat és magukon viselik a kisvállalatok szükségleteinek megfelelő, alkalmazkodó, olcsó munkaerő jellegzetességeit is. Ezért beszélhetünk diffúz iparosításról és városiasodott vidékről.

Az ipari perifériát, mint az ország „centruma” és „szélei” közé eső régiók összességét egységesen szemlélhetjük.

Annak érdekében, hogy a „modellt” pontosan meghatározzuk, más jellemzőkkel is foglalkoznunk kell, amelyek szerkezetének logikáját az empirikus kutatások és az esettanulmányok teljes mértékben megerősítették.

1) Egy bizonyos típusú munkaerőpiac jelenléte sajátos társadalmi kapcsolatokat fejez ki. Az ipari perifériákon (vagy ott, ahol az iparosítási folyamat éppen zajlik) „erős” kapcsolatot találhatunk bizonyos típusú mezőgazdasági termelés és az iparosítás formái között. A diffúz iparosítású területek jellemzője az elaprózott földtulajdon, a tőkés szemlélet hiánya, a részesbérleti és a földbérleti viszonyok túlsúlya (*Bagnasco*, 1981). A termelés ilyen jellegű társadalmi kapcsola-

tának jelenléte a családi közösségek tagjait arra készítette, hogy a jövedelemszerzés integrált formáit, az otthoni munkavégzést és az ingázást keressék. Egy új szakasz vette kezdetét, a korábban nagy jelentőségű mezőgazdasági tevékenység utat enged az iparnak anélkül, hogy az előbbi ténylegesen megszűnne.

Másrészt, a mezőgazdasági kapcsolatnak az a különös formája, amelyet a kisgazdálkodók a piaccal kiépítettek, megtanította a kistermelőket, hogy megfeleljenek a piaci követelményeknek. Ez személyes kezdeményezésen alapuló „pozitív” munkakultúrát hozott létre (Michelson, 1985). Sok területen a „családi vállalkozások” saját reprodukcióját, illetve piaci jelenlétét biztosító munkaszervezés hozzájárult a szervezett vállalkozói képességek kifejlődéséhez, amely a városban szerzett műszaki ismeretekkel együtt a családfőt néha arra készíti, hogy termelési mikroegységet alapítson (Paci, 1980).

2) A különleges családstruktúra fontos elem. A hagyományos mezőgazdaság válsága nem szünteti meg a „kiterjedt, több generációs családot” (Bagnasco, 1982), hanem fenntartja és úgy módosítja azt, hogy egyben érintetlenül hagyja mint a gazdasági és társadalmi funkciók és döntések egységes központját (Vinay, 1985). Még azok a családok is, amelyek már nem folytatnak mezőgazdasági termelést, gazdaságilag és társadalmilag továbbra is kötődnek a mezőgazdasághoz. Ebben az értelemben beszélhetünk városiasodott vidékről.

Még a kézműipari és az ipari vállalatok is megőrizték a családi szerveződést — sikeres vállalkozók körében végzett kutatások megerősítették ezt —, és gyakran a családi tőke jellemző a menedzsment csoportok kis- és középméretű vállalataira is.

3) Szervezeti szempontból a Marshall-féle (Beccatini, 1987) „ipari körzet” teszi leginkább érthetővé a valóságot, amelyet a vertikálisan egymásra épülő termékeket gyártó, azonos területen működő, kicsi, jól integrált vállalkozások jellemzik. Nyilvánvalóan a termékek bonyolultsága és a műszaki-technológiai színvonal lényeges különbséget eredményez, amiképp e térségek szerkezetének történelmi fejlődése is mutat eltéréseket. Nagyjából három típust különböztethetünk meg (Michelson, 1985):

a) *Első csoport*: a nagyvállalatok között korábban vertikálisan integrált termelési ciklusok széles területre szétszóródtak;

b) *Második csoport*: az ipar szétszóródását a nagyvállalatok termelésének decentralizációja indította el;

c) *Harmadik csoport*: az alapvetően kisméretű és hasonló termelési profilú egységek a termelés speciális szakaszaira kezdtek szakosod-

ni, amelynek nyomán a bonyolult termelési ciklusok sokszínűvé és tagolttá váltak.

Az ipari körzetben a vállalatok nem önálló döntéshozókként és szervezeti központokként jelennek meg, hanem szoros kapcsolatot építenek ki a helyi közösségek, az ismeretek, a know-how és az intézmények között. Ezt a rendszert a műszaki és a különböző üzleti kapcsolatok hálója fogja át. Az ipari körzet gazdasága tehát az agglomeratív gazdaság egy sajátos válfaját testesíti meg, és a vertikálisan tagolt hierarchikus gazdaság helyébe lép.

4) A horizontális és a vertikális társadalmi mobilitást a *piaci mechanizmus szabályozza*. Az elszigetelt piac egyensúlytalansághoz vezetne, ha meghatározott társadalmi szabályozó tényezők (a család, az intézményi rendszer és a települési rendszer) nem lépnének közbe. Ebben a szabályozási folyamatban fontos szerepe van a „társadalmi állótökének” (Treu, 1983), amely magába foglalja a fizikai és térbeli szervezeteket, a múltból örökölt és új organizációkat egyaránt. Ezek egy sajátos területi keretet alkotnak, amelynek elemeit a települési rendszer, az infrastruktúra, a szolgáltatások és az intézmények összefüggő rendszerei adják, s mindezek kölcsönös függésben állnak a helyi termelési szerkezettel. Ez a szabályozási mechanizmus az endogén tényezők által befolyásolt önszabályozó rendszerben kifejlődött, *hálószerű* városi szerkezetet (Dematteis, 1985) kölcsönöz a lokális rendszernek.

Az új periférikus gazdaságok fejlődésének motiváló oka nem a kívülről jövő tőke vagy a külső vállalkozó, noha ez nem szorítja háttérbe azokat a helyi csoportokat, amelyek valamilyen módon függenek a centrumtól. A fejlődés fő oka azonban a látens társadalmi és történelmi kapcsolatokban gyökerezik, amelyek meghatározott exogén „ösztönzők” nyomán az iparosodást preferálják. E tényezők a napjaink kapitalizmusában bekövetkezett változásokra vezethetők vissza, amelyek fő jellemzője a rugalmasság. Az új paradigma rugalmas munkaerőt, mérsékeltbb munkaerő reprodukciós költséget és olcsóbb ingatlanpiacot igényel. Nyilvánvalóan ezek a folyamatok elválaszthatatlanok a mikroelektronikán nyugvó új technológiák hatásaitól, amelyek nyomán jelentősen csökken a specializált és a standard termékek közötti árkülönbség. Ez kedvezően befolyásolja a specializált termékek piacát; ezt a szituációt használják ki a kisvállalkozások. A helyi termelési rendszer csak abban az esetben képes fejlődni, ha fokozatosan betagozódik a nemzetközi piacba, azaz csökkenti a

helyi és/vagy a regionális piacra való termelést és növeli a nemzeti és különösen a nemzetközi piacokra irányuló termelést.

A kisvállalkozások fejlődésének gondjai

A strukturált területi tagozódás alapos vizsgálata a társadalomtudományokban jelentős változásokat eredményezett, mind a makroszerkezetek elemzésében, mind pedig a fejlődési ideológia újrafogalmazásában.

Az empirikus vizsgálatok eredményei alapján egyértelművé vált, hogy az olasz gazdasági rendszer nem írható le a hagyományos dualista megközelítésben. Regionális tagolódása ennél összetettebb, ami nem feltétlenül felel meg a közigazgatási határoknak. Az egyes makrorégióknak sajátos társadalmi és gazdasági jellegzetességük van (Borzaga, 1982). A regionális egyenlőtlenségek elveszítették a II. világháború utáni két évtizedben mutatott sajátosságaikat.

A tradicionális „központi” agglomerációk folyamatos hanyatlása — ami 1981 után különösen felgyorsult —, a Dél továbbra is fennálló termelési marginalitása, az új termelési rendszerek dinamikája és stabilitása Olaszország új iparfeldrajzi képének meghatározó vonása. A 70-es évek elejétől végbement átalakulás főbb folyamatai röviden a következők:

- A kisméretű vállalkozások fejlődése — ahogy már láttuk — Olaszországban sokkal jelentősebb, mint más gazdaságokban;

- A nagy ipari társaságok „erőltetett” újjászervezését — más országokhoz képest alacsonyabb intenzitással (Prodi, 1980) — viszonylag gyors termelési decentralizációval érték el. Az átfogó modernizáció — a munkaerő technológiával történő helyettesítése — más országokhoz képest késett és csak a 80-as évek elejére vált határozott stratégiává;

- E folyamatokat spontaneitás jellemezte, ennek magyarázatát az országos iparpolitika hiányában (Fornengo, 1984; Momigliano, 1981) és a regionális politika nehézségeiben találhatjuk meg. Ez utóbbira jó példa a Dél organikus iparosítási politikájának megtorpanása.

Értékelésünk empirikus és elméleti elemzéseken nyugszik. Ahhoz azonban, hogy az okokat mélyebben feltárjuk, vizsgálatunk részleteit pontosítani kell.

A munkaerőpiac térbeli elemzésének szempontjából a periférikus Olaszország megjelenése a hagyományos duális — akár neoklasszikus

indítékú, akár marxista elemzésen nyugvó — nézőpont meghaladását és a szegmentált munkaerőpiac elemzésének előtérbe helyezését tettségessé (Doeringer—Piore, 1971; Berger—Piore, 1980).

A hagyományos „gazdasági” típusú oksági modellben a centrum és periféria munkaerőpiacai kölcsönösen függő viszonyban vannak. A periférikus szektor önállósága csak látszólagos, a lakosság nagy része a társadalmi osztályok történelmi mozgásából kimarad. Emiatt a munkaerőpiac részekre tagolódásának folyamatát a tőkés fejlődés legáltalánosabb trendjétől függő jelenségként magyarázzák. Ez a tömeg azonban fontos eleme a nemzeti társadalmi átalakulásnak, helyét és szerepét éppen a periférikus kisvállalatokban, a kiscgazdaságokban, a részmunkaidejű foglalkoztatásban, az informális munkahe-lyeken találja.

Ilyen körülmények között fontos feladat, hogy a munkaerőpiac to-vábbi differenciálása zavartalan legyen, bár tisztában kell lenni azzal is, hogy e differenciálódás saját logikáját követi, és nehezen sorolha-tó be a tőkefelhalmozás egyetlen és uralkodó (politikai és gazdasági) modelljébe. Emiatt van szükség speciális makrogazdasági és területi elemzésekre, a változások ugyanis szinte figyelmen kívül hagyják a tradicionális társadalmi összefüggéseket.

A mai kapitalizmus szerkezeti komplexitása magas fokú, ennek formáját nem vezethetjük le a termelési mód absztrakt jellemzőiből. Az egyszerű társadalmi alakzatok természetének vizsgálata adhat csak magyarázatot a társadalmi szerkezet változatosságára és folyto-nosan változó természetére (Bagnasco, 1981).

Mint ismeretes, a hagyományos társadalmi paradigmát két lénye-ges megközelítési mód segítségével kérdőjelezték meg. Habermas (1984) szerint:

- a) az egyik a társadalmi komplexitás kategóriáinak a megjelenése,
- b) a másik pedig az állam, a társadalmi osztályok és a termelés he-lye között a termelés szférájában megjelenő lineáris kapcsolatrend-szer marxi modelljének a felbomlása.

Ezekből az következik, hogy a társadalmi struktúra már nem ren-delkezik egyedülálló sajátossággal. Az osztálytagozódás már nem pusztán horizontális elkülönülés, amely meghatározható lenne a ter-melés társadalmi kapcsolataiban elfoglalt hely alapján, hanem in-kább „horizontális” egyenlőtlenség, emiatt jelennek meg a hagyomá-nyos osztályhatárokat metsző és egybeolvasztó csoportok (Paci, 1981; Sabel, 1979).

A másik jelentős szempont, ami talán még fontosabb tárgyalt témáink szempontjából, a társadalom és a tér közötti kapcsolatok jelentősége vagy inkább a helyi gazdasági és társadalmi viszonyok szervezése. Ennek következtében a gazdaság „viszonylagosan” különálló szervezete a sajátos funkciójú társadalmi formációknak felel meg. E társadalmi formációk területi alapon szerveződnek, ezért beszélhetünk „regionális formációkról”.

Ez nem mond ellent annak, hogy a sajátos területi rendszerek elemzését a felülről meghatározott komplex folyamatokba kell ágyazni. A reálfolyamatok, az exogén és az endogén elemek, a régi és új közötti dialektika megértéséhez elengedhetetlen a regionális szintek vizsgálata („régio” fogalmán itt nyilvánvalóan általános értelemben a különböző méretű, a vizsgálandó folyamatok szempontjából homogén területeket értünk).

A foglalkozási csoportokon és differenciált stratégiákon alapuló megosztott társadalom és munkaerőpiac az ipari társadalom különleges jellemzője. Emiatt a dichotómikus felfogás túl egyszerű és korszerűtlen kategóriává vált.

A társadalom területi alapon szerveződik. A különböző méretű munkaerőpiacok a térbeli mobilitás változásával reagálnak a gazdasági szerkezet átalakulására, a kisebb munkaerőköltség felkutatása a munkaerőpiacoknak és területi diszkontinuitásuknak új tartalmat kölcsönöz. A területileg szervezett részek szerkezeti jellemzői szoros kölcsönkapcsolatot alakítanak ki a kínálat és kereslet között, ezzel sajátos, történeti-társadalmi és kulturális fejlődésben gyökerező megszakítotttságot idézve elő.

A munkaerőpiac megosztottságáról napjainkban zajló viták eredményeként fogalmazódott meg az a vélemény, hogy a gazdasági szerkezethez determinisztikusan nem kötődő társadalmi és kulturális fejlődésnek is nagy jelentősége van. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy figyelmünket a keresletről — amely a vállalkozások szegmentálódásával foglalkozó kutatások tárgya volt — a munkahelykínálat felé fordítjuk, ezért a munkaerő különböző típusú viselkedését meghatározó gazdasági és társadalmi sajátosságokra és különbségekre terelődik a figyelem. A munkaerőpiacokra ma már jellemző a dualizmus, inkább nagy számú, munkát ajánló tagolt csoportok vannak jelen, amelyek — történelmi fejlődésük miatt — egyedi vonásokat mutatnak. Ezek a tények rácafolnak a neoklasszikus stádium elméletekre (a növekedési pólus, az agglomerációs, a termékciklus és a terjedési elméletekre), valamint a korlátozott elméleti formalizmusra, amely

elveti az analitikus szempontot és tagadja a telephely-elméletet is. Következésképpen nincs egy olyan uralkodó rendszer, amelyet egyetlen vezérelv befolyásolna, hanem a termelés-szervezés helyi igényekhez igazodó legváltozatosabb formái az autonóm fejlődés kibontakozását jelzik.

A regionális tudomány hosszabb zavartalan fejlődését e változások erőteljesen befolyásolták. A regionális tudomány a közelmúltig a beruházási koncentráción és az urbanizáción alapuló fejlődési modellekre épült. E gondolatrendszerben a tényezők térbeni mobilitása volt a kritikus feltétel. A regionális politika sikerét főleg mennyiségi változásokkal mérték. Az innovációs képességet, a munkaerőpiac minőségét és szerkezetét alulbecsülték (*Stöhr—Tödtling*, 1984) és gyakran háttérbe is szorították. Ugyanakkor ez a fajta regionális politika további egyenlőtlenségeket eredményezett.

A „regionális identitás”, a „politikában való részvétel”, a „regionális innovációs lehetőségek”, a „fejlődés önálló módjai”, amelyek az új regionális tudomány leginkább használatos kifejezései választ adnak a világgazdaság nagy átalakulására. Eredetük arra vezethető vissza, hogy számtalan *endogén fejlődési forma* alakul ki a sajátos helyi feltételek és a regionális (természeti, humán, technikai stb.) erőforrások maximális mozgósítása nyomán.

A társadalomtudomány átfogó paradigmája kérdőjeleződött meg, a centrum és a periféria közötti folytonos kölcsönhatástól függő fejlődés *Perroux*-i (1955), *Hirschmann*-i (1958), *Friedman*-i (1972) értelmezése új megvilágításba került. Ezekben az alapmunkákban a regionális fejlődés új elméleti tételei fogalmazódtak meg. A neoklasszikus térgazdaság alapján módszertanilag, fogalmilag és empirikusan is megújították az egyensúly elvén alapuló regionális gazdaság elméletét (a klasszikus telephelyelmélet egyik változatát), valamint a térelméletet.

E felfogás szerint a gazdasági fejlődés térbeni hatása a regionális tér szervezését, a hierarchikus központok szerkezetét követi, vagyis a vezető centrumok impulzusokat bocsátanak ki a hierarchiában alacsonyabban álló központok felé. A központok, amelyek befolyási körzetei méreteikkel arányosak, egymáshoz kapcsolódnak és kölcsönösen hatnak egymásra. Egy terület fejlődési lehetőségei a központokat összekötő tengely mentén helyezkednek el, a magasabb rangú központoktól távolodva a kölcsönhatások intenzitása csökken.

A városhálózat a tradicionális polarizációs elmélet szerint magterületeket alkot, a perifériát *kizárólag ezekhez képest* határozhatjuk

meg. *A periféria igazi lényegét egyértelműen még ez az új elmélet sem definiálta.* A modernizációs paradigma evolúciós, etnocentrikus és dualista természetét a modern és a hagyományos elemek ellentétével magyarázzák, tehát csak a *külső tényezők* (dinamikus erők) képesek fejlődést előidézni egy hagyományos társadalomban, máskülönben annak nem lenne történelme és folyamatos stagnálásra kényszerülne. Mi több, a térbeli formák, mint diffúziós eszközök előtérbe kerülése bonyolultabbá tette a regionális fejlődési elmélet és a társadalmi változások közötti kapcsolatok nyomon követését.

Az ipari periféria megjelenése a termelési rendszerben új szintet eredményezett, ami nem a megaszerkezetek, hanem gyakran a mikroszerkezetek (kisvállalkozások, átlagos méretű városok) modelljére épül. A fejlődési pólusokra, agglomerációkra, termelési ciklusokra épülő szakaszos fejlődési modell hiányosságai egyre feltűnőbbé válnak, hisz a regionális fejlődési folyamatok továbbra már nem tekinthetők a centrum és a periféria közti koncentrációs és dekoncentrációs változások hullámvázának (*Tinacci Mossello, 1984*). Végül ideológiai szempontból az új elmélet a nagy dimenziókhoz kapcsolódó fejlődésre és modernizációra épült gondolatmenet végét jelentette. A fejlődés különböző heterogén formái a tradicionális gondolkodásmód alternatíváiként fogalmazódtak meg. A helyi erőforrásokat hasznosító fejlődési modell csökkenti a távolságot és az egyensúlyhiányt a régiók között, és gyengíti a dichotomikus különbségeket (fejlődés és elmaradottság, modern ágazatok és régi ágazatok, kis- és nagyvállalkozások, város és vidék között). Másképpen fogalmazva, az a központi rendszerekre támaszkodó fejlődési paradigma rendül meg, amelyben a fejlődés motorja a nagyvállalat és a térbeli koncentráció. A dinamikusan fejlődő és a külső – természeti és társadalmi – környezetet asszimiláló ipari rendszer integrálja és ellenőrzi a viszonylagosan elmaradott területeket, a fogyasztásban és a fejlődési formákban homogenitást „exportál” és állít elő.

Az új felfogás szerint a jövőben a nagyvállalat a regionális fejlődésben nem játszik vezető szerepet (vagy legalábbis nem úgy, ahogy eddig tette), hanem megosztja ezt a szerepet a kisvállalkozási rendszerhez kötődő társadalmi csoportokkal. Tagolt regionális szerkezet jön létre, amely kevésbé hasonlít a múlt struktúrájához (azaz ritkább és mérsékeltebb a regionális egyenlőtlenség). Ezeket a növekedési folyamatokat tapasztalhatjuk Olaszországban, talán jobban mint máshol, bár a többi nyugat-európai országban is jelen vannak (*Steinle, 1983*).

Elméleti szempontból a régió fogalma egyfajta ismeretelméleti fejlődésen megy át. Mint ismeretes, a térbeli elemzések és a területi jogosítványok fejlesztésével kapcsolatos kutatások a régió egyediségét a konformitásra redukálták. A térbeli rendszerek elemzése nyomán fogalmazódott meg az ismeretelméleti régió, amely a régiót a tér egy részének tekinti: pusztá képviselőnek, amelyben a funkciókat és a kapcsolatokat időleges információs intézkedésekkel írják le és szervezik. A régió absztrakt, légüres térré válik és megszűnik társadalmi formáció jellege. A periféria (a periférikus régió) elveszti önazonosságát és létét csupán a centrumhoz fűződő kapcsolata határozza meg. A neoklasszikus elméletben a térbeli alap végtelen számú pontot foglal magába, amelyek helyzetükben különböznek egymástól és ezért relatív távolsággal jellemezhetők. A tér megosztott és felosztott, de sohasem ér el valódi regionalizációt.

Az új térfelfogás a teret metaforává redukálja, a valós világ más szempontjaira helyezi a hangsúlyt, így a társadalmi folyamatok önmagukban léteznek és a térbeli formációk csak eredményként vannak jelen. Annak ellenére, hogy érvelése merőben más, mint a korábbi elméleteké, a társadalmat és a teret különállónak tekinti. Az előző esetben távolságot és költséget találunk, azaz térbeli sűrűlődséget; a másodikban a tér pusztán „passzív felület, amely fölött eloszlanak a társadalmi folyamatok” (Massey, 1984). A regionális elemzés „legújabb” ismeretelméleti szintje a *terület*, azonban nem a szigorúan vett *Vidalian*-féle ökológiai hagyomány értelmében, nem teleológikus és nem kvázi antropológikus szempontból, hanem a régiót a terület részének, a társadalom termékének tekinti, amelyet a terület saját reprodukciója érdekében hozott létre és szervezett meg.

A társadalomtudósoknak nehézséget jelentett, hogy felismerjék a társadalmi folyamatok térbeli rendszereit. A térbeli alkalmazás számukra még mindig csak hallgatólágoosan van jelen. A közgazdaságtan pedig, mint vezető tudomány éveken át a tökéletes verseny elméletéhez kötődött, a racionális gazdasági tételeket, a profit, a bérek maximalálásának kritériumát favorizálta, fogalomtárából hosszú időre kitörölte a társadalmi összefüggéseket és ezek térre gyakorolt különböző hatásait. A regionális fejlődés neoklasszikus elmélete pedig, amely a dinamikus gazdasági fejlődés éveiben formálódott, a társadalmat a gazdasággal azonosító általános modellt hozott létre.

A regionális iparföldrajz elmélete, amely az endogén folyamatokra helyezte a hangsúlyt, és ezeket a külső mechanizmusok figyelem-

bevételével határozta meg, a társadalmi jelenségek feltárásában nagy szerephez jutott.

Az innovációorientált regionális politika

Az utóbbi években az innováció és a regionális fejlődés közötti kapcsolat körüli vita egyre hevesebbé vált. A neoklasszikus felfogás regionális gazdasági növekedési modellje a technológiát kevésbé meghatározó tényezőnek tekintette (Malecki, 1983), és a technológiai színvonalat csak ritkán minősítették a régiók közötti egyenlőtlenségek forrásának. Ebben az összefüggésben azonban Pred (1977) fogalmi modelljei, az okozathalmaz és az agglomerációs gazdaságok alapján a *diffúzióra* (Hägerstrand, 1979) épülő „optimista” modellek, és azok, amelyeket a növekedési pólusokból vezettek le (hogy csak a legfontosabbakat említsük) a fogalmi gondolkodásmód különösen fontos pillérei. Ezeket azonban csak részben igazolták empirikus úton. Ahogy Malecki (1983) rámutatott, ezek a tanulmányok a technológiai változásokat szükségszerűen homogén folyamatokként kezelték az ágazatokon és az országokon belül. Amikor a K+F folyamatok kutatása nagy lendületet vett, az aggregált ágazatközi különbségek, a vállalatméret és a piaci szerkezet elemzése ismét kiemelt helyet kapott. Azonban e vizsgálatok is csak korlátozott mértékben tartalmaztak regionális következtetéseket. Az említett tanulmányokból azonban kitűnik, hogy az innováció és a technológia a regionális gazdaság alapvető kutatási területévé válhat.

Az utóbbi évek egyik sikeres kategóriája az *innovációorientált regionális politika* (Ewers—Wettman, 1980; Thwaites—Oakey—Nash, 1981). A regionális gazdaság fokozatos hanyatlása, az elmaradott régiók fejlesztését szolgáló hagyományos politikák kudarca miatt a kutatások egyre nagyobb hangsúlyt fektettek az ipari fejlődés minőségi folyamataira. E vizsgálatok lényegében az iparosodott országok technológiai lehetőségei alapján jutottak el az alternatív stratégiák megfogalmazásához. Az egyik általános következtetés az volt, hogy a szerkezetváltás idején az innovációorientált regionális politika segítheti a régiót a túlélésben.

Az új fogalom csupán a kezdete volt egy merőben másfajta politika kialakulásának. Mindez a regionális tudomány számára is új kihívásokat jelentett, a neoklasszikus típusú eszközök helyett kellett új eszközöket konstruálni (Stöhr, 1982). A feladat az, hogy az új —

gyakran spontán természetű — realitásokat előtérbe helyezünk, és eszközöket találunk az „alulról jövő” innováció elősegítésére, a fejlődés endogén tényezőinek mozgósítására.

Az olasz periféria tapasztalatai bebizonyították, mint már láttuk, hogy az alternatív iparosításnak és modernizációnak, amelyet nem a klasszikus regionális politikai beavatkozás eredményezett, hanem különböző eredetű és természetű lökések indították el, komoly eredményei vannak.

Az olasz területi rendszer új tagozódása technológiai sokszínűséggel párosul, az egyes területek érettsége a technológiai fejlődéssel van összefüggésben. E kapcsolat alapja a hagyományos diffúzióelmélet egyik követelménye, hogy az innovációs üzenet potenciális fogadója képes legyen az információt működési tevékenységgé átalakítani.

A technikai folyamatok tartalmának szemszögéből meg kell különböztetnünk radikális és a nem radikális innovációkat. Radikálisnak az innovációk azon csoportját nevezzük, amelyek technológiai fejlődéshez kötődik, magas tőkeintenzitást és általában nagy méretű vállalatot, nagy térbeli méretet és a diffúzió iránya iránti „közömböséget” kíván (ilyen például az elektronika, az informatika, a távközlési technológia). A nem radikális innováció a termékinnovációra utal, ebben az egyéni találatekonyságnak, a termelési eljárás módosításának van nagy szerepe, tehát egy olyan folyamatról van szó, amely különösen gyors és profitábilis, ha számtalan hasonló vállalat működik azonos területen.

Az innováció előző csoportja alkotja az olasz modell *exogén* determinánsát. A „területi távolságtól” viszonylag független technológiák (Nutti, 1985) észrevehetően a kis termelési méretet kedvelték (Sabel, 1983). A területi diffúzió, a specializáció, a kis méreten és az új munkaszervezeti szabályokon alapuló rendszer magas rugalmassági *foka* azáltal, hogy a méret és a profitabilitás közötti kapcsolatot radikálisan átalakította, technológiai fejlődéshez vezetett. Ezek váltak a 70-es és a 80-as években az ipari rendszer szerkezeti elemévé, noha régióként különböző mértékben.

Ezek tehát az olasz fejlődési modell *exogén* — alapjában véve nem térbeli — determinánsai. Nem szóltunk még az endogén tényezőkről. Bevezetésképpen hivatkoznunk kell a Nelson és Winter (1977) által alkalmazott *szelektív környezet* fogalmára, amely a hangsúlyt a helyi döntéshozók viselkedésére helyezi. Bizonyos értelemben módosítják a diffúzióelmélet klasszikus képét azáltal, hogy egyrészt prioritást adnak az endogén regionális növekedési folyamatoknak egy

olyan szakaszban, amikor a központi régiók elvesztették decentralizációs képességük egy nagy részét, másrészt hangsúlyozzák a dualizmusra és az oligopóliumra támaszkodó *Schumpeter*-i modell hiányosságait (amely a kisméretű vállalatokat mint az innováció motorját határozza meg).

Az olasz iparosított periféria — amelyben a termelési szint alacsonyabb marad a központi területeknél, a technológiai átalakulás befejezetlen, a fejlett szolgáltatási szektor még mindig nem kellően diffúz — sokkal inkább a helyi agglomerációs gazdaságnak felel meg. Az ilyen típusú gazdaságban a vállalatok ágazaton belüli, illetve ágazatok közötti termelési integrációja az információ hatékony áramlását kívánja meg, amely ahhoz vezet, hogy az apró innovációk folyamatosan megjelennek a termékekben a „tanulod, ahogy előállítod” minta elterjedésével párhuzamosan. Az exogén alapfeltételek megváltozása határozta meg tehát azokat a premisszákat, amelyek lehetővé teszik, hogy jelentős számú régióban váljon az új ipari szerkezet a „*gazdasági fejlődés önálló pólusává*”. Ez nem a hierarchikus decentralizáció következménye, hanem a helyi források mobilizálásának eredménye, aminek az eltérő termelési szerkezetek létüket köszönhetik.

A periférikus iparosítást metafórikusan leíró „leopárd bőr” burkolja be az évszázad első felében a rurális Olaszország területi szerkezetét; ezek a területek nem különböznek a háború utáni két évtizedben lezajlott városi polarizációs és ipari koncentrációs folyamatok által féltreolt vidékektől. Ma már azonban a perifériák nem(csak) a régi mezőgazdasági Olaszország területi feltételein — ökológiai, demográfiai, kulturális rendjén vagy történelmi összefüggésein — nyugszanak. Bárhol, ahol az ötvenes és hatvanas évek iparosítása következtében létrejövő gyors átalakulás ellenállásba ütközött (mint a mezőgazdasági részesművelés) a kulturális modellek, a népesség és maguk a településformák is az új fejlődési minta „infrastrukturális” feltételeivé (*Dematteis*, 1984) alakultak át. Ezt a változást a termelés formáira ráhangolódott helyi kisvállalkozók, családi típusú vállalkozások és maga a közigazgatás irányította.

Az e régiókban létrejött „ipari körzetek” — amelyek egymástól nagy mértékben megkülönböztethetők — a térségen belüli könnyebb kommunikációs kapcsolattartást és a vállalkozók közötti nagyobb versenyt eredményezik az exogén feltételek teljesülése esetén. A „koncentrált oligopóliumra” jellemző, ahhoz hasonló előnyöket ezeken a területeken is meg lehet szerezni, ezért a vállalatnak szüksége

van telephelyre e körzetben annak érdekében, hogy a külső gazdaságból hasznot húzzon.

Ilyen körülmények között a *hálózati* típusú területi szerveződés gondoskodik arról, hogy az innováció elterjesztési folyamata ne szükségszerűen a hierarchikus sorrendet kövesse, még akkor sem, ha az északnyugati nagyvárosok minőségi és innovációs funkcióinak polarizációja a perifériákat hátrányosan érinti. A centrumok és a perifériák között továbbra is fennáll az integráció, ha az mégoly labilis is.

Irodalom

- Arcangeli, F. et al. 1980: Patterns on peripheral development in Italian regions. — *Papers of the Regional Science Association*. 1. pp. 19–34.
- Bagnasco, A. 1977: *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bologna, Il Mulino.
- Bagnasco, A. 1981: Labour market, class structure and regional formations in Italy. — *International Journal of Regional Research*. 1. pp. 40–44.
- Bagnasco, A. 1982: *Economia e società della piccola impresa*. — Goglio, S. (szerk.) pp. 86–97.
- Bagnasco, A. 1988: *La costruzione sociale del mercato*. Bologna, Il Mulino.
- Bagnasco, A.—Pini, R. 1981: *Sviluppo economico e trasformazioni sociopolitiche nei sistemi territoriali a economia diffusa: economia e struttura sociale*. Milano, Quaderni della Fondazione Feltrinelli.
- Becattini, G. 1987: *Mercato e forze locali: il distretto industriale*. Bologna, Il Mulino.
- Becattini, G.—Bianchi, G. 1982: Sulla multiregionalità dello sviluppo economico italiano. — *Note Economiche*. 5–6. pp. 19–39.
- Berger, S.—Piore, J. P. 1980: *Dualism and discontinuity*. Cambridge, University Press.
- Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.) 1985: *Sviluppo multiregionale: teorie, metodi, problemi*. Milano, F. Angeli.
- Boisvert, M. A. 1981: Le découpage de l'espace et les théories économiques de la croissance et du développement régional. — *L'espace géographique*. 2. pp. 99–106.
- Borlenghi, E. (szerk.) 1985: *Geografia dei sistemi innovativi*. Torino, Università di Torino.
- Borzaga, G. 1982: Lo sviluppo regionale italiano durante gli anni '70. — Goglio, S. (szerk.) pp. 98–107.
- Brusco, S. 1986: Small firms and industrial districts: the experience of Italy. — Keeble, D.—Wever, E. (szerk.) pp. 232–247.
- Brusco, S.—Sabel, C. 1981: Artisan production and economic growth. — Wilkinson, F. (szerk.) pp. 34–53.

- Camagni, R.—Cappellin, R.—Garofoli, G. (szerk.) 1984: *Cambiamento tecnologico e diffusione territoriale*. Milano, F. Angeli.
- Carney, J.—Hudson, R.—Lewis, J. (szerk.) 1980: *Regions in Crisis*. London, Croom Helm.
- Cencini, G.—Dematteis, G.—Menegatti, B. 1983: *L'Italia emergente: verso una nuova geografia degli spazi periferici*. Milano, F. Angeli.
- Dematteis, G. 1983: Deconcentrazione metropolitana, crescita periferica e ripopolamento di aree marginali: il caso dell'Italia. — Cencini, G.—Dematteis, G.—Menegatti, B. (szerk.) pp. 69–84.
- Dematteis, G. 1985: Contro-urbanizzazione e decentrazione: un salto di scala nell'organizzazione territoriale. — Innocenti, R. (szerk.) pp. 101–118.
- Demko, F. (szerk.) 1984: *Regional Development and Policies in Eastern and Western Europe*. Beckenham, Croom Helm.
- Doeringer, P.—Piore, M. 1971: *Internal Labour Market and Manpower Analyses*. Lexington, Mass.
- Enrietti, A. (szerk.) 1980: *La ristrutturazione nell'industria metalmeccanica*. Milano, F. Angeli.
- Ewers, H. J.—Wettmann, R. W. 1980: Innovation-oriented regional policy. — *Regional Studies*. 1. pp. 161–179.
- Fornengo, G. 1980: Introduzione. — Enrietti, A. (szerk.) pp. 9–16.
- Friedman, J. 1972: A general theory of polarized development. — Hansen, N. M. (szerk.) pp. 82–107.
- Fuà, G. 1983: *Rural Industrialization in Later Developed Countries: the Case of Northeast and Central Italy*. Rome, Banca Nazionale del Lavoro.
- Fuà, G.—Zacchia, C. 1983: *Industrializzazione senza fratture*. Bologna, Il Mulino.
- Garofoli, G. 1985: Sviluppo multiregionale e sviluppo industriale. — Bianchi, G.—Magnani, I. (szerk.) pp. 62–78.
- Goglio, S. 1982: Sviluppo regionale e dimensio d'impresa. — Goglio, S. (szerk.)
- Goglio, S. (szerk.) 1982: *Italia: centri e periferie*. Milano, F. Angeli.
- Graziani, A. 1979: *L'economia italiana del 1945 ad oggi*. Bologna, Il Mulino.
- Gregory, D. 1978: *Ideology, Science and Human Gography*. New York. St Martin Press.
- Habermas, J. 1984: *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1. Reason and the Realization of Society. Boston, Beacon Press.
- Hansen, N. M. (szerk.) 1972: *Growth Centres in Regional Economic Development*. New York, The Free Press.
- Hägerstrand, T. 1979: *Innovation Diffusion as a Spatial Process*. Chicago, University Press.
- Hirschman, A. O. 1958: *The Strategy of Economic Development*. New Haven, Yale University Press.
- Innocenti, R. (szerk.) 1985: *Piccola città e piccola impresa*. Milano, F. Angeli.
- IRER 1983: *I fattori territoriali nello sviluppo della piccola e media impresa*. Milano, F. Angeli.

- Liebisch, A. (szerk.) 1979: *The Future of Socialism in Europe*. Montreal.
- Lipietz, A. 1980: The structuration of space, the problem of land, and spatial policy. — Carney, J.—Hudson, R.—Lewis, J. (szerk.) pp. 60–75.
- Lutz, V. 1962: *Italy: a Study in Economic Development*. Oxford, Oxford University Press.
- Malecki, E. J. 1983: Technological and regional development, a survey. — *International Regional Science Review*. 2. pp. 246–259.
- Massey, D. 1984: *Spatial Division of Labour. Spatial Structures and the Geography of Production*. London, Macmillan.
- Michelson, A. 1985: La problematica dell'industrializzazione diffusa nelle scienze sociali italiane. — Innocenti, R. (szerk.) pp. 73–100.
- Momigliani, F. 1981: Piano a medio termine e proposte di rielaborazione degli strumenti di politica industriale italiana. — *Rivista di economia e politica industriale*. 2–3. pp. 283–299.
- Momigliani, F. 1984: Revisione di modelli interpretativi delle determinanti e effetti dell'attività innovativa, della aggregazione spaziale dei centri di R+S e della diffusione introindustriale e territoriale delle innovazioni tecnologiche. — Camagni, R.—Cappellin, R.—Garofoli, G. (szerk.) pp. 19–57.
- Nelson, R. R.—Winter, S. G. 1977: In research of a useful theory of innovation. — Stroetmann, K. A. (szerk.) pp. 137–159.
- Nuti, F. 1985: Tecnologie emergenti, economie di scala e strategie di diversificazione delle imprese. — *L'industria*. 1. pp. 28–41.
- Paci, M. 1981: Struttura di classe e complessità sociale. — *Inchiesta*. 11. pp. 307–320.
- Perroux, F. 1955: Note sur la notion de pôle de Croissance. — *Economie Appliquée*. 8. pp. 307–320.
- Perroux, B. 1983: *Innovation et développement régional*. Paris, Economica.
- Pred, A. 1977: *City Systems in Advanced Economies*. New York, Halstead.
- Prodi, R. 1980: L'industria italiana di fronte agli anni ottanta. — *Banche e banchieri*. 6. pp. 93–107.
- Rullani, E. 1982: L'economia delle differenze: il capitalismo industriale della periferia. — Goglio, S. (szerk.) pp. 151–174.
- Sabel, C. 1979: Ambiguities of class and the possibility of politics. — Liebisch, A. (szerk.)
- Savi, F. 1985: Strutture territoriali: strutture produttive e diffusione dell'innovazione. — Borlenghi, E. (szerk.) pp. 248–263.
- Scott, A. J. 1983: Industrial organization and the logic of intrametropolitan location. Theoretical considerations. — *Economic Geography*. 3. pp. 233–250.
- Secchi, B. 1974: *Squilibri regionali e sviluppo economico*. Padova, Marsilio.
- Steinle, W. L. 1983: Regional labour markets: trends, structure and relevance from a European perspective. — *Papers of Regional Science Association*. 1. pp. 3–22.
- Stöhr, W. B. 1982: Structural characteristics of peripheral areas: the relevance of the stock-in-trade variables of regional science. — *Papers of Regional Science Association*. 1. pp. 71–84.

- Stöhr, W. B. — Tödting, F. 1984: Quantitative, qualitative, and structural variables in the evaluation of regional development policies in Western Europe. — *Demko, F.* (szerk.) pp. 169–179.
- Stroetmann, K. A. (szerk.) 1977: *Innovation, Economic Change and Technology Policy*. Basel, Birkhauser Verlag.
- Tassinari, G. 1984: *Le trasformazioni dell'industria italiana negli anni settanta. Analisi dei dati censuari*. Bologna, CLEUB.
- Thwaites, A. T. — Oakey, R. — Nash, P. 1981: *Industrial Innovation and Regional Development*. Newcastle, University of Newcastle.
- Tinacci Mossello, M. 1984: Lavoro e risorse nell'organizzazione regionale. — *Rivista geografica italiana*. 3. pp. 371–395.
- Treu, M. C. 1983: Decentramento produttivo e capitale fisso sociale. — *IRER*, pp. 87–170.
- Vinay, P. 1985: Family life cycle and the informal economy in Central Italy. — *International Journal of Urban and Regional Research*. 1. pp. 82–87.
- Wilkinson, F. (szerk.) 1981: *The Dynamics of Labour Market Segmentation*. London, Academic Press.
- Wever, E. (szerk.) 1986: *New Firms and Regional Development in Europe*. London, Croom Helm.

12. A TERMELŐ SZOLGÁLTATÁSOK TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁSAI ÉS TERÜLETI TERJEDÉSÜK

RICCARDO CAPPELLIN

A *tercier* tevékenységek tipológiája

Napjaink szolgáltató tevékenységekkel foglalkozó publikációiban már szokássá vált tagadni a szolgáltató szektor maradványjellegét, ami a növekedési stádiumelméletig nyúlik vissza, és az egyes *tercier* tevékenységek között lényeges különbségeket tenni. Több szakcikk vetette fel a szolgáltatások újraosztályozását, azért, hogy a hivatalos statisztikai források osztályozási hiányosságait felszámolják.

Figyelemre méltó *A. Bailly, L. M. Boulianne* és *D. Maillat* (1989) tanulmánya. Olyan módszert ajánlanak, amely egyértelművé teszi az ipari és a szolgáltató tevékenység szoros kapcsolatát, véget vetve a szekunder és a *tercier* ágazatok közti eddigi ellentmondásoknak. E tipológia lényege, hogy az egyes termelő tevékenységeket működésük szerint gyártásra, forgalmazásra, elosztásra és szabályozásra különíti. A gyártás fő feladata az anyagi típusú „input” előállítás és átalakítása. A forgalmazási tevékenység azokat a termelő egységeket öleli fel, amelyek közvetítő szerepet játszanak a személyek, az információk és a pénz áramoltatásában. Az elosztás teremti meg annak lehetőségét, hogy a végső fogyasztó hozzájusson a javakhoz és a szolgáltatásokhoz. A szabályozás pedig — amely az egész termelő tevékenységet átfogja — a működés folyamatosságát biztosítja, módosítja és ellenőrzi a termelést. Hangsúlyoznunk kell, hogy a gyártási tevékenység nem azonos az ipari termeléssel, ez utóbbi magába foglalja a forgalmazást és az elosztást is.

Az egyes szolgáltató tevékenységek növekedése különböző dinamikát mutat, különböznek telepítési feltételeik, munkaszervezési elveik, rendkívül eltérő sajátosságaik vannak, ezért mindenféle tipológia csak esetleges lehet. Úgy tűnik tehát, hogy csak az egyes szolgáltató szektorok külön-külön elvégzett alapos elemzése vezet eredményre, így küszöbölhetők csak ki az összevont nagy csoportok hiányosságai.

Bailly és társai (1989) által ajánlott tipológiát alkalmazzák Franciaországban, Svájcban, Kanadában és Dániában a 70–80-as évek fordulója óta. Ezekben az országokban a forgalmazás növekvő, a gyártási tevékenység csökkenő tendenciát mutat, bár a tevékenységek aránya meglehetősen különböző. Dánia és Kanada inkább a forgalmazásra, Svájc pedig a gyártásra szakosodott. Kanada és Svájc mindinkább a forgalmazás felé orientálódik, ez az információfeldolgozás és integrált gyártás súlyának növekedésében nyilvánul meg. Franciaország és Dánia fokozatosan fejleszti az elosztást, mindenekelőtt a kollektív elosztási rendszereket (az oktatást és az egészségügyet). E két ország termelési rendszereit a humán tőkebefektetésekkel szervezik újjá.

A regionális különbségek sokkal hangsúlyosabbak, mint az országok közti differenciák. Néhány régió magas szintű szakosodást mutat a gyártásban, mivel iparuknak hagyományosan fejlett gyártási kapacitásuk van. Ám ugyanakkor ezek is a forgalmazási tevékenységek felé fordultak. A nagyvárosi övezetekben a gyártó tevékenység csökken, a forgalmazás viszont jelentős emelkedést mutat. Ezek a városok egyébként különböznek a hagyományos, elsősorban az elosztásra specializálódott központi helyektől.

Három következő példánk az ipari, a fogyasztói és az információs társadalom sajátosságait illusztrálja. A regionális és a nemzeti gazdaságok nagy része besorolható valamelyik csoportba. *Bailly* és társai (1989) nyomatékosan hangsúlyozzák a regionális termelőrendszerek fontosságát, rámutatván arra, hogy a termelési szakosodást csak ennek alapján lehet megtervezni. Az egyes tevékenységek térbeli eloszlásának egyenlőtlensége helyett inkább a regionális specializáció és termelészervezés eltérő válfajairól célszerű beszélni. Minden regionális termelési rendszer sajátos, többé-kevésbé dinamikus szervezettel rendelkezik, a terciér és a szekunder ágazatok között nincs elentét.

A szerkezetátalakítás mai szakaszában néhány tevékenységnek motorikus szerepe van. Ilyen például a forgalmazás, mindenekelőtt

azok az ágai, amelyek az információhoz, a magas információtartalmú szolgáltatásokhoz kapcsolódnak. A szolgáltatások és a területi struktúrák kapcsolatát alaposan kell elemeznünk, ha olyan regionális politikát akarunk kidolgozni, amely figyelemmel van az új termelési rendszerek fejlett gazdaságokban már jelen levő integrált szolgáltató tevékenységeire.

A termelő szolgáltatások területi terjedése

Számtalan vizsgálat bizonyította, hogy a szolgáltató vállalkozások területi fejlődése a nagyobb városi központokban indul meg. Érdeemes ezért azt is elemezni, hogy a szolgáltató tevékenységek milyen területi terjedési pályát írnak le. Mint ahogy pár évtizede az ipar és a népesség területi mozgásait is nyomon követték. Magyarázható-e a tercier tevékenységek terjedése a termékek és a városok életciklusával (*Davelaar—Nijkamp, 1989*)?

A termelő szolgáltatást végző vállalkozások területi eloszlása a Benelux államokban például egyértelmű terjedési irányt mutat. Az 1976 előtt alapított vállalkozások 64,5%-a a nagyvárosok övezetére korlátozódott. Az 1985 előtt alapított szolgáltatóüzemek esetében arányuk azonban 56,2%-ra csökkent. Az átmeneti övezetek, a nagyvárosi agglomerációk külső övezeteinek és Brabant megyének a súlya 25,5%-ról 34,6%-ra emelkedett, mintegy illusztrálva a szolgáltató ágazatok szuburbanizálódási folyamatát. Hasonló folyamatok követhetők nyomon Olaszország északi régióiban is (*Cappellin, 1989*).

Vannak olyan vélemények, amelyek szerint az újabb szolgáltatási vállalkozások elsősorban külső nyomás hatására jönnek létre, korábban más vállalatokban végzett résztvékenységek önállósulnak. Tapasztalataink azonban ennek ellentmondanak. Mi úgy látjuk, hogy az új vállalkozások keletkezése nem annyira az externalizációs folyamatokhoz, a méretgazdaságosság kívánalmaihoz kötődik, hanem teljesen autonóm vállalkozói kezdeményezések kirajzásával hozható összefüggésbe, amelyek új piacokat és fogyasztókat céloznak meg, ebben különbözvén az eredeti vállalkozásoktól. Az új vállalkozások az anyavállalatokban már kifejlesztett innovációk továbbfejlesztését tűzik ki célul.

Kutatásaink cáfolják azt a széles körben elterjedt véleményt, hogy a szolgáltató vállalkozások az iparvállalatok externalizálásának hatá-

sára keletkeznek. Eredményeink azt mutatják, hogy e vállalkozások döntően belső ágazati eredetűek, és csak elenyésző hányaduk kapcsolódik szervesen iparvállalatokhoz (*Cappellin*, 1989).

A milánói agglomerációban végzett vizsgálatunk azt mutatta, hogy nem a meglévő iparvállalatokon belül korábban létrejött, kívülről támogatott (externalizációs) szolgáltatások vannak túlsúlyban (ezek aránya csupán 6%), hanem a más ágazatokban működő vállalkozások új termékek előállítására gyakorolt hatása erős (26%). Legnagyobb súlyuk (37%) azoknak a vállalkozásoknak van, amelyeket jogi személyek alapítottak teljesen új tevékenység folytatására. Viszonylag gyakori (24%) alapítási mód, hogy más térség szolgáltató vállalata szervez új vállalatot, például különböző multinacionális cégek a milánói agglomeráció szekunder központjaiban hoztak létre új szolgáltató telephelyeket.

Végezetül rá kell mutatnunk arra is, hogy a termelő szolgáltatások fejlődése az endogén fejlődési modell tipikus jegyeit hordozza. A szolgáltatások más tercier tevékenységek, valamint a helyi vállalkozói kapacitás és technikai teljesítőképesség függvényében szakaszos kirajzással jönnek létre. Fejlődésükre kedvező hatással voltak az agglomerációs tényezők. Gyakorta tapasztalható, hogy a szolgáltatások a specializált helyi termelési rendszerhez szorosan kapcsolódnak. Valószínű tehát, hogy az egyes termelő szolgáltatásokra különböző városi központok szakosodnak, és feltételezhető, hogy egy ország vagy egy régió különböző városi központjai között nem hierarchikus munkamegosztás alakul ki.

A szolgáltatások iránti kereslet tényezői

A szolgáltatások fejlődését és telepítését befolyásoló tényezők legfontosabbika a szolgáltatást hasznosító vállalatok keresletének dinamikája. Különösen a makrogazdasági elemzések húzzák alá e tényező jelentőségét (*Cuadrado*, 1990; *Lakshmanan*, 1990; *Marshall* 1990). Vázlatosan e keresleti tényezők a következők:

1) A vállalkozások versenyében fokozódik az innovációs és a nem árjellegű tényezők szerepe, ami a termékek szűkebb körű szabványosítását, diverzifikációját eredményezi. Ez a termelés és a szolgáltatások összehangolását igényli, az egyes fogyasztók különleges igényeit kielégítő „csomagok” kidolgozását teszi szükségessé;

2) Az információk és az ismeretek növekvő szerepe, mint termelői „input”, valamint az elsődleges nyersanyagok és a manuális munkálás viszonylagos jelentőségének mérséklődése;

3) A nem manuális gyártási módok munkavállalók általi preferálása;

4) A vállalati döntési folyamatok komplexitásának fokozódása a külső partnerek és bedolgozók számának növekedése miatt, ennek következtében az irányítási decentralizáció fokozása;

5) A gyors technológiai változások miatt a döntési folyamatok időhorizontjának kitágulása a gazdaság jövőbeni jobb tervezhetősége érdekében;

6) A szállítás és a kommunikáció jelentős fejlődése, ami a nemzetgazdaságok kölcsönös függőségét váltja ki és a nemzetközi piacokon fokozza a versenyképességet;

7) A vállalatok működését befolyásoló externalitások növekvő szerepe, a hatósági szabályok és kötelező előírások betartásának szükségessége.

Az egyes regionális gazdaságokban a szolgáltatások fejlődése és a szervezési sajátosságok közötti kapcsolatokra célszerű figyelmet fordítani (Cappellin, 1989). A gazdasági fejlődés hatással van a regionális gazdaság ágazati struktúrájára, fokozza komplexitását és befolyásolja a régió ágazatainak kölcsönös függőségét. Néhány különösen jelentős szolgáltatás képes szabályozni a különböző vállalkozások között a javak, a szolgáltatások, a termelési tényezők és az információk áramlását. A preindusztriális fejlődési szakaszban szükség van olyan kereskedelmi és szállítási formákra, amelyek a vállalatok és a helyi piacok között a nyersanyagok, mezőgazdasági termékek áramoltatását szabályozzák.

Az ipari fejlődés meghatározott szakaszában az egyes vállalkozások belső szolgáltatásainak stratégiai szerepük van, a különböző vállalkozások közötti vagy az egyes köz-, illetve szociális szolgáltatások termékeinek bonyolult áramlását szabályozzák és garantálják az ugyanazon ipari körzethez tartozó vállalatok közötti informális koordinációt.

A posztindusztriális fejlődési szakaszban a vállalkozások számára nem az anyagi „input” vagy „output” kapcsolatok, hanem az új technológiai előnyöket kiaknázni képes, a piaci fejlődést ösztönző pénzügyi és információs erőforrások a döntőek. Ebben a szakaszban a vállalkozások között új ágazati és regionális kapcsolatok alakulnak

ki. Megkülönböztetett szerepük lesz például a modern kutatási-fejlesztési szolgáltatásoknak.

A szolgáltatások fejlődése olyan változásokat idéz elő, amelyek a technikai-szervezeti paradigmákban, a vállalatok termelékenységében, a vállalati kapcsolatok fajtáiban és a piaci kapcsolatokban nyilvánulnak meg. Az utóbbi három évtizedben gyökeresen megváltozott az ipari ágazatok szerkezete és a belső struktúrája. Mindez jelentősen módosította a vállalkozások és külső környezetük kapcsolatát is. A szolgáltatások fejlődése mennyiségi és minőségi szempontból is szorosan kapcsolódik a termelő ágazatok szervezetében végbement változásokhoz, és összefüggést mutat a vállalatközi tranzakciók számának növekedésével. A fordista nagyvállalati modellt, amelyre a szereplők vertikálisan integrált, merev munkamegosztása a jellemző, új vállalatszervezési modellek váltották fel. Az új szervezeti formák sajátossága, hogy a önálló kis vagy közepes termelőegységek a termelési folyamatok különböző fázisaiban hálózatokat alakítanak ki, a hálózat tagjai megtartják függetlenségüket, a vezető vállalkozás csak stratégiai, pénzügyi koordinációt végez, technológiáit viszont nem.

A hierarchikus típusú szervezeti modellben az egységeknek csak végrehajtó funkciójuk van, a hálózati típusú szervezeti modellben az egyes termelőegységek vállalkozói kapacitásának, valamint az egységek közötti kooperatív viszonyoknak van meghatározó szerepük. E modellben a koordinációt nem egy felső irányító szerv végzi, az együttműködés az egyes termelőegységek közti munkamegosztás eredménye.

A hálózatos szervezetek fejlődése mind a nagy „hálózatos vállalkozásokon”, mind a kis- és középvállalkozások „hálózatain” belül nemcsak az intermedier termékek áramlását fokozza, hanem a nem anyagi jellegű és az információs kapcsolatokat is erősíti. Ezért a különböző vállalkozások között nemcsak a javak, hanem az információk, a pénzügyi, a személyi és egyéb szolgáltatások áramlása is felgyorsul.

A vállalkozások erősödő integrációja növeli a szolgáltatások iránti igényt, új szolgáltatásformák alakulnak ki. Ezeket hálózatos szolgáltatásoknak is nevezhetjük, mert az a feladatuk, hogy a vállalatok közötti kapcsolatok számára nélkülözhetetlen csatornákat, infrastrukturális hidakat teremtsenek. A modern szolgáltatások működése az információk hasznosításában a hagyományos szállítási tevékenységhez hasonlítható, hisz végtermékek és intermedierek cseréjét bonyolítják az ipari vállalatok között.

A felhasználók szolgáltatások iránti keresletét speciális tényezők is befolyásolják. A szolgáltatások fontos tulajdonsága, hogy nem anyagi jellegűek, széles a vevőkörük, teljesítményük sokszor bizonytalan és kockázattól sem mentes (*Philippe—Monnoyer, 1989; Cappellin, 1989*).

A szolgáltatások tulajdonlása — immateriális jellegük miatt — nem különíthető el azok használatától. Fedezetül nem használhatók fel, a szolgáltatásokat nem lehet áthelyezni más területre. A magas színvonalú szolgáltatásokban maga a felhasználó is gyakran részt vesz, a szállító és a fogyasztó között olyan szoros kapcsolatot alakul ki, hogy a felhasználó lényegében a szolgáltatási vállalkozás tagjának tekinthető. A szolgáltatások különleges tulajdonsága, hogy az általuk nyújtott teljesítmény minőségét — a komplexitásukból fakadó döntési bizonytalanság miatt — csupán a felhasználás fázisában lehet mérni, korábban lehetetlen minőségellenőrzést végezni. Végül szoros kölcsönhatás mutatható ki a szolgáltatások kereslete és kínálata között. A nagyvárosi övezeteken kívül, az átmeneti területeken és a perifériákon működő kis- és középvállalkozások erőteljes hatással voltak a térségek szolgáltatási szektorának a fejlődésére.

A szolgáltatások kínálati tényezői

Érdeemes alaposan megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek a városi központokban a szolgáltatások iránti keresletet meghatározzák.

A szolgáltatások iránti kereslet és azok kínálata gyakran nincs összhangban. Egy országban vagy egy nagyobb régióban a szolgáltatások fejlődése egyre kevésbé függ a helyi ipari és mezőgazdasági termeléstől, s egyre inkább más hazai vagy külföldi régiók szolgáltatásainak exportképességének befolyása alatt áll. Másképpen fogalmazva, a közlekedés és a kommunikáció fejlődése lehetővé teszi a szolgáltatások mind távolabbi területeken való értékesítését, e feltételek hozzájárulnak a szolgáltatások nemzetközi és interregionális versenyképességének a kialakulásához.

A Milánóban és más lombardiai központokban végzett szolgáltatási vizsgálatok (*Cappellin, 1989*) eredményei azt mutatták, hogy a vállalkozások szolgáltatásaik nagy részét megyéjükön kívül értékesítik, és jelentős a más régiókban, sőt a külföldön történő értékesítés is. Fontos tényező tehát a szolgáltatások exporthajlandósága, vala-

mint az is, hogy egy regionális gazdaság milyen önállósági fokot mutat a szolgáltatásokban.

Ebben az összefüggésben tehát a szolgáltatások fejlődésében nem a helyi keresletnek van meghatározó szerepe, hanem inkább a helyi kínálati kapacitásoknak más régiók és városi központok nemzetközi és interregionális versenykihívásaihoz való alkalmazkodása a fejlődés motorja. Más régiók szolgáltatásaival a versenyt a termelési költségekkel, a szolgáltatások minőségével, a munkaerő szakképzettségének minőségével, a kommunikációs hálózatok hozzáférhetőségével, az információk mennyiségével a „know-how”-ban, a vállalkozói képességekben rejlő előnyök felhasználásával lehet felvenni.

Nyilvánvaló viszont, hogy a szolgáltatási kínálat növekedését a közlekedésben, a pénzügyi szférában sajátos helyi tényezők befolyásolják. Ezek — az infrastruktúra, a közszolgáltatások, a kvalifikált munkaerő, a magánszolgáltatások, a vállalkozói képességek — viszonylag kedvezőbbek a nagyvárosi térségekben.

A lombardiai felmérés azt mutatta, hogy a vállalkozások 23%-a kizárólag helyi piacokra termel, 40%-uk más régióban is, 15%-uk pedig külföldön is rendelkezik piaci érdekeltséggel. A milánói agglomeráció vizsgált vállalatai értékesítésének több mint 50%-a az agglomeráción kívülre irányult. A szolgáltatások megtelepedése a településhierarchiát követi, a szolgáltatások — különösen a technikailag magasabb szintűek — a nagyobb méretű városi központokban koncentrálnak.

A fogyasztó és a termelő közötti szoros kapcsolat azt igényli, hogy a telepítés helye mindkét fél számára kedvező legyen, jó legyen a megközelíthetősége, de más minőségi tényezőket is figyelembe kell venni, mint a tevékenység elvégzéséhez alkalmas környezet kiválasztását, a vállalat image-ának a kialakítását. A hely, a presztizs, a környezet a szolgáltatások fontos tényezői, míg az ipari termelés esetében ezek megfeleltetése a termék formai kivitelezése, a designe. Ebből fakadnak a szolgáltatások magas ingatlanköltségei (*Philippe—Monnoyer*, 1989).

A fejlődés és a telepítés másik tényezője a munkaerő költségei és minősége. A munkaerő-költségeket jelentősen növelik a munkaerő-toborzás kiadásai, mivel dolgozóik szakmai képzését a szolgáltató vállalatok saját maguk oldják meg.

A tercier ágazatok által igényelt minőségi munkaerőpiac tipikusan szegmentált piac. A tercier ágazatok hierarchikus belső struktúrával rendelkeznek, a különböző szintű munkaerő-folyamatok eltérő ké-

pességű munkaerőt igényelnek. Ez a munkaerőpiac viszonylag zárt, ide bejutni csak a hierarchikus struktúra legalsóbb szintjéről lehetséges. Az agglomerációs övezetekben a szolgáltató vállalatok között van mobilitás, más ágazatokba és más térségekbe azonban a munkaerő ritkán mozog, és alacsony a mobilitás a perifériák szolgáltató ágazatai között is.

Új szolgáltató tevékenység létesítése több fokozatban történik, ez jellemző egyébként a hagyományos szolgáltatásfajtákra is. Az új vállalkozók gyakran más szolgáltató vagy ipari vállalkozások vezető munkatársai voltak.

Az empirikus kutatás eredményei alátámasztják azt a feltevést, miszerint a szolgáltató tevékenységek munkaerőpiacai a duális és szegmentált munkaerőpiacokhoz hasonlóak. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a legsikeresebb vállalkozók 33%-a egyéni vállalkozó volt, 36%-a a szolgáltató szektorból jött, 16%-a pedig az iparban dolgozott. Ez utóbbiak aránya különösen magas a műszaki-fejlesztő és kutatási szolgáltatásokban. Az iparvállalatok kirajzása jelentősebb, lévén itt az ipari vállalatok belső szolgáltatásai fontosabbak, mint a másik két vizsgált városban, Bresciában és Comóban.

A vállalkozók eredetileg zömében más tercier ágazatokban dolgoztak (50%), ipari alkalmazott volt 29%-uk. Vállalkozói tapasztalatokkal az iparból érkezetteknek kisebb része rendelkezett, csupán az informatikai szektorban foglalkoztatottak és a mérnöki-tervezői tevékenységgel foglalkozók nyilatkoztak (75%–50%-uk) korábbi vállalkozói ismeretekről. Ezek az eredmények is igazolják a szolgáltatások fejlődésében a külső tényezők korlátozott jelentőségét.

Területi, akár interregionális, akár nemzetközi szempontból a szolgáltatások jellemző vonása, hogy néhány régióban, mindenekelőtt bizonyos városi övezetekben koncentrálódnak. A szolgáltatások térbeli eloszlása hierarchikus rendet mutat, a nagyobb vagy fejlettebb központokban magasabb az egy főre jutó speciális és fejlettebb szolgáltatások fogyasztása, mint a kisebb és kevésbé fejlett városi központokban. A szolgáltatások területi eloszlásának legjelentősebb tényezője kétségtelenül az egyenlőtlenség, amely a különböző régiókban az egy főre jutó termelési vagy a régió belüli városi övezetek termelési értékeinek a különbözőségében nyilvánul meg.

Technológiai innovációk a szolgáltatásokban

Az innovációk hasznosítása a szolgáltató vállalatok versenyképességének stratégiai tényezője. A milánói agglomerációban végzett felmérések eredményei szerint a legfontosabb innovációs formák a következők:

- új szolgáltatások bevezetése (a vizsgált vállalatok 31%-a),
- új eljárások bevezetése (25%),
- a belső szervezetben történt változtatások (22%),
- az új szolgáltatások felvevőpiacainak módosítása (22%).

A termékinnováció jelentőségét a szolgáltató szektorban az adja, hogy a nem kompetitív árfaktor szerepe fontosabb a versenyképes ártényezőknél. Ezért a termék szerkezet minőségi változásának nagyobb a jelentősége, mint a termelői ár változásának.

A szolgáltatásokban a technikai innováció különböző formát ölthet, az ipari termékek életciklusaihoz hasonló folyamatok figyelhetők meg. Az egyes szolgáltatások eltérő élettartammal rendelkeznek. Vannak hosszú élettartamú szolgáltatások, például a bankok, a biztosítók, mindenekelőtt a kiskereskedelem, ezek ma már iparszerű és szabványosított tevékenységek, míg a modern szolgáltatások a speciális fogyasztók sajátos igényei szerint szerveződnek.

Az egyes szolgáltatások termelési megoldásainak és eljárásainak egyszerűsítése kedvez a tömegpiac kialakulásának, a hálózatos vállalatok fejlődésének, mindez azt teszi lehetővé, hogy a periférikus helységeken is elérhetőek legyenek a szolgáltatások. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a szolgáltatásokban a termékéletciklus-elmélet automatikusan nem alkalmazható.

A szolgáltató vállalatok talán még az iparvállalatoknál is nagyobb mértékben uralják a teret termelőegységeik hálózata révén. A szolgáltató vállalatok forgalma a hálózat bővítése, a telephelyek számának növelése nélkül nehezen fokozható. A hálózatok valamennyi elemében ugyanazt a minőséget kell produkálni, ezt a minőséget rendszeresen ellenőrizni kell, ezért magasabbak lesznek a kommunikációs költségek, koordinációra és decentralizált irányításra van szükség, szemben a kompakt típusú szolgáltató vállalkozásokkal.

A szolgáltató szektor harmadik innovációs sajátossága az információs technológiák használatának növekedésével van kapcsolatban. E technológiákra egyrészt a szolgáltatások minőségének javítása, a tercier vállalkozások racionális és kevésbé bürokratikus belső szervezése, másrészt a kevésbé kvalifikált munkaerő számának mérséklése

miatt van szükség. Nem elhanyagolható az információs technológiák hatása a szolgáltató üzemek és a fogyasztók, valamint a szolgáltató üzemek egymás közti kommunikációjára sem.

A szolgáltatások nemzetköziesedése

Az Európai Közösségen belüli változások, a termékek, szolgáltatások szabad áramlása, illetve a kelet-európai átalakulások hatására a szolgáltató szférában komoly verseny vette kezdetét.

Azok a szolgáltató vállalkozások, amelyek gyakran húztak hasznot a nemzeti piacokon monopol vagy oligopol helyzetükből, ma már nem engedhetnek meg maguknak konzervatív üzletvitelt, hiszen a modern szolgáltatások iránti kereslet folyamatosan növekszik. Rendszeres piacfejlesztésre és a konkurens vállalkozások tevékenységének szemmel tartására van szükség. Olyan stratégiát kell kidolgozniuk, amely képes előre becsülni a fogyasztói szokások változásait.

A nemzetköziesedés nemcsak az ipari tevékenységet, hanem a szolgáltató üzemeket is érinti, az ipari termelés nemzetköziesedése befolyásolja a szolgáltatások ilyen irányú fejlődését is. A piacok globalizálódása és a belföldi piacok fokozódó homogenitása miatt lehetővé válik, hogy ugyanazt a szolgáltatást igénybe lehessen venni más országokban is túlságosan magas költségek nélkül, ez egyértelműen arra ösztönzi a szolgáltató üzemet, hogy újabb külföldi piacokat hódítson meg. A technológiai fejlődés felgyorsulása és az új szolgáltatások gyakoribb megjelenése arra kényszeríti a vállalatokat, hogy saját akcióterületeiket állandóan változtassák. Ez egyrészt elősegíti, hogy időben hozzájussanak más országokban kidolgozott innovációkhoz, másrészt pedig lehetővé teszi az új szolgáltatások fejlesztéséhez szükséges költségek mérséklését is.

A szolgáltatások nemzetköziesedési folyamata — több szolgáltató szektorban — ösztönzi a speciális jellegű, kis- és közepes méretű vállalatok egymással szorosan kooperáló hálózatainak a megszervezését. A szolgáltatások előállítói és fogyasztói közötti szoros kapcsolat valójában megakadályozza a szolgáltatások távoli piacokra történő exportálását, illetve arra kényszeríti a szolgáltató vállalatokat, hogy eldöntsék, más országokban lerakatot létesítenek vagy a külföldi szolgáltató vállalatokkal közös hálózatot, szövetséget hoznak létre.

Az olasz vállalkozásokat hagyományosan körülvevő belső protekcionizmus védekezésre készítet a nemzetköziesedéssel szemben. A különböző szövetségek és egyesülések akadályokat gördítenek a külföldi szolgáltató vállalatok beáramlása elé, ezzel pótolják a korábbi jogi védelmet. Ahelyett, hogy az olasz iparvállalatok példáját, a legjobb védekezés a támadás taktikáját követnék.

A külföldi szolgáltató vállalkozások növekvő jelenléte az olasz piacokon felborítja a különböző szolgáltatások kínálata és előállítói, valamint a kereslet és a fogyasztás közötti viszonylagos egyensúlyt. Valaha a kereslet igazodott a kínálathoz. Ma viszont inkább a kínálatot kell a komplex keresleti struktúrához illeszteni. Erre a külföldi vállalkozások expanziója kedvező lehetőséget teremt. A fogyasztó függetlenné válik, a szolgáltatások minősége a vállalkozások fejlődésének és versenyképességének döntő tényezője lesz. A szolgáltató vállalatok tervszerű fejlesztése nemcsak befektetési hajlamuktól, illetve a termelői kapacitásokhoz való alkalmazkodásuktól, hanem mindinkább a fogyasztók újabb szükségleteinek a kielégítésétől, valamint a termelő szolgáltatásokban alkalmazott innovációktól függ.

A nemzetköziesedési folyamat másik, a kereslet növekvő szerepével összefüggő hatása miatt nagyobb figyelmet kell fordítani a nemzetközi és a hazai kereslet területi problémáira. Ez esetben nem szükséges a kockázati és a célszerűségi tényezőket ágazatonként meghatározni, hanem ágazatközi megközelítést kell alkalmazni. Mind a nemzetközi piacokra történő kijutás, mind magának a nemzeti piacnak a megóvása attól függ, hogy miként tudják a különböző szolgáltatások kínálati kapacitásukat integrálni (*Cappellin*, 1990). Erőteljesebb együttműködésre van szükség a közösségi és a magánvállalkozások között.

A térben eloszló szolgáltatási keresletet hálózatos struktúrával, valamint a nagyobb városi központokban a szolgáltatások koncentrációjával hatékony módon, a méretgazdaságok előnyeit hasznosítva kell kielégíteni.

Emellett számításba kell venni azt is, hogy a szolgáltatási hálózatok minden egyes csomópontja olyan központ, amely nem csupán a „hátszág” számára nyújt szolgáltatásokat, hanem más központokkal versenyezve juttatja el termékeit a tér különböző pontjaira. A pénzügyi, a közlekedési és más szolgáltatások esetében nagyon fontos, hogy a szolgáltatási központok olyan helyek és piacok legyenek, ahol a távoli térségekben megfogalmazódó szolgáltatási igény és kereslet rendkívül gyorsan képes kapcsolatot teremteni a kínálattal.

Természetesnek tűnik, hogy a hálózatos szolgáltatások politikájának, akár közösségi, akár magánszolgáltatásokról van is szó, nem csupán az olasz szolgáltatóhálózat struktúráját kell figyelembe vennie, hanem elemeznie kell az olasz és a külföldi szolgáltatások kölcsönhatásait, az olasz vállalatok európai hálózatba való integrálódásának lehetőségeit is. Enélkül az olasz városok sem lesznek képesek versenyezni Európa más városaival.

Irodalom

- Antonelli, C.—Cappellin, R.—Garofoli, G.—Jannaccone Razzi, R. (szerk.) 1988: *Le politiche di sviluppo locale: nuove imprese, innovazione e servizi alla produzione per uno sviluppo endogeno*. Milano, F. Angeli.
- Bailly, A.—Cappellin, R.—Maillat, D. 1989: Service a la production et changement technologique: introduction generale. — *Revue d'Economie Regionale et Urbaine*. 4. pp. 612–624.
- Bailly, A.—Baulianne, L. M.—Maillat, D. 1989: Activites de service et evolution des systemes de production. — *Revue d'Economie Regionale et Urbaine*. 4. pp. 625–639.
- Cappellin, R. 1987: Teorie e modelli dello sviluppo spaziale delle attività di servizio. — *Giornale degli Economisti ed Annali di Economia*. 3–4. pp. 205–321.
- Cappellin, R. 1988: I servizi alla produzione e lo sviluppo locale. — Antonelli, C.—Cappellin, R.—Garofoli, G.—Jannaccone Razzi, R. (szerk.) pp. 121–182.
- Cappellin, R. 1989: The diffusion of producer services in the urban system. — *Revue d'Economie Regionale et Urbaine*. 4. pp. 641–661.
- Cappellin, R. 1990: Networks nelle città e networks tra città. — Curti, F.—Diappi, L. (szerk.) pp. 71–97.
- Cappellin, R.—Nijkamp, P. (szerk.) 1990: *The Spatial Context of Technological Change*. Aldershot, Avebury-Govver.
- Cuadrado Boura, J. R. 1990: Service and new information technology: producer services. — Cappellin, R.—Nijkamp, P. (szerk.) pp. 195–226.
- Curti, F.—Diappi, L. (szerk.) 1990: *Gerarchie e reti di città: tendenze e politiche*. Milano, F. Angeli.
- Davelaar, E. J.—Nijkamp, P. 1989: New technology system in space. The case of producer services. — *Revue d'Economie Regionale et Urbaine*. 4. pp. 663–670.
- Lakshmanan, T. R. 1990: Knowledge technologies and the evolution of the service sector. — Cappellin, R.—Nijkamp, P. (szerk.) pp. 227–253.
- Marshall, J. N. 1990: The dynamics of producer services. — Cappellin, R.—Nijkamp, P. (szerk.) pp. 167–193.
- Philippe, J.—Monnoyer, M. C. 1989: Gestion de l'espace et developpement des services aux entreprises. — *Revue d'Economie Regionale et Urbaine*. 4. pp. 671–684.

13. A BANKHÁLÓZAT TERÜLETI SZERVEZETE OLASZORSZÁGBAN

RENATO MAZZUCA

Bankok és terület

A gazdaság egymással szoros kapcsolatban álló területi szereplői közül a földrajztudomány eddig minden bizonnyal a bankvilágot vizsgálta a legkevésbé.

Az olasz közgazdasági szakirodalmi művek sokasága elemezte az általános és a szakosított hitelintézetek működésének technikai szempontjait, de sohasem néztek szembe a bankrendszereknek a területszervezésre gyakorolt hatásával. Ebben a témakörben külföldön is hasonló a helyzet. Amikor egy vizsgálat a területi-banki és a hitelfejlesztési kapcsolatok feltárására irányul, akkor az a nagy átfogó rendszerek szintjére vonatkozik, és csak alkalomszerűen ad helyet a regionális elemzéseknek. Aki azonban a területi szervezés tanulmányozásával foglalkozik, tudja, hogy milyen fontos szerepe van a hitelnek a telepítés, a telepítés megújítása, a fejlesztés, az innováció, a termelői és szolgáltatási gazdasági tevékenységek szervezésében.

Nemcsak erről van azonban szó. A kisebb-nagyobb intenzitású befektetések, amelyekhez tőkét a bankok nyújtanak a családoknak, nemkülönben azok a kisebb-nagyobb összegek, amelyeket a kölcsönzött pénzek kamataiból nyernek, a vagyon fejlődését és megújulását készítik elő, miközben a közigazgatásnak nyújtott széleskörű hitelkedvezmények egyrészt lehetővé teszik a helyi szervek működését, másrészt pénzeszközöket vonnak el olyan alanyoktól, akik munkahelyeiken képesek produktív beruházásokra. A technikai innovációkban a bankrendszer közvetítésével megtakarítások érhetők el. Közvetett módon tehát mindez hozzájárul ahhoz, hogy az olasz területek nagy részéről formális és funkcionális helyzetképünk legyen. A bank-

hálózat szerepe tehát pénzügyi közvetítés a területfejlesztés előkészítésében.

Ez a dolgozat azt célozza, hogy meghatározza ezeknek a jelenségeknek az alapját és regionális elrendeződését, valamint egybevesse az olasz tapasztalatokat az Európai Gazdasági Közösség országainak megoldásaival.

Az EGK-országok bankrendszerei

Bár a közvélemény szerint, és ez lenne kívánatos, az európai országok bankrendszerei között harmonikus az együttműködés, a valóságban az EGK-országok bankhálózatai nagyon eltérnek egymástól mind szervezeti rendszereiket, mind területi és funkcionális struktúráikat tekintve.

Az egyes bankrendszerek területi struktúráinak módozatai jelentős különbségekről tanúskodnak, főleg, ha a legfejlettebb országok (Németország, Nagy-Britannia) helyzetét vetjük össze az e szempontból kevésbé fejlett országokéval, például Olaszországgal.

Néhány EGK-ország bankrendszerének működése eltér az olaszországitól, mindenekelőtt abban, hogy rövid-, közép- és hosszú távú műveletekkel egyaránt foglalkoznak, tehát megvan a lehetőségük arra, hogy hosszú távra befektessék a rövid távon megtakarított összegeket. Ezek a vegyes bankok Németországban, Luxemburgban, Hollandiában találhatóak. Olaszországban az 1936-os reform alapján az általános hitelbankok számára tilos volt ezt a működési formát választani, a közepes és hosszú lejáratú műveletekkel speciális hitelintézeteket bíztak meg, amelyek külön jogszabályok alapján működtek.

Az Európai Gazdasági Közösségben nagyon eltérő az egyes bankrendszerek viszonylagos jelentősége is. Főleg annak az országnak a pénzügyi közvetítéssel megszerzett felhalmozására vonatkozik ez az eltérés, amelyben a bankrendszer működik. Nagy-Britanniában, Hollandiában, Németországban más, konkurens közvetítővel dolgoznak együtt, amelyek jelentős helyet foglalnak el a nemzeti piacokon. Más országokban, és ezekhez tartozik Olaszország is, a bankrendszernek sikerül szinte teljesen ellenőriznie a hazai pénzpiacot. Országonként változik a magán- és az állami bankok szerepe is. Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban az állam által ellenőrzött bankok a bankrendszerbe áramló megtakarítások 50%-át szívják fel, miközben például Nagy-Britanniában ez az arány 10%.

A területi működés módozataiban és különösen az új bankfiókok megnyitásának lehetőségében, valamint a helykiválasztás szabadságfokát illetően találunk Európában olyan országokat, amelyek bankin-

tézeteinek nagy a működési szabadságuk. Ilyen például Franciaország, ahol a bankoknak nincs szükségük a Francia Nemzeti Bank felhatalmazására új bankfiókok megnyitásához. Nagy-Britanniában, Belgiumban, Hollandiában, Luxemburgban, Dániában, noha a pénzügyi hatóságok igényelnek néhány objektív kelléket, az egyes intézetek mégis könnyedén nyithatnak új bankfiókokat, és azokat arra a helyre telepíthetik, amelyet saját piackutatások alapján választottak ki. Olaszországban (Szicília kivételével) hasonló a helyzet, azonban új fiókot csak a Banca d'Italia által készített „Bankfiók terv” alapján lehet nyitni. A ma érvényben lévő terv 1982-ben készült. E terv alapján a benyújtott 3 080 telepítési kérelemből 621-et fogadtak el. Ez azt jelenti, hogy Olaszországban szigorú megkötöttségekkel lehet csak belépni a bankpiacra.

Néhány országban, például Franciaországban és főleg Olaszországban a műveleti megkötések behatárolják a bankok tevékenységét abban a tekintetben, hogy milyen lehetőségeik vannak a hitelpiacon való működésre annak függvényében, hogy mennyire csökkennek a befektetési kapacitások. A kötelező tartalékok mértéke, a korlátozó előírások száma ugyanis nagyon megemelkedett.

Olaszországban a befektetési kapacitások nem haladhatják meg a betétek 43,5%-át, miközben Németországban és Nagy-Britanniában a betétek és a befektetési eszközök aránya sokkal kedvezőbb (Belando, 1982).

A másik különbség az egyes nemzeti bankrendszerek és a külföldi bankok viszonyában található. A brit és a luxemburgi pénzügyi piac jellemzője a külföldi bankok erőteljes jelenléte, a hazai bankok külföldi állampolgárok számára nyújtott szolgáltatásainak nagy volume-ne.

A legfejlettebb és a területi fejlődés szempontjából kevésbé kiegyensúlyozatlan országokban a bankszolgálat az ország valamennyi pontján megjelenik. A különböző régiók hitelköltségei és a kedvezmények tekintetében egységesség jellemzi a bankrendszert, míg Olaszországban mind a méltányosság, mind a hitelköltségek kérdésében a gazdaságilag fejletlen területek kárára figyelhetők meg különbségek.

Mivel a közös piaci előírások 1989 decemberétől előirányozták az integrációt a tagországok bankrendszerei között, az Európai Gazdasági Közösség tagállamainak valamennyi bankja automatikusan megkapta a lehetőséget arra, hogy a közösség bármelyik településén bankfiókot nyisson, anélkül, hogy engedélyeztetnie kellene ezt a telepítés helyének országával.

Az egységes európai bankrendszer megteremtése, főleg a legszigorúbb országokban (elsősorban Olaszországban), rengeteg problémát vet fel. A bankok tevékenységük során, bármifajta feladatról is legyen szó, akár jövedelmezőségről döntenek, akár a hosszú távú eredményeikre koncentrálnak, akár a konkurens intézmények telepítéseit követik, a terület egyes pontjaira lokalizálják helyi egységeiket. A helyi egység működési költsége rendszerint jelentős, elsősorban a nyújtott szolgáltatások mennyisége és minősége miatt.

Bizonyos anomáliákat (mint például Szicília) leszámítva a bankfiókok, az ügynökségek, a banki központok jelenléte és száma a területi gazdasági fejlettség fontos mutatója.

A hatályos jogszabályok szerint a bankok megnyitásuk után vállalati tevékenységet nem folytathatnak, de (és ez főleg az ipar esetében igaz) helyi egységeiket oda telepítik, ahol a területi fejlődés a szolgáltatásaik iránt megfelelő keresletet biztosít. Megfigyelhető, hogy a bankfiókok bezárása és megnyitása a recesszió és a fellendülés függvénye, időben tehát különböző területeket érint. Ez nem csupán azokra az országokra jellemző, amelyekben a bankrendszer dinamikusan fejlődik és ahol a nemzetközi szabadkereskedelmi politika dominál. Ezt a megállapítást igazolták a Banca d'Italia 1982-es bankfiók terve alapján során megvalósított áttelepítések elemzései is.

Az Európai Gazdasági Közösség legfejlettebb területein a legnagyobb állami hitelintézetek fiókjaikat a pénzügyi működésre való felkészítés céljából lizingelési, faktoring, vállalkozási szaktanácsadási, mérlegellenőrzési funkciókkal ruházzák fel, engedélyezik számukra a külföldi piacokon való jelenlétet, illetve a telepítési régió „nem központi” helyein is ajánlanak harmadfokú fejlettségű szolgáltatási rendszert, amely a kis és közepes bankházak irányításához és a nagyobb áttelepítések és beruházások szervezéséhez is segítséget tud nyújtani.

Ahogy egy terület a fejlettebb szerveződési formák és a gazdasági fejlődés magasabb színvonalára halad, a banki és a bankszerű szolgáltatások iránti kereslet növekszik. Az utóbbi 25 esztendőben a bankszolgáltatások kínálata az Európai Gazdasági Közösségben jelentősen azokban az időszakokban és azokon a településeken fejlődött, ahol a bankrendszerek és a közvetítés funkciói fő gazdaságszervezési elvet jelentettek.

A bankok ma arra törekszenek, hogy tevékenységüket térben mind szélesebben elterjessék, hogy bekapcsolódjanak a kis helyi szolgáltató egységek fejlesztésébe és az információs csatornákhöz kapcsolódva összeköttetésbe lépjenek a központi számítástechnikai rendszerekkel.

Ma már sok európai és olasz bank képes arra, hogy számítógépes rendszereivel a világ bármely pontjáról információkat szerezzen.

A banki szolgáltatások bővülése és területi elterjedése nemcsak a formális struktúrák (központok, pénzügyi csatornák, adatbázisok) fejlődését segítették elő, hanem erőteljes növekedést eredményeztek e szektor foglalkoztatottjainak számában is. 1960 és 1980 között a Credit Lyonnais 22 ezerről 45 ezerre növelte foglalkoztatottainak számát, a Deutsche Bank alkalmazottai 19 ezerről 39 ezerre, a Barclays Banké pedig 23 ezerről 63 ezerre nőttek. Mindez a pénzügyi szektor jelentős diverzifikálódásának időszakában történt.

A bankszolgáltatási egységek úgy kapcsolódnak be a területi szervezésbe, mint egy szolgáltatásszervezeti rendszer kínálati pontjai a családok és a helyi kereskedelmi, a kézművesipari és az ipari fejlődésnek erős lökést adó vállalkozások számára. Ez elképzelhetetlen volt akkor, amikor a bankfiókok csupán saját megtakarításokra vállalkoztak vagy hitelt nyújtottak.

A regionális bankhálózat Olaszországban

Napjainkban Olaszországban alapvető változáson megy keresztül a takarékos emberek magatartása. Főleg a fejlődőfélben lévő gazdasági területeken törekednek a takarékoskodók arra, hogy beruházókká váljanak. Nemcsak szakmai tanácsokat kérnek, hanem az általuk megbízott irodák kapacitását is fel akarják használni arra, hogy tájékoztatást kapjanak a hitelengedélyezés gyakorlati kérdéseiről, hogy megértsék az egyes gazdasági folyamatokat, és ezek alapján fogalmazzák meg stratégiájukat. Hitelt igényelnek vállalataik számára, hogy szilárd alapot biztosítsanak a helyi gazdaság fejlődéséhez. A 80-as évtized közepe a vállalkozások terjeszkedő szakasza volt Olaszországban. 1985-ben például kétszer annyi vállalatot alapítottak, mint 1984-ben. Ezek döntő része a periférikus területeken jött létre. A bankrendszer fejlesztésének ezt a tendenciát figyelembe kellett vennie. A fejlődés az egyes intézményeket eltérően érintette.

Az utóbbi húsz évben (1980-tól különösképpen) a takarékpénztárak, a népbankok, a MONTI Zálóghitel, a Mezőgazdasági és Ipari Pénztár területi terjeszkedése volt erőteljes. Ezek voltak leginkább képesek a helyi szükségletekre a leggyorsabban reagálni (ABI, 1983). Ezt a fejlődést tükrözi a Banca d'Italia 1982. évi bankfiók terve is. A városi nagy gazdaságok válsága kiélezte a lakóhely és az ipari telepítések ellentmondásait. A bankfiók tervben 621 új bankfiók engedélyezése szerepelt, ezek közül 336 periférikus területeken, 285 pedig nagyvárosi központokban. (1984-ben a bankfióktelepítés feltételeit

megkönnyítették. Nem kell engedély, ha a bank székhelyével azonos megyében létesít fiókot, vagy ha a Banca d'Italia által „bankfiókhíányosnak” minősített területen nyit fiókot. E dereguláció nyomán a bankfiókok száma 1990-ben már 32 162 volt. — *H. Gy.*)

Az engedélyek területi szerkezete egyenetlen, jórészt az olasz gazdaság területi fejlődési folyamatait tükrözi (*13.1. táblázat*).

A terv szerint a bankrendszer Olaszországnak főleg olyan területein igyekezett helyi szolgáltató egységeket nyitni, amelyek a 70-es években ellenálltak a gazdasági válságnak. A rugalmas kisvállalkozások és a terjeszkedő piaccal rendelkező bankházak széles körben terjedtek el a sűrű városhálózattal rendelkező, de nem túlszűfolt területe-

13.1. táblázat

A bankfiókok megoszlása makrorégióként Olaszországban

Makrorégió	Bankfiókok, 1981. dec. 31.		A bankfiók terv engedélyeinek		A bankfiókok, 1982	
	száma	%	száma	%	száma	%
Északnyugat-Olaszország	3 776	30,9	184	29,6	3 960	30,8
Északkelet-Olaszország	3 038	24,9	195	31,4	3 233	25,2
Közép-Olaszország	2 465	20,2	119	19,2	2 584	20,2
Dél-Olaszország és Szardínia	1 802	14,7	123	19,8	1 925	15,0
(Szicília)	1 129	9,3	—	—	1 129	8,8
Összesen	12 210	100,0	621	100,0	12 831	100,0

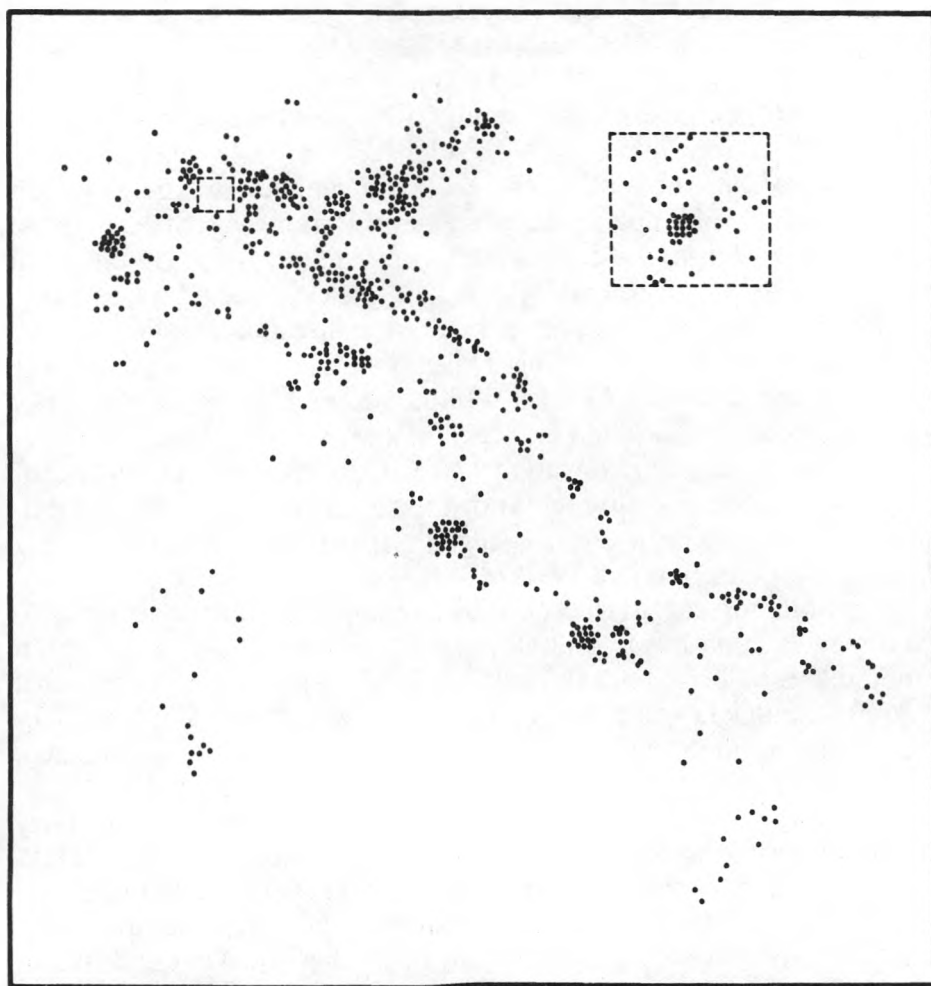
Forrás: Banca d'Italia, 1982. p. 22.

teken: Venetóban, Emilia Romagnában, az adriai sávban. A fiókhálózat erőteljes fejlődése tapasztalható néhány dél-olaszországi területen, Pugliában és Campaniában is, e térségek az utóbbi években bekapcsolódtak a gazdasági fejlődés áramlatába (*13.1. ábra*). E területi dinamika a benyújtott kérelmek alapján is kitapintható. Joggal feltételezhetjük, hogy 3 080 fióknyitási kérelem olyan területekről érkezett, amelyek az utóbbi évtizedben fejlődésnek indultak, vagy legalábbis helyzetük javulásának következtében nagyobb készséget mutatnak a megtakarításokra.

Olaszország északkeleti tartományai, az észak- és a dél-adriai fejlett partvidéki övezetek mind az összes kérelmen belül, mind pedig

13.1. ábra

Az 1982-ben nyitott bankfiókok területi elhelyezkedése Olaszországban

Forrás: Bollettino della Banca d'Italia — Vigilanza sulle Aziende di Credito, Roma, 1982.

saját fiókállományukhoz képest is nagyobb arányban nyújtottak be kérelmet. Az északnyugati régiók által benyújtott kérvények aránya korábbi bankfiókállományukhoz viszonyítva alacsonyabb. Minden déli terület korábbi állományához viszonyítva nagyobb arányban nyújtott be kérelmet. Különösen aktív volt Puglia régió, amely korábban a bankfiókok 4,1%-ával rendelkezett, 1982-ben pedig a benyújtott kérelmek 10,1%-ával szerepelt (13.2. táblázat).

A déli régiókról még azt kell megjegyeznünk, hogy a Banca d'Italia 1984-es adatai szerint az állami bankok betétei és a kihelyezett hitelek aránya az országos 0,59-dal szemben 1,48 volt. Ez a mutató azoknak a bankoknak az esetében, amelyeknek székhelye Délen van, de részlegeik működnek Közép- és Észak-Olaszországban is, 1,39 volt (*De Fazio*, 1985). Feltételezhető tehát, hogy Délen az új bankfiókok megnyitására vonatkozó kérelmek egy részét a kedvezőtlen kiindulási helyzet mellett a betétállomány fokozásának igénye motiválta. Valószínű az is, hogy Délen a helyi tőkék hasznosítása is nehézségekbe ütközik. A Banca d'Italia adataiból az is kiderül, hogy Campaniában, Calabriában és Szardíniában a befektetések és a betétállomány aránya alacsonyabb (0,46, 0,45, 0,39), tehát a megtakarítások egy része más régiók felé irányul. Az északi régiókban ez a mutató 0,53–0,70, Közép-Olaszországban 0,55–0,80, Dél-Olaszország dinamikusabb területein 0,59–0,78 volt.

A dél-olaszországi területek helyzetének közismert változatosságát a megyei adatok is jól mutatják. Sok az olyan megye, amelyekben a betétek és a befektetések aránya meghaladja az 55%-ot (ezen a szinten számításba kell venni a bankok rendelkezésére álló hitelnyújtás valóságos lehetőségeit, a kötelező tartalék nettó összege magas), miközben több más megyében ez az arány 40% alatt marad.

Az olasz bankrendszer szerepe a területfejlesztésben az, hogy meghatározott térségekben összegyűjtött pénztömeget más területekre irányítsa át és befektetésekre használja fel kevésbé fejlett területeken. A Banca d'Italia adatai azt is mutatják, hogy valamennyi régióban lassú a befektetések és betétek arányának a növekedése. E jelenség értékeléséhez természetesen az is hozzátartozik, hogy az önfinanszírozó képesség és a speciális hitelintézetek szolgáltatásai az ország különböző térségeiben nagyon eltérőek. A 80-as évtized közepén ez az arány a jó gazdasági képességű Lombardiában (0,70), Emilia Romagnában (0,60), Toscanában (0,59) és Umbriában (0,62) volt a legmagasabb.

Jelentős területi különbségek figyelhetők meg a megtakarítások ágazati szerkezetében is. Az 1979–1984 közti időszakot a vagyonosodás erős átalakulása jellemezte, a bankok hitelezési feltételei kedve-

13.2. táblázat

A bankfióknyitási kérelmek megoszlása régióként, 1982

Régió	A kérelmek		A bankfiókok	
	száma	%	száma az 1992. évi terv előtt	%
Piemont	212	6,9	1 084	8,9
Valle D'Aosta	10	0,3	37	0,3
Lombardia	542	17,6	2 206	18,1
Liguria	48	1,6	449	3,7
<i>Északnyugat-Olaszország</i>	812	26,4	3 776	30,9
Trentino-Alto Adige	10	0,3	519	4,2
Veneto	332	10,8	950	7,8
Friuli-Venezia Giulia	108	3,5	344	2,8
Emilia Romagna	401	13,0	1 225	10,5
<i>Északkelet-Olaszország</i>	851	27,6	3 038	24,9
Toscana	201	6,5	1 053	8,7
Umbria	68	2,2	205	1,7
Marche	155	5,0	378	3,1
Lazio	202	6,6	829	6,8
<i>Közép-Olaszország</i>	626	20,3	2 465	20,2
Abruzzo	122	4,0	244	2,0
Molise	21	0,7	45	0,4
Campania	143	4,6	518	4,2
Puglia	310	10,1	503	4,1
Basilicata	109	3,5	234	1,9
<i>Dél-Olaszország</i>	748	24,3	1 664	13,6
Szicília	—	—	1 129	9,2
Olasz szigetek	43	1,4	1 267	10,4
Összesen	3 080	100,0	12 210	100,0

Forrás: Banca D'Italia, 1982. p. 30.

zötlenül alakultak. Dél-Olaszországban a hitelbankok közigazgatásnak nyújtott hitelszolgáltatásai 5,2%-ról 9,05%-ra emelkedtek, miközben az országos átlag 6,4%-ról 6,5%-ra nőtt. A feldolgozóiparnak nyújtott hitelszolgáltatás Dél-Olaszországban 45,8%-ról 34,2%-ra, országos átlagban pedig 50,7%-ról 45,9%-ra esett vissza (*De Fazio, 1985*).

E szempontból az olasz helyzet eltér az Európai Gazdasági Közösség fejlett területeitől. Nyugat-Németországban és Hollandiában a betétek és a kihelyezések aránya nem mutat lényeges területi különbségeket. Emellett a pénzügyi verseny a költségek és a hitelkondíciók egységesítését is eredményezi.

Megyei szinten elemezve a közigazgatásnak nyújtott hitelek arányát, megfigyelhető, hogy az utóbbi időkben térségenként jelentős eltérés mutatkozik. Milánó megyében a közigazgatásnak jutott a hitelek 1,1%-a, miközben a magánszektor részesedése 84,6%-os arányt mutat. Torinóban a megfelelő arányok: 4,0% és 82,5%, Nápolyban 10,0% és 68,8%, Foggiaiban 12,0% és 73,0% (*Banca d'Italia, 1985*).

Ismeretes, hogy a 80-as évtizedben a családi megtakarítások egy jelentős részét az állam elvonta. A bankrendszer vállalkozásfinanszírozó tevékenységének mérséklődése azzal magyarázható, hogy a hiteleket a helyi közintézményeknek területileg diszkriminált módon osztották szét. A bankhitelhez való hozzájutás az elosztási szabályok és az önfinszírozásra, helyi kooperációk kialakítására képtelen, szűkös belső piacokkal rendelkező területeken jelentkező magas költségek miatt nehézségekbe ütközik. Mindez egy olyan időszakra jellemző, amikor a vállalkozásoknak saját maguknak kell felkutatniuk finanszírozási forrásaikat, hogy átalakítsák termelési szerkezetüket, új termékek gyártásába kezdjenek, korszerű marketinget alkalmazzanak, tehát olyan tevékenységeket vezessenek be, amelyek a fejlett régiókban már kialakultak. A finanszírozás ilyen területi különbségei esetén e térségek nem lesznek képesek arra, hogy bekapcsolódjanak az országos munkamegosztásba, és gazdaságaik dinamizálódjanak.

Irodalom

- ABI (Associazione Bancaria Italiana) 1983: *Annuario delle Aziende di Credito e Finanziarie*. Milano.
- Banca d'Italia 1982: *Il piano sportelli 1982*. Roma, Centro Stampa della Banca d'Italia.
- Banca d'Italia 1984: *Bollettino della Banca d'Italia-Vigilanza sulle aziende di credito*. Roma, Centro Stampa della Banca d'Italia.

Banca d'Italia 1985: *Bollettino Statistico*. 1-2.

Bellando, A. (szerk.) 1982: *Banca e Borsa in Europa*. Torino, SIOI-EDA.

Clarich, M. 1985: *Le grandi banche nei paesi maggiormente industrializzati*. Bologna, Il Mulino.

Commission des Communautés Européennes 1981: *Le rôle du banquier dans l'innovation industrielle*. Luxembourg, Infobrief.

De Fazio, A. 1985: Credito e attività produttiva nel Mezzogiorno. — *Banca d'Italia. Bollettino Economico*. 5. pp. 27-35.

De Rita, G. 1985: L'individuo e l'impresa. Intervento al Convegno „Risorse per lo sviluppo”. Torino, Confindustria.

Golay, J. 1982: *La banque vaudoise au XX siècle*. Lausanne, Foma.

Ruffini, P. 1983: *Les banques multinationales*. Paris, PUF.

Viracelli, F. (szerk.) 1979: *Capitale industriale e capitale finanziario: il caso italiano*. Bologna, Il Mulino.

IV. RÉSZ

A POLITIKAI REGIONALIZMUS

14. AZ ÁLLAM ÉS A TELEPÜLÉSEK KÖZÖTT – A RÉGIÓK SZEREPE OLASZORSZÁGBAN

BRUNO DENTE

I.

A regionális decentralizációról Olaszországban már az állami egység megteremtésének idején vita indult, amikor az akkor hatalmon lévő jobboldalon belül kétféle gondolkodásmód került egymással ellentétbe. Egyrészt voltak, akik az egység megteremtésének módján elgondolkozva úgy vélték, hogy szilárd központi hatalomra van szükség az elkerülhetetlen centrifugális erők kiegyensúlyozására. Mások viszont ugyanezekből az okokból kiindulva azt vetették fel, hogy célszerű figyelembe venni az egyesülés előtti politikai és közigazgatási hagyományok tapasztalatait, s ezek alapján garantálni kell a különböző területrészek bizonyos fokú autonómiáját. Az első irányzat győzelmében és a regionalizálási programok vereségében valószínűleg az játszott a legfőbb szerepet, hogy nem bíztak az autonóm vezető osztályok kialakulásának lehetőségében, és ugyanakkor az országban sem tudtak kompromisszumot kötni a múlttal.

E döntést mintegy száz évig senki sem vitatta. Annak ellenére, hogy a liberális gondolkodásban mindig jelen volt a kisebbség decentralizálás segítségével történő védelme és támogatása, és a század első évtizedeiben megerősödött tömegpárt, a Néppárt a helyi önkormányzatokban bontott zászlót, az egyesült olasz állam szervezése a központi apparátus döntésein nyugodott, a „regionális kérdés” lekerült a lehetséges reformok napirendjéről. Természetes, hogy a fasiz-

mus két évtizedének erős nacionalizmusa és „birodalmi” törekvései nem kedveztek e kérdés felvetésének.

A regionalizmus problematikája az olasz politikai rendszer centrumát alkotó katolikus párt megszilárdulásának egyik fő tényezőjeként az Alkotmányozó Nemzetgyűlésen került előtérbe. A Kereszténydemokrata Párt, gyűjtőpárti jellege miatt, egyébként ellentmondásoktól nem mentesen szorgalmazta a regionális decentralizációt. A helyzet megváltoztatásához nem volt elég a kis Akció Párt, amely magának az olasz államnak az újraszervezésével állt szemben. A baloldali pártok egyáltalán nem lelkesedtek a regionalizálás iránt, mert arra számítottak, hogy a központi kormányzati hatalomból jelentősen részesedhetnek, kétkedve fogadtak olyan reformelképzeléseket, amelyek bonyolultságuk folytán az ország kormányozhatóságát veszélyeztették. Figyelmüket főleg az agrárreform, a nagybirtokok felszámolásának jogi megalapozása kötötte le. A baloldal, amely e két célkitűzés legfőbb szószólója volt, attól félt, hogy mezőgazdasági kérdésekben a majdani régiók lesznek illetékesek, a nagybirtokosok (főleg Délen, ahol az Olasz Kommunista Párt és az Olasz Szocialista Párt gyengébb volt) a régiókat trójai falóként használva megakadályozzák az agrárreformokat.

Végül is a régiók kérdése a Nemzetgyűlés elé került, ehhez a Kommunista Párt magatartásának a megváltozása is hozzájárult. Ennek a hirtelen fordulatnak főleg politikai okai voltak. Az antifasiszta koalíciós kormány bukása után a baloldal ellenzékbe vonult, és a kommunista képviselők úgy gondolták, hogy a régiók megszervezése hasznos, garanciális elemet jelenthet a többség lehetséges diktatúrájával szemben, emiatt támogatták a régiók felállítását.

A politikai motiváció, a politikai pártok erőviszonyai végigkísérik a régiószervezés folyamatát 1970-ig. A kormányon lévő erők ugyanis 1948-as győzelmük után egyáltalán nem tartották sürgősnek a közgazdasági reformot, ami többé-kevésbé megfosztotta volna őket hatalmuk egy részétől.

A hatalom képviselői előszeretettel ismételték a szokványos centralista aggodalmakat a hatalom „széttöredezetségéről” és az új kormányzati szint létrejötte esetén bekövetkező bonyodalmakról. Szélsőséges nézetek is megfogalmazódtak, amelyek mindenekelőtt a legfőbb politikai-döntési központ kötelezettségvállalásának erősítését követelték, a regionális intézményeken keresztül megvalósítandó államreformnak alárendelt szerepet szántak, csupán a központi kormányzás hatékonyságának a fokozása érdekében tettek említést a ré-

giókról. Nagyon tanulságos újra elolvasni a korszak politikai sajtóját, mert felfedezhetjük, ezekben az intézményi reformtörekvésekben milyen jelentéktelen szerepük volt a ma már megszokott jóléti állam vagy egy modern gazdasági rendszer kialakítása szempontjainak.

A dilemma az volt tehát, hogy kell-e vagy sem régió. Az ellentétek e kérdésben a politikai többség és a kommunista ellenzék között feszültek. A hatalmon lévő erők leginkább azért aggódtak, mert az Olasz Kommunista Párt „kezébe” került Emilia Romagna, Umbria és Toscana. Ez a folyamat lényegében csak akkor szakadt meg, amikor az 1962-ben hatalomra került középbal válságba jutott, majd átszervezték az OKP-t, ami lehetővé és kívánatosá tette a *többségi erők számára* a régiókban a kommunista ellenzék felhasználását.

II.

A régiók születése Olaszországban fontos tanulságokkal szolgált. A leglényegesebb az, hogy a hatalom tényleges decentralizálása a többség és az ellenzék közötti viszony alakulásától függ. Az önkormányzati ideológiának, az állam és a közigazgatás objektív szükségleteinek lehet bizonyos fajta szerepük, de nem lehet kétséges, hogy az intézményes reformok elsődlegesen a politikai pártok erőviszonyainak alakulásán múlik.

Másrészt, hasonló okokból, a reformokhoz fűzött remények szorosan kapcsolódtak a régiók születéséhez, és amiről majd később szólnunk, a regionalizálás népszerűbb volt a kutatók és a politikai elemzők, mintsem a döntésben főszerepet játszó politikusok körében. Ezért érdemes a későbbi csalódásokat alaposan elemezni.

1970-ben 15 régiót ruháztak fel „rendes” státusszal. Ténylegesen már régebb óta, az első köztársasági nemzetgyűléstől kezdve öt „különleges” státuszú régió volt Olaszországban: Trentino-Alto Adige (Trento és Bolzano autonóm megyék), Valle d'Aosta, Szicília és Szardínia, majd 1966-tól Friuli-Venezia Giulia. E régiók határmenti közigazgatási egységek voltak, amelyekben etnikai problémák, elszakadási törekvések jelentkeztek, ezeket ajánlatos volt a nagyobb fokú autonómia engedélyezésével mérsékelni. Másképpen fogalmazva, a régiók kialakításának alapjául valójában „tartalmi” megfontolások szolgáltak. Egyébként politikai struktúrájuk sem vetett fel olyan problémákat, amelyek a többség-ellenzék ellentéteit kiélezték volna.

E régiók születése tehát politikai szempontból fájdalommentes volt, annak ellenére, hogy megalakulásuk után inkább bősegebb anyagi forrásaik, mintsem a központi államhoz fűződő viszonyuk jelentette számukra a sajátos státuszt.

Miként értékelhetjük a régiók működésének két évezedét? Melyek voltak az olasz intézményrendszer ezen elemeinek legfontosabb jellemzői? Mint már említettük, Olaszországban a szubnacionális kormányzati szintet a *heterogén uniformitás* jellemzi. Általában beszélni a régióról igencsak félrevezető volna.

Már a régiók méretei is változatosságot mutatnak. Lombardia mintegy 9 millió lakosa és Molise alig több mint 300 ezer főnyi népessége (nem is beszélve a 115 ezer lakosú Aosta-völgyről) között kétségkívül nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbségek is vannak.

Hasonlóképpen különböznek a régiók méreteikben, településeik, városaik számában is. Ha mindezt kiegészítjük politikai, gazdasági társadalmi törekvésekkel is, elég könnyen levonható az a következtetés, hogy az lenne a meglepő, ha a régiók működésében túlsúlyban lennének a közös vonások, ha homogenitás jellemezné őket. Valamennyi vizsgálat azt mutatja, hogy működésükben az eltérések végtelemül nagyok.

Mindenesetre ezt a heterogén rendszert próbálták egységes intézménnyé formálni, minden regionális szervet azonos hatalommal, hasonló anyagi eszközökkel, azonos pénzforrásokkal ruháztak fel és szervezeti bázisuk is hasonló alapokra épült. Azon kívül, hogy egy ilyen heterogén rendszer eleve magában hordozza a kudarc veszélyét, a fő probléma az, hogy az elképzelt forma és a tényleges működés között nagy különbség van. Ennek előrebocsátásával lehet elemezni a regionális közigazgatás jellegzetességeit.

Ha elemzésünket a regionális hatalom vizsgálatával kezdjük, az első és alapvető elem az, hogy a régiók törvénykezési hatalommal rendelkeznek. Ez a fő oka annak, hogy régiókat nem tekintik a helyi kormányzati rendszer részének, a törvényhozói hatalom különbözteti meg a régiókat a községektől és a megyéktől.

Ez utóbbiak hatalma ugyanis az állampolgárok felett elméletileg korlátozottabb, mindenesetre a központi és a regionális törvényhozásnál kötöttebb. Ezen megfontolásból vethető fel, hogy a regionális, az unitárius és a szövetségi állam mellett ez a közigazgatási berendezkedés egy harmadik államtípust jelent. A kérdés persze inkább

jogi természetű, a politikatudomány szempontjából inkább formális és nem lényeges felvetésnek tűnik.

Mindenesetre a régiók törvényhozói hatalma fontos ismérv, ha azt célozza, hogy a szolgáltatásokon kívül a termelés irányítása is a régiók szintjére kerüljön. Eldöntendő persze, hogy milyen szolgáltatások, javak és jogi szabályozások kerülnek a régiók kompetenciájába. Ez lényeges eltérés a régiók, illetve a megyék és a közösségek között.

A régió törvényhozói hatalma elvileg azt is jelenti, hogy minden régió saját céljait és szándékait követheti, ezek eltérhetnek más tartományok céljaitól és akár a nemzeti kormány szándékaitól is. Hasonló a helyi szervek helyzete is – ezt tartalmazza implicit módon az autonóm koncepció –, de tény azonban, hogy a régiók esetében ezt törvény garantálja, tehát autonómiájuk lényegesen nagyobb. Mielőtt elsietett következtetéseket vonnánk le, érdemes alaposabban megvizsgálni a regionális autonómia részleteit is.

Az olasz alkotmány rögzíti, hogy a régiók „az állami törvények által rögzített alapelvek keretein belül rendelkeznek önálló jogalkotói hatáskörrel”, valamint a régió törvényei „nem állhatnak ellentétben a nemzet vagy más régió érdekeivel”, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a nemzeti parlamentnek komoly szerepe van a régió törvényhozásának befolyásolásában. A parlament alapelvei elég szigorúak, gyakorta korlátozzák is a regionális törvényhozás mozgásterét.

Alkotmányos előírás az is, hogy a régió törvénye az elfogadás után még nem lép hatályba mindaddig, amíg a törvényt a központi kormány nem láttamozta. „Ha a köztársaság kormánya szerint a régió tanácsa által elfogadott törvény ellenkezik a nemzet vagy más régió érdekeivel, visszaküldi a régió tanácsának... Ha a régió tanácsa a törvényt ismét elfogadja, a köztársaság kormánya azt az Alkotmánybíróság vagy az érdekek ütközésére alapozott okok miatt a kamarák elé vihetik. Hatásköri kérdésekben a bíróság dönt.” Ez az alkotmányos cikk fontos fegyver a központi hatalom kezében a regionális reformok korlátozására. A kormány törekvése az, hogy az általános alapelvek keretei között a nemzeti érdekekre való hivatkozással bizonyos egységességet garantáljon. A kormány ki is használja a visszaküldési jogot és a határozatok Alkotmánybírósághoz való továbbításának a lehetőségét, tehát inkább a központosítás, mintsem a regionalizálás iránt fogékony. Meg kell említeni, hogy a kamarák mindig a régiók törvényei ellen foglaltak állást, ami nyílt konfliktust jelez a központ és a periféria között.

Az eddigiek összegzéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a regionális törvényhozói hatalom a korábbi helyi szervektől különböző, bár korlátozott jogosítványokkal rendelkező közigazgatási forma. A törvényes ellenőrzés hozzájárult ahhoz, hogy a régiókat az állam és a központi közigazgatás alapvetően alárendelt szerepre kényszerítse.

Ezt a megállapítást igazolja az önálló jogalkotói hatáskörbe tartozó törvényhozási tárgyak jegyzéke is. Az alkotmány felsorolja e tárgyköröket, ez pedig az állami beavatkozás elsőbbségét jelzi. Ma már ezt a jegyzéket elavultnak kell tekintenünk, hiszen a 40-es években a „bányák és tőzegtelepek” jelentősége nagyobb volt mint ma, miközben az akkor még jelentéktelennek tűnt feladatok (közjólét, kórházi és egészségügyi ellátás) a mai állam politikájának a középpontjában állnak. A felsorolás nem tartalmazza többek között azokat az ágazatokat, amelyek az alkotmány megfogalmazásának idejében még nem léteztek (például a környezeti szennyezés elleni küzdelem).

A régiók heterogén kompetenciája egyrészt annak köszönhető, hogy az alkotmányi felsorolás nem egyöntetű, másrészt annak, hogy az állam a hatalom átruházása ellenére gyakran magának is meghatározott feladatokat a regionalizált témákban (például az erdők a régiók illetékességébe tartoznak, de az erdészeti felügyelőség állami szerv maradt). Még érzékletesebb az állami befolyás, ha a hatásköri listán kívül a finanszírozási kérdéseket vetjük vizsgálat alá. A rendes hatáskörű régiók 1987. évi költségvetési előirányzata 66 500 milliárd líra volt, ennek 60%-át az egészségügy finanszírozása tette ki. A fennmaradó hányad döntő többségét a mezőgazdaság, a közlekedés és a szakképzés használta fel. Ez a négy — önmagában is nagyon heterogén — ágazat a regionális pénzügypolitika tárgya, bár mindegyik ágazatra jelentős a központi hatalom befolyása is. Az Országos Egészségügyi Szolgálat sokkal inkább függ a központtól vagy a társadalombiztosítás helyi szerveinek döntéseitől, mezőgazdasági kérdésekben a főhatalom valószínűleg inkább Brüsszelben van, mintsem Rómában, a régiók által finanszírozott szakképzési intézetekkel párhuzamosan működnek az állami szakmai intézmények, és végül a régiók által irányított közúti közlekedést erőteljesen befolyásolják az állami vasúthálózat, a helyi, városi és települési közlekedési rendszerek.

Összességében a régiók feladatainak az elemzéséből a gyenge, heterogén, sok következetlenséget mutató hatalom képe rajzolódik ki. Ez is egy gyötrelmes, két fázisban lezajlott (1972-ben és 1977-ben)

alkumechanizmus, a saját szerepüket kereső új szervek és a tényleges hatalmukat meggyengíteni semmiképpen nem óhajtó római minisztériumok küzdelmének eredménye.

A régiók alkotmányos és igazgatási szervezése is nagyfokú uniformitást mutat, annak ellenére, hogy az egyöntetűség csak formális alapelv volt. Nemcsak a választási törvény egységes minden régióban, de a legfőbb szervek — elnök, végrehajtó bizottság, tanács — is lényegében azonos módon szerveződtek egész Olaszországban. Bár minden régiónak önálló státútuma van, amely szabályozza a régió belső életét, szervezeti felépítésük nem különbözik egymástól. Az önszervező hatalom lehetőségei korlátozottak, de még a szabadon alakítható formákban is inkább az uniformizált megoldásokat választották.

Az a kulturális légkör, amelyben a szervezeti szabályzatokat kidolgozták a 70-es évek elején, erősen befolyásolta az összes régiót, hogy egy közgyűlési típusú szabályt fogadjon el, ez az igazgatási szervezet is széleskörű jogosítványokkal ruházta fel. A régiót jellemző politikai testületi típusú megoldások kevésbé érvényesültek. A vizsgálatok is ezt igazolták. A régiók tanácsnokai főleg a helyi közigazgatásból kerülnek ki, és csak korlátozott mértékben jönnek kívülről (legkevésbé a nemzeti parlamentből): volt polgármesterek, tanácsstagok, akik hosszabb közigazgatási gyakorlattal rendelkeznek, törvényhozói rutinjuk pedig nincsen. Természetes, hogy munkájukban elsődlegesen a konkrét igazgatással foglalkoznak (ami, mint majd látjuk, főleg a támogatások elosztását jelenti). A régiók között számottevő különbségek is vannak, ez az olasz régiószindróma sajátossága. A későbbiekben erre még visszatérünk, e helyütt elegendő azt hangsúlyozni, a régiók két évtizedes működésére az a jellemző, hogy nem rendelkeznek az alacsonyabb szintű helyi szervektől tisztán elkülönülő politikai testülettel.

Ha vizsgálódásunkat más témában, a politikai-közigazgatási intézmények, azaz a bürokrácia körében folytatjuk, még összetettebb képet kapunk. A mai tartományi bürokrácia két csoportra osztható. Az egyik csoportba azok tartoznak, akik korábban állami és közintézményekben dolgoztak és kérték áthelyezésüket a régiókhoz, amikor hivatalukat az új szervekhez csatolták. Ez vegyes csoport, amely a társadalmi származás, földrajzi eredet, mentalitás szempontjából a központi bürokrácia jellegzetességeit mutatja.

A második csoport azokból áll, akik a régiók megszervezése után kapták megbízatásukat — nem ritkán személyes kapcsolataik révén. E csoporton belül két — önkényesen elhatárolt — típus különíthető

el. Az egyiket a „reformerek” alkotják, akik azért választották a régiót munkahelyül, mert itt kívánták innovatív, technokrata elképzeléseiket megvalósítani. Nem nagyszámú csoportról van szó, ők azonban egy meghatározott időszakban fontos szerepet játszottak az új típusú regionális közigazgatási image kialakításában. A regionális bürokrácián kívül ez a személyiségtípus a jellemző a pararegionális szervezetek (a régiók mellett működő pénzügyi társaságok, kutatóintézetek stb.) személyi állományára. A második típus viszont azokból áll, akik a regionális közigazgatás gyakran magas pozícióiba egy politikust követve kerültek, akinek néha még a funkcióváltásait is követték a különböző tanácsnoki tisztségekben. A vizsgálatok ennek a „politikus” bürokráciának a tömeges jelenlétét mutatták ki, gyakran előfordult, hogy a régió tisztviselői polgármesterek vagy tanácsstagok voltak, s rossz értelemben vett kliensi szerepet vállaltak. A regionális bürokráciának identitásproblémái vannak, mint ahogy ez az állami bürokráciára is jellemző.

A régiók igazgatási szervezeti struktúrájáról mondanivalónk elég szűkszavú lehet. Annak ellenére, hogy voltak próbálkozások az igazgatási túlsúly mérséklésére, a tanácsnokok „miniszterializálódása” általános jelenség, még azokban az esetekben is, amikor a koalíciós többség hiánya miatt integráltabb működést lehetett volna kialakítani. Ez az elnök szerepét háttérbe szorította, az elnök funkciói ma kevésbé hasonlíthatóak egy polgármester szerepéhez, lehetőségei sokkal inkább a tanács elnökének feladataira szűkültek. A kormányzati hatalom a tanácsnokok kezében van, a tanácsnokok és a szakbizottságok tagjainak a körét alapvetően a választások politikai erőviszonyai határozzák meg.

A regionális közigazgatás rendkívül fontos kérdése az alsóbb szintű önkormányzatokkal való kapcsolatok szabályozása. Az alkotmány szerint: „A régió az igazgatási funkciókat általában úgy gyakorolja, hogy ezekkel megbízza a megyéket, a községeket, más helyi intézményeket vagy ezek hivatalait”. Egyszerűbben szólva, a régió más közigazgatási szint közbeiktatásával érvényesíti politikai akaratát. Az állampolgároknak tehát szűkreszabott lehetőségük van a régió hivatalaival való közvetlen együttműködésre, a régió irányítása alá tartozó szolgáltatások igénybevételére, míg az állami és a települési intézményekkel közvetlenül kapcsolatba kerülnek. E közvetettség egyik következménye, hogy a régiók alkalmazottainak száma viszonylag alacsony (alig több, mint a települési önkormányzatok alkalmazottainak egytizede), a regionális szervezetek jelentősen tagoltak. A másik

következmény pedig az, hogy a régió költségvetésének nagy része külső felhasználókhoz (mindenekelőtt szociális intézményekhez és településekhez) kerül.

Érdemes elemezni a regionális szervek kormányzati rendszerben elfoglalt helyét is. A régiók megalakításának idején hangoztatott jelmondat arra helyezte a hangsúlyt, hogy egy merőben új szervről van szó, amely az olasz közigazgatási rendszerben innovatív szerepet játszik. Ez a programadó szerep azonban nem tudott kibontakozni, mert az alkotmányt kiegészítő jogi szabályozás nem vette figyelembe az eredeti alapelveket. A régiókkal kapcsolatos törvények fogalmi apparátusai sem voltak tökéletesek, nyelvezetük rendkívül száraz és rideg, megállapításai a törvényhozó érdekeinek a túlzott érvényesítését sugallják. Egy sajátos olasz programozási mód érvényesült, amely a külföldről importált „szinoptikus racionalizmus” és a törvényi szabályozás lehetőségei között nem tudott egyensúlyt találni.

Nemzeti szinten ez az ellentmondás úgy jelent meg, hogy például a parlament által elfogadott regionális törvény az első (és egyetlen) ötéves tervben a költségvetési és az ágazati programozási koncepciókon kívül nem érvényesült. Érdekességként megemlíjtük, hogy a regionális tervezés gyakorlati alkalmazásának a legfontosabb jogszabálya a híres 661/1977. számú köztársasági elnöki rendelet 11. cikkelye volt, amely az állami hatalom régiókra való átruházásáról rendelkezvén megállapította, hogy „az állam a nemzetgazdasági programozás céljait a régiók közreműködésével határozza meg”, illetve „a régiók saját fejlesztési programjaikat a nemzetgazdasági programozás céljaival összhangban és a helyi-területi szervek közreműködésével határozzák meg”. Majd a rendelet azzal folytatódik, hogy előírja a programozással kapcsolatos koordináció szükségességét mind a pénzügyek, mind a különböző szintű állami beavatkozás kérdéseiben. Ez a tematikailag igen fontos rendelet alapvetően eljárási jellegű volt, a különböző intézményi alanyok kölcsönös konzultációs mechanizmusait rögzítette csupán. Ha ez a mechanizmus ténylegesen működne, a régiók kellemetlen helyzetben lennének, hiszen a szűrő szerepét kellene játszaniuk a helyi szervek és a központi közigazgatás között, amelyek teljesen eltérő intézményi, hatalmi, finanszírozási és alkotmányossági feltételek között működnek. Ez a jogilag rögzített mechanizmus azonban soha nem érvényesült az eredeti célok szellemében.

III.

Végeredményben a körültekintő szereposztás hiánya volt az oka annak, hogy e kevésbé ambíciózus céljaikat a régiók gyorsan elfelejtették, visszautasítva ezzel azt, hogy „államreform” eszközei legyenek. Ez az államnak jelentett kiváló terepet arra, hogy az első csalódások után a helyi kormányzat újrendezésének eszközeként újrafogalmazza saját szerepét, kihasználva, hogy az 1934-es megyei és községi törvény reformjában a parlament tétlenséget tanúsított. Anélkül, hogy a helyi kormányzat reformját érintő vitában érdemben elmerül-nénk, annyit jegyzünk meg, hogy a konfliktus egyik legérzékenyebb pontját éppen a községek és a régiók közötti feszültségek jelentették. Az a kísérlet, ami a regionális közigazgatáshoz kötődő állami közvetítő szint megeremtését célozta a vonzáskörzeti igazgatás kialakításával, illetve a nagyméretű szervezetekkel való kapcsolattartás nehézségei voltak a kudarc okai, és ezek mély nyomokat hagytak a regionalizálás hasznosságát megkérdőjelező véleményekben is.

Végző következtetésünk tehát az, hogy a közigazgatási-politikai kérdések bonyolult csomóját két évtized alatt sem sikerült kibogozni, noha a megoldás kulcsa a regionalizálás lett volna. Az állam és a községek közötti kínos helyzetük, ami tanulmányunk címében is szerepel, a regionális szerep egyfajta *kétértelműségéhez* vezet, olyan pozícióban vannak a régiók, amely félúton helyezkedik el egy nagy kiterjedésű helyi szervezet és egy kis parlament között. Ha az érdekeltek ezeket az ellentmondásokat időben megoldanák, a negatívumok jó része megszűnne, hiszen ezek az ellentmondások sokfélék. A regionalizálás története bőséges tapasztalatokat szolgáltat. Két megszívlelendő kérdéskört említünk csupán. Egyrészt, ma már mindenki tisztában van azzal, hogy az 1971–77 közötti hatalomdecentralizálási törvényhozás követett el hibákat. Ha a törvényességi, pénzügyi, személyi stb. erőforrások átruházása szervezettebben és főleg bőkezűbben történt volna, akkor a régióknak valószínűleg nem lett volna szükségük arra, hogy a politika és a közigazgatás színpadán betöltött szerepük súlyának hangoztatásával jelentéktelen kompetenciákért folytassanak kilátástalan küzdelmet. Másrészt, és ez talán még nyilvánvalóbb, a regionalizálás kibontakozását akadályozták a jogi és a közigazgatási doktrínák kulturális hiányosságai, amelyek nem tették lehetővé a szervezet identifikálódását, ésszerű betagolódását az államszervezet struktúrájába. A tudományos kutatások logikája is erősen befolyásolta a régiók kialakítását. A hagyományos jogi kultú-

ra egyrészt a hangsúlyt a decentralizálására és az autonómia koncepciójára helyezte, másrészt a 60-as évek racionális tervezési modelljeit misztifikálta, amelyek már igazolták korlátaikat és végérvényesen kudarcba fulladtak minden országban.

Mindennek ellenére nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a régiók immár az olasz kormányzati rendszer lényeges elemét alkotják, még akkor is, ha néhány részlet ellentmondásos és még mindig keresik identitásukat. A régiók intézményesítése arra a pontra jutott, hogy visszafordíthatatlanná vált, és mind az állampolgárok, mind a különböző szintű kormányzatok legitimnek tekintik őket.

A kérdés ma már nem az, hogy kellenek-e vagy sem a régiók, sokkal inkább az, hogy milyen régiókra van szükség.

Irodalom

- Amato, G. 1980: *Una Repubblica da riformare*. Bologna, Il Mulino.
- Ammannati, L. 1985: *Gli enti locali sub-regionali*. Milano, F. Angeli.
- Bartole, S.—Mastragostino, F.—Vandelli, L. 1984: *Le autonomie territoriali*. Bologna, Il Mulino.
- Bassanini, F. 1976: *Le Regioni fra Stato e comunità locali*. Bologna, Il Mulino.
- Calise, M. 1976: *L'amministrazione dello stato*. Milano, Giuffrè.
- Cammelli, M. (szerk.) 1984: *Le istituzioni nelle recessione*. Bologna, Il Mulino.
- Cammelli, M. 1990: Regioni e rappresentanza degli interessi: il caso italiano. — *Stato e mercato*. 19. pp. 151–199.
- Crescenzi, R.—Magrini, G. 1983: *La politica industriale: Le regioni e gli enti locali*. Roma, Edizioni delle Autonomie.
- D'Amico, R. 1982: *Regionalizzazione e sistema amministrativo*. Catania, CULC.
- Dente, B. 1985: *Governare la frammentazione*. Bologna, Il Mulino.
- Fedele, M. (szerk.) 1989: *Autonomia politica regionale e sistema dei partiti*. Milano, Giuffrè.
- Formica, P.—Totola, M. G. (szerk.) 1980: *La regione nelle economia e nella politica economica*. Bologna, CLUEB.
- Ronzitti, N. 1990: L'attuazione del diritto comunitario da parte delle regioni e delle provincie autonome. — *Rivista di diritto internazionale privato e processuale*. 3. pp. 587–598.
- Ruffilli, R. 1971: *La questione regionale dall'unificazione alla dittatura*. Milano, Giuffrè.

V. RÉSZ

TORINO – SZERKEZETVÁLTÁS ELŐTT

15. TORINO: A NEHÉZ IDENTITÁS

ANNA SEGRE—ANNA TEODORO

Ipar és technológiai innováció

Torino a legtipikusabb példája annak az olasz nagyvárosi fejlődésnek, amelyet az ipari tevékenység és ennek következményeként a demográfiai növekedés és koncentráció váltott ki. Torino példa arra is, hogy a fejlődés hogyan kötődik egyetlen nagyvállalat működéséhez, amely meghatározó módon befolyásolja a város fejlődését vagy stratégiáját.

A Fiat Torinóra gyakorolt hatása azonban nem egyszerűen fejlődési tényező volt, sokkal átfogóbban és összetettebben érvényesülnek hatásai, mivel a városnak több olyan sajátosságot kölcsönzött, amelyek még ma is — egy minőségileg új fejlődési szakaszban — alapvetően meghatározzák a városfejlesztés alternatíváit.

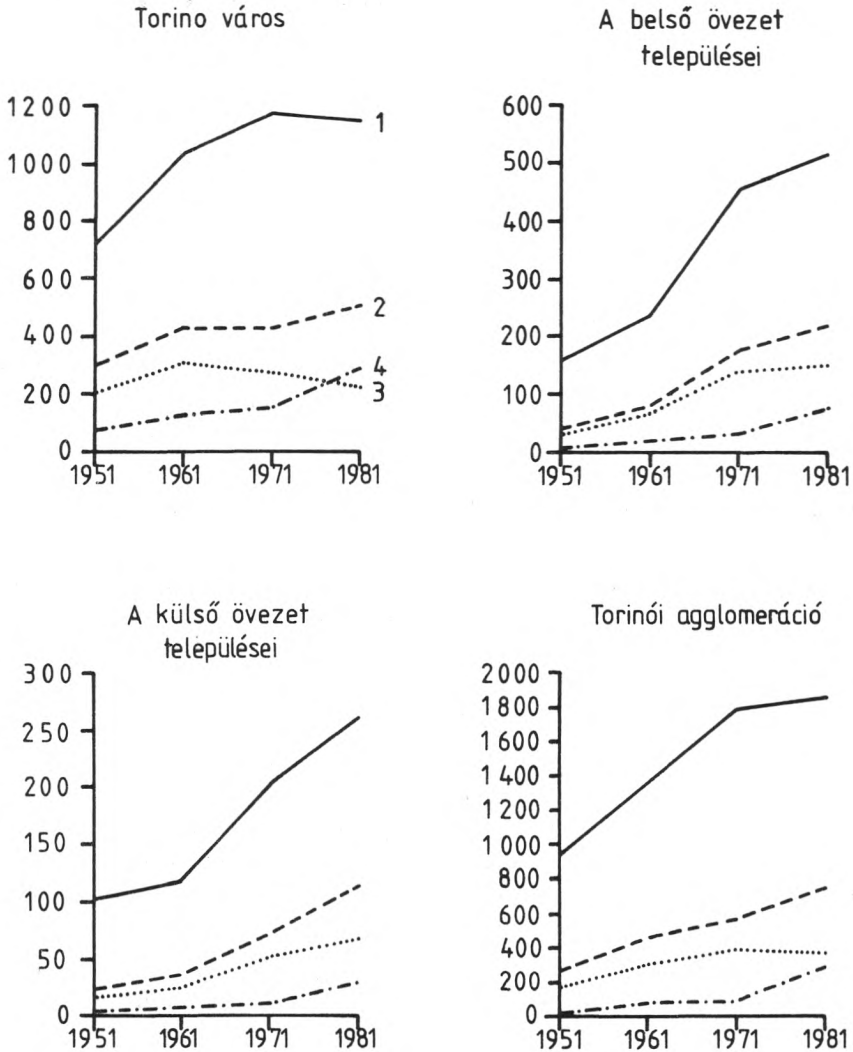
A város és környéke népességének és foglalkoztatotti szerkezetének alakulását az *15.1. ábra* illusztrálja. A város ipartörténeti szakaszaira tagolt ábrán szembeűnik, hogy Torino város népessége 1961-ig növekedett, Torino megye lakossága pedig stagnált. Ez az intenzív városba áramlás időszaka, a város ipara még nem telített.

A következő tíz évben elkezdődött az agglomeráció terjeszkedésének szakasza. A főszereplő a Fiat volt, az agglomeráció második övezetében létrehozott rivaltai gyáregység húszezer dolgozónak adott munkát. A markáns decentralizált telepítések eredményezték a népesség gyors növekedését.

A 70-es évtizedben az ipar újjászervezése elsősorban ágazati rekonstrukciót jelentett, illetve ekkor kezdődött az új telepítési stratégiák alkalmazása, amelyek — többek között — megváltoztatták a gépkocsigyártás korábbi területi fejlesztési modelljét is. Ebben az év-

15.1. ábra

A népesség és a foglalkoztatottak számának alakulása a torinói agglomerációban, 1951–1981, ezer fő

Forrás: Bagnasco, 1986; ISTAT: Censimenti della popolazione e dell'industria. Az adatok a mezőgazdasági foglalkoztatottakat nem tartalmazzák. Az 1981. évi tercier adatok a közigazgatási foglalkoztatottak nélkül.

Jelmagyarázat: 1—népesség; 2—foglalkoztatottak; 3—ipar; 4—tercier szektor.

tizedben Torinóra még mindig az ipari foglalkoztatottak túlsúlya volt a jellemző, bár a terciér ágazat létszáma is növekedésnek indult, és 1971-ben elkezdődött az ipari létszám csökkenése.

Ezekben az évtizedekben Torino erőteljesen terciérizálódott, noha ipari karaktere még mindig nagyon erős maradt. Nem ez volt viszont jellemző Torino megyére, ahol a terciér tevékenységek fejlődése lassúbb ütemben haladt.

A 80-as évek új folyamatokat indítottak el, különösen a terciér szektorban. 1985-ben már az agglomeráció (a megye) terciér foglalkoztatottjai is túlsúlyba kerültek, 368 ezer fő dolgozott a szolgáltató ágazatokban a 305 ezer főnyi ipari alkalmazottal szemben (*Bagnasco*, 1986).

A terciér szektor alaposabb elemzést igényel, hiszen ágazatainak növekedési üteme nagy szóródást mutat. 1981-ben például a kereskedelmi foglalkoztatottak adták az ágazat létszámának 32,5%-át. Ha a modern terciér ágazatok alacsonyabb foglalkoztatotti létszámát nézzük, azt kell megállapítanunk, hogy Torino mégiscsak alapvetően ipari város maradt.

Ezt támasztják alá vizsgálataink is, amelyeket a város gazdasági szervezeteinél végeztünk. Kutatásunk fő módszere a vállalatvezetőkkel készített interjú volt. Húsz vállalatot vizsgáltunk, kiválasztásuk három szempont alapján történt:

- 1) a termelő szektorhoz való tartozás,
- 2) a vállalat mérete (az ágazati átlag alapján),
- 3) a vállalatok termék- és a technológiai innovációja.

Az innováció általában olyan mértékben kötődik egy városhoz, amilyen mértékben a város tényezői azt jelentősnek tartják.

Az innovációt megkönnyítő egyöntetű városi sajátosságokat csak egy speciális vállalatcsoportban lehet felismerni. A vállalatokat aszerint kell megkülönböztetni, hogy miként kötődnek a városban zajló termelési folyamatokhoz. A gazdaság innovációs törekvéseit támogató tényezők közé sorolható mindenekelőtt a nagyvállalati szféra, mivel ennek „innovációtermelése” általában a kis- és középvállalatokra is kisugárzik. Más vélemény szerint az innovációk igazi bölcsői a kis- és középvállalatok. Torino esetében azonban már korábban is meghatározó volt a Fiat jelenléte. Az itt kiképzett műszaki gárda később vállalkozóvá vált, sikeres tevékenységének alapja a szakképzettségben rejlett, amely nem volt túlspecializált. Ez a kvalifikáció tág teret engedett az újításoknak.

Az innovációs folyamatok kibontakozásának alapvető tényezője Torinóban az, hogy a városnak kiválóan képzett munkaereje van, noha e munkaerő mennyisége nem elegendő.

A képzett munkaerőpiac a technikusok minőségét tekintve versenyképes. Az oktatás (a Műszaki Egyetem és több szakmunkásképző intézet) ehhez jó alapokat nyújt, elengedhetetlen azonban az üzemi képzés, amely több évig tart, igen költséges, és fennáll annak a veszélye, hogy a vállalat nem tudja a kiképzett szakembereket foglalkoztatni. Annak ellenére, hogy jó és meglehetősen változatos a munkaerőpiac, a mennyiségi hiány miatt a vállalatok komoly versenyt folytatnak a legjobb munkaerő megszerzéséért.

A megfelelően specializált munkaerő vállalatok közötti mobilitása innovatív tartalékokat jelenthet, mert ezek a szakemberek korábbi tapasztalataikból ismeretekkel rendelkeznek és van készségük az innovációk befogadására.

A vállalkozók többnyire kívülről, nagyobb szervezetektől igyekeznek kvalifikált műszaki szakembereket szerezni. Nagy népszerűségnek örvend a Quazza Szakmunkásképző Intézet, amely vegyes, közösségi és magánfinanszírozásban működik. Képzési bázisa azonban csak néhány meghatározó torinói ágazatra terjed ki, ezért gyakran előfordul, hogy a vállalatok kénytelenek más munkaerőpiacok felé fordulni (például a távközlési ipar műszaki szakembereit Milánóban képzik). Ezek a nehézségek csupán néhány speciális, különleges okok miatt Torinóba települt vállalatra jellemzőek.

Torinónak több szakmában favorizált pozíciója van. A Fiat által létrehozott széles spektrumú automatizált ellátó hálózatok kiváló szakembereket foglalkoztatnak. Nagyon sok vállalat van azon a véleményen, hogy bizonyos szakmák és tevékenységfajták (nagykarosszériagyártás, Italdesign) kizárólag csak Torinóban létezhetnek a munkaerő képzettsége és a meggyökerezett műszaki kultúra miatt. Hasonló a helyzet a műszaki tervezés és a divattervezés néhány területén is.

A nagyvárosi innovációk egy másik területi-gazdasági serkentő tényezője — különösen a kisebb vállalatok számára — a vevőkhöz való közelség. A piac egyre inkább „just-in-time” vagy személyre szabott termékeket igényel, ezért a vevőkkel való gyors és gyakori kapcsolattartás jelentős megtakarítást eredményez. Torino ipari szerkezete, úgy tűnik, képes ezt az integrációt serkenteni, különösképpen a vertikális kapcsolatokban. Ez az integráció újabb innovációkra ösztönöz, mert a vevő újításokra készítő igénnyel lép fel. A Fiattal kapcsolat-

ban álló cégek például gyakran olyan automatizált rendszerek kidolgozását igényelték, amelyekből később több jelentős vállalat született. A Fiat Torino közelében lévő nagy tervezési és tudományos intézetei széleskörű kapcsolatokat tartanak fenn nemcsak olasz és európai, hanem elsősorban Európán kívüli városokkal. Ezek nem tekintik a várost és környékét tevékenységük alapvető tényezőjének — ahonnan működésükhöz csak a munkaerőt nyerik —, hanem jelentősen kihasználják a Torinóról, az autó- és karosszériavárosról alkotott képet. Emiatt is elképzelhetetlen lenne ezeket az intézeteket a várostól távolabbra telepíteni.

Kutatásunkban igyekeztünk az *innovációk mozgatórugóit* is feltárni. A megkérdezettek nagy része állapította meg, hogy ma már Torinóban sem hiányoznak az innovációk tervezésének és létrehozásának feltételei. Ezek a válaszok is azt igazolják, hogy a torinóiak szilárd munkaetikával rendelkeznek, ez a múltból, a hagyományokból, a város iránti szeretetből és büszkeségből táplálkozik. Torino jelentősége tehát a gépkocsikomplexumhoz kötődő vagy onnan származó néhány iparban és abban az ipari kultúrában rejlik, amely többéves stagnálás után újra fejlődésnek indulhat.

A város „negatív”, innovációkat gátló ismertetőjegyeit az interjúban résztvevők általában mélyebben elemezték, mint az innovációkat elősegítő tényezőket. Ez a szemléletmód a vállalatok nehéz helyzetével és azzal magyarázható, hogy sok pozitív tényező veszített erejéből az utóbbi időben.

Valamennyi megkérdezett a város kedvezőtlen vasúti és légitársaságok közlekedését említette elsőként a negatív sajátosságok sorában. Különösen Milánó város és a milánói repülőterek gyors elérhetőségét hiányolták. A Milánóval való közlekedési kapcsolatok azért fontosak a torinói vállalatoknak, mert szoros kooperáció alakult ki a két város között.

Az előzőekben szóltunk már a munkaerőről, az innovatív fejlesztések központi tényezőjéről. A munkaerő mennyiségi és minőségi hiányosságai a vállalati növekedést akadályozó tényezők. Az elmúlt évtizedben Torino nagyvállalatai a Fiat Autó, a COMAU új befektetéseiket a torinói övezeten kívülre helyezték (a Fiat a milánói Alfa Romeo-val, a COMAU a nápolyi üzemekkel lépett kooperációra). Ennek egyik oka a torinói munkaerőpiac kimerülése volt.

A harmadik szembeötlő hiányosság a kiállítások és bemutatók céljait szolgáló létesítmények szűkössége. A megkérdezett vállalatok, annak érdekében, hogy lépést tudjanak tartani az új technológiákkal,

más városokba kényszerülnek. Szorosan ehhez kapcsolódik azoknak a bemutató-ismertető egységeknek a hiánya, amelyek az új munkaformák és technológiák begyakorlását segítenék a városban. A város alaprofilját kiegészítő és kiszolgáló termelés — például a műanyaggyártás és a textilelőállítás — esetében a város vállalatai helyben nem találván innovációs forrásokat, Milánóba kényszerülnek. Felmérésünk eredményeit összegezve, a megkérdezett vállalatok véleménye három, jól elkülönülő csoportba sorolható:

1) *A város egyediségét hangsúlyozók* csoportja: a korábbi elemzésekhez (Bagnasco, 1986) csatlakozva azt állítják, hogy Torino nem tud dinamikus fejlődést beindítani, mert gazdasági szerkezete túlságosan egyszerű, monokulturás város, hiányoznak a gazdasági pluralizmus elemei;

2) *Az „álmos város”* csoportja azt vallja, hogy minden mozdulatlan, a változások intenzitása lassú, semmi új nem történik. A kevés újító sivatagban érzi magát, egyetlen törekvésük, hogy megfelelő összeköttetést építsenek ki a tengerparti városokkal;

3) *A „csend”* csoportja szerint a kommunikációs csatornák hiánya — és egyéb tényezők — miatt a város „betokosodik”, ez akadályozza fejlődését. A dinamizmust megtestesítő néhány vállalat ellenére a kooperáció hiánya miatt a fejlődés megállt, az újítások nem tudnak terjedni.

E három szempont gyakran együtt van jelen. Torino olyan városnak tűnik, amely potenciálisan kedvező lehetőséggel rendelkezik a fejlődésre, de az erőforrások nagy része mélyen szunnyad.

Az információs csatornákat tudakoló kérdésre adott válaszok alapján a vállalatok innovációs-információs rendszerei négy fő típusba oszthatók:

1) Az ágazati, általában külföldi (szak)irodalmat a vállalatok saját maguk szerzik be (mivel nincs a tudományos publikációkat kezelő központi gyűjtemény, az ipari szervezeteknél is elég ritka a könyvtár vagy a könyvek, folyóiratok stb. rendelkezésére bocsátását szolgáló helyiség, illetve olyan találkozóhely, ahol lehetőség nyílna szóbeli információk cseréjére);

2) A vállalati szakemberek gyakori utazásai, kiállításokon, kongresszusokon történő részvétel, vállalatlátogatás;

3) Szaktanfolyamokon való részvétel, általában Milánóban;

4) A kedvező színvonalú beszállító rendszer is kiváló információterjesztőnek tekinthető. Különösen abban az esetben, ha a fontos vállalkozók egyben kiváló információközvetítő is a kisvállalatok számára.

Felmérésünk eredménye, hogy a vállalatok a saját érdekeiket kiszolgáló, „védelmi struktúrával” rendelkező várost látnak szívesen. Ezek a struktúrák a technológiai-információs gócok létrehozásától, a szakemberképzés kedvezőbb lehetőségein át a kiállítások céljára szolgáló területek kialakításáig terjednek. A vállalatok jobb együttműködést várnak az elkülönült helyi szervektől. A helyi szervek, ha készséget is mutatnának e problémák orvoslásában, intézkedésük a vállalatok igényeihez képest túlságosan hosszú időt venne igénybe, a vállalatok viszont versenyképességüket megőrzendő, ennél sokkal gyorsabb döntésekre kényszerülnek. A vállalatok, noha nincs komplex képük a városról, jól érzékelik azokat a pontokat, ahol a helyi szerveknek közbe kellene lépniük, de nincs meg az a nyitott kommunikációs csatorna, amelyen keresztül állandó párbeszéd folyhatna, nemcsak a szükségletek továbbítása érdekében, hanem lehetőséget teremtve arra is, hogy a vállalatok tevékenységét a város vezetése jobban megismerje. A vállalatok például a Fiattól is sokkal aktívabb magatartást várnak, amely sok hasznot húzott a városból és csak nagyon keveset nyújtott neki. Hibául róják fel, hogy a Fiat Művek nem igyekeett kedvezően alakítani a város képét a nagyvilágban, és elzárkózott attól, hogy elősegítse a város változatos kultúrájának a megteremtését.

A technikailag fejlettebb, de kisebb méretű vállalatok, kevés kivételtől eltekintve, azonban elég passzív magatartást tanúsítanak, nincs elképzelésük arra, mit is kívánnának a várostól, miben látnák a reálképessé várossá válás teendőit.

Javaslatok, tervek, programok

Vizsgálatunk második részében azt kívántuk feltárni, hogy milyen válaszokat adhat a város az előző fejezetben felvetett kérdésekre, vannak-e olyan tervek, amelyek a gazdasági fejlődés feltételeinek említett hiányosságait kívánják megszüntetni.

A területfejlesztési terveket aszerint csoportosítottuk, hogy az előkészítés milyen stádiumában vannak. Az *15.1. táblázatban* foglaljuk össze vizsgálatunk végeredményét.

E tervek megvalósulásának mértékében Torino arculata átalakul, egy komplex város meghatározó ismertetőjegyeit öltheti magára, működőképesebb lehet.

15.1. táblázat

A torinói agglomerációban megfogalmazott tervjavaslatok és programok

Feladat	Ráfordítás, milliárd líra	A megvalósítás állapota, 1989	Beruházók	Rendeltetés	Innovációs feladat
Lingotto (a Fiat volt központi gyára a belvárosban)	280	Döntéselőkészítési fázisban Piemont régiójánál	Fiat, Torino város (közös javaslat vegyes vállalatra)	Sokcélú hasznosítás: kiállítási központ, egye- tem, innovációs központ, kezdő vállalkozások	Sokcélú, ágazati hasznosítás innovatív feladatok ellátása
Igazságügyi hivatalok	200	Megkötött szerződés a kivitelezővel	Igazságügyi Minisztérium, Torino város, Edil-Pro Építőipari Vállalat	Igazságügyi hiva- talok és kiszolgáló létesítmények	A városi szolgáltató- sok színvonalának javítása
Venchi Unica	90	Elfogadás előtt álló kiviteli terv	Torino város, Közmunka- ügyi Minisztérium, vállala- latok és szervezetek	Lakóházak, iroda- házak, szolgáltatási egységek	
CIR	30	Megkezdett magán- kivitelezés	Torino város, Soprin-Fin- piemonte, vállalatok, szövetkezetek	Lakóházak és kiegészítő szol- gáltatások	
Volt ipari övezetek	—	Tanulmányterv döntés- előkészítés alatt	Torino város, ingatlantulajdonosok		
Stadion	30	Előkészítés alatt	Torino város, olasz állam Aqua Marcia Társaság	Sporttevékenység	A városkép átalakítása
Nemzetközi kikötő	620	Megkezdett munkálatok	Piemont régió, iparszövet- ségek, vasút, teherfuvarozó vállalatok	Kikötő	Az áruszállítás új formáinak támogatása

Folytatás a következő oldalon.

Folytatás az előző oldalról.

Feladat	Ráfordítás, milliárd líra	A megvalósítás állapota, 1989	Beruházók	Rendeltetés	Innovációs feladat
Személypályaudvar	274	Megkezdett munkák	Vasút, Torino város	Megközelítés meggyorsítása	A külső és a belső összeköttetések javítása
Torino-Ceres metró	160	Részlegesen megkezdett munkák	Torino város, közlekedési vállalat, Közlekedési Minisztérium	Személyközlekedés	Az utazási idő csökkentése városon belül
Repülőtér	51	Elfogadott tervek, lezárult versenytárgyalások, odaítélt munkák	Helyi szervek, Fiat	Új légikikötő	Az áruszállítás feltételeinek javítása
Fréjusai autópálya	2 045	Megvalósítás alatt	Minisztériumok, helyi szervek, koncessziós társaságok	Összeköttetés Franciaországgal	Nemzetközi összeköttetés javítása
Savonai autópálya	1 035	Megkezdett munkák	Minisztériumok, helyi szervek, koncessziós társaságok	Összeköttetés Liguriával	A liguriai kikötőkkel való kapcsolat javítása
Milánói autópálya	408	Megkezdett munkák	Minisztériumok, helyi szervek, koncessziós társaságok	Összeköttetés Milánóval és a Malpensa repülőtérrel	Gyorsforgalmi összeköttetés
Torinói körgyűrű	216	Tervezés alatt	Minisztériumok, helyi szervek, koncessziós társaságok	A keleti területek fejlesztése	A hegyvidéki területekkel való kapcsolat javítása

Kérdés persze, hogy miként lehet az innovatív tevékenységek és kutatások céljait szolgáló várost felismerni, a termelési válság következményeit felszámolni és egy új városi identitást meghatározni. E kérdésre nagyon nehéz választ adni, hiányoznak azok a pontos koordináták, amelyekbe az új tevékenységeket helyezni lehetne. Bár erről eddig is sok vita folyt. A viták tapasztalatait akként lehet összegezni, hogy az innovatív funkciókhoz nincs szükség nagy kiterjedésű területekre (az új technológiák tömörebb tereket igényelnek), inkább a rugalmas terek iránti igény fokozódik, amelyek viszonylag központi fekvésűek (fizikailag, de szimbolikusan is könnyen megközelíthetőek), könnyen kialakíthatók a szomszédsági viszonyok.

Mai ismereteink szerint a kínálat (ajánlott tervek) és a kereslet alábbi képe rajzolódik ki. Táblázatunk első legfontosabb beruházása a Lingotto újrahaznosítása, a kezdeti szakaszban 17 ezer m² (az összalterület 21%-a) átalakítása szolgálja az új innovációs centrumot.

A felmérésekkel alátámasztott kereslet igényeit nehéz összeegyeztetni a folyamatban lévő vagy tervbe vett beruházásokkal. A tervezett beruházások telepítésének különbözőek a feltételei, vannak olyanok, amelyeknek eleve rendelkezésre álló adottságokhoz kell igazodniuk, míg mások megvalósítását egyéb objektív tényezők (munkaerő, geográfiai helyzet) befolyásolják.

A város szükségletei

A sokkal inkább minőségi, mint mennyiségi növekedés igénye Torinóban éppúgy, mint más nagyvárosokban, ma alapvető kérdés.

Megfigyelhető azonban, hogy ez a felfogás nem csupán a város fejlődését előmozdító értelmiségiek szűk körére, hanem sokkal szélesebb közvéleményre jellemző. Például építőipari és ingatlanokkal foglalkozó szakemberek ma azt hangoztatják, Torino fejlődésének központi kérdése a minőségi átalakulás. „A korábbi időszakban csak építkeztünk, de rosszul építkeztünk, mert engedtünk a gyors ipari fejlődés szükségleteinek és nyomásának, az alapvető szükségletek (lakóépületek, iskolák, szolgáltatások stb.) kielégítésére koncentráltunk, most viszont az a legfontosabb feladat, hogy a városi környezetet javítsuk és átalakítsuk.”

A minőségi igényeket lényegében két tényező befolyásolja: egyrészt a társadalmi környezet fejlődése, másrészt a város hazai és nemzetközi image-ának és presztizsének a kívánalmai.

Mindenki egyetért abban, hogy a jövő minőségének a múlt minőségére kell támaszkodnia. Közismert, hogy Torino a harmadik nagyváros Olaszországban, a város szerkezete egyedülállóan homogén és jelentős történeti-művészeti értékei vannak. Mindezeket fontos figyelembe venni. Mint ahogy tekintettel kell lenni két másik fontos tényezőre, a formára és a funkcionalitásra. A városi környezet esztétikai értékeinek már nem csupán kulturális jelentőségük van, hanem politikai és gazdasági hatásai is vannak. Pénzügyi szakemberek például egyértelműen állítják, hogy egy irányító központnak magas szintű funkcionalitással, a szolgáltatások hozzáférhetőségével és magas minőségű környezeti, formai és esztétikai értékekkel kell rendelkezniük. A legfejlettebb *tercier* és a *kvaterner* szektor vezetői tevékenységüket csak a város értékes központjában kívánják folytatni. Felmérésünk is azt igazolta, hogy bár nem valamennyi *tercier* szektornak kell a központba települnie, egy részük azonban más helyütt nem lenne képes hatékonyan működni.

Ezeket a véleményeket a város belső övezeteinek a fejlesztésében érdemes figyelembe venni. A városközpontnak általában véve az alábbi sajátosságokkal kell rendelkeznie:

- Legyen alkalmas a társadalmi kapcsolattartásra: a belváros millióje telepítési szempont, mert megkönnyíti a sokszínű személyi kapcsolatépítést, ami a legfejlettebb irányítási modellekben is mással pótolhatatlan mozgatóerő;
- Legyen képes a fokozódó kapcsolatintenzitást felfogni, könnyen megközelíthető és elérhető legyen;
- Ne szigetelődjön el más városrészekről, a másutt elhelyezkedő tevékenységekkel való kooperáció lehetőségei meglegyenek.

A város fejlesztési stratégiájának e tényezőkkel is számolnia kell, bár még messze vagyunk attól, hogy egy ilyen koncepció vitája időszerű volna.

Irodalom

- Antonelli, C. 1986: *L'attività innovativa in un distretto tecnologico*. Torino, Fondazione G. Agnelli.
- Bagnasco, A. 1986: *Torino. Un profilo sociologico*. Torino, Einaudi.

- Bagnasco, A. 1988: Torino: la fabbrica e la città. — *Spazio e società*. 42.
- Balliano, P. 1983: Le strategie industriali per gli anni '80. Il caso dell'automobile. — *Economia e politica industriale*. 38.
- Biancho, M.—Luciano, A. 1982: *La sindrome di Archimede. Imprenditori e tecnici nel settore elettronico*. Bologna, Il Mulino.
- Cainarca, G.—Colombo, M. G.—Mariotti, S. 1987: Innovazione e diffusione: il caso dell'automazione flessibile. — *L'industria*. 4.
- Carazzi, M. 1988: Fordismo allargato in un distretto tecnologico. — *Atti della IX Conferenza Italiana di Scienze Regionali*. Torino.
- CCIAA di Torino 1987: *Innovazione in provincia di Torino: l'industria*. Torino.
- Censis e Istituto Bancario San Paolo di Torino 1987: *Torino città di scambio. Sintesi delle ricerche*. Roma.
- Ciciotti, E. 1986: *Natalità delle imprese e diffusione delle innovazioni di processo in un distretto tecnologico*. Torino, Fondazione G. Agnelli.
- Città di Torino, Assessorato all'Urbanistica 1988a: *Contributo tecnico alla deliberazione programmatica*. Torino.
- Città di Torino, Assessorato all'Urbanistica 1988b: *Progetto preliminare. Relazione illustrativa generale*. Torino.
- Comito, V. 1982: *La Fiat tra crisi e ristrutturazione*. Roma, Editori Riuniti.
- Comune di Torino 1986: *Studio avanzato di fattibilità per le aree del Lingotto, delle dogane e dei mercati generali. Relazione finale illustrativa*. Torino.
- Corsico, F. 1987: Torino città della Fiat. — *Archivio di studi urbani e regionali*. 29.
- Dematteis, G.—Di Meglio, G.—Emanuel, C. 1978: La localizzazione del terziario superiore a Torino. Situazione e tendenze. — *Atti e Rassegna tecnica della Società degli Ingegneri e Architetti*. Torino.
- Dematteis, G.—Segre, A. 1988. Da città fabbrica a città infrastruttura. — *Spazio e società*. 42.
- Estall, R. 1985: Stock control in manufacturing: the just-in-time system and its locational implications. — *Area*. 5.
- Fondazione G. Agnelli 1984: *Tecnocity*. Torino.
- Gros-Pietro, G. M. 1987: Torino capitale tecnologica? — *Sisifo*. 10.
- Irer—Progetto Milano—Fondazione Giovanni Agnelli 1987: *Il sistema metropolitano italiano*. Milano, F. Angeli.
- Ires 1984: *Dinamiche spaziali dell'area metropolitana di Torino negli ultimi tre decenni*. Working Paper. 22. Torino.
- Indovivvna, F. 1987: La Fiat e la città. — *Archivio di studi urbani e regionali*. 29.
- Lewer, W. 1987: Industrial movement, spatial association and functional linkages. — *Regional Studies*. 4.
- Luzzati, E. 1982: La rilocalizzazione dell'industria nell'area torinese. — *Progetto Torino*. Milano, F. Angeli.
- Michelsons, A. 1982: La crisi del fordismo e la possibilità di sviluppo di un'industria a „specializzazione flessibile” a Torino negli anni settanta e ottanta. — *Annali della Fondazione L. Einaudi*. 11.

- Moss, M. 1987: Telecommunications, world cities and urban policies. — *Urban Studies*. 5.
- Pasinetti, L. (szerk.) 1986: *Mutamenti strutturali del sistema produttivo*. Bologna, Il Mulino.
- Robins, K.—Hepworth, M. 1988: New technologies and the future of the cities. — *Future*. 20.
- Saccomani, S.—Vico, F. 1984: Rilocalizzazioni industriali da Torino: rendita fondiaria e piano urbanistico. — *Archivio di studi urbani e regionali*. 19.
- Scott, A. 1988: Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe. — *International Journal of Urban and Regional Research*. 2.
- Tropea, S. 1986: *Le buone società a Torino*. Genova, Costa e Nolan.

16. A KULTÚRA MINT ERŐFORRÁS

ARNALDO BAGNASCO

Bevezetés

Az utóbbi években több kutatási eredmény született a torinói kulturális szféra vizsgálatából. Tanulmányunk nem ezeknek az eredményeknek az összegzését kívánja adni, hanem kísérletet tesz arra, hogy e metropolisz társadalmában a 80-as évek végén lezajlott kulturális változások problémáit vizsgálja és értelmezze azokat a hipotéziseket, amelyeket a kutatási jelentések adatai megfogalmazhatónak tesznek.

Tanulmányunk első részében annak a gazdasági háttérnek a lényeges elemeit elevenítjük fel, amelyben a kulturális változás folyamatai zajlanak. A másodikban a szociális interakciókat vesszük sorra, és feltesszük a kérdést, hogy a lakosság rendelkezésére álló kulturális erőforrások megfelelnek-e a szociális interakciók modelljeinek, a harmadik részben arra keressük a választ, hogy lehet-e a technológia a helyi identitás alapja, és ha igen, milyen feltételek között.

A társadalomtudományok nem recepteket gyártanak, és nem tudják megmondani, mit kellene csinálni. Ezt mindig a politika dönti el. A kutatások adatai szolgáltatják viszont azt az alapot, amelyről el lehet indulni, és amelyek alapján értelmes és tájékozott vitákat lehet folytatni, majd tudatos, megfontolt döntéseket hozni. Megállapításaink kényes jellegét a közvélemény-kutatásokból származó adatok adják, amelyek szükségszerűen összetett kérdésköröket egyszerűsíténe. Érdemes-e ezekre a felmérésekre támaszkodni? Mindenképpen, feltéve, ha azokat megfelelően elemezzük. Az elmondottakat egy példával világítjuk meg.

Tegyük fel, hogy több lehetőség között választva csak kevés megkérdezett gondolja úgy, hogy a város fejlődése szempontjából szükség van egy meghatározott létesítményre. Ez egyszerűen azt jelzi, hogy

van ilyen vélemény a lakosság körében anélkül, hogy a szóban forgó választásukat indokolták volna. Ez az adat a továbbgondolkodáshoz kiindulási pont lehet: megfelelő módon tájékoztatták-e az állampolgárokat. A politikai vita során világosan kiderült-e, hogy mi lenne az előnye a szóban forgó választásnak. Az információs csatornák korrektül informálták-e a lakosságot. És így tovább. A felmérés eredménye nem azt fejezi ki, hogy a lakosság akarja vagy nem a szóban forgó létesítmény megvalósítását, hanem azt, hogy jelenleg a lakosság részéről nincs meg az aktív konszenzus, és valószínűleg tovább kell bizonygatni a szükségességét, vagy pontosabb információkra, vagy más egyébre van szükség. Az is világos, hogy egy ilyen folyamatban az előbbi vélemény megerősítést nyer, de az ellenkezője is elképzelhető. Az elmondottakból következik, hogy a cselekvés számára az adatoknak csak úgy van hasznuk és értelmük, ha ezeket egy szélesebb képbe helyezzük, és ha az adatok értelmezését is a kutatási folyamat fontos részének tekintjük.

Tanulmányunk ebben az értelemben — ami a szociológiai kutatás pontos és korrekt felfogásának felel meg — szelektíven és érvelő módon használja a Torino kultúrájával kapcsolatos legújabb kutatási eredményeket és az a szándéka, hogy a további érvelések kiindulópontja legyen.

A változások előtti feszültségek

A torinói társadalmat a változások sürgető igénye jellemzi, amely inkább a gazdaság, mint a kultúra területén érezhető igazán. De nem nehéz megjósolni, hogy a kulturális változások az elkövetkezendő években szemmel láthatóvá válnak és felgyorsulnak.

A változás fontos jeleit olvashatjuk ki a demográfiai adatokból. Torino népessége csökken, vége azoknak az éveknek, amikor a növekedés volt a jellemző: 1986-ban Torinónak és Torino megyének 1 787 482, 1981-ben 1 854 841 állandó lakosa volt. Nem tudni, mikor áll meg a népesség csökkenésének folyamata: mindenesetre Torino sem kivétel a többi fejlett nagyvárosi térség között. A csökkenés tendenciája azonban itt később indult el. A négy nagy északi várost (Torinót, Milánót, Genovát, Bolognát) összehasonlítva azt figyelhetjük meg, hogy az 1971–81 közötti évtizedben a népesség mindenütt csökkent, de Milánóban, Genovában, Bolognában nagyobb mértékben, mint Torinóban (16.1. táblázat). 1981–83 között a csökkenés mértéke

ezekben a városokban lassult, míg Torinóban határozottan nőtt. Végül az utolsó három évben az értékek kiegyenlítődték.

16.1. táblázat

A népesség százalékos változása néhány városban, %

Város	1971–1981	1981–1983	1983–1985
Torino	- 4,3	- 4,3	- 2,3
Milánó	- 7,3	- 2,7	- 2,0
Genova	- 6,6	- 2,4	- 1,6
Bologna	- 6,4	- 2,4	- 1,8

Torinóra is jellemző, hogy a születések száma csökken, és az időskorú népesség száma nő, de itt is késést figyelhetünk meg az előbbi városokhoz képest. A 14 év alatti népesség aránya 1981-ben magasabb volt, mint Milánóban, Genovában, Bolognában, s az idős korosztályok létszáma alacsonyabb volt (16.2. táblázat).

16.2. táblázat

A népesség korszerkezete néhány nagyvárosban, %

Város	0–14 év	65 év felett
Torino	18,0	13,3
Milánó	16,5	14,9
Genova	15,3	17,9
Bologna	13,6	18,1

Lényegében tehát azok a körülmények, amelyekkel a fejlett ipari társadalmaknak kell szembenézniük a demográfiai struktúra változásának következményeképpen, Torinóban is hasonlóan alakulnak. Nincs messze az az idő, amikor a szociális ellátás iránti igény növekedni fog, és már vannak jelei a munkaerőgondok megnyilvánulásának is.

Torino az előző évek válságát úgy vészelte át, hogy hozzáfogott ipari szerkezetének gyökeres átalakításához. A mi szempontunkból szemlélve e változtatásokat, három tényezőt célszerű említenünk:

a) Az ipari rendszer technológiai újraszervezése, amely a termelékenység emelkedéséhez vezetett. Torino ma Olaszország magas termelékenyséű térségei közé tartozik (16.3. táblázat);

16.3. táblázat

Az egy ipari foglalkoztatottra jutó termelési érték, 1985, millió líra

Torino	40 732
Milánó	42 168
Genova	38 407
Bologna	38 448
Észak-Közép	36 971
Dél és a szigetek	25 590
Olaszország összesen	34 633

Forrás: Unioncamere 1987.

b) Szervezeti átalakítások, amelyek következtében a nagy komplexumok és a vállalkozások közti kapcsolatok rugalmasabbá és dinamikusabbá váltak. Sok új, kis egység jelent meg a modern és a hagyományos szerkezetekben egyaránt. Torino megyében 1971 és 1981 között a foglalkoztatottak száma csak az 50 főnél kisebb vállalkozásokban nőtt, a többiben csökkent. Ez a folyamat folytatódik: a metropolisz térségben az ipari vállalkozások 1980-ban átlagosan 142,5 fővel dolgoztak, 1985-ben ez 96,7-re csökkent.

c) Viszonylag megnőtt a terciér tevékenység súlya, ami a foglalkoztatottak körében és a jövedelmekben is kimutatható. A 16.4. táblázat a szolgáltató tevékenységből — a közigazgatás kivételével — származó jövedelmek arányának fokozatos növekedését mutatja. Ma még nehezen adható válasz arra a kérdésre, hogy ez a folyamat meddig folytatódik. Nem valószínű, hogy a közeljövőben elérné Genova, az egyik hajdani ipari főváros 60,2%-os arányát. Inkább az képzelhető el, hogy Bolognával együtt — amely egy másik fontos regionális központ, nemcsak a terciér, hanem a termelőtevékenység szempontjából is, és a terciér szektor aránya körülbelül Torinóéval azonos (44,3%) — Milánó jelenlegi arányához (48,6%) fog közelíteni, bár addigra Milánóban már magasabb arányra kell számítani.

Az említett folyamatok gyökeresen módosítják a foglalkozási struktúrát és a szakmai szerkezetet, összetettebbé és differenciáltab-

16.4. táblázat

A szolgáltatások súlya a hazai össztermékben

Év	A szolgáltatások aránya az olasz GDP-ben, %
1980	36,9
1981	39,2
1982	39,9
1983	40,8
1984	42,0
1985	43,1

bá teszik a helyi társadalmat. Már most utalunk arra, hogy ezek a folyamatok szoros kapcsolatban állnak a szakmai mobilitással, amely ágazaton belül vagy ágazatok között közvetlenül vagy az átmeneti munkanélküliség révén zajlik. A fenti adatok már utalnak a mobilitásra, bár két megjegyzést érdemes ehhez hozzáfűznünk.

A 16.5. táblázat adatai azt mutatják, hogy az 1980–85 közötti időszakban a Torino megyei iparban regisztrált kilépések az 1980. évi foglalkoztatottak 44%-át érték el. Ezek többségét az önkéntes kilépések tették ki. Ez a spontán mobilitás magas arányáról tanúskodik.

16.5. táblázat

A Torino megyei iparban regisztrált kilépések, 1980–1985

A kilépés oka	Az 1980. évi állományi létszám %-ában	Az összes kilépés %-ában
Elbocsátás	4,40	9,54
Felmondás	27,44	63,13
Halálozás	0,76	1,71
Rokkantság	0,55	1,38
Nyugdíjazás	7,15	15,59
Egyéb	4,00	8,65
Összesen	44,30	100,00

Forrás: Negarville, 1987.

A másik megjegyzés a tercier szektor fejlődésére vonatkozik. A tercier szféra kiterjedőben van, és tudjuk, hogy az az iparhoz viszonyítva rugalmasabb szervezésű és az önálló munkavégzéshez jobb lehetőségeket kínál. 1986-ban Torino megyében a független önálló ipari foglalkoztatottak az összes foglalkoztatott 10,3%-át, a tercier szektorban pedig 29,8%-át tették ki. Ha azt a tényt vesszük figyelembe, hogy a legutóbbi időben a mobilitás magas volt, és a tercier szektor is fejlődött, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a következő évekre is fennmaradnak azok a feltételek, amelyek a nagyobb mobilitást és az egyéni kezdeményezéseket ösztönzik.

A lezajlott változásokat az jellemzi, hogy míg korábban a nagyvárosokra koncentrálódó ipari folyamatokat nagy szervezetek irányították, addig az új fejlődési pálya olyan modelleket preferál, amelyeket a szervezéstudományi szakemberek kvázi szervezeteknek, kvázi piacoknak neveznek. Az interaktív viszonyok rugalmasak, változókonnyak, alanyai — a vállalkozók és az egyének — nagyobb önállósággal rendelkeznek, szerepük, feladatuk és jogkörük kevésbé merev. Ugyanakkor megnőtt a közvetlen piaci szabályozás szerepe is, amely a közvetlen interaktív képességek szintén hasonló típusait tételezi fel, mind a vállalkozói réteg kialakulása és fejlődése, mind pedig a munkaerőpiac működése szempontjából.

Ezek a változások mélyen átalakították a társadalmi struktúrát, egyes társadalmi osztályok és kategóriák jelentőségét mérsékelték, másokét pedig növelték. Általában csökkent a társadalmi viszonyok homogenitására épült régi struktúrák szerepe, amelyek a családokat és az egyéneket összekötötték, a kapcsolatok meglazultak, új formái alakultak ki. Nem ismerjük még pontosan ezeket a folyamatokat, azonban a rendelkezésre álló adatok kellő támpontot adnak ahhoz, hogy megvizsgáljuk ennek a változásnak néhány kulturális összefüggését.

Ahogy említettük, a változás lényege az, hogy a központi sémák szerint irányított nagy termelőegységek súlya mérséklődik. Ennek gyakorlati megjelenését mutatja az a felmérés, amelyet a fiatalokról készített *Ricolfi*, *Sciolla* és *Scamuzzi* 1988-ban. Ebből a reprezentatív felmérésből, amely Torino 15–24 év közötti lakosságáról készült, az derül ki, hogy a fiataloknak csak 3%-a dolgozik ezer főnél több alkalmazottat foglalkoztató munkahelyen, s azok száma sem éri el a 10%-ot, akik 250 alkalmazottnál többet foglalkoztató munkahelyen dolgoznak. Bizonyos fokig mindig is az volt a jellemző, hogy a fiatalok a kisebb munkahelyeken dolgoznak. Ma Torinóban nagyon kevés

az olyan fiatal, aki nagyüzemben kerül először kapcsolatba a munkával, bárhogy is alakuljon később a sorsuk. A fiatalok kétharmad része a *tercier* szektorban dolgozik, tehát a torinói fiatalok nagy részének első munkahelye nem az iparhoz kapcsolódik.

A kultúra kölcsönhatásai

Az első kérdés, amit fel kell tennünk, hajlandóak-e a torinóiak városukba érzelmi és kulturális megfontolásokból befektetni. Pontosabban fogalmazva, a munka és a munkán kívül a helyi társadalom jelent-e olyan valós és érzékelhető lehetőséget, amely szereplőit pozitív irányba, kapcsolatkereső képességeik fejlesztésére motiválja.

E tekintetben Torino helyzete nem könnyű, ez derül ki az adatokból. Nézzünk néhány példát. A népesség 69%-a úgy gondolja, hogy ebben a városban nem vagy alig lehet a munkával kapcsolatos ambíciókat megvalósítani. 53%-uk gondolja ugyanezt az emberi kapcsolatokról. Inkább kényszerből („nem tehetek mást, ha tehetnék, elmennék”, 23%), alkalmazkodási kényszerből („alkalmazkodni kell a negatívumokhoz, felül emelkedni a nehézségeken”, 38,7%), mint szabad akaratból élnek Torinóban („Torino úgy tetszik nekem, ahogy van és örülök annak, hogy itt élek”, 38,5%) (CENSIS, 1987).

A torinóiak körülbelül 60%-a szeretne elköltözni arról a helyről, ahol lakik, tehát nem érzik jól magukat a városban. A vezetők között ez az arány 70%, és ennek a rétegnek a 29%-a szeretne elköltözni Torinóból is. A vezető réteg (vállalkozók, ügyvédek, köz- és magánintézmények igazgatói) körében gyűjtött adatoknál maradva, mindenki úgy véli, hogy Torino a szakmai fejlődéshez kedvező lehetőségeket nyújt (élen járnak a FIAT vezetői, 87%-uk gondolja így). Ugyanakkor egyértelmű a vélemény, hogy Milánó jobb lehetőségeket kínál (A FIAT vezetőinek 75%-a véli ezt). Arra a kérdésre, hogy nevezzenek meg egy várost, ahol kedvező az élet minősége, Torinót kevesen választják, Róma, Velence, Milánó és főleg Bologna vetődik fel a leggyakrabban (az ipari vezetők 40%-a választotta ezt) (DSS, 1988).

A rossz közérzetnek, a kapcsolattartás nehézségeinek egyik oka, hogy Torinóban igen szembetűnő a kerületek elkülönülése. Vannak munkáskerületek, ahol az iskolázottság szintje alacsony, ahol kevés a piemonti és sok a fiatal, s vannak az elit kerületek, ahol magasabb az iskolázottság, több a piemonti, magasabb az átlagéletkor, s vannak a

középosztályok városrészei, ahol a változók átlagértékeket mutatnak. A lakóhely magatartásra gyakorolt meghatározó szerepét többoldalúan is lehet bizonyítani, hogy csak egy példát mondjunk: ugyanazon magas iskolai végzettség esetében az elit kerületekben élő lakosok 53%-a járt kiállításon az elmúlt évben, míg a munkáskerületekben csak 27%-uk (DSS, 1988).

A fiatalok különösen fontos csoportot alkotnak, és a közöttük végzett felmérések is megerősítik az elmondottakat. A 16.6. táblázat a torinói fiatalok csoportjának véleményét veti össze az északnyugati régió fiataljainak véleményével. Ebből az derül ki, hogy a torinóiak interakciós képessége gyenge.

16.6. táblázat

Az északnyugati régió fiataljainak interakciós képességei, %

Kapcsolatfajta	Torino	Északnyugati régiók	Különbség
Párkapcsolat	55,7	38,1	+ 17,6
Állandó baráti kör	77,4	82,7	- 5,3
Szervezeti tagság	33,4	51,6	-18,2

Másrészt azoknak a fiataloknak az aránya, akik teljesen elégedettek a helyzetükkel, körülbelül 7%-kal alacsonyabb az északnyugati átlagnál. Az elégedetlenek 35%-a nyilatkozik úgy, hogy erről a lakóhelyük tehet, ez 21%-kal magasabb az északnyugati válaszadók átlagánál (*Ricolfi—Sciolla—Scamuzzi, 1988*).

Az eddig idézett adatok világosan mutatják, hogy a változásból adódott feszültségek nem ösztönözték az egyént az új szituációhoz való alkalmazkodásra. Elsősorban a társadalmi interakció nyilvánvaló nehézségei szembetűnőek. Érdeemes lenne azt is megvizsgálni, hogy ez kapcsolatban áll-e és milyen mértékben a mai és a korábbi társadalmi és kulturális feltételek közötti távolsággal, erre azonban nem térünk ki, inkább azt vizsgáljuk, léteznek-e, s ha igen, mennyire terjedtek el az új típusú kölcsönhatások erőforrásai. Nézzük a következő két táblázatot, sokatmondó adataikból hasonló következtetésre juthatunk.

A 16.7. táblázat a felnőtt torinói lakosság kulturális fogyasztásának adatait tartalmazza.

16.7. táblázat

A torinói felnőtt lakosság kulturális fogyasztása

Kulturális tevékenység	A megkérdezettek %-ában
Az utóbbi három hónapban nem volt <i>moziban</i>	69
Az elmúlt évben nem volt <i>színházban</i>	86
Nem olvas <i>napilapot</i>	28
Az elmúlt évben nem volt <i>koncerten</i>	88
Nem olvas <i>folyóiratot</i>	61
Az elmúlt évben nem olvasott <i>könyvet</i>	53

A vizsgált kulturális tételek az információ és az ismeretszerzés lehetőségeit illusztrálják, és azt is mutatják, hogy a torinóiak mennyire hajlandóak a szűk családi vagy baráti körből kilépni. Különösen sokatmondóak a könyvolvasási adatok. A torinóiak annyit olvasnak, mint az országos átlag. Az összehasonlítás már önmagában is sokat elárul a város kulturális nehézségeiről, mert egy világvárosban, amely a lakosságtól állandó megújulást követelne, csupán annyit olvasnak, mint átlagosan az országban, beleértve a legkisebb, legeldugottabb falvakat is.

A másik — alább előkerülő adatsor — a problémakört egy más szemszögből világítja meg, kiegészítve az előző képet. Az 1981. évi népszámlálás adatai szerint az olasz nagyvárosok közül Torinóban a legkevesebb a 19 év feletti lakosság körében az érettségizett és diplomás: Torinóban 23,9%, Milánóban 30,6%, Genovában 25,0%, Bolognában 24,4%, Firenzében 28,3%, Rómában 33,7%, Nápolyban 25,7%, Bariban 27,4%, Palermóban 24,5%.

Ha az előbbi adatsort az autonóm erőforrások kifejeződésének, a kölcsönkapcsolatok kialakulási feltételének tekintjük, akkor végkövetkeztetésünk az, hogy ezek erőforrásai Torinóban meglehetősen szegényesek. Ezért a változásokra a lakosság nehezebben reagál. E megállapításunkat látszik alátámasztani a folyamatosan magas munkanélküliség, valamint a lakossági átlagjövedelemben elfoglalt pozí-

ció romlása, Torino az 1980. évi 6. helyről 1985-re a 22. helyre csúszott le.

A kedvezőtlen helyzet másik lehetséges következménye, hogy az interakciós erőforrások hiánya megosztja a városlakók csoportjait, egyeseket ki is rekeszthet. Az adatok — sajnos — ennek kialakulását jelzik. Erre utal az *16.1. ábra*. (Adataink Piemont régióra vonatkoznak, de mert Torino megye adja a régió lakosságának több mint 40%-át, megállapításaink helytállóak lehetnek. A családok jövedelmi adatait dolgoztuk fel (az 1984. évre és az 1980–84. évek közötti változásokra). Mit mutatnak az adatok? A legszegényebb 10%-nak romlik a helyzete. Ez azt jelenti, hogy jelentős elvándorlási folyamat indulhat el. A többi csoport növelte a jövedelmét, de a középső réteg felső szintjéhez tartozók jobban, mint az alsóbb szinthez tartozók. Relatív polarizációval állunk tehát szemben.

Az adatok azt illusztrálják, hogy az egyének milyen interakciós erőforrásokkal rendelkeznek. Ezek segítségével próbáltuk megmagyarázni, miképpen reagálhatnak az egyének az új szituációban. Helytelen volna azonban azt hinnünk, hogy a nagyobb autonómiát, mobilitást, interakciós képességet igénylő egyéni magatartás kizárja a közösségi tényezőket. Az individualizmus kikezdi a társadalmi viszonyok hálóját, és nem termeli ezeket újjá időről-időre. Az autonóm interakciók fejlődésében fontos szerepe van a kölcsönös bizalomnak, és olyan intézményekre van szükség, amelyek stabilizálják a kapcsolatokat. Az új kihívások kulturális szempontból is új egyensúlyi formákat igényelnek az autonómia és a szolidaritás között.

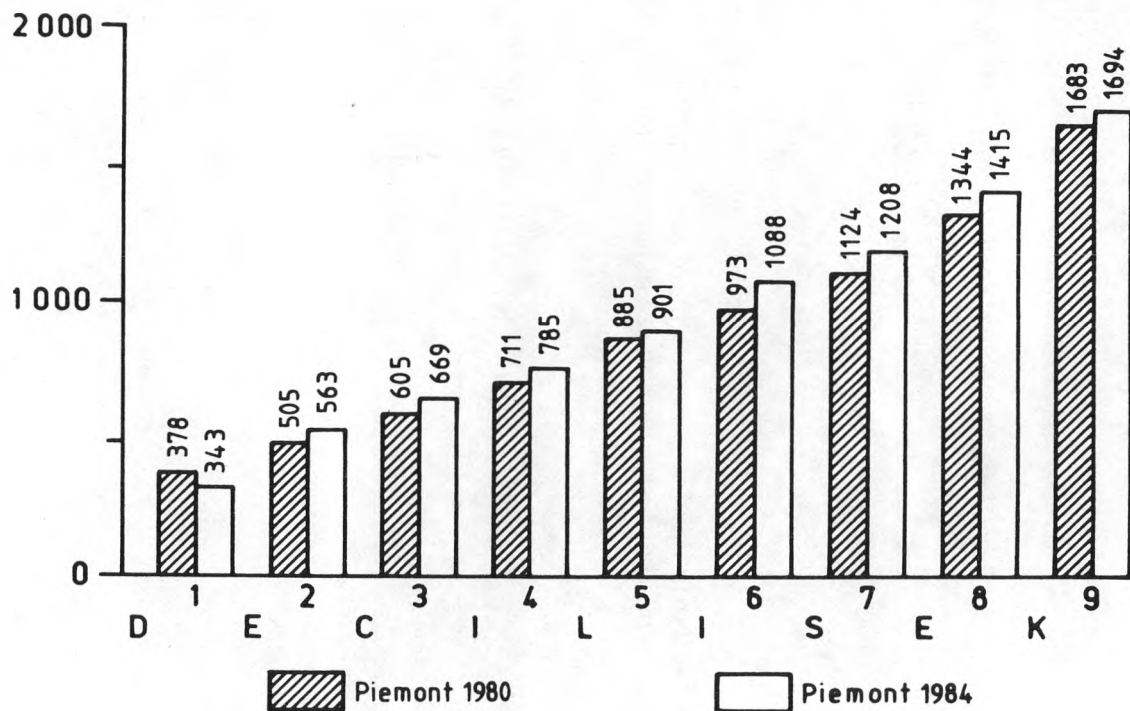
Az említett adatok nem tanúskodnak erős szolidaritási struktúrákról. A kutatások azonban az ez irányba történt elmozdulást is jelzik. Az utóbbi években megszorodott az önkéntes szervezetek száma (DSS, 1988). Csupán a legfontosabb intézményrendszerre, a politikai struktúrára hivatkozunk. Ez az a szervezet, amely a közös célokat a legátfogóbban definiálja, és amely leginkább hatással van az interakciók szerveződésére. Tekintsünk most el attól, hogy a helyi politikai rendszer milyen szabályozási és szolgáltatási funkciókkal rendelkezik. A kutatási adatok nem erre a szempontra vonatkoznak, hanem arra, hogy a lakosság és a politikai, érdekképviseleti szervek kapcsolatai milyenek.

Általánosságban a torinóiak politikához fűződő viszonyát könnyű jellemezni. Nézzük sorban az alábbi adatokat (CENSIS, 1987):

a) Arra a kérdésre, hogy milyen tevékenységre szánnának több időt, ha szabadon dönthetnének, a torinóiak csupán 6,3%-a válaszol-

16.1. ábra

*A családi jövedelmek eloszlása, jövedelmi decilisekben, millió líra,
1980-as árakon*

Forrás: ISTAT.

ta azt, hogy politikai, szakszervezeti, szervezeti tevékenységet folytatnának. Ez volt a legalacsonyabb érték, ennél kevesebben már csak azok voltak, akik másodállást vállalnának.

b) Arra a kérdésre, hogy a helyi vezetőket mennyire találják alkalmasnak, a torinóiak a 16.8. táblázat adatai szerint válaszoltak.

16.8. táblázat

A helyi vezetők alkalmassága Torinóban, %

Vezető típus	Alkalmas	Nem alkalmas	Nem válaszolt
Politikai és közigazgatási vezetők	10,9	66,5	22,6
Vállalatvezető, vállalkozók	49,6	22,4	28,0
Kulturális vezetők	30,2	30,5	39,3

c) „A Torino jövője szempontjából kire lehet jobban számítani és kire kevésbé” kérdésre adott válaszokat a 16.9. táblázat mutatja.

16.9. táblázat

A Torino jövőjét befolyásoló szervezetek, %

Szervezettípus	Erősen befolyásolja	Kevésbé	Nem válaszolt
Helyi közigazgatás	64,0	7,1	28,9
Pártok	8,4	69,5	22,1
Iparvállalatok	32,7	13,0	54,3
Pénzügyi szervezetek és szolgáltatások	25,0	9,4	65,6
A régió és a megye	34,0	5,5	60,5
Szakszervezetek	13,3	32,9	53,8
Állami szervek	18,1	17,8	64,1
Sajtó, média	14,6	16,2	69,2

Tehát a következő kép alakult ki:

- a helyi társadalom vezetésével kapcsolatban nagyon is fontosnak tartják a jól működő politikát,

- a szervezetektől való távolságtartás, a politikusok iránti bizalmatlanság nyilvánvaló,
- az egyéni szerepvállalás hiánya szembeűnő.

A három elem kombinációja nem magától értetődő. Főleg a politikai funkció szükségességének ilyen fokú elismerése, az azzal kapcsolatos kíváncsalom nem előfeltétele a másik két elemnek. A helyzetkép tehát nem mutat stabil szerkezetet, a fejlődés több irányban folytatódhat.

Az instabil helyzet lehetséges formálódását érzékletesen mutatják a fiatalok körében végzett felmérés eredményei (*Ricolfi—Sciolla—Scamuzzi*, 1988). Ezek az adatok a képviseleti mechanizmusok kríziséről tanúskodnak, de a politikától való távolmaradás szándékát kevésbé mutatják.

Azt kérdezték a fiataloktól: „A téged érintő sürgős és fontos feladatokat (lakás-, tanteremhiány, a közszolgáltatások elmaradottsága) miként oldanád meg?” A válaszok három csoportra oszlottak: részleges megoldások (egyének felkérése és más megoldások), politikai beavatkozás, közvetlen cselekvés (*16.10. táblázat*). Vessük össze ezeket az adatokat az északnyugati régiókban végzett megkérdezések eredményeivel.

16.10. táblázat

A legfontosabb feladatok megoldásának módja a fiatalok szerint, %

A megoldás módja	Torino	Északnyugati régiók
Részleges megoldás	38,6	60,8
Politikai beavatkozás	4,8	20,3
Közvetlen részvétel	56,6	18,9

A képviseleti mechanizmus krízise Torinóban nem abban nyilvánul meg, hogy az individuális megoldások kerülnek előtérbe, vagy hogy a megkérdezettek tekintélyekben bíznának. Egyébként nem pusztán szimpátiáról, hanem konkrét szerepvállalásról van szó. A *16.11. táblázat* adatai azokra a fiatalokra vonatkoznak, akik az előző évben valamilyen közhasznú tevékenységben vettek részt.

16.11. táblázat

A megoldandó feladatok a fiatalok szerint, %

Feladat	Torino	Északnyugati régiók
Iskola	29,2	13,9
Béke	26,9	13,7
Ökológia	23,3	7,2
Munkahely	13,8	4,4
Lakás	8,3	2,4
Nőkérdés	7,4	1,8

Úgy tűnik, a jövőben várható, hogy a fiatalok a politikai rendszerre nyomást gyakorolnak, annak érdekében, hogy a ma még nem kielégítően működő funkciók hatékonyabbá váljanak. Magától értetődik, hogy a fiatalok között is nagy különbségek vannak. A progresszív ifjúság mellett vannak konzervatívabb fiatalok is, akiket nem érdekel a politika, és azt tartják, hogy a társadalom jó úgy, ahogy van, a kollektív méretű és érdekelttségű problémákat is maguk óhajtják megoldani. Azok a tényezők, amelyek lehetővé tették, hogy rekonstruáljuk a „konzervatív” típus, arra is következtetni engednek, hogy szoros kapcsolat van e típus és a között a szokás között, hogy nem olvasnak sem könyvet, sem folyóiratot, sem újságot. Legalábbis néhány alapelemben a személyes interakciós tevékenységhez szükséges erőforrások a társadalomban és a piaci szférában hasonlóképpen jelennek meg.

Van alapja annak a megállapításnak, hogy a társadalmi és gazdasági interakcióban való részvételt mozgósító erőforrások és a hatékony magatartás szoros kapcsolatban van a közös tevékenységhez szükséges erőforrásokkal és magatartásformákkal. A két cselekvéstípusban hasonló gyenge vonásokat fedezhetünk fel. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a helyi társadalomban a közszféra hiánya figyelhető meg (DSS, 1988).

Az elemzett kulturális adatokból arra következtethetünk tehát, hogy az új gazdasági-társadalmi rendszerben, amely az egyéneket elszakítja a megszokott, kötött szerepektől és konszolidált magatartásformáktól, az interakciós képességek és erőforrások kevésbé vannak

jelen a helyi kultúrában. Ennek hatása kimutatható mind az egyéni alkalmazkodóképességnek, mind a szolidaritási intézmények funkciójának alakulásában. Vannak-e a helyi kultúrában olyan sajátos erőforrások, amelyek ezen a kedvezőtlen képen javíthatnának? A kutatások azt bizonyítják, hogy van ilyen erőforrás, mégpedig a tudomány és a technika, mint a helyi identitás összetevői.

A tudomány és a technika mint identitási erőforrás

Az identitás fogalmán szűkebb értelemben a társadalom fejlődéséhez szükséges olyan közös nyelvet értünk, amelynek segítségével könnyen lehet kommunikálni, olyan elterjedt interperszonális bizalomnak fogjuk fel, amely megkönnyíti a döntések kialakítását és megvalósítását. Az identitás ebben a felfogásban nem zárja ki a tervek és az érdekek sokféleségét, tág teret enged a társadalmi változások iránymódosulásainak. Az identitás elemeit tehát a fejlődés és a társadalmi változás alkotórészeként tekintjük.

Torino nem rendelkezik nagy identitási erőforrásokkal. A régi hagyományos identitás már jócskán megkopott. Azok a torinóiak, akiknek a szülei is a városban laktak, mindössze a lakosság 12%-át adják, s a piemonti eredetű torinóiak száma is alig több mint egyharmad (DSS, 1988). Más, például osztályhovatartozáson alapuló identitás már nem tud megfelelni az új feltételeknek, mert olyan kulturális változásokat feltételez, amelyek egyértelműen előrejeleznék a bekövetkező változásokat.

A helyi gazdaság mai átalakulásában két fontos erőforrás kapott döntő szerepet: a technikai és a szervezési kapacitás, ez utóbbit a technikai teljesítőképesség különleges formájának lehet tekinteni. Nem kell különösebben magyarázni, hogy Torino és Piemont különlegesen gazdag tárháza az ilyen készleteknek, főleg az ipari alkalmazás területén. Ez a kapacitás vállalkozásokat, kutatási központokat, szakiskolákat, műszaki főiskolákat, egyetemeket jelent, egyre szélesebb lakossági rétegeket érint a tanulmányok meghosszabbítása, az iparban és a terciér szférában megjelenő új szakmák, foglalkozások miatt. Adódik tehát a kérdés, a tudomány és a technika alkalmas-e helyi és regionális identitás kifejlesztésére?

Két felmérés is meggyőző adatokkal szolgál arra, miképpen viszonyulnak a torinóiak a technikához és a tudományhoz. Az interjúalanyoknak azt a kérdést tették fel, hogy válasszanak a technológiára

vonatkozó számos elem között. A válaszokat három csoportba rendezték el: kritikus (például, mert elpusztíthatja az emberiséget), semleges (csak munka- és kutatási eszköz), bizakodó (az emberiségnek olyan javakat adhat, amelyeket el sem tudunk képzelni). A megkérdezettek 48,4%-a kritikus, 15,5%-a semleges, 36,1%-a pedig bizakodó választ adott.

Hasonló eredményt mutatnak a másik kérdésre adott válaszok is, amely arra volt kíváncsi, milyen hatással van a technológia az országok közötti kapcsolatokra, növeli a konfliktusok lehetőségét, semleges vagy az enyhülés irányába hat. A válaszok 42,4%-a a konfliktusokat emelte ki, 18,3%-a semleges volt, 39,3%-a az enyhülést helyezte előtérbe.

Ugyanebben a vonatkozásban jelentősek azok az adatok is, amelyek *Accornero—Ceri*, (1987) felméréséből származnak. A kérdés a következő volt: „A tudománynak — haszna mellett — kockázatai is vannak, mi az ön véleménye a felsorolt tudományos eredmények hasznosításának következményeiről”? A válaszok megoszlása a (16.12. táblázat) szerint alakult.

16.12. táblázat

A tudományos eredmények hasznosításának következményei

A következmény formája	Meghatározó	Részleges Csekély Nincs		
		hatás, %		
Ökológiai katasztrófa	70,5	21,5	5,8	1,4
Genetikai változás	29,0	30,8	24,0	11,6
Pusztító háborúk	66,1	15,4	10,3	7,1

Mindkét hivatkozott felmérés érdekes tényről árulkodik. Ellentétben azzal a felfogással, amivel gyakran találkozunk a tudomány és a technika szimpátiavizsgálata során, Torino esetében a bizalom a képzettséggel és a társadalmi hierarchiával párhuzamosan halad, nő. Például: a vállalkozók 48,4%-a bizakodó és 49,7%-a kritikus. Az általános iskolai végzettségűek 51,4%-a kritikus, a diplomásoknak már csak 28,9%-a.

Nem nehéz elfogadható magyarázatot találni erre a folyamatra, ezt az adatok is alátámasztják. Az egyes társadalmi csoportok számá-

ra a technika, a technológia mást és mást jelent. Arra a kérdésre, hogy: „Milyen eszköz vagy gyártási folyamat jelenti a műszaki haladást?”, a megkérdezettek 68,9%-a a számítógépet említette, 12,8%-a pedig a robotokat. Míg azonban a robotot elhanyagolható számú megkérdezett választja a vezetők esetében, ez a hányad jelentősen megnő a munkások körében. Erre azért érdemes felfigyelni, mert emlékeztet arra, hogy Torinóban a technológia az egyszerű ember szemében erősen kapcsolódik a nemrég átélt traumához, a munkanélküliséghez. Nemcsak hogy nem beszélhetünk a tudományról és a technikáról mint identitástényezőkről, hanem egyenesen fennáll az a veszély, hogy ezek a kulturális megosztottság okai lehetnek. Bár utalnunk kell arra, hogy az említett traumának a kulturális hatásai ma már eltűnőben vannak. Ezt jelzik az alábbi válaszok is (*Accornero—Ceri, 1987*). A megkérdezettek arra a kérdésre, hogy most jobban vagy kevésbé bíznak-e a tudomány és a technika eredményeiben mint pár éve, a következőket felelték (16.13. táblázat).

16.13. táblázat

A tudományos eredmények iránt érzett bizalom

Bizakodó	65,3
Kevésbé bizakodó	14,4
Semleges	17,5
Nem tudja	2,8

Az alábbi felmérés eredménye talán még jelentősebben mutatja a változás irányát. Arra a kérdésre, hogy: „A felsorolt szakmai csoportok közül kitől vár több jót az emberiség számára?”, ilyen válaszok születtek (16.14. táblázat).

16.14. táblázat

Az emberiség javát szolgáló szakmai csoportok

Szakmai csoport	%
Tudósok és műszakiak	67,8
Próféták, misszionáriusok	4,8
Politikusok, közigazgatási szakemberek	16,0
Vállalkozók, bankárok	6,9
Nem tudja	4,5

Az előbbi két táblázat elemzéséből az szűrhető le, hogy nő a bizalom, egyre inkább képesek az emberek racionálisan értékelni a tudományos-technikai haladás költségeit és lehetséges negatív hatásait. Más szóval: nincs a tudományos-technikai haladással szemben kritikátlan, általánosított és leegyszerűsített látásmód. Ez azt is jelenti, hogy Torinóban a lakosság immunis a tetszetős és misztifikációs ideológiákkal szemben. Elképzelhető, hogy a tudományos-technikai fejlettség az identitás komponense legyen, ha ennek szilárd kulturális és politikai alapja van. Lehet-e a felmérések adataiból olyan kulturális elemekre lelni, amelyek alkalmasak e folyamat elindítására?

Torino nehéz helyzetben lévő város az interakciók szempontjából, ugyanez igaz az életminőségre is. Annál is inkább, mivel a környezeti problémák iránti érzékenység erős. A négy felmérés számos adata alapján jutottunk erre a következtetésre. Lássunk néhány példát!

A modern ipari társadalmak gondjai közül Torino lakói — egyenlő arányban — a legsúlyosabb problémának a munkanélküliséget és a környezetszennyeződést (mindkét esetben kb. 25%) tartják. Arra a kérdésre, hogy a beruházásokat elsősorban mire kellene fordítani, a legtöbben (a válaszadók egyharmada) a „Védeni és javítani a környezetet” választ jelölték meg. Arra a kérdésre, hogy mire használják a Lingottót, a leggyakoribb válasz az volt, hogy: „Csináljanak belőle környezet- és egészségvédő központot” (több mint egyharmad). A második helyen az szerepelt (a válaszok egynegyede), hogy „Kutató és kulturális központ legyen! (*Accornero—Ceri, 1987*). Erős kritikát fejez ki az a lakossági vélemény, hogy sokan szeretnének Torinón kívül élni, a megkérdezettek majdnem fele a környező dombokon, Torino külső övezetében vagy még távolabb szeretne lakni; gyakorlatilag mindenki, aki a dombokat vagy a külső kerületeket jelölte meg, ezt azzal indokolta, hogy ott sok a zöld és a csend (*DDS, 1988*).

A környezet milyensége szorosan hozzátartozik az élet minőségéhez. Arra a kérdésre, hogy miként változtak az életfeltételek Torinóban a tíz évvel korábbi állapotokhoz képest, a megkérdezettek általában kétféle választ adtak: megnőtt az egyes társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenség és „nagyobb a jólét, de romlott az élet minősége” (mindkét esetben a válaszok egynegyede) (*CENSIS, 1987*). A torinóiak fele válaszol úgy, hogy szükséges a történelmi központ helyreállítása (*DSS, 1988*). A városban a legsürgősebb feladatnak a jobban működő tömegközlekedést és a gépkocsiforgalom korlátozását jelölték meg. Arra a kérdésre, hogy: „Milyen innovációs változásokat tart a legszükségesebbnek a nagy intézmények és használóik

között?”, a lehetséges válaszok közül a leggyakoribb ez volt: a közigazgatás és a polgár közötti kapcsolatok fejlesztését (a válaszok fele) (CENSIS, 1987).

Számításba véve az erőforrások jelenlegi állapotát, úgy látjuk, hogy a kulturális szintézisnek egy lehetséges útja van: Torinót a tudomány és a technika városává, a környezet és az életminőség védelmére orientált várossá kell fejleszteni. Környezet és életminőség, ez az a két problémakör amely — ha a tendencia valami miatt nem fordul meg hirtelen — nehezen megoldható feladat lesz. Különösen kényes kérdés ez olyan városban, amely továbbra is elsősorban ipari központ marad. Ezzel a kérdéssel azonban minél előbb szembe kell nézni, és mindinkább olyan kultúrára támaszkodva, amely a társadalmi tevékenység valamennyi válfajára kiterjeszti értékeit és a kapacitását. Ez az alapja annak, hogy a nagy kihívásokra megfelelően lehessen válaszolni. Ez a válaszadás azonban a korábbiaknál összetettebb és finomabb technikákat feltételez. Ezért lehetne a tudomány és a technika, amely Torino jelentős kincse, a kulturális identitás hordozó eleme.

Nem vagyunk utópisták, és nem tökéletes társadalmi harmóniát rajzoltuk meg. Csupán a társadalmi interakció általános képét vázoltuk fel. E kulturális programnak megfelelő gazdasági tevékenységek három irányban fejlődhetnek:

- 1) Olyan ipari tevékenységek, amelyek a munkafeltételek, a környezeti és társadalmi konfliktusok állandó szem előtt tartásával és kivédésével piaci kínálatának kultúrvédjegyét alkotja meg;
- 2) Az ipar és a szolgáltatások olyan fejlődése, amely a helyreállításra és a környezet egyensúlyának fenntartására irányul;
- 3) A technológia olyan felhasználása, hogy a város strukturális és hétköznapi életének problémái megoldódjanak.

Nem hallgathatunk arról sem, hogy milyen nehéz egy ilyen programot elindítani. Sok feltétel hiányzik ehhez. A meglévő nehézségek egyik oka a kölcsönös bizalmatlanság. Ebből gyakran elkeserítő szituációk keletkeznek, mert a szereplők közül senki sem akarja az első lépést megtenni, senki sem mer kockáztatni. Pedig kockáztatás nélkül nem jutunk előre.

Irodalom

- Accornero, A.—Ceri, P. (szerk.) 1987: *Opinioni e atteggiamenti nell'area di Torino su industria, innovazione, lavoro*. Torino, ISE.
- CENSIS 1987: *Famiglie e cambiamento sociale nell'area torinese*. Roma.
- DSS Università di Torino 1988: *Le componenti culturali della qualità della vita a Torino*. Torino.
- IRES Piemonte 1987: *Relazione sulla situazione economica, sociale e territoriale della regione*. Torino.
- Negarville, M. 1987: L'area metropolitana torinese: alcuni dati di fondo. — *Torino fra miti e realtà*. Numero speciale di Prospettiva sindacale. 64. pp. 115–123.
- Ricolfi, L.—Sciolla, L.—Scamuzzi, S. 1988: *Essere giovani a Torino*. Torino, Rosenberg e Sellier.
- Unioncamere 1987: *Reddito prodotto e consumi nelle province*. Milano.

17. HELYI TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁGFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁK

LUIGI MAZZA

Bevezetés

Az urbanisztikai kutatások egyik problémája, hogy nehéz teljesen elhatárolódniuk a kész receptek készítésétől. Ha ugyanis az urbanisztika ugyanazt tenné, mint a társadalomtudományok, nehéz lenne megkülönböztetni eredményeit azoktól az analízisektől, amelyeket más tudományok a városi valóságról készítenek. Az urbanisztikát is jellemző szükségszerű feszültségek általában azt eredményezik, hogy az urbanisztika függésbe kerül a politika sajátos szempontjaitól. Az urbanisztikai kutatás hozzájárulhat ugyan az aktuálpolitika alakításához, de azt nem határozhatja meg és főleg nem tekinthet el attól.

Mindezt azért kívántuk előrebocsátani, hogy megértsük, miért tűnik úgy, hogy a „Progetto Torino” eredményei és a 80-as évek fordulóján készült területrendezési tanulmányok után az urbanisztikai kutatások elveszítették érdeklődésüket a város problémái iránt, és inkább más témák — például a technológiai kutatás és a környezet kérdései vagy pedig metodológiai problémák — felé fordultak, amelyek közelebb állnak a jelenlegi politikai vitákhoz.¹⁾

Bár vannak az urbanisztikai kutatásokon belüli okok is, amelyek azt mutatják, hogy ez a megközelítés soha nem volt idegen tudományunktól, mégis úgy tűnik, ez elsősorban azzal a hanyatlással és krízissel magyarázható, amely a várospolitikára jellemző az utóbbi évtizedek gazdasági átalakulásának eredményeképpen és nemcsak Olaszországban. Ma már, túl lévén a krízis legnehezebb szakaszán, a családok és a vállalkozások újra megfogalmazzák igényeiket a szolgáltatások és környezeti változások iránt. Ezeket csak várospolitiká-

val, településszervezéssel, az infrastruktúra hatékony működtetésével lehet kielégíteni.

E tanulmánynak az a szándéka, hogy a társadalomtudományi elemzések segítségével feltárja a lezajlott változásokat, majd meghatározza azokat a kérdéseket, amelyek egy városfejlesztési kutatás témái lehetnének. Megállapításaink az urbanisztika szűkebb szemszögéből fogalmazódtak meg, és mindössze az volt a szándékunk, hogy kérdéseket tegyünk fel a további urbanisztikai kutatások számára.

Irányító és termelő városok

Az utóbbi években több szerző is rámutatott arra, hogy egy város sikerét az dönti el, hogy a nemzetközi termelési és fogyasztási rendszerekhez mennyire képes kötődni (*Conti—Spriano*, 1989). Ebből a szempontból a városok között új hierarchia alakul ki, ennek élén a pénzügyi metropoliszok állnak, azok a városok, amelyek az integráció legmagasabb fokát és a rendszer legnagyobb koncentrációját valósítják meg. A többi város aszerint helyezkedik el a hierarchiában, amiképpen részt vesz a fogyasztás és termelés nemzetközi hálózatában.

S. *Conti* és G. *Spriano* a legfontosabb európai városok funkcionális specializációját, a városi struktúrák, a nemzetközi hálózatok és a technológiai innováció közötti kapcsolatot elemzik. A városoknak az új hierarchiában a gazdasági átszerveződés során kialakult pozícióik, úgy tűnik, meghatározóak jövőjük alakulása szempontjából is. Különösen az innovációk nemzetközivé válását tekinthetjük kulcsfontosságúnak.

A technológiai és a termelő erőforrások sokkal könnyebben avulhatnak el, mint az irányító és a stratégiai ellenőrző forrásokhoz kötődő funkciók (menedzserfunkciók, nemzetközi pénzügyi, tudományos és kulturális tevékenységek). Míg az irányító városok közötti hatalmi versengés viszonylag kevés nagyvárosi térségre korlátozódik, amelyek már amúgy is kölcsönös függőségben vannak, a konkurencia azok között a városok között nagyobb, amelyek technológiai lehetőségeket is kínálnak, és még nagyobb azok között, amelyek termelőtevékenységre specializálódtak.²⁾

A technológiai központok csoportjába tartozó városokra, amelybe Torino is tartozik, kétfajta veszély leselkedik. Egyrészt a globális városok arra törekednek, hogy mérsékeljék technológiafejlesztő szerepüket és befolyásukat, másrészt a fejlődő országok városi térségei

válnak versenytársaikká a termelés területén. Mindemellett a technológiai fejlődés üteme felgyorsult, a termékek és technológiák élettartama rövidebbé vált, miközben a piacok integrálódása az innovációk gyors elterjedését eredményezi. E változások hatására a második csoportba tartozó városok erőforrásaik egyre gyorsabb és gyakoribb megújítására és átalakítására kényszerülnek. Kiváltképpen azokra a városokra érvényes ez, amelyek nem rendelkeznek irányító potenciállal, hanem technológiai-termelési funkciók ellátására szakosodtak. Torino helyzetére több szempontból is ez a jellemző.

Városi „függőség” és helyi politika

A nemzetköziesedés nyomán kifejlődött új városhierarchiában a város már nem „állócsillag”, egy kisebb-nagyobb régió vagy szubrégió gyűjtőpontja, amely körül a kisebb bolygók mozognak — mint ahogy ezt a hagyományos felfogás állította. Az új elképzelés szerint a város egy globális és dinamikus rendszer eleme. E rendszerben a szerepek és az erőviszonyok történelmileg meghatározottak és változhatnak. A hagyományos felfogás is rendszerelemnek tekintette a várost, de a figyelem mégis inkább a város belső viszonyaira irányult. Ma azonban más a helyzet: a sokfunkciójú hálózat, amelynek az egyes város része, olyannyira elterjedt térben, hogy a figyelem a termelési és fogyasztási hálózatok nemzetközi rendszerére irányul.

A városok helyzetében bekövetkezett felfogásmódosulás maga után vonja, hogy megváltozik a várospolitikáról és szerepéről alkotott elképzelés is. A hagyományos értelmezésben a várospolitika elsősorban a helyi fejlődés és — változatos formában — az újraelosztás szabályozását jelentette. Bizonyos értelemben „belső” politikáról volt szó, amelynek középpontjában a város és annak gazdasága állt. A szűkebb és a tágabb környezet legfeljebb a városban megtermelt áruk és szolgáltatások szempontjából volt fontos. Vagyis a külvilág felé irányuló politikát úgy szemlélték, mint a helyi gazdasági alap pótlólagos erőforrását. A várospolitika szempontjából a külső környezet meghódítható volt, gyakran még tudomást sem kellett venni róla.

Az új felfogás szerint a gondolkodás logikája megfordul: a globális rendszerektől való függés következtében a politika szerepe megnő, a külső kapcsolatok szempontjai túlsúlyba kerülnek, mivel a funkcioná-

lis hálózatok interregionális rendszerei jelentik az új viszonyítási alapot. A külső környezetre reagáló politika, gazdasági stratégia lesz a várospolitikai legfontosabb eleme, ennek milyensége válik a város fejlődése szempontjából meghatározóvá. Annak ellenére, hogy diplomatikusan ezt a politikai szándékot sokszor nem fogalmazzák meg egyértelműen, a közvélemény figyelmét továbbra is a helyi várospolitika, például az urbanisztikai teendők felé irányítják.

Korábban azt szoktuk meg, hogy olyan politikát dolgozzunk ki és fogadjunk el, amely bár a tér kisebb-nagyobb szeleteire vonatkozott, de mindig az egyes településre koncentrált. Ma pedig hirtelen globális rendszerrel találjuk magunkat szembe, amelyen belül a városnak meg kell találnia a helyét és pozícióját. A hagyományos várospolitika ágazati koncepciókkal operált, amelyeket — ha formálisan is — úgy kellett értékelni, hogy mennyire képesek hozzájárulni a város egészének hatékonyságához, most pedig részpolitikák sokaságával kell számolnunk — legalább annyival, ahány város található a különböző funkcionális hálózatokban. E részpolitikákat a hálózatok sajátos szerveződési logikája szerint kell megfogalmazni.

Míg egy-két évtizeddel ezelőtt a várospolitika térben kötött volt, a helyi hatásokat könnyen becsülhettük, ma viszont olyan politikai intézkedésekkel találjuk szembe magunkat, amelyek térbeli tartalma és térbeli hatása egyre kevésbé meghatározható, egyre kiszámíthatatlanabb. És végül, ahhoz szoktunk hozzá, hogy azonos viszonyítási alapról szemlélhettük a helyi és az országos-regionális politikát, ma azonban ez a módszertani kiindulópont már nem megfelelő, a városok globális rendszerekhez való kapcsolódásának igénye más szempontokat kíván. Az általunk vázolt új várospolitika azt eredményezi, hogy a városok számára részlegesen megszűnik a korábbi vonatkoztatási rendszer, amely az egyes településeket szubrégióba, régióba, majd ezeket az országos településhálózaton keresztül a világ nagy régióiba helyezte. A helyi politika az állam fontos társadalmi eszköze, a városi piac szervezője marad továbbra is, de problematikussá válik a politika és a gazdasági stratégiák közti kapcsolat, vagy másképpen szólva a város nemzetközi politikája és a helyi vezetés stratégiája közötti kölcsönhatás. Az utóbbi évek észak-amerikai és brit tapasztalatai, a jóléti állam válsága azt mutatják, hogy a helyi politika nagy mértékben a gazdasági stratégiáknak rendelődik alá, és a várospolitika soha nem látott mértékben válik függővé e programok tértől elvonatkoztatott részérdekeitől.

A várospolitikát ekként érvényesíti azt az alaptulajdonságát, hogy a település számára az ágazati eszközök dominanciája mellett átfogó cél- és eszközrendszert jelent. Ez igaz a városi rendezési tervek esetében is, ahol a beavatkozás célja látszólag maga a település, valójában azonban csak lehetőség, amelyen keresztül a beavatkozás megvalósul, átfogó cél- és eszközrendszert jelent.³⁾

Innovatív folyamatok, gazdasági stratégiák és helyi társadalom

Sok kutató vélekedik úgy, hogy a gazdasági stratégiák és a helyi politika között feszülő távolság elősegíti és intenzívebbé teszi azokat a polarizációs folyamatokat, amelyek egyre erőteljesebben jelennek meg a munkamegosztásban és ezzel párhuzamosan az erőforrások elosztásában. Ebből adódóan a környezet minősége romlik, a szociális kapcsolatok fokozatosan leépülnek. E folyamatok meggátolják a technológiai és termelői városok fejlődését, és nehezítik a legfontosabb erőforrás, az emberi tőke megújulását. A humán erőforrások és azok újjátermelődési lehetőségei erősen kötődnek a helyhez, főleg a kulturális hagyományokhoz, a tudományos és az irányítási-vezetési ismeretekhez. A munkaerőpiac polarizációja elszegényíti a várost, és azoknak a mechanizmusoknak az alapjait ássa alá, amelyeknek biztosítaniuk kellene a társadalmi és infrastrukturális környezet átalakítását. Ezt az ellentmondást nem könnyű feloldani.⁴⁾

Ezekből a megoldásokból természetesnek tűnne, hogy a termelést, a fogyasztást és a helyi politikát össze kellene kapcsolni, a várospolitikának ez lenne a feladata. Annak ellenére ugyanis, hogy a gazdaság finanszírozása a egész világ felé nyitott, az ipar alapjai és gyökerei a helyi technológiai és társadalmi kultúrában, a szociális és a termelő infrastruktúrában találhatók meg. Minél erősebb a stratégia „image”-a, annál inkább azonosul azzal a településsel, amelyből kifejlődött. Ezzel magyarázható, hogy igen nehéz, sőt szinte lehetetlen az egyes fejlesztési megoldásokat változtatás nélkül máshová átültetni. A gazdasági stratégia és a helyi politika között azonban szoros kapcsolat jöhet létre akkor, ha a gazdaságfejlesztés olyan helyi erőforrásokra támaszkodik, amelyeket egyébként nem hasznosítanak. Mindez azt eredményezheti, hogy a helyi gazdaságba olyan emberi tőke kerül kívülről, amelyre az innovatív és differenciáló folyamatok szempontjából szükség van.

A gyakorlatban ez a kapcsolódás korántsem egyszerű. Mivel a gazdasági stratégia a külvilág felé irányul, rendkívül körülményes helyi szintre adaptálni azt, a sajátos érdekeket olyan helyi erőforrások hasznosítására felaprózni, amelyek közvetlenül nem tartoznak a gazdasági stratégia célkitűzései közé. Ez a szétforgácsolódás eltereli a figyelmet a stratégia elsődleges céljairól, tervezési és beruházási energiákat von el. Még ennél is nagyobb gond, hogy ez a széttagolódás konfliktusok egész sorozatát váltja ki és megbéníthatja a végrehajtást. A költségek ezért a stratégiai döntéshozó számára túl magasak lesznek a lehetséges haszonhoz képest. A stratégiák és a helyi politika közti kapcsolat rövid távon azt eredményezheti, hogy a fő stratégia gyengül, mivel látszólag nem szükségszerű kockázatoknak van kitéve. Még soha nem volt olyan egyértelmű, mint ma, hogy a tőke rövid távon, a pénzügyi döntésekkel egyidejűleg fejt ki hatását.

Végeredményben nehéz tehát elképzelni, hogy egy stratégiai döntéshozó érdekelt legyen abban, hogy rövid- vagy középtávon politikáját hozzákösse a helyi politikához, illetve megpróbálja teljes mértékben beépíteni azt a település működésébe, kiaknázva a települési adottságokat, azokat is, amelyek a stratégiája szempontjából nem közvetlenül érdekesek. Ellenkezőleg, inkább az várható, hogy a stratégiai döntéshozó megpróbál elzárkózni a település érdekei elől, s ennek érdekében még arra is hajlandó, hogy honorálja a település elnéző magatartását.

A helyi döntéshozó helyzete is hasonló. A fő feladata az, hogy átfogó társadalmi programot dolgozzon ki. Ezt nehezen tudja megvalósítani, ha nem képes harmonizálni a gazdasági, a köz- és magánstratégiákat. Rövid távon elképzelhető reakció volna az „ellenállás” politikája, azaz megkísérelni — közvetlen vagy burkolt formában — megakadályozni a gazdasági stratégiákat. Ez az ellenállás azonban többnyire nem vezet eredményre, mert ha néhány esetben meg is tudja akadályozni a gazdasági stratégiák kibontakozását, magatartásából csak részleges és átmeneti haszon származhat néhány csoport számára. Sokszor nem feltétlenül azok nyernek, akiket a stratégiák a legjobban sújtottak. Ez leginkább akkor fordul elő, ha a városnak nincs a közigazgatási szervezetre kötelező érvényű koncepciója, ehelyett a bürokratikus irányítás nehézkes rutinja érvényesül, amely képtelen az új problémákkal szembenézni, döntéseket hozni, éppen amiatt, hogy nem áll rendelkezésre olyan komplex viszonyítási alap, amely legitimálná a döntéseket. Más szóval az átfogó stratégia hiánya a döntési folyamat megbénulásához és krízishez vezet.

Gazdasági stratégia és várospolitikai Torinóban

Torino városban az összes említett ellentmondást megtalálhatjuk. Általános az a vélemény, hogy a városnak technológiai jellegéért, azért, hogy nem törekszik irányító-szervező pozíciók megszerzésére, kemény árat kell fizetnie.

A tudomány és a technika — Torino e jellemző tulajdonságainak — túlsúlya miatt a város szükségszerűen termelésből és nem kapcsolataiból élő település. Nem véletlen, hogy a gazdasági stratégiák túlnyomó többsége a technológiai-ipari tengely mentén helyezkednek el, és ehhez kapcsolódnak más szektorok pénzügyi stratégiái is. E gazdasági stratégiák számára a város elsősorban termelési és kutatói kapacitást jelent. Ugyanakkor nagy teher számukra a megoldatlan politikai és igazgatási problémák egész sora, azok a nem is annyira társadalmi, mint inkább bürokratikus akadályok, amelyek a stratégiák belső és külső feltételeire kedvezőtlenül hatnak.

A stratégiák tehát csak a számunkra közvetlen kedvező ágazati forrásokra igyekeznek támaszkodni és nem kívánják a város érdekeit figyelembe venni. Így azonban a stratégiai döntéshozó elzárja magát egy sor helyi lehetőségtől, amelyek aktivizálása új stratégiákat eredményezhetne vagy támogatást jelenthetne a már érvényes koncepciók számára.⁵⁾ Emellett a stratégiák erős szakosodása a technológiai tengelyhez nem illeszkedő tevékenység számára komoly nehézségeket okoz. A munkaerő és a más funkciókat választott nagyvárosi tevékenységek hátrányos helyzetbe kerülnek. Nem tekintik például felhalmozási eszköznek az ingatlanpiacot, amely, mint a mágnes, vonzza a gazdasági szereplőket és az emberi erőforrásokat.⁶⁾

A dinamikus városfejlődési modellek a tevékenységek komplexitását hangsúlyozzák. Ez a modell a városok versenyére, nem pedig a komplementer városok kooperációjának hipotézisére épít. E felfogás Torino és Milánó esetében — amelyek egyértelmű kulturális és gazdasági profillal rendelkeznek — azt eredményezi, hogy mindkét városnak igyekeznie kell specializálódnia. Torinónak olyan komparatív előnyöket kell felmutatnia, amelyekkel egyértelműen a nagy európai funkcionális hálózatokhoz tud integrálódni.

A gazdasági újraszervezés sikere, úgy tűnik, Torinót olyan ellentmondásos helyzetbe hozta, amelyet nem könnyű feloldani anélkül, hogy a város el ne kötelezné magát valamilyen irányba. Ez a város soha nem kedvelte a radikális és túl éles változásokat. Látszólag az alternatívák széles skálája kínálkozik, az egyik végén vannak azok a

megoldások, hogy a város megtartsa eredeti specializációját és ne lépjen más irányba, a másik oldalon pedig az a megoldás található, hogy Torino új vezető funkciókat építsen ki. Ebből a választékból nem könnyű megfelelő megoldást találni. A jelenlegi szakosítás fenntartása nagy ellenállásba ütközne. Nem is elsősorban amiatt, hogy a gépkocsiiparban rendkívül kiéleződött a verseny, hanem azért, mert a város társadalmi-gazdasági struktúrájának módosítása nélkül nehéz garantálni az innováció befogadásához szükséges minőséget. Az új irányító funkciók megtelepítése a kulturális és szociális környezet más minőségét igényelné, a nehézségek itt sem kisebbek. Elengedhetetlenül fontos lenne, hogy sok vezető multinacionális vállalkozás legyen jelen és más infrastrukturális ágazatokra lenne szükség. Ezt a perspektívát az országos és a nemzetközi összefüggésekbe kellene ágyazni. Csak így képzelhető el, hogy Torinót olyan tevékenységek is székhelyül válasszák, amelyek egy vállalatvárosban soha meg nem telepednének, hacsak az átalakítás tervében nem érdekeltek.

Az új vezető funkciók kiépítése hosszú távú programot feltételez, amely egybefűzi a stratégiát és a várospolitikát, a gazdasági tervet és a helyi társadalmat. Elképzelhető, hogy a stratégiai döntéshozó számára egy ilyen típusú terv gazdaságilag nem előnyös, mert hosszú távon megtérülő költséges beruházásokat kíván, míg a politikai és vállalkozói kockázat már kezdetben is igen nagy.⁷⁾ Ennek ellenére meggyőződésünk, hogy csak egy ilyen program mentheti meg a város jelenlegi termelési profilját, amely csak úgy fejlődhet a jövőben, ha más innovatív tevékenységek veszik körül.

Ma még nehéz megmondani, milyen utat választ Torino, azonban azt látjuk, hogy milyen nehéz innovatív alternatívákat komplex stratégia nélkül megfogalmazni.

Az utóbbi években Torino városszerkezetének átalakítására két ellentétes modell fogalmazódott meg. Az egyiket az ingatlanberuházások és a magas szintű szolgáltatások belvárosba való telepítése jellemzi, a másikat pedig az, hogy ezeket a tevékenységeket a belső várostest minél nagyobb körében terítse.

Az első megoldás, amely sok szempontból a többi olasz városban is megfogalmazódott, és a fejlődés is ebbe az irányba haladt az elmúlt 10–20 évben, azoknak az ingatlanforgalmazó csoportoknak az érdekeit tükrözi, amelyek a belvárosi befektetésekkel minimalizálják a kockázatot, növelik a beépítési sűrűséget, és ingatlanuk hasznosításának módosításával bevételeiket maximalizálják. Az ingatlanpiaci tendencia is e modell előnyét mutatja, a közigazgatásnak szinte

egyáltalán nem kell beavatkozni, mert az ingatlanhasznosítás átszervezéséhez sem különösebb tervekre, sem infrastruktúrára nincs szükség. E modell népszerűsége azonban nemcsak gazdasági okokkal magyarázható. A városközpontba való visszatérés a világon mindenütt annak az értékváltásnak a következménye, amely a városi tér felosztásában a funkcionális és szimbólikus ellenőrzési, fogyasztási formákban végbement. E modellnek persze problémái is vannak.⁸⁾ A gyakorlatban ez két olyan jelenségben nyilvánul meg, amit nehéz pozitívnak minősíteni. Egyrészt a szolgáltatások központba való koncentrációja zsúfolt közlekedéshez vezet, valamint az itt található ingatlanok értéke megnő. Másrészt ez a koncentráció mágnesként hat a telekhasználatra, kifejezetten megnehezíti az alternatív pólusok kialakítását, még ha a város különböző okok miatt ezt óhajtaná is. Torino azonban nem ezt a képet mutatja. A környezet zsúfoltsága kisebb, az ingatlanértékek alacsonyabbak, mint a többi hasonló nagyságú olasz városban. Ez megtakarítást jelentett és jelent a családok számára a lakás- és a közlekedési költségekben, és indirekt módon a vállalkozóknak is. Mindennek pozitív hatásai lehetnek a torinói gazdaság újjászervezésére.

Bár a centrumba való visszatérés modellje Torinóban nem érvényesül tiszta formában, ezért — más tényezők mellett — bizonyos elemei a másik modell kifejlődését is meggátolták. Ez a második modell a belvárost kívánja tágítani, hogy ne csak a szűk központ értéke növekedjen. E felfogás szerint egyrészt el lehet kerülni a központok túlzott felértékelődéséből fakadó feszültségeket, amelyek negatívan befolyásolnák a város külső zónáit is, másrészt csökkenti a közlekedés zsúfoltságát. A modell előnyei tehát egy kevésbé feszült és versenyképesebb ingatlanpiac, a közlekedéstől kevésbé túlszúfolt városi környezet. Amíg az első modellre jellemző tevékenységkoncentráció előbb-utóbb azt eredményezi, hogy a központban korlátozni kell a személygépkocsi forgalmat, az utóbbi modell azt kísérli meg, hogy úgy ossza el a tevékenységeket és úgy irányítsa a közlekedés áramlását, hogy elkerülhetők legyenek a forgalomkorlátozó intézkedések.

A „kiterjesztő” modell problémája elsősorban abból fakad, hogy a közigazgatástól nagy politikai és pénzügyi beavatkozást igényel, mert a beruházásokat az új városrészek felé kell terelni, megfelelő infrastruktúrával kell segíteni őket. Ez a modell főleg akkor sikeres, ha a város dinamikus fejlődési fázisban van, azaz, ha a város képes olyan stratégiát alkotni, amelyhez igazodva kockáztathat, és garanciát ad-

hat annak, aki a köz- vagy magánszerktorban fektetne be a belvárosnál nagyobb kockázattal járó területekre.

Nem meglepő, hogy Torinóban a második modell sem valósult meg, s hogy az előző várospolitikák kénytelenek voltak — mivel nem volt általánosan elfogadott fejlesztési stratégia — a decentralizálás és a centralizálás között manőverezni.⁹⁾ Nem tűnik merésznek az a feltetelezés, hogy az ingatlanpiac fellendülése esetén az utóbbi javára billen a mérleg serpenyője, mivel a terciarizálás és a középosztály megerősödése nem olyan nagymértékű, hogy megszüntesse a centrum és a periféria közötti polarizációt.

Ma, függetlenül attól, hogy melyik modellt részesítjük előnyben, Torinóban nincs meg a szükséges infrastrukturális háttér ahhoz, hogy az irányító városok szolgáltatási és nemzetközi információs rendszereihez csatlakozzon, sem pedig ahhoz, hogy erősödjön a város belső kohéziója, vonzónak téve a külső tőkebefektetések számára. A legvalószínűbb perspektíva az, hogy Torino továbbra is az eddigi, immár rutinpályán halad. Erről időnként eltéríthetik a központi kormány különleges beavatkozásai.¹⁰⁾ Az infrastruktúra és a környezet minősége ezen közben egyre romlik. Bár az új várospolitika iránti igény¹¹⁾ egyre nő, ma még nincsenek kiforrott elképzelések, amelyek alapján azt részletesen ki lehetne dolgozni. A gazdasági szféra és helyi politika közti érdekkülönbségek lehetetlenné teszik a komplex városfejlesztési stratégia összeállítását. A városnak két kérdésre kell választ adnia: miként vehet aktívan részt a gazdasági stratégia alakításában és hogyan vonhatja be a gazdasági döntéshozókat a helyi politika formálásába.

Jegyzetek

- 1) Az urbanisztika időnként igyekszik kivonni magát e függőség alól, megváltoztatja kutatási területét, és kinyilvánítja azt a szándékát, hogy tudományként tekinti magát. Nem meglepő, hogy más tudományterületek ezt a magatartást gyanakvással és nyílt rosszállással szemlélik. Az urbanisztika e kettősségének elutasítása azt jelentené, hogy figyelmen kívül hagyjuk az urbanisztika megismerési és cselekvési funkcióinak szoros összefonódását, és nem ismerjük el az urbanisztika differencia specifikáját, azt nevezetesen, hogy az urbanisztikának nincs egységes nyelve, amely segítségével kutatási programját egyértelműen definiálhatná. Emiatt tűnik az urbanisztika — a többi szaktudományhoz képest — kialakulatlan, vegyes diszciplínának. Az urbanisztika — történetében folyamatosan — két különböző szaknyelvet használ: a térbeli fizikai formák esztétikai szervezésének építészeti és

a tervezés, a csere, azaz az erőforrások térbeli elosztásának fogalomrendszerét alkalmazza. Az utóbbi nyelvi forma történetileg túlsúlyba került, az anyagi támogatások is ezt a kifejezőmódot részesítették előnyben. Mindez természetesen nem zárja ki azt, hogy a modern urbanisztika két nyelvezetet használjon, amelyeket nem lehet mechanikusan átfordítani egymásra. A két nyelv használói időnként öntudatlanul térnek át az egyikről a másikra, ez állandó kommunikációs és megértési zavarokat okoz a szakemberek és a közvélemény között, de még a szakemberek között is. A két nyelvezet nem hordoz két különböző urbanisztikai tartalmat, nem arról van szó, hogy tevékenységnek két különböző tárgya lenne. Az urbanisztika tárgya és tartalma mindig a fizikai tér átalakítása, míg a kétfajta nyelvhasználat két eltérő szándékot és célt fejez ki az átalakítás során. Elméletileg a két szándék nem egymás alternatívája, sőt, ideális esetben kiegészítik egymást.

- 2) *Conti* és *Spriano* az európai nagyvárosi övezeteket négy csoportba osztják: a) globális irányító városok, b) pozitív ipari és technológiai változásban lévő városok, c) a negatív ipari átmenet városai, d) szerkezeti válságban lévő térségek. Az első csoportba a „tisztán” irányító városok (London, Brüsszel és Róma), illetve a „komplett” városok (Párizs, Frankfurt és Milánó) tartoznak, azok a térségek, amelyek európai szintű irányítói és ipari struktúrákat egyesítenek. A második csoport „tisztá”, „komplett” és „nem komplett” városokat foglal magába; Stuttgart és Torino ennek a csoportnak a „tisztá” városai.
- 3) A várospolitikának a település eltérő érdekek és követelmények alapján működő csoportjait és tevékenységeit egységükben kell vizsgálnia, közvetítenie kell a követelmények és az érdekek között meghatározott értékrendet, nem pusztán az erőviszonyok alapján.
- 4) Példaértékű a londoni dokkok és az amerikai Baltimore város fejlesztése. Mindkét helyen az alapcél az volt, hogy a depressziót, a szegénységet és a bűnözést felszámolják, a városrészeiről, illetve a városról kialakult kedvezőtlen képet megváltoztassák. A szegény rétegek azonban még rosszabb életkörülmények közé kerültek.
- 5) Mindezideig Torino nem azonosította magát a technológiai főváros funkciójával, miközben Milánó mindig pénzügyi, sőt szellemi, erkölcsi fővárosnak tekintette magát. A nemzetközi közvéleményben Torino nem technológiai központ, hanem nagyvállalat-város, a Fiat városa. Ezért figyelemreméltó a „Tecnocity” kezdeményezés, ami képes lenne megváltoztatni a „Company-town” image-át.
- 6) Torinónak még hagyományos városszerkezete van, agglomerációja – a többi olasz nagyvároshoz képest – kevésbé zsúfolt. Még van lehetőség arra, hogy a város központját közeli turisztikai központokkal és lakóövezetekkel kössék össze, s a történelmi centrum és az alpesi völgyek környezeti értékei összefonódjanak.

- 7) A legnyilvánvalóbb előnyök: dinamikusabb és szakképzettebb munkaerőpiac, az irányító tevékenységgel kapcsolatos szolgáltatások tágabb köre, az ingatlanpiac élénküléséből származó profit. A politikai kockázatot nem helyi gazdasági tényezők jelentik. A gazdasági hatalom és a helyi politikai vezetés közti vitában sokszor elhangzik, hogy nehéz megegyezésre jutni egy nem különlegesen tehetséges politikai vezető garnitúrával. Egy másik kérdésről azonban mindig megfelelőnek: milyen politikai kvalitásai lehetnek annak a helyi vezető rétegnek, amelyet megfosztottak attól a lehetőségtől, hogy terveket készítsen?
- 8) A modell kritikái nem újkeletűek. Rugalmatlansága sok amerikai városban a belváros és a többi városrész elkülönülését okozta, ami az 50-es évek óta társadalmi-gazdasági problémák sokaságát idézte elő.
- 9) Bizonyos fokig ez a modell volt azoknak a terveknek az alapja, amelyek szerint a város a nyugati tengely irányában terjeszkedett volna. Ez a politika azonban sikertelen maradt, mert a terciér szektor túlzottan optimista fejlődését prognosztizálva sok szolgáltatási központot terveztek. A közlekedés fejlesztése is ellentmondásos koncepciók alapján történt volna.
- 10) Például a labdarúgó világbajnokság különleges finanszírozására utalunk.
- 11) Az igény infrastrukturális létesítményekre és a város kedvezőbb megközelítési lehetőségeire, illetve a környezet minőségét javító intézkedésekre vonatkozik elsősorban. Hiányzik azonban a komplex viszonyítási alap, amely segítené az intézkedéseket definiálni és értékelni. Torino bővíti repülőterét, de nem ismerjük a légi-közlekedés fejlődésének feltételeit, a Pó-völgyi légikikötő-hálózathoz való kapcsolódását. Milyen mértékig szolgálja a repülőtér Torinót a jelenlegi megközelíthetőségi feltételek mellett, és ezeket hogyan kell megváltoztatni, hogy Caselle kevésbé legyen elszigetelt? Végül milyen legyen a kapcsolat a torinói repülőtér és a Torino–Milánó gyorsvasút megközelíthetősége között, ha ezt nem a Torino–Venezia, hanem a Milánó–Párizs vonal szakaszának tekintjük?

Irodalom

- Bagnasco, A. 1988: La città politecnica. Supplemento di Torino Notizie.
- Conti, S.—Spriano, G. 1989: Strutture urbane, innovazione tecnologica e reti urbane internazionali. Studio presentato a un convegno della Fondazione Agnelli.
- Gambino, R.—Garelli, M.—Saccomani, S. 1988: *Progetti di trasformazione territoriale a Torino e in Piemonte*. Quaderni di ricerca IRES, 51. Torino.
- Gambino, R.—Radicioni, R.—Tosoni, P. (szerk.) 1988: Torino. — *Spazio e Società*. 42. pp. 66–127.
- Mazza, L. 1988: Introduzione a *Catalogo della XVII Triennale*. Partecipazioni internazionali. Milano, Electa.
- Zambrini, G. 1988: Città, risorse, trasporti. Supplemento di Torino Notizie.

A KÖTETBEN MEGJELENT TANULMÁNYOK FORRÁSAI

Fuà, G.: L'industrializzazione nel Nord Est e nel Centro. — Fuà, G.—Zacchia, C. (szerk.): Industrializzazione senza fratture. Bologna, Società Editrice il Mulino. 1983. pp. 7–46.

Fordította: *Sz. Józsa Judit*

Botta, F.—Capriati, M.: Il Mezzogiorno dallo sviluppo imitativo allo sviluppo autoconcentrato. Il caso della Puglia. Bari, 1992. A kötet számára készült tanulmány.

Fordította: *Horváth Gyula*

Mussati, G.: The development of the Lombardy region and the problems arising from the attainment of the internal market. Milano, Centro Studi sull'imprenditorialità „Furio Cicogna”, Università Commerciale „Luigi Bocconi”. Quaderni di Ricerca. 6. 1989.

Fordította: *Horváth Gyula*

Soriani, S.: Problems and opportunities for future development: new prospects for the Veneto region. Venice, 1993. A kötet számára készült tanulmány.

Fordította: *Horváth Gyula*

Pichierri, A.: Strategie contro il declino. Uno studio su Genova. Torino, 1992. A kötet számára készült tanulmány.

Fordította: *Horváth Gyula*

Pettenati, P.—Crivellini, M.: Modelli locali di sviluppo. — Becattini, G. (szerk.): Modelli locali di sviluppo. Bologna, Società Editrice il Mulino. 1989. pp. 21–63.

Fordította: *Szatmáriné Szily Éva*

Adamo, F.: Crisi e urbanizzazione negli anni Settanta. Torino, 1992. A kötet számára készült tanulmány.

Fordította: *Horváth Gyula*

Dematteis, G.: Il sistema urbano. — Fuà, G. (szerk.): Orientamenti per la politica del territorio. Bologna, Società Editrice il Mulino. 1991. pp. 483–513.

Fordította: *Sz. Józsa Judit*

- Borlenghi, E.: L'industria innovativa e la sua città. — Borlenghi, E. (szerk.): Città e industria verso gli anni Novanta. Sistemi urbani e impresa a Torino, Genova, Verona, Bologna, Firenze, Napoli, Bari, Catania, Milano e Roma. Torino, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli. 1990. pp. 3–29.
Fordította: *Szatmáriné Szily Éva*
- Conti, S.: Some lessons from the Italian model. Torino, 1992. A kötet számára készült tanulmány.
Fordította: *Péter Judit*
- Cappellin, R.: Cambiamento tecnologico e diffusione territoriale dei servizi alla produzione. — Politiche del lavoro. 1990. 11. pp. 55–72.
Fordította: *Herczeg Lilla Judit*
- Mazzuca, R.: Banche di credito ordinario e organizzazione del territorio in Italia. — Coppola, P. (szerk.): Atti del XXIV Congresso Geografico Italiano. Soggetti economici, soggetti politici, gerarchie territoriale. Bologna, Pàtron Editore. 1988. pp. 375–383.
Fordította: *Herczeg Lilla Judit*
- Dente, B.: Tra stato e comuni: il ruolo delle regioni in Italia. Milano, 1992. A kötet számára készült tanulmány.
Fordította: *Szatmáriné Szily Éva*
- Segre, A.—Teodoro, A.: Torino: la ricerca di un'identità difficile. — Borlenghi, E. (szerk.): Città e industria verso gli Novanta. Torino, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli. 1990. pp. 31–66.
Fordította: *Herczeg Lilla Judit*
- Bagnasco, A.: La cultura come risorsa. — Bagnasco, A. (szerk.): La città dopo Ford. Torino, Bollati Boringhieri. 1990. pp. 46–67.
Fordította: *Sz. Józsa Judit*
- Mazza, L.: Società locale e strategie economiche. — Bagnasco, A. (szerk.): La città dopo Ford. Torino, Bollati Boringhieri. 1990. pp. 108–125.
Fordította: *Herczeg Lilla Judit*

A KÖTET SZERZŐI

Adamo, Francesco egyetemi tanár, Politecnico e Università di Torino, Dipartimento Interateneo Territorio, 10122 Torino, via Assarotti, 3.

Bagnasco, Arnaldo tanszékvezető egyetemi tanár, Università degli Studi di Torino, Dipartimento di Scienze Sociali, 10124 Torino, Via S. Ottavio, 50.

Borlenghi, Erminio tanszékvezető egyetemi tanár, Politecnico e Università di Torino, Dipartimento Interateneo Territorio, 10122 Torino, corso Palestro, 5.

Botta, Franco tanszékvezető egyetemi tanár, Università degli Studi di Bari, Dipartimento per lo Studio delle Società Mediterranee, 70121 Bari, piazza C. Battisti.

Cappellin, Riccardo egyetemi tanár, Università Commerciale „Luigi Bocconi”, Dipartimento di Economia Politica, 20136 Milano, via Gobbi, 5.

Capriati, Mauro egyetemi tanár, Università degli Studi di Bari, Dipartimento per lo Studio delle Società Mediterranee, 70121 Bari, piazza C. Battisti.

Conti, Sergio egyetemi tanár, Politecnico e Università di Torino, Dipartimento Interateneo Territorio, 10122 Torino, corso Palestro, 5.

Crivellini, Marco egyetemi tanár, Università degli Studi di Ancona, Dipartimento di Economia, 60121 Ancona, via Birarelli, 11.

Dematteis, Giuseppe egyetemi tanár, Politecnico e Università di Torino, Dipartimento Interateneo Territorio, 10125 Torino, viale Mattioli, 39.

Dente, Bruno egyetemi tanár, Istituto per la Ricerca Sociale, 20123 Milano, via XX Settembre, 24.

Fuà, Giorgio egyetemi tanár, az Istituto Adriano Olivetti di Studi per la Gestione dell'Economia e delle Aziende elnöke, 60128 Ancona, villa Peer, via delle Grazie, 67.

- Horváth Gyula* intézeti igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.
- Mazza, Luigi* egyetemi tanár, Politecnico di Milano, Dipartimento di Scienze del Territorio, 20133 Milano, via Bonardi, 3.
- Mazzuca, Renato* egyetemi tanár, Politecnico e Università di Studi, Dipartimento Interateneo Territorio, 10122 Torino, via Assarotti, 3.
- Mussati, Giuliano* egyetemi tanár, Università Commerciale „Luigi Bocconi”, Centro Studi sull’impenditorialità „Furio Cicogna”, 20136 Milano, via R. Sarfatti, 25.
- Ormos Mária* tanszékvezető egyetemi tanár, akadémikus, Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 7624 Pécs, Damjanich u. 30.
- Pettenati, Paolo* egyetemi tanár, Università degli Studi di Ancona, Dipartimento di Economia, 60121 Ancona, via Birarelli, 11.
- Pichierrì, Angelo* egyetemi tanár, Università degli Studi di Torino, Dipartimento di Scienze Sociali, 10124 Torino, via S. Ottavio, 50.
- Segre, Anna* egyetemi docens, Politecnico e Università di Torino, Dipartimento Interateneo Territorio, 10122 Torino, corso Palestro, 5.
- Soriani, Stefano* egyetemi docens, Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Scienze Economiche, 30123 Venezia, Cà Foscari, Dorsoduro 3246.
- Teodoro, Anna* egyetemi docens, Politecnico e Università di Torino, Dipartimento Interateneo Territorio, 10122 Torino, corso Palestro, 5.

RÉGIÓK

EURÓPÁJA

1

A DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZET SOROZATA AZ EURÓPAI REGIONÁLIS FEJLŐDÉS SAJÁTOSságAIT, A TELEPÜLÉSRENDSZEREK, KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK ÉS GAZDASÁGI ÁGAZATOK KÖLCSÖNHATásAIT, A REGIONÁLIS FEJLESZTÉS ÉS INTÉZMÉNYEI FUNKCIÓIT MUTATJA BE.

A SOROZAT ELSŐ KÖTETE AZ OLASZ MODERNIZÁCIÓ REGIONÁLIS MOTÍVUMAIT, AZ ORSZÁGRÉSZENKÉNT KÜLÖNBÖZŐ FEJLŐDÉSI PÁLYÁK ÉS FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁK JELLEMZŐ JEGYEIT, AZ ORSZÁG REGIONÁLIS SZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSÁT ÉS AZ EZT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐKET VIZSGÁLJA. A SZERZŐK ISMERT TORINÓI, MILÁNÓI, VELENCEI, BARI ÉS ANCONAI REGIONÁLIS KUTATÓK.

